

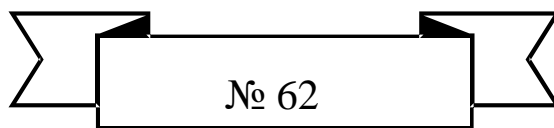
ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

Bakı ☆ 2023 ☆ Baku

Baş redaktor: f.r.e.d., prof.Ə.A.VƏLİYEV

Məsul katib: f.r.e.n., dosent F.K.Xudaverdiyev

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, AMEA müxbir üzvü prof.Q.C.İmanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, tibb e.d.M.H.Əliyev, i.e.d.M.M.Bağirov, i.e.d.E.Y.Məmmədov, akad.N.Q.Cəfərov, psixologiya e.d.R.V.Cabbarov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.f.d.M.Ə.Vəliyev, i.e.n.E.H.Hüseynov, f-r.e.n.M.B.Vəliyev, p.e.n.S.V.Vəliyeva, b.e.f.d. T.H.Kərimova, f.e.f.d. S.X.Abdurəhmanova

Журнал рецензируется и реферируется в ВИНТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Executive Secretary: ass. prof.F.K.Hudaverdiyev

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan prof.G.J.Imanov, prof.A.G.Alırzayev, prof.M.H.Aliyev, prof.M.M.Baghirov, prof.E.Y.Mamedov, acad.N.G.Jafarov, prof.R.V.Jabbarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), prof.E.H.Huseynov, M.A.Valiyev, M.B.Valiyev, S.V.Valiyeva, T.H.Karimova, S.X.Abdurahmanova

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (office) (+994 12) 465 82 62, (+994 12) 465 82 00

(mob.) (+994 55) 465 85 27

Fax: (+994 12) 465 67 05

<http://www.journal.oyu.edu.az>

e-mail: journal@oyu.edu.az

OYU-2023

Az.073

«Odlar Yurdu» nəşriyyatı, 2023-cü il

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyat alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisad, texnika, tibb, əczaçılıq, biologiya, aqrar, hüquq, tarix, antropologiya, siyasi, psixologiya, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

Tel.: (055) 465 85 27
Faks: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

FOUNDED BY

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Technical Science, Medicine, Pharmacology, Biology, Agrarian Science, Law, History, Anthropology, Political Science, Psychology, Pedagogy and Philology.

Editorial Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (055) 465 85 27
Fax: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Университет Одлар Юрду

Издается с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включен в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, технических наук, медицины, фармакологии, биологии, аграрной науки, права, истории, антропологии, политологии, психологии, педагогики и филологии.

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

Тел.: (055) 465 85 27
Факс: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

**RİYAZİYYAT,
İNFORMATİKA
VƏ TEXNİKİ ELMLƏR
BÖLMƏSİ**

UOT № 504.06:631.435

**ABŞERON YARIMADASININ NEFTLƏ ÇİRLƏNMİŞ BOZ-QONUR
TORPAQLARININ XARAKTERİSTİKASI**

Ə.G.Quliyev

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
Bakı, Məmməd Rahim küçəsi 5

M.Y.Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 16/21

T.M.Babayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt, Bakı küçəsi 1

e-mail: mayaabdullayeva@hotmail.com

Açar sözlər: torpaq, çirklənmə, neft məhsulları, ətraf mühit, torpaq təmizlənməsi, tullantı

Keywords: soil, pollution, oil products, environment, land treatment, waste

Ключевые слова: почва, загрязнение, нефтепродукты, окружающая среда, обработка земель,

отходы

Giriş

Abşeron yarımadası təbii mühitin ən çox çirklənməyə məruz qaldığı ərazidir. Azərbaycanın sənaye potensialının 75-85%, əhalinin isə 1/3 hissəsi bu iqtisadi rayonda yerləşir. Yarımadanın sahəsinin 30%-ə qədəri neft mədənləri üçün ayrılmış və onların tullantıları, məişət, tikinti, yaxantı suları və texnika tullantıları ilə çirklənmişdir. Neft-qaz hasilatı, onun daşınması və emalı ətraf mühitin, xüsusilə torpağın çirklənməsinə və pozulmasına, qaz isə müxtəlif zərərli maddələrlə havanın çirklənməsinə, neft məhsulları, radionuklidlər və ağır metalları su hövzələrinin qrunt suları ilə çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Bu göstərilənlər yarımada antropogen landşaftın yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Lay suları, şlamlar, neft fontanları torpağın səthinə tökülərək, onu şorlaşdırır və çirkləndirir. Torpaq örtüyünün, xüsusilə qrunt sularının lay suları ilə çirklənməsi nəinki yerli, hətta regional baxımdan ciddi təhlükə yarada bilər. 2010-cu ildə ölkəmizdə 53 milyon ton neft çıxarılmışdır. Neft quyusundan neftlə bərabər lay suları da çıxarılır. Təqribən 1 ton neft çıxarılanda 10-15 ton lay suyu çıxarılır. Lay sularında neytral duz, qələvili duz və radioaktivlik (radon, radium) vardır. Abşeron yarımadasının çökək yerlərində (Sabunçuda, Binəqədidə) normadan bir qədər çox radioaktivlik vardır. Bəzi neft yataqlarının üst qatı səmt qazı (dual qaz) ilə örtülü olur. Belə hallarda yüksək təzyiqli altında olan qazdan başqa yerdən maili quyuya qazaraq nasos qoymadan qazın təzyiqli ilə (qazlift metodu) nefti çıxarırlar [1, səh.1].

Neftçixarma proseslərində ətraf mühitə xeyli zərərli təsir mövcuddur. Birincisi, min illər ərzində əmələ gələn torpaq qatı zay olur, halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Pensilvaniya ştatı) neft yatağı kəşf edildikdə əvvəlcə torpaq qatı götürülüb torpağın eroziyaya uğramış hissəsi götürülür və məhsul becəriləndə istifadə olunur. Sonra çıxarılan gil qatı kərpic bişirilmək üçün istifadəyə göndərilir, qum qatı isə tikintidə və ya başqa məqsədlər üçün istifadə olunur. Neftçixarmada neftdən 10 dəfələrlə çox çıxarılan lay, duzlu su və bir qədər radioaktiv lay suları ətrafa, çökəkliklərə yayılaraq, bəzən də torpağa ho-

paraq, daha çox duzlu qrunt suyunu səthə qaldırır və şoranlıq sahələrin artmasına səbəb olur. Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş 22,6 hektar torpaq sahəsi vardır ki, burada heç bir bitki yetişdirmək mümkün deyildir. Neft şamları duzlu su çökdürmək açıq bunkerlərə tökülür, bu isə bunkerə ay ərzində ətraf mühitə iyli qaz, neft buxarlanmıdıraraq ekoloji gərginlik yaradır. Neftin nəqli də bəzən neftin (neft borusunun korroziyadan diverisiyadan) deşilərək yerə tökülür, neft tankerin deşilməsi və başqaları ətraf mühiti zərərli təsir edir. Bundan əlavə, quyulardan neft çıxımını artırmaq üçün və yapışmış qalan nefti mineral maddələrdən ayırmaq üçün quyuya ağır səthi aktiv maddə qarışığı tökülür. Sonra neftlə birlikdə bu qarışıq çıxarılır, qarışıqlar neftdən təmizlənir. Bu zaman yerin səthinə bərk hissəciklər (mineral maddələr) çıxarılır. Bundan sonra mineral qarışıqlar yuyulub təmizlənir, bununla xeyli miqdarda neft iyli axıntı suları əmələ gəlir.

Beləliklə, neftçixarma prosesində ətraf mühiti-hava, su hövzəsi və torpaq təbəqəsi xeyli dərəcədə çirklənir suya tökülən 1 ton neft 12 km² su səthində bir neçə həftə davam edən neft təbəqəsi əmələ gətirir ki, bu da oksigen mübadiləsini pozduğundan sudakı canlıların məhv olmasına səbəb olur [2, səh.2].

Hər bir ölkənin özünəməxsus torpaq tədqiqatları proqramı vardır. Azərbaycan torpaqlarının öyrənilməsində təsnifatın araşdırılması vacibdir. Torpaq təsnifatının qurulmasında 2 yanaşma mövcuddur. Genetik və diaqnostik təsnifat [3, səh.191].

Neftçixarma proseslərində olduğu kimi, neftayırma proseslərində də çoxlu miqdarda şlam alınır. Şlamın tərkibi 45-50% neft, 50-55% duzlu sudan ibarətdir. Bundan əlavə zavodda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan neft iyli suyun tərkibində təqribən 1,4% neft vardır.

Abşeron yarımadasında ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsinə əsasən landşaftın pozulmasının aşağıdakı 4 halı müşahidə olunur:

- qənaətbəxş-torpaq bitki örtüyü pozulmayıb;
- orta-torpaq örtüyü bir qədər (zəif) pozulub;
- böhranlı-topraq örtüyü məhv olub, landşaft dəyişib;
- katastrofik – landşaftın bütün elementləri dəyişib, bütün landşaft daxili əlaqələr pozulub.

Mədən ərazilərində fəaliyyəti dayandırılmış çoxlu sayda neft quyularına da təsadüf edilir. Bu quyuların ləğv edilməsi və ya ehtiyatda saxlanması zamanı reqlamentə müvafiq texnologiyalara əməl edilməmiş, korroziya və ya digər səbəblərdən əksər quyulardan sızmalar müşahidə olunur. Çox vaxt bu sızmalar torpaq sahələrinin neftlə çirklənməsinə, neftli suların axıntılarının yayıldığı qeyri mütəşəkkil anbarların yaranmasına səbəb olur. Tədqiqat işləri zamanı onlarla belə quyular aşkar olunaraq, qeydiyyata alınmışdır. Belə quyulara ekoloji həssas yerlərdə məsələn, Xəzər dənizinin sahil zolaqlarında da rast gəlinir. Neft mədəni yerlərinin istismar meydançalarından neftin boru kəməri ilə nəqlində baş verən qəzalar zamanı, bu və ya digər hallarda neftin torpağın səthinə tökülməsi və bu prosesdən uzun vaxt keçdikdən sonra yerin səthindəki neftli kütlə təbii yolla parçalanmaqla torpaqların səthində xüsusi iz buraxmışdır. Neft kütləsindən ibarət həmin örtüyün səthində takırlaşma prosesi baş vermişdir. Bu tip çirklənmiş torpaqlar bitumlaşmış, öz-özünə bitkilənən və ya münbitliyi öz-özünə bərpa olunan yerlər adlanır [4, səh.31].

Mədən ərazilərində bu və ya digər səbəblərdən neft quyularının sızmalar, habelə baş vermiş qəzalar nəticəsində kor təbii yaranan süni neft anbarlarından, duru məhsullar vaxtında yığılmadığı üçün karbohidrogenlər atmosfərə buxarlanmış, neft məhsulunun ağır

fraksiyaları isə bərkilərək bituma çevrilmişdir. Bu səbəbdən mədən ərazilərində tonlarla belə ağır, bərkimiş neft kütlələri müşahidə olunur.

Neft istehsalı prosesində müşahidə olunan digər çirklənmələr müxtəlif səbəblərdən dolmuş anbarlardan neftli suların ətraf ərazilərə axıdılması, həmçinin borulardan, ventillərdən və digər bu kimi birləşmə yerlərindən qəza və nasazlıqlar ilə əlaqədar baş verən sızmalardır.

Abşeron yarımadasında ekoloji durumun müasir vəziyyəti əsas etibarilə insanın çoxsahəli fəaliyyət faktoru ilə bağlıdır. Binə-Hövsan muldasında da mövcud olan xüsusi şərait və problemlər insan fəaliyyətindən, daha dəqiq desək insanın torpaqdan, sudan və yer təkindən istifadə mədəniyyətindən irəli gəlir. Buna görə də torpaqdan istifadəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mədən ərazilərində neftlə çirklənmə ilə yanaşı, ərazilərin həm də qazma buruq məhlulları ilə də çirklənməsi sahələr müşahidə olunur. Təbiəti mühafizə tələblərinə müvafiq olaraq qazma şlamları xüsusi fermentik tutumlara və ya xüsusi paylayıcı ilə təcrid olunan torpaq çalalarına yerləşdirilməli, qazma işləri bitdikdən sonra isə bu tullantı şlamları xüsusi zərərsizləşdirilmə yerlərinə daşınmalıdır. Əslində isə bu tələblərə heç də riayət edilməmiş, şlam tullantıları ən yaxşı halda quyu ətrafındakı çalalara axıdılaraq qalanmış, əksər hallarda isə ətraf ərazilərə qeyri mütəşəkkil axıdılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, saziş ərazisi daxilində, istər hazırda istismarda olan neft mədənlərində, istərsə də mədən sahələrindən kənarında, kəşfiyyat məqsədi ilə aparılan qazma işlərinin nəticəsində qazma tullantıları (şlamlar) ərazilərdə qalanmış, ekoloji gərginlik mənbələrinə çevrilmişdir. Belə sahələrə saziş ərazisinin əsasən neft ehtiyatı güman olunan kəşfiyyat sahələrində təsadüf olunur [5, səh.55].

Cədvəl 1

Abşeron yarımadası torpaqlarından istifadə vəziyyəti

Torpaqdan istifadə növü	Ərazi (km ²)	Faizlə %
Şəhər, əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazi	81,3	20,8
Şəhər, əhalinin seyrək məskunlaşdığı ərazi	96,1	24,5
Neft ərazisi	24,9	5,7
Fəaliyyəti dayandırılmış neft əraziləri	36,5	9,3
Kənd təsərrüfatı torpaqları	59,6	15,2
Hava limanı	15,7	3,7
Sənaye obyektləri altında	20,4	5,2
Su	7,7	3,0
Xam və təsnif olunmamış torpaqlar	49,3	12,6

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, ərazinin 45%-i binalar və şəhər infrastrukturundan, 15%-i neft-qaz mədənlərindən və bir o qədər də kənd təsərrüfatı torpaqlarından ibarətdir. Ərazinin cəmi 3%-ini su sahəsi təşkil edir. Neft istismarı sahələrində bir çox kiçik göllər mövcuddur.

Material və metodlar

Müxtəlif neft emalı zavodları istehsal zamanı böyük miqdarda tullantı əmələ gətirir. Ətraf mühitin butullantılarla çirklənməsinin qarşısını almaq üçün bir sıra kompleks tədbirlər görülməlidir. Neftlə çirklənmiş torpaqların - mikrofloranın, mikro- və mezofaunanın, ali bitkilərin biosenozunun tam bərpası üçün 25 ildən çox vaxt lazımdır. Torpaqda neft karbohidrogenlərinin çevrilməsi prosesi dinamikdir. Yağın bütün komponentləri pro-

sesdə iştirak edir və hamısı eyni vaxtda sürətlə hərəkət edir. Müəyyən edilmişdir ki, neft məhsullarının toplandığı torpaqların mənbəyində və dərin qatlarında böyük dəyişikliklər baş verir, bu da torpağın mühüm fiziki-kimyəvi qurğularının pisləşməsinə səbəb olur. Neft və neft məhsulları ilə çirklənmə torpağın morfoloji xassələrində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Neft tez-tez 5-10 sm dərinliyə çatır, bəzi neftlə çirklənmə daha dərinlərə çatır. Ətraf mühitin neft və neft məhsulları ilə çirklənməsinin vurduğu ziyan yüksəkdir.

Təcrübə zamanı N.A.Kaçinski üsulu ilə torpağın qranulometrik analizi, mikrobioloji analizlər isə - petri aqar məmulunda əkməklə əmələ gələn koloniyaların hesablanması, yeni mühitlərə nəzarət edilməsi, təmiz kulturanın alınması, mikroskopik müayinə və onun identifikasiyası həyata keçirilmişdir.

Nəticələr və Müzakirə

Abşeron yarımadasında neftlə çirklənmiş torpaqlarının öyrənilməsi üçün tədqiqat ərazilərində kəsilmələr qoyulmuşdur. Bu kəsilmələrin təsviri yazılmış və götürülmüşdür. Bu torpaqların təsvirini veririk.

Kəsim № 1.

AY_{VCa} - dərinlik 0-10 sm qranulometrik tərkibi yüngül gillicə, rəngi açıq, boz-qonur, strukturuz dənəvər, kipliyi yumuşaq, boş, kök, kökcüklər, nəmliyi quru, keçidi aydın, qaynaması şiddətli (10% xlorid turşusunda).

AY_{Ca} 10-30 sm orta gillicəli, açıq-boz qonur, strukturu xırda kəltənli, bərkliyi-kiphəhər, kök, kökcüklər, yeni törəmələr – xırda balıqqulağı, nəmliyi quru, keçidi aydın, qaynaması şiddətli.

B_{Ca} 30-65 sm - qranulometrik tərkibi gillicəli, rəngi açıq boz-qonur, xırda kəltənli, kipliyi bərk, kök, kökcüklər, ağ gözcüklər (duz, gips) zəif nəmli, keçidi tədrici, qaynaması şiddətli.

B/C_{Ca} 65-100- sm gillicəli, açıq boz-qonur, strukturuz xırda kəltənli, kip, çox az və zəif kök, kökcüklər, ağ közcüklər çox, sıx, nəmli, keçidi tədrici, qaynaması şiddətli.

C₁ 100-125-sm yüngül gillicəli, açıq boz-qonur, strukturuz, kip, zəif seyrək kökcüklər, quru, keçidi tədrici, qaynaması şiddətli.

C₂ 125-165-sm yüngül gillicəli, açıq boz, strukturuz, kip, çox zəif, seyrək kökcüklər, zəif nəmli, keçidi tədrici, qaynaması şiddətli.

C₃ 165-200-sm yüngül gillicəli, açıq boz, strukturuz, kip, zəif nəmli, keçidi tədrici, qaynaması orta.

Kəsim №2. Balaxanı şosse yolunun sağ tərəfi

Mikrorelyef hamar, cənuba maili, torpağı boz-qonur, qranulometrik tərkibi üst gillicə, torpaqəmələgətirən süxur, balıqqulağı, xırda daş, qum, müxtəlif dəniz çöküntüləri, bitkisi efemerlər, dəvətikanı, çayır, yonca, yovşan, qrunut suyu yox, bataqlaşması-yox, eroziya uğraması yox, qaynaması şiddətli.

X. Dərinlik 0-25-sm bərkimiş neft qalığı (bitum) rəngi qara, strukturuz-lay, kip, nəmliyi yox, keçidi - kəskin, qaynaması yox (qaynaması şiddətli).

C₂ 100-150 sm qranulometrik tərkibi qumlu, qumsal, rəngi açıq-boz, strukturuz, boş, yeni törəmələr yox, kökcüklər yox, nəmtəhər, keçidi tədrici, qaynaması orta.

C₃ 150-200 sm - qumlu, qumsal, rəngi açıq-boz, strukturuz, boş, yeni törəmələr yox, nəmtəhər, qaynamır.

Qeyd edək ki, Abşeron yarımadasında bir neçə hektara qədər (5-10 hektar və daha çox) torpaqlar çirklənib. Torpağa tökülən xam neft onun morfolojiyasına, su, fiziki, fiziki-

kimyəvi, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Bitki örtüyünü, torpaq orqanizmlərini, mikroorqanizmləri, fermentləri və bakteriyaları məhv edir və dəyişdirir. Yüngül qranulometrik tərkibə malik torpaqlarda neftin yüngül hissəsi torpağın dərinliklərinə nüfuz edir, yeraltı sulara çatır və dağıldıqca buxarlanır. Neftin ağır hissəsi torpağın səthində toplanır və onun aerasiyasını maneə törədir. Nəticədə torpaq münbitliyini tamamilə itirir. O, torpaq anlayışı olmaqdan çıxır. Ona görə də neftlə çirklənmiş torpaqların yuxarıda qeyd olunan keyfiyyətlərinin bərpasına və müvafiq olaraq kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün torpağa yağın buraxılma səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Abşeron yarımadasının neftlə çirklənmiş boz-qəhvəyi torpaqlarının qranulometrik analizi

Kəsim №	Dərinlik, Sm	Hissəciklərin ölçüləri, mm-lə						
		1,0-0,25	0,25-0,05	0,05-0,01	0,01-0,005	0,005-0,001	<0,001	<0,01
2	0-15	7,99	58,93	5,19	12,59	7,74	4,13	24,37
	15-35	6,33	60,07	4,11	13,23	11,68	8,45	26,03
	35-65	5,13	55,59	9,12	11,09	10,08	7,34	28,02
	65-105	7,60	66,56	8,00	9,88	5,23	6,22	21,58
	105-125	4,25	68,00	6,42	5,11	7,03	6,45	19,76
	125-165	2,46	79,53	2,00	2,04	4,11	8,18	14,34
	165-200	2,24	79,79	2,12	2,54	5,02	6,05	11,71

Bu torpaqlar qranulometrik tərkibcə torpağın dərin qatlarında qumsal və üst qatlarda yüngül gillicəlidir. Ümumiyyətlə, tədqiqat sahəsində torpaqların 0-105 sm dərinliyə qədər üst qatında fiziki gilin miqdarı (<0,01) 20,76-27,12% arasında dəyişir. 105-200 sm dərinlikdə bu göstərici bir qədər kiçilir və 11,71-19,92% arasında tərəddüd edir. Bu göstərici orta gillicəlidir. 105-200 sm dərinlikdə isə bu torpaqlar yüngül gillicəli və qumsaldır.

Ədəbiyyat

1. Ahmadova R.R., Babayeva T.M., Ashurova N.D., Abdullayeva M.Y. (2022) Economic Efficiency of Phytomelioration Method in Land Rehabilitation. AIP Conference Proceedings, 2656, 020012 [p.1]
2. Aliyeva N.T., Sadigov R.A., Abdullayeva M.Y., Ibragimov S.K. (2022) Environmental Assessment of the Gray-Brown Soils of the Coast of the Apsheron Peninsula. World Science.4(76). RSGlobal Sp. z O.O., Poland <https://rsglobal.pl/index.php/ws/article/view/2345> [səh.2]
3. M.P.Babayev, A.İsmayılov, S.Hüseynova. (2017) Azərbaycanın milli torpaq təsnifatının beynəlxalq sistemə inteqrasiyası. Bakı: Elm [səh.191]
4. Quliyev, Ə.G. (2000) Çuxurdərə gölləri və keçmiş yod-brom zavodu. Keçmişi, bu günü. Bakı: MSV Nəşr [səh.31]
5. Sadıqov R.Ə., Abdullayeva M.Y. (2022) Coğrafi informasiya sistemləri (CİS) vasitəsilə Xəzər gölünün neftlə çirklənmiş ərazilərində aparılmış ekoloji tədqiqat işlərinin təhlili. Sumqayıt Dövlət Universiteti – “ELMİ XƏBƏRLƏR”– Təbiət və texniki elmlər bölməsi, 2022, 22, Sayı:2, səh.:53-58. <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/T22-2.pdf> [səh.55]

**CHARACTERISTICS OF OIL-CONTAMINATED GRAY-BROWN SOILS
OF THE ABSHERON PENINSULA**

A.G.Guliyev, M.Y.Abdullayeva, T.M.Babayeva

SUMMARY

This work deals with the environmental problems in the Absheron peninsula, east of Azerbaijan. Ways to solve the existing problems are suggested.

**ХАРАКТЕРИСТИКА НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ СЕРО-БУРЫХ ПОЧВ
АБШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА**

А.Г.Гулиев, М.Я.Абдуллаева, Т.М.Бабаева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам окружающей среды в Апшеронском полуострове на востоке Азербайджана. Предложены пути решения существующих проблем.

Məqalə redaksiyaya 11 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 12 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 62

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQİN TƏTBİQİ İLƏ KOMPÜTER GÖRMƏSİNDƏN ALINMIŞ TƏSVİRİN SƏRHƏDLƏRİNİN AŞKARLANMASI

A.B.Sultanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 20
e-mail: saxira@mail.ru

Açar sözlər: dinamik obyektlər, pilotsuz uçuş aparatı, görmə sistemi, təsvirin emalı, kompüter görməsi

Keywords: dynamic objects, unmanned aerial vehicles, vision system, image processing, computer vision

Ключевые слова: динамические объекты, беспилотные летательные аппараты, система зрения, обработка изображения, компьютерное зрение

GİRİŞ

İntellektual obyektlərin idarəetmə sistemlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətindəki elmi araşdırmaların başlıca məqsədi sistemin yalnız rəqəm tipli verilənləri deyil, eyni zamanda şəkil, yazı, nitq kimi müxtəlif tipli verilənləri emal edə bilməsini və operatorla idarəolunan sistemlərin intellektual idarəetməyə malik olan obyektlərlə əvəz olunmasını təmin etməkdir. Müasir informasiya sistemlərinin artan məhsuldarlığı rəqəmsal görüntülərin işlənməsi və təhlili üçün daha mürəkkəb alqoritmlərdən istifadə etməyə imkan verir. Məqalədə təsvirlərin emalına qeyri-səlis yanaşma təklif edilir. Təsvir məlumatları və görüntü konsepsiyası əsasən qeyri-müəyyənliklə əhatə olunur. Qeyri-səlis məntiq qeyri-müəyyən informasiya ilə işləmək üçün yaxşı riyazi əsasdır [1,2]. Bu metodologiyadan istifadə edərək, görüntü konsepsiyalarında qeyri-müəyyənlik manipulyasiya edilmişdir.

Görmə sensorlarının hesablama gücünün artması və hadisə yerindən böyük miqdarda məlumatı emal etmə imkanı xəritəçəkmə, lokallaşdırma, avtonom naviqasiya, marşrutun izlənməsi və s. kimi tətbiqlərdə görmə qabiliyyətinin yaradılmasına əsas vasitə olmuşdur [3].

Robot mexatron məmulatların tipik nümayəndəsidir. Muasir dövrdə kompüter görmə texnologiyası bir çox sənaye və xidmət sahələrində geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Sənaye, kənd təsərrüfatı, aeronavtika və kosmonavtika, hərbi və digər sahələrdə robotlar geniş istifadə olunur [4]. Robotun idarə olunması insan-operator tərəfindən həyata keçirilir. Bu zaman insandan robotun operativ idarə olunması və hərəkətlərinə fasiləsiz müşahidə tələb edilir.

Yüksək diqqət və dəqiqlik tələb edən işlər kompleks idarəetmə prosesində operatorun sürətlə yorulmasına və nəticədə səhv hərəkətlərin artması ehtimalına gətirib çıxarır.

İnsan həmişə telemetriya məlumatlarına əsasən vəziyyəti düzgün qiymətləndirə və adekvat qərar qəbul edə bilmir. Bu da robotun optimal hərəkətini və çevikliyi ləngidir. Robotun insanın minimal iştirakı ilə qeyri-müəyyən xarici mühitdə qeyri-səlis vizual informasiyadan istifadə edərək müstəqil fəaliyyət göstərməsinə imkan verən intellektual sis-

temin yaradılmasına zərurət yaranır.

Robototexnikanın, kompüter texnologiyaları və təsvirin emalı texnologiyalarının inkişafında maşın görmənin tətbiqi daha geniş vüsət almışdır. Son tədqiqatlar və araşdırmalar mobil robotun müstəqil hərəkət etməsinə, qərar qəbuluna imkan verən sistemlərin inkişafına yönəlmişdir. Maşınqayırmada, mikroelektronikada, robototexnikada, sənayedə konveyerlərdə, detalların keyfiyyətinə nəzarət və qüsurların aşkar edilməsi əməliyyatlarında, sualtı proseslərin aşkarlanmasında və s. təsvirin emalı texnologiyasından istifadə olunur [4,5].

Robot ətraf mühit məlumatlarını əldə etmək üçün maşın görməsindən istifadə edərək, robotun identifikasiyası, lokalizasiya və çoxsaylı maşınlarla qarşılıqlı əlaqəsini yaxşılaşdırma və çevikliyini artırma bilər. Mobil robot görmə qabiliyyətindən istifadə edərək, vizual informasiyanı əldə edir, həndəsi parametrləri və hədəfin mövqeyini hesablayır.

Maşın görmə təsvir və videolarda etibarlı məlumatları araşdırmaq və təhlil etmək üçün video məlumat və görüntü məlumatlarını mənbə məlumatları kimi istifadə edir. Şəklın alınması prosesində kamera adətən hər cür səs-küy və əngəlləri özündə saxlayır, buna görə də şəkili emal etmək lazımdır [6]. Robot görmə sistemi vasitəsilə ətraf mühit haqqında məlumat əldə edərək, kompüter təhlili vasitəsilə vizual informasiya, təsvirə aid ətraf mühit haqqında məlumat əldə etməklə bir sıra tədbirlər və ya müəyyən davranışlar yerinə yetirir. İşçi mühitindən asılı olaraq maşın görmə sistemləri şərti olaraq iki növə bölünür. Birincisi, işçi mühiti məlum işçi mühitdir, ikincisi isə qeyri-müəyyən bir işçi mühitdir. Hal-hazırda maşın görmə sayəsində işçi mühit məlum mühitdir və ətraf mühit isə məlum deyil və qeyri-müəyyən faktlara malik mühitdir [7-9].

Robot iş mühitində olan məlumatları və ya onu maraqlandıran məlumatları vizual sistem vasitəsilə qəbul edir və qərarların qəbul edilməsi üçün əsas kimi qeyd edir. Robot vision texnologiyası əsasən robotun idarə olunmasında istifadə olunur: səhnə məlumatlarının təsviri, məqsədin yerini və ya hərəkət məlumatlarını müəyyən etmək üçün tələb olunan vizual nəzarət sistemi, məsələn, vizual axtarış və yerləşmə sistemi, vizual izləmə sistemi və s. təmin etmək üçün [5].

1. Vizual təsvirin emalı

Təsvirin emalının mahiyyəti ilkin təsvirin görüntüsünün onun obyektlərinin tanınması problemini həll etməyə imkan verən formaya gətirməkdir.

Təsvirlərin işlənməsi dedikdə, giriş siqnallarının şəkillər və ya videogörüntülər kimi əks olunduğu siqnalların emalı başa düşülür. Nəticədə giriş təsvirinin transformasiya olunmuş versiyası və ya bu təsvirlə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu və ya parametrlər müəyyən edilə bilər. Son 20 ildə baş verən kompüter inqilabı rəqəmsal görüntüləmə sahəsində böyük nailiyyətlərə gətirib çıxarmışdır.

Bu məqalənin məqsədi vizual təsvirlərdən istifadə etməklə robotun naviqasiya məsələsini təqdim etməkdir. Robototexnika Veb-kamera kimi görmə əsaslı sensorlardan və hər hansı digər sensorlardan qaynaqlanır.

Mütəxəssislər və elm adamları süni vasitələrlə insan görmə qabiliyyətini tam təqlid etməyə ümid edirlər. Tədqiqatların inkişafı ilə maşın görmə tədricən inkişaf etdirilmiş və insanın görmə qabiliyyəti - vizual funksiyası kompüter simulyasiyası mühitində həyata keçirilir.

Maşın görmə video və görüntü məlumatlarından şəkillər və videolardakı etibarlı məlumatları öyrənmək, çıxarmaq və təhlil etmək üçün istifadə edir.

Vizual informasiyanın TGS-nin tətbiqi ilə işlənməsi görmə orqanlarının yerinə vizual sensorlardan istifadə edərək, kompüterdən emal edilməsidir.

Maşın görmə sistemində vizual informasiyanın emalı əsasən təsvirlərin emalı metodlarından -təsvirin çevrilməsi, təsvirin sıxlaşdırılması, kodlaşdırılması, saxlanması, ilkin emalı, təsvirin təkmilləşdirilməsi və bərpası, təsvirin seqmentasiyasından asılıdır.

Birbaşa cihazlardan əldə edilən görüntü - 2D təsvirlər çox müxtəlif təsadüfi səs-küy və artefaktlarla yüklənmiş olur.

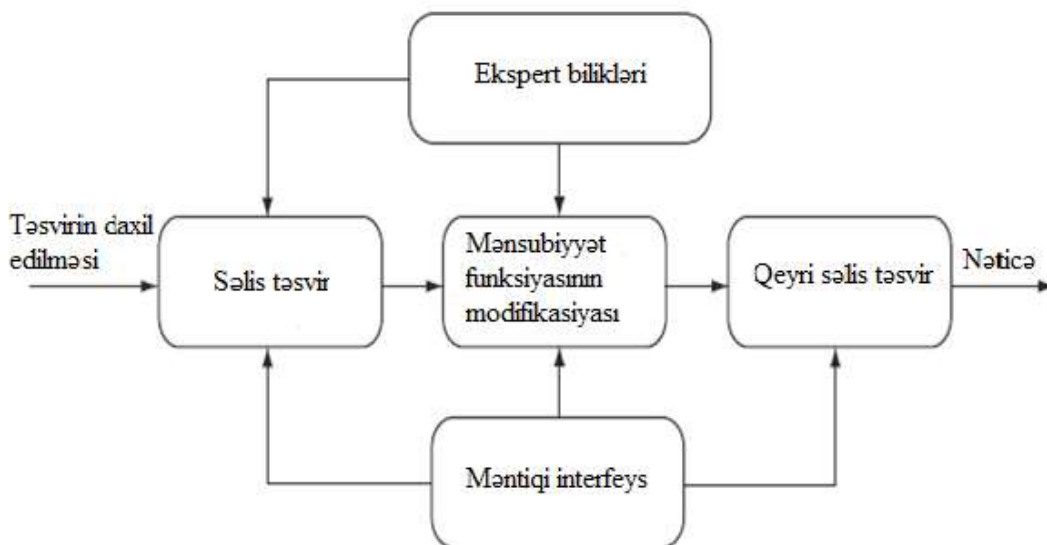
Aşkarlanma qabiliyyətini artırmaq və verilənlərlə əlaqəli məlumatları minimuma endirmək, xüsusiyyətlərin çıxarılması, təsvirin seqmentasiyası, uyğunluğu və tanınmasının etibarlılığını artırmaq üçün düzgün fəaliyyət planını tərtib etmək üçün səs-küyü, təhrifi və düzəlişləri aradan qaldırmaq lazımdır [9]. Beləliklə, faydalı məlumatlar saxlanılır, faydasız məlumatlar sıxışdırılır və görüntünün keyfiyyəti yaxşılaşır. Təsvirin işlənməsi prosesində əsas məqsəd təsvirdən məlumat çıxarmaq deyil, yanlış və çox dəyərli olmayan məlumatları silməkdir.

Qeyri-səlis məntiq maşın görmə və görüntüləmə sahəsində bir çox kommersiya tətbiqlərini tapdı.

Təsvirin işlənməsi zamanı obyektiv keyfiyyət meyarlarından istifadə olunur. Məsələn, yüksək kontrastı göstərən bir az qeyri müəyyənliyə malik bir şəkil "yaxşı" ola bilər. Lakin insanlar bu nəticələri yaxşı qəbul etməyə bilər, çünki bu cür mühakimə subyektivdir. Obyektivlik və subyektivlik arasındakı bu fərq insan-maşın qarşılıqlı əlaqəsində ilk böyük problemdir. Başqa bir çətinlik, fərqli insanların görüntü keyfiyyətini fərqli şəkildə mühakimə edə bilməsi ilə əlaqədardır. Bu fərdlərəarası fərq həm də ilk növbədə insanın subyektivliyi ilə bağlıdır.

Təsvirin qeyri-səlis emalı dedikdə, təsvirlərin qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsindən istifadə edərək, onların seqmentlərini və elementlərini emal edən bütün yanaşmaların məcmusu başa düşülür. Təqdimat və emal seçilmiş qeyri-səlis metoddan və həll olunan problemdən asılıdır.

Qeyri-səlis təsvirin işlənməsi üç mərhələdən ibarətdir: təsvirin qeyri-səlisləşdirilməsi, mənsubiyyət dəyərinin dəyişdirilməsi və təsvirin səlisləşdirilməsi (Şəkil 1).

Şəkil 1. Qeyri-səlis təsvirin emalının ümumi strukturu

Beləliklə, emalın birinci mərhələsi fuzzifikasiya-dəqiqlik funksiyasının uyğun qiymətlərinin generasiyasıdır. Fuzzifikasiya mərhələsində əsas dəyərlər tez-tez natamam və/və ya qeyri-dəqiq olduğundan lazım olan giriş məlumatlarının kodlaşdırma növü kimi təfsir edilə bilər. Fuzzifikasiya və defuzzifikasiya mərhələlərindən istifadə onunla bağlıdır ki, bizim qeyri-səlis aparat təminatımız yoxdur. Buna görə də təsviri qeyri-səlis üsullar vasitəsilə emal edirik. Qeyri-səlis şəkillərin işlənməsinin əsas üstünlüyü mənsubiyyət dəyərlərini dəyişə bilməyimizdir. Təsvir məlumatlarını boz səviyyə müstəvisindən mənsubiyyət müstəvisinə (fuzzifikasiya) çevirdikdən sonra müvafiq qeyri-səlis üsullar mənsubiyyətin dəyərlərini dəyişdirir. Bu, qeyri-səlis klasterləşmə, qaydalara əsaslanan qeyri-səlis yanaşma, qeyri-səlis inteqrasiya yanaşması ola bilər. Təsvirin qeyri-səlis emalı təqdim etmə, təsvirin işlənməsi, seqmentlər və qeyri-səlis çoxluqlar kimi müxtəlif qeyri-səlis yanaşmalardan istifadəni nəzərdə tutur.

Həll olunan problem çərçivəsində ilkin qeyri-səlis emal üçün hazırlanmış alqoritmi aşağıdakı addımlar ardıcılığı kimi təqdim etmək olar (Şəkil 2):

- veb-kameradan istifadə etməklə təsvirin çəkilməsi;
- rəngli təsvirin boz rəngli təsvirə çevrilməsi;
- təsvirin qeyri-səlis emalı.

Qeyri-səlis təsvirlərin işlənməsi sərhədlərin aşkarlanması və ekspert biliklərinin formalaşdırılması, eləcə də müxtəlif mənbələrdən qeyri-dəqiq məlumatların birləşməsi üçün faydalı bir texnologiyadır.

Rəqəmsal görüntüdə qeyri-səlis əlamətləri əldə etmək üçün təsviri qeyri-səlis təqdim etmək lazımdır. Qeyri-səlis əlamətlər qeyri-səlis çoxluqlar vasitəsilə ifadə edilməlidir və bu çoxluğun μ mənsubiyyət funksiyaları ilə xarakterizə edilməlidir. Qeyri-səlis çoxluqları əldə etmək üçün təsviri qeyri-səlis formaya keçirmək lazımdır, yəni təsviri əks etdirən nöqtələr qeyri-səlis formada təqdim edilməlidir.

Qeyri-səlis təsvir - təsviri əks etdirən nöqtələrin qeyri-səlis çoxluqların mənsubiyyət funksiyalarının köməyi ilə təsvir edilməsidir. Qeyri-səlis təsvir aşağıdakı kimi yazılır:

$$M = K_f[F]$$

Burada K_f - konversiya operatorudur. Diskret halda,

$$\mu(x, y) = K_{fn}[f(x, y), F]$$

Burada $\mu(x, y)$ - təsvirin piksellərinin mənsubiyyət funksiyasıdır.

X_j olaraq qeyri-səlis xüsusiyyət kimi X rəqəmsal təsvirin bəzi xüsusiyyətləri başa düşülür.

$$X_j = \{X, \mu_A(X)\}$$

$$A = \{(x, \mu_A(x)) | x \in X\} \quad (1)$$

Piksel təsnifatı, hər bir pikselin müəyyən piksel xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq təsnifləşdirilməsi yolu ilə təsviri seqmentləşdirən bir emal üsuludur. Səs-küy və digər qeyri-müəyyənlik mənbələri piksel təsnifatını çətinləşdirə bilər. Qeyri-səlis çoxluqdan istifadə belə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

Tez-tez sahələrin sərhədlərinin, yaxud parlaqlıq və kontrast anlayışlarının ayrılması kimi təsvirlərin işlənməsi məsələlərinin həllində xasdır. Təsvirin xüsusiyyətlərini tam təsvir etmək üçün uyğun mənsubiyyət funksiyasının müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyət məsələ deyildir, çünki bu, müxtəlif qeyri-müəyyənliklər

yaradan, mənsubiyyət funksiyasına dair əlavə qeyri-müəyyənliklərə çevrilən müxtəlif amillərdən asılıdır.

Məsələnin qoyuluşu. Tutaq ki, X təsviri $N \times M$ ölçülü qeyri-səlis massiv kimi verilmişdir. Bu massivin elementlərinin hər biri təsvirin parlaqlılığını əks etdirən P mənsubluq dəyərində malikdir; ($p = 0, 1, 2 \dots P - 1$), (məsələn, $p = 0 \div 255$ qədər sıxlıq diapazonu). Burada hər bir nümunə həm də intensivliyə görə kvantlaşdırılır.

İstifadə olunan qeyri-səlis məntiq qaydaları təsvirin kənarlarının aşkarlanması üçün istifadə olunur. 16 qeyri-səlis nümunədən istifadə edərək, onların sahəsini qeyri-səlis sahəyə dəyişdirərək, sonra maskadan asanlıqla istifadə edərək, təsviri vurğulamaq, təhrif dərəcəsini və ya intuitiv qeyri-səlis indeksi müəyyən edilir, hər bir nümunə ilə orijinal arasında ən böyük uyğunsuzluq dəyəri təyin edilir. Hər bir piksel üçün minimum uyğunsuzluq dəyərlərini seçərək, onu yenidən orijinal domenə çeviririk (0–255) və aşağıdakı 16 piksel massivini nəzərə alaraq hədd dəyərini təyin etməliyik.

110	105	140	107
110	132	105	115
140	105	105	115
137	135	145	150
140	118	115	109

0.43	0.41	0.55	0.42
0.43	0.52	0.43	0.59
0.55	0.41	0.41	0.45
0.54	0.53	0.57	0.59
0.55	0.46	0.45	0.42

İndi piksel intensivliyini (μ_0) aşağıdakı kimi yazı bilərik:

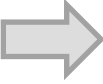
$$\mu_0 = (\mu_1 + \mu_2 + \mu_3 + \mu_4)/4.$$

Təsvirin emalı üçün qeyri-səlis məntiq yanaşması pikselin təsvirin kənar nöqtələrinə və ya universal sahəyə aid olduğu dərəcəni təyin etmək üçün mənsubiyyət funksiyalarından istifadə etməyə imkan verir.

Təsvirin kənar nöqtələri - iki universal sahə arasında bir konturdur. Qonşu piksellərin intensivliyini müqayisə edərək kənarları aşkar edə bilərik. Lakin, universal sahələr dəqiqliklə verilmədiyi üçün, iki yanaşı piksel arasında intensivliyin kiçik fərqləri həmişə təsvirin kənar nöqtələrini təmsil etmir.

Bunun əvəzinə, intensivlik fərqi kölgə effekti yarada bilər.

120	205	156	175	105
155	185	88	110	140
110	140	105	150	109
132	107	105	125	170
140	135	118	135	140
109	145	108	120	110

0.47	0.80	0.61	0.67	0.41
0.61	0.73	0.34	0.43	0.55
0.43	0.55	0.41	0.59	0.42
0.60	0.42	0.41	0.49	0.67
0.55	0.51	0.46	0.53	0.55
0.42	0.57	0.42	0.47	0.43

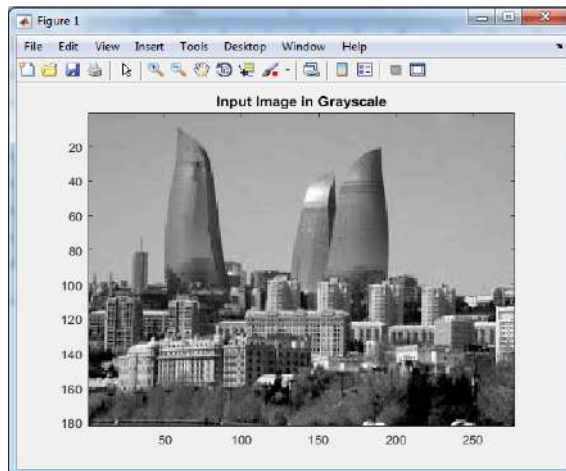
Sistemin simulyasiyası

Qeyri-səlis şəkilləri yaxşılaşdırmaq üçün bir çox üsul təklif edilmişdir [1][3][5][6].

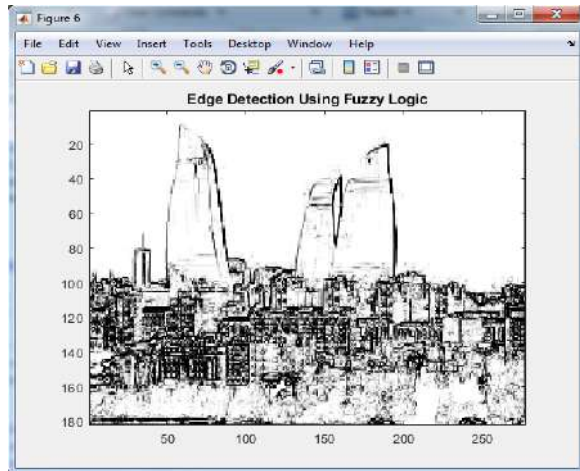
Məsələn:

- Qeyri-səlis kontrast tənzimlənməsi
- Subyektiv təsvirin gücləndirilməsi
- Qeyri-səlis təsvirlərin seqmentasiyası
- Qeyri-səlis kənar aşkarlanması
- Şəklin təkmilləşdirilməsi

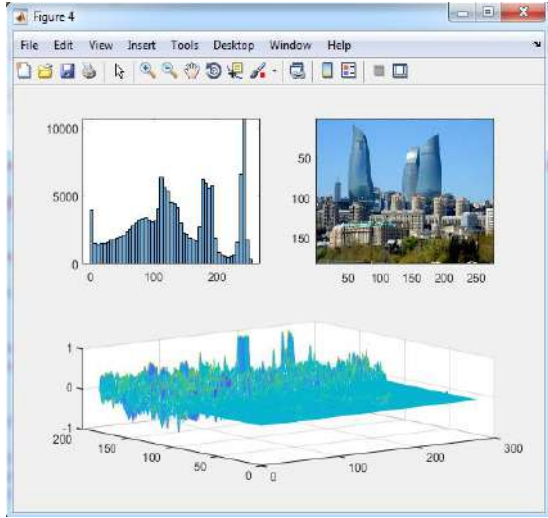
Təklif olunan obyekt aşkarlama metodu MATLAB mühitində modelləşdirilmişdir. Qeyri-səlis şəkildə yaradılan şəkillər daha hamar görünür, daha az səs-küy ehtiva edir və qeyri-səlis şərtlərin tam dəstinə malikdir (Şəkil 2 və Şəkil 3).

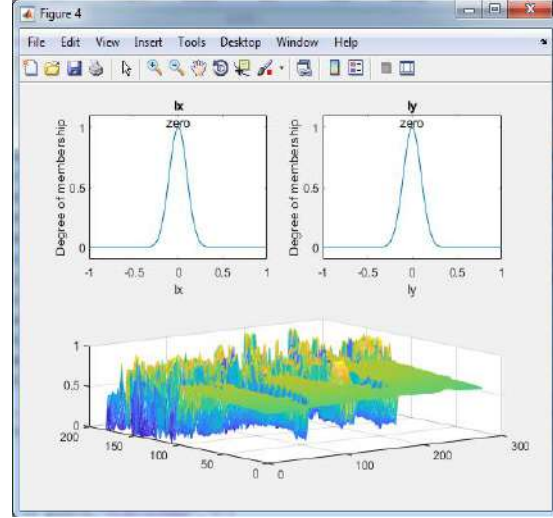
Şəkil 2. a) giriş təsviri

b) qeyri-səlis təsvir

Şəkil 3. a) orijinal şəkil

b) mənsubiyyət funksiyası

NƏTİCƏ

Bu yazıda kompüter görməsindən istifadə edərək, aşkar etdiyi təsvirin sərhədlərini aşkar etmək üçün qeyri-səlis məntiqdən istifadə edilmişdir. Təsvirlər əldə olunmuş, rəqəmsal və qeyri-səlis alqoritmlərdən istifadə edərək robotu idarə etmək üçün istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, təsvirlərin emalı prosesində, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsini istifadə edərək, görüntünün yaxşılaşdırılması metodlarından istifadə edilmişdir. Təsvirlərin tanınması prosesi robotun konkret yolla hərəkət etməsi üçün, həmçinin tapşırığın sonunda yerinə yetirilməli olan növbəti hərəkətin müəyyən edilməsi üçün lazım olan nəzarət signalının alınmasına kömək edir.

Bu metodun başqa metodlardan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada təsvir dəyərləri dəyişdirilərək adaptivliyi təmin olunur.

Ədəbiyyat

1. Aliev R.A., Huseynov O.H. (2014) Fuzzy geometry-based decision making with unprecisiated visual information, *Int. J. Inf. Tech. Decis.*, 13(05), pp. 1051-1073.
2. Aliev R.A., Fazlollahi B., Aliev R.R. (2004) *Soft Computing and its application in business and economics*, Springer Verlag, , 446 p.
3. Aborisade, D., (2010) Fuzzy Logic Based Digital Image Edge Detection, *Global Journal of Computer Science and Technology*, 10, 78-83.
4. Harne, R., Atique, M. (2011) Edge Detection in Digital Images Using Fuzzy Logic and Fis Editor in Matlab, *International Journal of Advanced Engineering Technology*, 2, 26-28.
5. Schroder T, Kruger K, Kummerlen F. (2014) Image processing based deflagration detection using fuzzy logic classification. *Fire Safety Journal*. 65: 1-10.
6. M.M.Gupta, G.K.Knopf, and P.N.Nikiforuk. (1987) *Computer Vision with Fuzzy Edge Perception*. International Symposium on Intelligent Control, Philadelphia, USA, pp.271-78.
7. Youngchae Jang and Gwanggil Jeon. (2016) A Rule-based Expert System for Image Processing. *Advanced Science and Technology Letters*, Vol.137, pp.159-162.

8. A.R.Khan, and K.Thakur. (2012) An Efficient Fuzzy Logic Based Edge Detection Algorithm for Gray Scale Image. International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering, Vol. 2, Issue 8.
9. K.Kaur, V.Mutenja, I.S.Gill. (2010) Fuzzy Logic Based Image Edge Detection algorithm in MATLAB. International Journal of Computer Applications (0975-8887), Vol. 1, pp.55-58.

DETECTING THE BOUNDARIES OF AN IMAGE OBTAINED FROM COMPUTER VISION USING FUZZY LOGIC

A.B.Sultanova

SUMMARY

This paper analyzes the principle of operation of an unmanned aerial vehicle as a dynamic object, investigates the visual system of UAVs, and provides a systematic analysis of visual systems in scientific, engineering and experimental directions. Considered as dynamic objects and intended mainly for the use in military equipment, unmanned aerial vehicles solve the issues of visibility of ground objects, obtaining accurate coordinates of objects and calculating the areas of the considered ground object, determining the boundaries of the image obtained using computer vision, and obtaining a fuzzy image.

ОБНАРУЖЕНИЕ ГРАНИЦ ИЗОБРАЖЕНИЯ, ПОЛУЧЕННОГО ИЗ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ

A.Б.Султанова

РЕЗЮМЕ

В работе проанализирован принцип работы беспилотного летательного аппарата как динамического объекта, исследована зрительная система БПЛА, дан системный анализ зрительных систем в научном, инженерном и экспериментальном направлениях. Рассматриваемые как динамические объекты и предназначенные в основном для использования в военной технике, беспилотные летательные аппараты решают вопросы видимости наземных объектов, получения точных координат объектов и вычисления площадей рассматриваемого наземного объекта, определения границ изображения, получаемого с помощью компьютерного зрения, и получения нечеткого изображения.

Məqalə redaksiyaya 14 iyul 2023 tarixində daxil olmuş, 15 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 514.763

ГОРИЗОНТАЛЬНЫЙ ЛИФТ АФФИННОЙ СВЯЗНОСТИ В РАССЛОЕНИЕ ТЕНЗОРНЫХ РЕПЕРОВ ТИПА (0,2)

А.Б.Баширли

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул. Академика З.Халилова 23
e-mail: ayten.bashirli1997@gmail.com

Açar sözlər: tenzor reper, horizontal lift, şaquli lift, adaptə olunmuş reper, afın rabitə

Keywords: tensor frame, horizontal lift, vertical lift, adapted frame, affine connection

Ключевые слова: тензорный репер, горизонтальный лифт, вертикальный лифт, адаптированный репер, аффинная связность

1. Введение

Изучение дифференциально-геометрических структур различного рода на расслоенных пространствах, в том числе на расслоениях реперов, кореперов и тензорных реперов, представляет научный интерес (см. [3],[6],[5]). В представленной работе на расслоение тензорных реперов типа (0,2) строится горизонтальный лифт аффинной связности, заданной на базе расслоения.

В Разделе 2 рассматривается расслоение тензорных реперов типа (0,2) гладкого многообразия, вводится понятие адаптированного репера в этом расслоении, находятся компоненты горизонтального лифта векторного поля и вертикальных лифтов тензорных полей типа (0,2) относительно адаптированного репера.

В Разделе 3 определяется горизонтальный лифт симметричной аффинной связности в расслоение тензорных реперов типа (0,2), вычисляются коэффициенты горизонтального лифта аффинной связности относительно адаптированного и натурального реперов.

2. Необходимые сведения

Рассмотрим гладкое n -мерное многообразие M из класса C^∞ и пусть $T_2^0(x)$ - пространство тензоров типа (0,2) в точке $x \in M$. Базис $A_x = (X^{11}, \dots, X^{1n}, \dots, X^{n1}, \dots, X^{nn})$ назовем тензорным репером типа (0,2). Множество всех тензорных реперов типа (0,2) во всех точках многообразия M обозначим символом $L_2^0(M)$. Естественная проекция $\pi: L_2^0(M) \rightarrow M$ определяется в виде $A_x \rightarrow x$. Следующим образом вводится структура $n + n^2$ -мерного гладкого многообразия из класса C^∞ в множестве $L_2^0(M)$.

Пусть (U, x^i) - локальная система координат на многообразии M . Тогда множество $L_2^0(U) = \pi^{-1}(U)$ содержит все тензорные реперы типа (0,2) во всех точках окрестности U . Тензор $X^{\alpha_1 \alpha_2}$ тензорного репера $A_x \in L_2^0(M)$ однозначным обра-

зом можно разложить в виде

$$X^{\alpha_1\alpha_2} = X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2}(dx^{i_1})_x \otimes (dx^{i_2})_x.$$

Отсюда следует, что $(L_2^0(U), (x^i, X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2}))$ является системой локальных координат на множестве $L_2^0(U)$. Пусть (U, x^i) и $(U', x^{i'})$ - системы локальных координат на многообразии M , которые на пересечении $U \cap U'$ взаимосвязаны преобразованием

$$x^{i'} = x^{i'}(x^1, \dots, x^n). \quad (2.1)$$

Тогда на пересечении $L_2^0(U) \cap L_2^0(U')$ системы координат $(L_2^0(U), (x^i, X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2}))$ и $(L_2^0(U'), (x^{i'}, X_{i_1'i_2'}^{\alpha_1\alpha_2}))$ взаимосвязаны преобразования

$$\begin{cases} x^{i'} = x^{i'}(x^1, \dots, x^n), \\ X_{i_1'i_2'}^{\alpha_1\alpha_2} = A_{i_1'}^{i_1} A_{i_2'}^{i_2} X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2}, \end{cases} \quad (2.2)$$

где $A_{i_1'}^{i_1} = \frac{\partial x^i}{\partial x^{i'}}$ являются элементами Якобиевой матрицы преобразования

$$x^i = x^i(x^{1'}, \dots, x^{n'}),$$

являющегося обратным к преобразованию (2.1). Из вышеуказанного следует, что $L_2^0(M)$ является $(n + n^4)$ - мерным многообразием из класса C^∞ .

Тройку $(L_2^0(M), \pi, M)$ назовем расслоением тензорных реперов типа (0,2). Введем обозначение $(x^I) = (x^i, x^{i\alpha_1\alpha_2}) = (x^i, X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2})$. Отсюда следует, что

$$\begin{aligned} i, j, k, \dots, \alpha, \beta, \gamma, \dots &= 1, 2, \dots, n; \\ i_{\alpha_1\alpha_2}, j_{\beta_1\beta_2}, k_{\gamma_1\gamma_2}, \dots &= n + 1, n + 2, \dots, n + n^4; \\ I, J, K, \dots &= 1, 2, \dots, n + n^4. \end{aligned}$$

Якобиева матрица преобразования (2,2) имеет строение

$$(A_{i'}^I) = \left(\frac{\partial x^I}{\partial x^{i'}} \right) = \begin{pmatrix} A_i^{i'} & 0 \\ \partial_i (A_{i_1'}^{i_1} A_{i_2'}^{i_2}) X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2} & A_{i_1'}^{i_1} A_{i_2'}^{i_2} \delta_{\sigma_1}^{\alpha_1} \delta_{\sigma_2}^{\alpha_2} \end{pmatrix}. \quad (2.3)$$

Множество всех гладких тензорных полей типа (r,s) обозначим через $T_s^r(M)$. Пусть $V \in T_0^1(M)$ - векторное поле, а $C \in T_2^0(M)$ - тензорное поле типа (0,2) на многообразии M , имеющие компоненты V^i и $C_{i_1i_2}$, соответственно. Тогда горизонтальный лифт ${}^H V$ и вертикальный лифт ${}^{V_{\alpha_1\alpha_2}} C$ для каждой пары $\alpha_1, \alpha_2 = 1, 2, \dots, n$ относительно натурального репера $\{\partial_i, \partial_{i\alpha_1\alpha_2}\} = \left\{ \frac{\partial}{\partial x^i}, \frac{\partial}{\partial X_{i_1i_2}^{\alpha_1\alpha_2}} \right\}$ определяются в виде (см.[1])

$${}^H V = V^i \frac{\partial}{\partial x^i} + V^r \left(X_{mi_2}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ri_1}^m + X_{i_1 m}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ri_2}^m \right) \frac{\partial}{\partial X_{i_1 i_2}^{\alpha_1 \alpha_2}}, \quad (2.4)$$

$${}^V \beta_1 \beta_2 C = \delta_{\alpha_1}^{\beta_1} \delta_{\alpha_2}^{\beta_2} C_{i_1 i_2} \frac{\partial}{\partial X_{i_1 i_2}^{\alpha_1 \alpha_2}}. \quad (2.5)$$

Пусть f - дифференцируемая функция на многообразии M . Тогда ${}^V f = f \circ \pi$ обозначает вертикальную функцию f и расслоение $L_2^0(M)$

Рассмотрим тензорные поля

$$X_{(i)} = \frac{\partial}{\partial x^i} = \delta_i^k \frac{\partial}{\partial x^k} \in T_0^1(M),$$

$$\Omega^{i_1 i_2} = dx^{i_1} \otimes dx^{i_2} = \delta_{k_1}^{i_1} \delta_{k_2}^{i_2} \partial x^{k_1} \otimes \partial x^{k_2} \in T_2^0(M).$$

Из равенств (2.4) и (2.5) следует:

$${}^H X_{(i)} = \delta_i^k \partial_k + \left(X_{mi_2}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ii_1}^m + X_{i_1 m}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ii_2}^m \right) \frac{\partial}{\partial X_{i_1 i_2}^{\alpha_1 \alpha_2}}, \quad (2.6)$$

$${}^V \beta_1 \beta_2 \Omega^{i_1 i_2} = \delta_{\alpha_1}^{\beta_1} \delta_{\alpha_2}^{\beta_2} \delta_{j_1}^{i_1} \delta_{j_2}^{i_2} \frac{\partial}{\partial X_{j_1 j_2}^{\alpha_1 \alpha_2}}. \quad (2.7)$$

Множество $\left\{ {}^H X_{(i)}, {}^V \beta_1 \beta_2 \Omega^{i_1 i_2} \right\} = \left\{ D_i, D_{i\beta_1 \beta_2} \right\} = \{D_I\}$ образует репер на $\pi^{-1}(U) \subset L_2^0(M)$. Этот репер назовем адаптированным к аффинной связности ∇ репером расслоения $L_2^0(M)$. Из (2.4)-(2.7) легко устанавливается, что векторные поля ${}^H V$ и ${}^V \beta_1 \beta_2 C$ относительно адаптированного репера $\{D_I\}$ имеют компоненты

$${}^H V = V^i D_i = ({}^H V^i) = \begin{pmatrix} V^i \\ 0 \end{pmatrix}, \quad (2.8)$$

$${}^V \beta_1 \beta_2 C = C_{i_1 i_2} \delta_{\alpha_1}^{\beta_1} \delta_{\alpha_2}^{\beta_2} D_{i\alpha_1 \alpha_2} = ({}^V \beta_1 \beta_2 C^I) = \begin{pmatrix} 0 \\ C_{i_1 i_2} \delta_{\alpha_1}^{\beta_1} \delta_{\alpha_2}^{\beta_2} \end{pmatrix}. \quad (2.9)$$

3. Горизонтальной лифт аффинной связности

Пусть ∇ - симметрическая аффинная связность на гладком многообразии M .

Определение 3.1. Горизонтальным лифтом симметрической аффинной связности ∇ в расслоение тензорных реперов $L_2^0(M)$ типа (0,2) называется аффинная связность ${}^H \nabla$, определяемая равенствами

$${}^H \nabla_{H_X} {}^H Y = H(\nabla_X Y), \quad {}^H \nabla_{H_X} {}^V \beta_1 \beta_2 C = {}^V \beta_1 \beta_2 (\nabla_X C), \quad (3.1)$$

$${}^H \nabla_{V_{\alpha_1 \alpha_2 A}} {}^H Y = 0, \quad {}^H \nabla_{V_{\alpha_1 \alpha_2 A}} {}^V \beta_1 \beta_2 C = 0$$

для любых $X, Y \in T_0^1(M)$ $A, C \in T_2^0(M)$.

Отметим, что горизонтальные лифты аффинной связности в касательные, в касательные расслоения, в расслоения реперов, кореперов аффинных реперов и тензоров типа (2,0) исследованы в работах [7], [8], [4], [5], [2], соответственно.

Коэффициентов горизонтального лифта ${}^H\nabla$ аффинной связности в расслоение $L_2^0(M)$ относительно адаптированного репера $\{D_I\}$ определяем разложением

$${}^H\nabla_{D_I} D_Y = {}^H\Gamma_{IY}^K D_K \quad (3.2)$$

С помощью равенств (2.7) и (2.8), из (3.1) и (3.2) получаем:

$$1) \quad {}^H\nabla_{V_{\alpha_1\alpha_2 A}} V_{\beta_1\beta_2} C = 0,$$

$${}^H\nabla_{A_{i_1 i_2}} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}} \left(C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{i_{\sigma_1 \sigma_2}} \right) = 0,$$

$$A_{i_1 i_2} C_{j_1 j_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} {}^H\nabla_{D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}}} D_{j_{\sigma_1 \sigma_2}} + A_{i_1 i_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}} \left(C_{j_1 j_2} \right) D_{j_{\sigma_1 \sigma_2}} = 0,$$

$$A_{i_1 i_2} C_{j_1 j_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2} j_{\sigma_1 \sigma_2}}^P D_P = 0,$$

$$A_{i_1 i_2} C_{j_1 j_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} \left({}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2} j_{\sigma_1 \sigma_2}}^P D_P + {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2} j_{\sigma_1 \sigma_2}}^{P\tau_1\tau_2} D_{P\tau_1\tau_2} \right) = 0,$$

$${}^H\Gamma_{i_{\alpha_1\alpha_2} j_{\beta_1\beta_2}}^P D_P + {}^H\Gamma_{i_{\alpha_1\alpha_2} j_{\beta_1\beta_2}}^{P\tau_1\tau_2} D_{P\tau_1\tau_2} = 0,$$

следовательно,

$${}^H\Gamma_{i_{\alpha_1\alpha_2} j_{\beta_1\beta_2}}^P = 0, \quad {}^H\Gamma_{i_{\alpha_1\alpha_2} j_{\beta_1\beta_2}}^{P\tau_1\tau_2} = 0.$$

$$2) \quad {}^H\nabla_{V_{\alpha_1\alpha_2 A}} {}^H Y = 0,$$

$${}^H\nabla_{A_{i_1 i_2}} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}} (Y^k D_k) = 0,$$

$$A_{i_1 i_2} Y^k \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} {}^H\nabla_{D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}}} D_k + A_{i_1 i_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} D_{i_{\gamma_1 \gamma_2}} (Y^k) D_k = 0,$$

$$A_{i_1 i_2} Y^k \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2}^k}^P D_P = A_{i_1 i_2} Y^k \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2}^k}^P D_P + A_{i_1 i_2} Y^k \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1 \gamma_2}^k}^{P\tau_1\tau_2} D_{P\tau_1\tau_2} = 0,$$

откуда следует, что

$${}^H\Gamma_{i_{\alpha_1\alpha_2}^j}^P = 0, \quad {}^H\Gamma_{i_{\gamma_1\gamma_2}^j}^{P\tau_1\tau_2} = 0.$$

$$3) \quad {}^H\nabla_{H_X} {}^H Y = {}^H (\nabla_X Y),$$

$${}^H\nabla_{X^i D_i} (Y^k D_k) = (\nabla_X Y)^P D_P,$$

$$\begin{aligned}
 X^i Y^k H \Gamma_{ik}^p D_p + X^i \delta_i Y^p D_p + X^k \left(X_{mi_2}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ki_1}^m + X_{i_1 m}^{\alpha_1 \alpha_2} \Gamma_{ki_2}^m \right) \frac{\partial}{\partial X_{i_1 i_2}^{\alpha_1 \alpha_2}} (Y^p) D_p \\
 = X^m \partial_m Y^p D_p + X^m Y^r \Gamma_{mr}^p D_p, \\
 X^i Y^k H \Gamma_{ik}^p D_p + X^i Y^i H \Gamma_{ik}^{p\tau_1 \tau_2} D_{p\tau_1 \tau_2} = X^m Y^r \Gamma_{mr}^p D_p,
 \end{aligned}$$

следовательно,

$$H \Gamma_{ij}^p = \Gamma_{ij}^p, \quad H \Gamma_{ij}^{p\tau_1 \tau_2} = 0.$$

$$4) \quad H \nabla_{H_X} {}^V \beta_1 \beta_2 C = {}^V \beta_1 \beta_2 (\nabla_X C),$$

$$H \nabla_{X^i D_i} (C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{j\sigma_1 \sigma_2}) = (\nabla_X C)_{k_1 k_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2},$$

$$\begin{aligned}
 X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} \nabla_{D_i} D_{j\sigma_1 \sigma_2} + X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_i (C_{j_1 j_2}) D_{j\sigma_1 \sigma_2} \\
 = X^m (\partial_m C_{k_1 k_2} - \Gamma_{mk_1}^r C_{rk_2} - \Gamma_{mk_2}^r C_{k_1 r}) \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2},
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^p D_p + X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} (\partial_i C_{j_1 j_2} \\
 + (X_{mk_2}^{\varepsilon_1 \varepsilon_2} \Gamma_{ik_1}^m + X_{k_1 m}^{\varepsilon_1 \varepsilon_2} \Gamma_{ik_2}^m) D_{k\varepsilon_1 \varepsilon_2} (C_{j_1 j_2})) D_{j\sigma_1 \sigma_2} \\
 = X^m \partial_m C_{k_1 k_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2} - X^m \Gamma_{mk_1}^r C_{rk_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2} \\
 - X^m \Gamma_{mk_2}^r C_{k_1 r} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2},
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^p D_p + X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^{p\tau_1 \tau_2} D_{p\tau_1 \tau_2} + X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} \partial_i C_{j_1 j_2} D_{j\sigma_1 \sigma_2} \\
 + X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} X_{mk_2}^{\varepsilon_1 \varepsilon_2} \Gamma_{ik_1}^m D_{k\varepsilon_1 \varepsilon_2} (C_{j_1 j_2}) D_{j\sigma_1 \sigma_2} \\
 + X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} X_{mk_2}^{\varepsilon_1 \varepsilon_2} \Gamma_{ik_1}^m D_{k\varepsilon_1 \varepsilon_2} (C_{j_1 j_2}) D_{j\sigma_1 \sigma_2} \\
 = X^m \partial_m C_{k_1 k_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2} - X^m \Gamma_{mk_1}^r C_{rk_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2} \\
 - X^m \Gamma_{mk_2}^r C_{k_1 r} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2},
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^p D_p + X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^{p\tau_1 \tau_2} D_{p\tau_1 \tau_2} \\
 = -X^m \Gamma_{mk_1}^r C_{rk_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2} - X^m \Gamma_{mk_2}^r C_{k_1 r} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} D_{k\sigma_1 \sigma_2},
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^p D_p \\
 + X^i C_{j_1 j_2} \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^{p\tau_1 \tau_2} D_{p\tau_1 \tau_2} = X^i \delta_{\sigma_1}^{\beta_1} \delta_{\sigma_2}^{\beta_2} C_{j_1 j_2} \left(-\delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_2}^{j_2} \Gamma_{ip_1}^{j_1} \right. \\
 \left. - \delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_1}^{j_1} \Gamma_{ip_2}^{j_2} \right) D_{p\tau_1 \tau_2},
 \end{aligned}$$

откуда получаем, что

$$H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^p = 0, \quad H \Gamma_{ij\sigma_1 \sigma_2}^{p\tau_1 \tau_2} = -\delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_2}^{j_2} \Gamma_{ip_1}^{j_1} - \delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_1}^{j_1} \Gamma_{ip_2}^{j_2}$$

Таким образом, справедлива следующая теорема.

Теорема 3.1. Горизонтальной лифт $H \nabla$ симметрического аффинной связности ∇ , заданной на многообразии M , в расслоение тензорных реперов $L_2^0(M)$ типа $(0,2)$ относительно адоптированного репера $\{D_I\}$ имеет компоненты

$$\begin{aligned}
 H\Gamma_{ij}^p &= \Gamma_{ij}^p, \quad H\Gamma_{ij}^{p\tau_1\tau_2} = H\Gamma_{i\alpha_1\alpha_2 j}^p = H\Gamma_{i\alpha_1\alpha_2 j\sigma_1\sigma_2}^p = 0, \\
 H\Gamma_{ij\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2} &= -\delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_2}^{j_2} \Gamma_{ip_1}^{j_1} - \delta_{\tau_1}^{\sigma_1} \delta_{\tau_2}^{\sigma_2} \delta_{p_1}^{j_1} \Gamma_{ip_2}^{j_2}, \\
 H\Gamma_{i\alpha_1\alpha_2 j}^{p\tau_1\tau_2} &= H\Gamma_{ij\sigma_1\sigma_2}^p = H\Gamma_{i\alpha_1\alpha_2 j\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2} = 0.
 \end{aligned} \tag{3.3}$$

Рассмотрим следующее преобразование реперов в расслоении $L_2^0(M)$:

$$\{D_i, D_{i\alpha_1\alpha_2}\} = \left\{ \frac{\partial}{\partial x^j}, \frac{\partial}{\partial X_{j_1 j_2}^{\beta_1 \beta_2}} \right\} \left(\begin{array}{cc} \delta_i^j & 0 \\ \Gamma_{ij_1}^m X_{mj_2}^{\beta_1 \beta_2} + \Gamma_{ij_2}^m X_{j_1 m}^{\beta_1 \beta_2} & \delta_{\alpha_1}^{\beta_1} \delta_{\alpha_2}^{\beta_2} \delta_{j_1}^{i_1} \delta_{j_2}^{i_2} \end{array} \right), \tag{3.4}$$

Или, коротко, преобразование

$$D_i = B_i^J \partial_j,$$

где (B_i^J) – матрица преобразования (3.3), и обратная ей матрица имеет структуру в виде

$$(\tilde{B}_K^I) = \left(\begin{array}{cc} \delta_k^i & 0 \\ -\Gamma_{ki_1}^m X_{mi_2}^{\alpha_1 \alpha_2} - \Gamma_{ki_2}^m X_{i_1 m}^{\alpha_1 \alpha_2} & \delta_{i_1}^{k_1} \delta_{i_2}^{k_2} \delta_{\gamma_1}^{\alpha_1} \delta_{\gamma_2}^{\alpha_2} \end{array} \right). \tag{3.5}$$

Компоненты горизонтального лифта ${}^H\nabla$ относительно натурального репера $\{\partial_i, \partial_{i\alpha_1\alpha_2}\}$ обозначим через ${}^H\bar{\Gamma}_{IJ}^P$. Это означает, что

$${}^H\nabla_{\partial_I} \partial_J = {}^H\bar{\Gamma}_{IJ}^P \partial_P.$$

Тогда

$${}^H\bar{\Gamma}_{IJ}^P = B_L^P {}^H\Gamma_{SK}^L \tilde{B}_I^S \tilde{B}_J^K - (D_S B_K^P) \tilde{B}_I^S \tilde{B}_J^K. \tag{3.6}$$

Пользуясь (3.3)-(3.5), из (3.6) получим:

$$\begin{aligned}
 {}^H\bar{\Gamma}_{ij}^p &= B_l^p {}^H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^p {}^H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} = \delta_l^p \Gamma_{sk}^l \delta_i^s \delta_j^k = \Gamma_{ij}^p, \\
 {}^H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2 j}^p &= B_l^p {}^H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_j^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^p {}^H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} = 0, \\
 {}^H\bar{\Gamma}_{ij\beta_1\beta_2}^p &= B_l^p {}^H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_i^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^p {}^H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_i^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^{k\sigma_1\sigma_2} = 0, \\
 {}^H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2 j\beta_1\beta_2}^p &= B_l^p {}^H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^p {}^H\Gamma_{sk\varepsilon_1\varepsilon_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^{k\sigma_1\sigma_2} = 0, \\
 {}^H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2 j}^{p\tau_1\tau_2} &= B_l^{p\tau_1\tau_2} {}^H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_j^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^{p\tau_1\tau_2} {}^H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} - (D_S B_K^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^S \tilde{B}_j^K \\
 &\quad - (D_{S\varepsilon_1\varepsilon_2} B_K^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^{S\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_j^K - (D_{S\varepsilon_1\varepsilon_2} B_{K\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^{S\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_j^{K\sigma_1\sigma_2} \\
 &= -\Gamma_{jp_1}^{i_1} \delta_{\tau_1}^{\alpha_1} \delta_{\tau_2}^{\alpha_2} \delta_{p_2}^{i_2} - \Gamma_{jp_2}^{i_2} \delta_{\tau_1}^{\alpha_1} \delta_{\tau_2}^{\alpha_2} \delta_{p_1}^{i_1},
 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} H\bar{\Gamma}_{ij\beta_1\beta_2}^{p\tau_1\tau_2} &= B_l^{p\tau_1\tau_2} H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_i^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^{p\tau_1\tau_2} H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_i^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^{k\sigma_1\sigma_2} - (D_s B_k^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k \\ &\quad - (D_{s\varepsilon_1\varepsilon_2} B_k^{l\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^{s\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k - (D_{s\varepsilon_1\varepsilon_2} B_{k\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^{s\varepsilon_1\varepsilon_2} \\ &= -\delta_{\tau_1}^{\beta_1} \delta_{\tau_2}^{\beta_2} \delta_{p_2}^{j_2} \Gamma_{ip_1}^{j_1} - \delta_{\tau_1}^{\beta_1} \delta_{\tau_2}^{\beta_2} \delta_{p_1}^{j_1} \Gamma_{ip_2}^{j_2}, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} H\bar{\Gamma}_{ij}^{p\tau_1\tau_2} &= B_l^{p\tau_1\tau_2} H\Gamma_{sk}^l \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^{p\tau_1\tau_2} H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} - (D_s B_k^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^k = \\ &\Gamma_{lp_1}^m X_{mp_2}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{sk}^l \delta_i^s \delta_j^k + \Gamma_{lp_2}^m X_{p_1m}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{sk}^l \delta_i^s \delta_j^k - \delta_{\varepsilon_1}^{\tau_1} \delta_{\varepsilon_2}^{\tau_2} \delta_{p_1}^{l_2} \delta_{p_2}^{l_1} \delta_{\varepsilon_1}^{\sigma_1} \delta_{\varepsilon_2}^{\sigma_2} \delta_{l_2}^{k_2} \Gamma_{sl_1}^{k_1} \delta_i^s (-\Gamma_{jk_1}^m X_{mk_2}^{\sigma_1\sigma_2} - \\ &\Gamma_{jk_2}^m X_{k_1m}^{\sigma_1\sigma_2}) - \delta_{\varepsilon_1}^{\tau_1} \delta_{\varepsilon_2}^{\tau_2} \delta_{p_1}^{l_2} \delta_{p_2}^{l_1} \delta_{\varepsilon_1}^{\sigma_1} \delta_{\varepsilon_2}^{\sigma_2} \delta_{l_1}^{k_1} \Gamma_{sl_2}^{k_2} \delta_i^s (-\Gamma_{jk_1}^m X_{mk_2}^{\sigma_1\sigma_2} - \Gamma_{jk_2}^m X_{k_1m}^{\sigma_1\sigma_2}) - \\ &(D_s B_k^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^s \tilde{B}_j^k - (D_{s\varepsilon_1\varepsilon_2} B_{k\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^{s\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_j^{k\sigma_1\sigma_2} - (D_{s\varepsilon_1\varepsilon_2} B_k^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_i^{s\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_j^k = \Gamma_{ip_1}^m X_{mp_2}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ij}^l + \\ &\Gamma_{lp_2}^m X_{p_1m}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ij}^l + \Gamma_{jk_1}^m X_{mp_2}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ip_1}^{k_1} + \Gamma_{jp_2}^m X_{k_1m}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ip_1}^{k_1} + \Gamma_{jp_1}^m X_{mk_2}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ip_2}^{k_2} + \Gamma_{jk_2}^m X_{p_1m}^{\tau_1\tau_2} \Gamma_{ip_2}^{k_2} - \\ &\left(\partial_s + (X_{ml_2}^{\mu_1\mu_2} \Gamma_{sl_1}^m + X_{l_1m}^{\mu_1\mu_2} \Gamma_{sl_2}^m) \frac{\partial}{\partial X_{l_1l_2}^{\mu_1\mu_2}} \right) (\Gamma_{kp_1}^r X_{rp_2}^{\tau_1\tau_2} + \Gamma_{kp_2}^r X_{p_1r}^{\tau_1\tau_2}) \delta_i^s \delta_j^k - \\ &\left(\frac{\partial}{\partial X_{s_1s_2}^{\varepsilon_1\varepsilon_2}} \right) (\Gamma_{kp_1}^r X_{rp_2}^{\tau_1\tau_2} + \Gamma_{kp_2}^r X_{p_1r}^{\tau_1\tau_2}) (-\Gamma_{is_1}^m X_{ms_2}^{\varepsilon_1\varepsilon_2} - \Gamma_{is_2}^m X_{s_1m}^{\varepsilon_1\varepsilon_2}) \delta_j^k = X_{mp_2}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{ij}^r \Gamma_{rp_1}^m - \partial_i \Gamma_{jp_1}^m + \\ &\Gamma_{ip_1}^r \Gamma_{jr}^m) + X_{p_1m}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{rp_2}^m \Gamma_{ij}^r - \partial_i \Gamma_{jp_2}^r + \Gamma_{ir}^m \Gamma_{ip_2}^r) + 2X_{mr}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{jp_1}^m \Gamma_{ip_2}^r + \Gamma_{jp_2}^r \Gamma_{ip_1}^m), \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2j\beta_1\beta_2}^{p\tau_1\tau_2} &= B_l^{p\tau_1\tau_2} \Gamma_{sk}^l \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^k + B_{l\varepsilon_1\varepsilon_2}^{p\tau_1\tau_2} H\Gamma_{sk\sigma_1\sigma_2}^{l\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^s \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^{k\sigma_1\sigma_2} \\ &\quad - (D_{s\varepsilon_1\varepsilon_2} B_{l\sigma_1\sigma_2}^{p\tau_1\tau_2}) \tilde{B}_{i\alpha_1\alpha_2}^{s\varepsilon_1\varepsilon_2} \tilde{B}_{j\beta_1\beta_2}^{l\sigma_1\sigma_2} = 0, \end{aligned}$$

Таким образом, справедлива следующая теорема.

Теорема 3.2. Горизонтальный лифт $H\nabla$ симметрической аффинной связности ∇ , заданной на многообразии M , в расслоение тензорных реперов типа $(0,2) L_2^0(M)$ имеет компоненты

$$\begin{aligned} H\bar{\Gamma}_{ij}^p &= \bar{\Gamma}_{ij}^p, \quad H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2j}^p = H\bar{\Gamma}_{ij\beta_1\beta_2}^p = H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2j\beta_1\beta_2}^p = 0, \\ H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2j}^{p\tau_1\tau_2} &= -\Gamma_{jp_1}^{i_1} \delta_{\tau_1}^{\alpha_1} \delta_{\tau_2}^{\alpha_2} \delta_{p_2}^{i_2} - \Gamma_{jp_2}^{i_2} \delta_{\tau_1}^{\alpha_1} \delta_{\tau_2}^{\alpha_2} \delta_{p_1}^{i_1}, \\ H\bar{\Gamma}_{j\beta_1\beta_2}^{p\tau_1\tau_2} &= -\Gamma_{ip_1}^{j_1} \delta_{\tau_1}^{\beta_1} \delta_{\tau_2}^{\beta_2} \delta_{p_2}^{j_2} - \Gamma_{ip_2}^{j_2} \delta_{\tau_1}^{\beta_1} \delta_{\tau_2}^{\beta_2} \delta_{p_1}^{j_1}, \\ H\bar{\Gamma}_{ij}^{p\tau_1\tau_2} &= X_{mp_2}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{ij}^r \Gamma_{rp_1}^m - \partial_i \Gamma_{jp_1}^m + \Gamma_{ip_1}^r \Gamma_{jr}^m) + \\ &X_{p_1m}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{rp_2}^m \Gamma_{ij}^r - \partial_i \Gamma_{jp_2}^r + \Gamma_{ir}^m \Gamma_{ip_2}^r) + 2X_{mr}^{\tau_1\tau_2} (\Gamma_{jp_1}^m \Gamma_{ip_2}^r + \Gamma_{jp_2}^r \Gamma_{ip_1}^m), \\ H\bar{\Gamma}_{i\alpha_1\alpha_2j\beta_1\beta_2}^{p\tau_1\tau_2} &= 0. \end{aligned}$$

Литература

1. Fəttayev H., Bəşirli A. (2022) (0,2) tipli tenzor reperlərinin laylanmasında bəzi strukturların tədqiqi // Bakı Univ. Xəbərləri, fizika-riyaziyyat elmləri seriyası, N2, s.38-46.

2. Фаттаев Г.Д. (2007) Лифты аффинной связности в расслоение контравариантных тензоров типа $(2,0)$ // Journal of Qafqaz University, N19, p.116-119.
3. Cordero L.A., de Leou M. (1983) Lifts of tensor fields to the frame bundle // Rend. Circ. Mat. / Palermo, v.32, N2, p.236-276.
4. Cordero L.A., de Leou M. (1984) Horizontal lift connection to the frame bundle // Boll. Un. Mat. Ital., v.6, p.223-240.
5. Fattayev H., Salimov A. (2021) Metrics and connections on the bundle of affine frames // Chinese Annals of Math., Series B, v.72, N1. P.121-134.
6. Salimov A., Fattayev H. (2019) Connections on the coframe bundle // Int. Electr. Jour. Of Geometry, v.12, N1, p.93-101.
7. Yano K., Ishihara S. (1967) Horizontal lifts of tensor fields and connections to tangent bundles // Math.and Mech., v.16, p.1015-1030.
8. Yano K., Patterson E.M. (1967) Horizontal lift from a manifold to the contangent bundle // J.Math. Soc. Japon, v.19, p.185-198.

**(0,2) TIPLİ TENZOR REPERLƏRİNİN LAYLANMA FƏZASINA
AFİN RABİTƏNİN HÖRİZONTAL LİFTİ**

A.B.Bəşrli

XÜLASƏ

İşdə hamar çoxobrazlının $(0,2)$ tipli tenzor reperlərinin laylanması təyin edilir və bu laylanmada simmetrik afin rabitənin horizontal lifti qurulur.

**HORIZONTAL LIFT OF AFFINE CONNECTION
TO THE BUNDLE OF TENSOR FRAMES OF TYPE $(0,2)$**

A.B.Bashirli

SUMMARY

The bundle of $(0,2)$ type tensor frames is defined and the horizontal lift of symmetric affine connection in this bundle is studied.

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 13 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**İQTİSADİYYAT
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

**AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN
STRATEJİ PRIORITYLƏRİ**

T.R.Ağayeva, R.İ.Xəlilov

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: rovshankhalilov@yahoo.com

Açar sözlər: investisiya, kapital ixracı, iqtisadi dinamika, real investisiya, maliyyə investisiyası, beynəlxalq ticarət konsepsiyası

Keywords: investment, capital exports, economic dynamics, real investment, financial investment, international trade concept

Ключевые слова: инвестиции, экспорт капитала, экономическая динамика, реальные инвестиции, финансовые инвестиции, концепция международной торговли

Ölkənin elmi-texniki və sənaye inkişafı prosesi böyük ölçüdə məqsədyönlü investisiya siyasətinin hazırlanmasından və onun səmərəli həyata keçirilməsindən asılıdır. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, investisiyalar, o cümlədən birbaşa xarici investisiyalar, bu gün ölkələrin dayanıqlı inkişafını səciyyələndirən başlıca istiqamətlərdəndir [1, səh. 32] [2, səh. 123].

Dövlət yalnız adekvat pul-kredit və büdcə siyasəti həyata keçirməli, təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilənin dərəcəsini azaltmalı deyil, həm də investisiya layihələrinin bilavasitə stimullaşdırılmasına yönəlik adekvat tədbirlər qəbul etməlidir. Bunlarla yanaşı, ölkənin bütün iqtisadi sistemi çərçivəsində iqtisadiyyatın artım templərini sürətləndirmək və cəlb edilən xarici investisiyaların həcmi artırmaq məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətini aparmağın xüsusi rejimləri kontekstində (azad iqtisadi zonalarda əsasən) investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması mexanizmlərindən geniş istifadə edilməsi lazımdır [3, səh.165].

Ümumiyyətlə, dövlət investisiya fəaliyyətinə müxtəlif vasitələrlə təsir göstərə bilər: maliyyə, kredit və vergi siyasəti; istehsalın yenidən qurulmasına və texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsinə sərmayə qoyan müəssisələrə müxtəlif güzəştlərin verilməsi; amortizasiya siyasəti; xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; elmi-texnoloji siyasət və s. Eyni zamanda dövlət həmişə yadda saxlamalıdır ki, ölkə iqtisadiyyatının gələcəyi onun hansı investisiya siyasəti yeritməsindən çox asılıdır [4, səh.33].

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, özəl investisiyaların müsbət tərəflərinə baxmayaraq, onlar milli iqtisadiyyatın investisiya resurslarına olan tələbatının hamısını təkcə həcmələrinin az olmasına görə deyil, həm də bir çox halda iqtisadiyyatda investorlara sərfəli olmayan özəl sektorun aid olduğu sahələrin olması səbəbindən də təmin edə bilmir. Buna misal olaraq, özünü ödəmək müddətinin uzun olduğu investisiya layihələrini (infrastruktur sahəsində olan əksər layihələr), habelə milli təhlükəsizlik nöqteyi-nəzərindən strateji əhəmiyyətli sahələrdəki investisiya layihələrini göstərmək olar. Bu sahələrdə özəl strukturlar üçün investisiya cəlb ediciliyi yüksək risklər və kapital qoyuluşları

nın aşağı gəlirliliyi səbəbindən azalır.

Ona görə də, hətta sosial-iqtisadi inkişafı ən liberal model olan istənilən dövlət belə, dövlət investisiyaları olmadan tam şəkildə keçinə bilməz.

Dövlət investisiyalarının səmərəli və rəşional istifadəsini, habelə məqsədli proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün, ölkənin investisiya siyasəti aşağıdakı mühüm prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- dövlət öhdəliklərinin, dövlət investisiya siyasətinin prioritetlərinə cavab verməyən investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsindən imtina edilməsi şəkilində optimallaşdırılması;
- investor kimi dövlətin imkanlar ilə investisiyalar üzrə dövlətin investisiya öhdəliklərinin balansının əldə edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin müxtəlif səviyyələri arasında səlahiyyətlərin bölgüsünə uyğun olaraq büdcədən investisiyalar üzrə öhdəliklərin planlaşdırılması;
- büdcədən investisiyalara xərclərin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin maksimuma çatdırılması;
- konkret investisiya layihələri üzrə qəbul edilən qərarların ünvanlılığı, şəffaflığı və açıqlığı;
- layihələrə dövlət dəstəyinin tələb olunan həcmdə digər investorlar tərəfindən də maliyyələşdirilməsi halında həyata keçirilməsi;
- dövlət sifarişçisinin məsuliyyəti institutunun tətbiqi və proqramlarda qarşıya qoyulan məqsədlərin əldə edilməsi üçün məsul şəxslərin müəyyən edilməsi.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının gələcək inkişaf üçün əsas təhlükə ondan ibarətdir ki, xarici investisiyaların artımı hələ dayanıqlı deyil və bir çox halda əsasən dünyan bazarında əlverişli konyukturaya əsaslanır. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı olmasının iqtisadiyyatın real sektorunda institusional və struktur islahatlarının natamamlığı, əsas istehsal fondlarının əsaslı şəkildə fiziki və mənəvnini köhnəlməsi, struktur xalq təsərrüfatında struktur deformasiyaları, geniş spektirdə qeyri-rentabelli istehsalların saxlanması, milli şirkətlərin investisiya üçün həssaslıq dərəcəsinin aşağı olması kimi bu cür fundamental səbəbləri hələdə aradan qaldırılmamışdır.

Yuxarıda qeyd edilən bu mürəkkəb problemlərin həlli, dövlət investisiya siyasətinin aktivləşdirilməsini, xarici investisiyaların və iqtisadiyyatda yığılmış problemlərin dövlət tənzimlənməsinin toplanmış təcrübəsinin yenidən hərtərəfli və kritik şəkildə nəzərdən keçirilməsini, ölkə iqtisadiyyatının böhrandan sonrakı bərpastrategiyasının strateji hədəflərinə adekvat olacaq dövlət investisiya siyasətinin prinsipə yeni qaydalarının hazırlanmasının tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının investisiya siyasətinin əsas məqsədləri ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının strateji məsələlərinin həlli ilə bağlıdır. Bunlara daxildir: əhalinin həyat səviyyəsinin daima artması, insan kapitalına investisiya, müasir dünyada ölkənin siyasi və iqtisadi rolunun bərpa edilməsi [5, səh.8].

“Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”na və “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” proqramına uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının orta və uzun müddətli inkişafının strateji planı 2030-cu ilə qədər ölkə iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişafı nail olmağa yönəlmişdir və illik ÜDM-in artım tempələri 7-10% çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Göstərilən bu hədəflərə əsaslanaraq dissertasiya müəllifi tərəfindən aparılan parametrlər və hesablamalar nəticəsində təxminən 15,0 milyard dollara qədər investisiya tələb olacağını, bunun 45%-nin milli in-

vestorların, 55%-nin isə xarici investorların payına düşəcəyini göstərir [6, səh.55].

Azərbaycan Respublikasının orta müddətli investisiya siyasəti iqtisadiyyatın özəl sektorunda sahibkarlıq təşəbbüsünün üzə çıxarılmasına, əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılmasına, istehsal sahələrinə investisiyaların artım yolunda institusional və qanunverici maneələrin minimallaşdırılmasına, onların daha çox sosial yönümlü olmasına, 2014-2016-cı illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaranan sabitliyin pozulması təhlükələrinə qarşı tədbirlərin tətbiq edilməsinə yönəldilməlidir.

Yuxarıda göstərilən investisiya siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün, ölkədə doğru investisiya mühitinin formalaşdırılması, özəl sektorun təşəbbüslərinə dəstək verilməsi, xarici investorların fəaliyyət göstərməsi və onların maraqlarının qorunması üçün cəlbədicə institusional və qanunvericilik şəraitinin yaradılmasında dövlətin rolunun köklü şəkildə artması üzrə geniş kompleks tədbirləri həyata keçirmək lazımdır ki, bunlarda bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir tələblərinə uyğundur.

Fikrimizcə, perspektivdə Azərbaycan Respublikasının investisiya siyasətinin gələcək prioritet məsələlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Xarici investorların təsərrüfat fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırıla bilən hüquqi rejiminin və dövlətin həyata keçirdiyi investisiya siyasətinin ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsinin təminatçısı kimi dövlətin rolunun artması;
- Dövlətlə investorlar arasında münasibətlər baxımından daxili investisiyaları həyata keçirmək üçün olan şəraiti pisləşdirən hüquq normalarının qanuni qüvvəyə minməsi ilə bağlı milli investorlar üçün toxunulmazlığın tətbiq olunması;
- Dövlət tərəfindən investorlara, o cümlədən biznesin aparılması üçün sabit şəraitin saxlanılması üzrə təminatların verilməsi;
- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorlar üçün əlverişli rəqabət şəraitinin formalaşdırılması, bu kapital qoyuluşlarının yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin artımına köməklik edəcəkdir;
- Dövlət biznese həddindən artıq müdaxilə təcrübəsindən əl çəkməlidir;
- İntestisiya layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı xarici investorların hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üzrə effektiv praktiki və qanunverici mexanizmlərinin yaradılması;
- Xarici investorların iştirakı ilə olan investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;
- Kapital bazarına daxil olmaq üçün olan maneələrin aradan qaldırılması;
- Layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi mexanizminin, icazələrin və təsdiqlərin alınması prosedurunun sadələşdirilməsi əsasında liberallaşdırılması;
- Xarici investorlar tərəfindən investisiya yatırmaq üçün obyektlərin təhlili və seçilməsi məqsədilə şirkətlər haqqında etibarlı məlumatların əldə edilməsi imkanlarının təmin edilməsi (açıqlana bilinən maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli məlumatların strukturunun və tərkibinin reqlamentləşdirilməsi və onların açıqlanması üsulları, inkişaf etmiş ölkələrin standartlarına mümkün qədər yaxın olacaq standartların işlənilib hazırlanması əsasında mühasibat uçotu islahatlarının aparılması);
- İqtisadiyyatdakı yığımların istehsal investisiyalarına səmərəli transformasiyasını və kapitalın milli iqtisadiyyatın sahələri arasında axınının səmərəli mexanizmlərinin inkişafını təmin edəcək Azərbaycan Respublikasının investisiya bazarının müasir infrastrukturunun inkişafının stimullaşdırılması;

- Xarici investisiyaların daha böyük sosial yönümlü olmasına nail olmaq və bu zaman prioritetlərin insan kapitalına, sosial infrastrukturun formalaşmasına (təhsil, elm və səhiyyə) olan investisiyalara verilməsi;
- Büdcədən dövlət investisiyalarının, maliyyələşmə ilə təmin olunmamış layihələrin həyata keçirilməsi üçün səmərəsiz xərclərdən imtina edilməsi;
- Dövlətin ölkənin büdcə planı çərçivəsində investisiyalar üzrə öhdəliklərinin ciddi şəkildə yerinə yetirilməsi;
- Dövlətin investisiya siyasətinin açıqlığı və proqnozlaşdırıla bilinməsi, sosial-iqtisadi inkişafın mühüm məsələlərinin həlli üçün özəl sektora kapitalın cəlb edilməsinin stimullaşdırılması;
- Kommersiya baxımından özünü ödəyən və effektiv investisiya layihələrinin dövlət tərəfindən birbaşa maliyyələşdirilməsindən imtina edilməsi;
- Ölkə üçün strateji əhəmiyyətli, lakin eyni zamanda özəl investitorlar üçün cəlbədiciləşdirilməyən infrastruktur obyektlərinə dövlət dəstəyinin prioritetliyi (burada söhbət texnoloji inkişafa qatqını, habelə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində ki, layihələri təmin etməklə, bütün milli iqtisadiyyatın və sahələrin dayanıqlı inkişafının asılı olduğu obyektlərdən gedir);
- Dövlət investisiya proqramlarının və layihələrinin şəffaflığının təmin edilməsi əsasında dövlət investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və onların ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm məsələlərinin həllinə və texniki cəhətdən mürəkkəb sistemlərin təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsinə yönəldilməsi;
- Yerli şirkətlərin restrukturizasiyasının aparılması, vergi yüklərinin azaldılması, istehsalın investisiya yönümlü rekonstruksiya məsələlərinə uyğun olaraq amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi əsasında Azərbaycan şirkətlərinin investisiya potensialının artırılması üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması və istehsalın istifadə olunmamış aktivlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin istehsaldan azad edilməsi;
- Milli istehsalın modernləşdirilməsi ehtiacları üçün ən son texnoloji avadanlıqların idxal üzrə Azərbaycan Respublikasının vergi və xarici ticarət rejimlərinin liberallaşdırılması.

2022-2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında sahibkarlıq və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafının ən mühüm vəzifələrdir. Buna görə də dövlətin apardığı iqtisadi siyasətin prioritet istiqaməti bu vəzifələri həyata keçirmək üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması olmalıdır ki, bu da aşağıda göstərilən məsələləri nəzərdə tutur:

- Biznes və investisiya şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması;
- Vergi yükünün ciddi şəkildə azaldılması, vergi sistemi və gömrük işinin səmərəliliyinin artırılması;
- Büdcə sistemi ilə onun fəaliyyətinin səmərəliliyi arasında tarazlığa nail olmaq;
- Təbii inhisarların restrukturizasiya edilməsi;
- Maliyyə bazarının inkişafı və maliyyə sabitliyinin əldə edilməsi üçün şəraitin formalaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının regional iqtisadi ittifaq ölkələri ilə sürətləndirilmiş inteqrasiya üçün ilkin şərtlərin yaradılması. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi, müəllifin fikrincə, son illərdə müşahidə olunan müsbət meyillərin möhkəmlənməsinə töhfə verir və tədricən stabil iqtisadi artım trayektoriyasına daxil olur.

Biznesin inkişafı üzrə ən əlverişli mühiti formalaşdırmaq üçün, nəzarətedici orqanların funksiya və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq (ilk növbədə kiçik biznes üçün prioritet bir məsələdir), lisenziyalaşdırmanı sadələşdirmək, qaydaya salmaq və lisenziyalaşdırıl-

malı olan fəaliyyət növlərinin vahid siyahısını müəyyən etmək lazımdır. Hüquqi şəxslərin ləğvi və yenidən təşkili üzrə qanunun hazırlanması belə təşkilatların mülkiyyətçilərinin və kreditorlarının hüquqların müdafiəsini təmin etmiş olur [7, səh.39].

İnvestisiya siyasətinin iqtisadi məzmunla doldurulması investisiya bazarın subyektlərinin səviyyədən asılıdır və həyata keçirilən məsələlə və mexanizmləri xarakterizə edən ölkədə ki, cari iqtisadi vəziyyətin spesifikasiyası və investorların məqsədləri ilə müəyyən edilir. Makro səviyyədə investisiya siyasətinin əsas məqsədi uzun müddətli iqtisadi artım məsələlərinin həll edilməsinin vacibliyi, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, ölkənin dünya iqtisadi əlaqələr sisteminə daha da sıx inteqrasiyası, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması olacaqdır.

Ölkənin investisiya siyasətinin regional səviyyəsi investisiya resurslarının səfərbər edilməsi və onlardan istifadə edilməsinin mühüm istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, investisiya fəaliyyətinin müəyyən bir regionun inkişaf etdirilməsi maraqlarından reqlamentləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Mikro səviyyədə danışsaq, o zaman investisiya siyasətinin əsas məqsədi aktivlərin yenilənməsi və genişlənməsinin maksimum sərfəli yollarının seçilməsi və həyata keçirilməsi, investisiya strategiyasının həyata keçirilməsinə köməklik edəcək layihələrin seçilməsi əsasında effektiv investisiya proqramlarının reallaşdırılması olacaqdır.

İnvestisiya siyasətinin həyata keçirilməsi və formalaşdırılması zamanı real investisiya prosesləri və investisiya maliyyə axınlarının bir-birinə qarışması və qarşılıqlı əlaqəsi, ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla real və maliyyə investisiya resurslarının uyğunluğu ən aktual problemlərdir ki, onların da həlli, idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində investisiya-maliyyə kompleksinin fəaliyyətinin yüksək səmərəliliyini təmin edəcəkdir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, real investisiyalar başlanğıc bazası kimi çıxış edir, investisiya resurslarının axınları isə artıq bu başlanğıcdan törəyir. Buna görə də, iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorlarının yalnız ağlabatan balans və uyğunluqları, onların daimi qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti təsərrüfatçılığın maksimum səmərəliliyi təmin etməyə qadirdir.

Azərbaycan Respublikasının bölgələri iqtisadi inkişafın yüksək dərəcədə qeyri-bərabərliyi və investisiya resurslarının cəlb edilməsi üzrə müvafiq imkanlardakı fərqlilikləri ilə xarakterizə olunur. Regionlara sistemli yanaşma əsasında milli təsərrüfatın spesifik sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və təbii-iqlim xüsusiyyətlərinə malik alt sistemi kimi baxmaq lazımdır [8, səh.169]. Regional investisiya siyasəti bununla yanaşı həmişə ümumilikdə və xüsusi halda dövlət investisiya siyasətinə xas olan ümumi elementlərin kombinasiyasını tələb edir. Məhz buna görə onun hazırlanması problemi konkret ölkənin iqtisadiyyatı şəraitdə xüsusi ilə ümumünün hərtərəfli birləşməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Davamlı sosial-iqtisadi inkişaf məqsədi üçün regional investisiya siyasəti aşağıdakı konseptual-metodoloji qaydalar əsasında formalaşır:

- Onlar rayon və regional səviyyəli dövlət hakimiyyət orqanlarının birgə fəaliyyətinin nəticəsidir;
- Dövlət hakimiyyət orqanları regionlarda investisiya fəaliyyəti üçün şəraitin hazırlanmasına, ölkənin investisiya resurslarından istifadə edilməsinin forma və prioritetlərinin əsaslandırılmasına cavabdehdir;

- Regional dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin əhatə etdiyi regional investisiya siyasətinin məzmununa aşağıdakılar daxildir;

- a) ölkə iqtisadiyyatının sahələrində regionun rolunun dəqiq müəyyən edilməsi;
- b) regionun maraqları və onların bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişaf məqsədləri ilə sonrakı uyğunlaşdırılması nəzərə alınmaqla investisiya siyasətinin məqsədlərinin qoyulması;
- v) resurs bazası və təşkilati imkanlar əsasında investisiyaların intensivləşdirilməsi üçün əlavə şəraitin formalaşdırılması;
- q) regionda investisiya fəallığının artırılması üçün alətlərin seçilməsi.

Bölgənin investisiya siyasətinin son nəticəsi iqtisadi yüksəliş, onun inkişafının səmərəliliyini artırılması və özünümaliyyətləşdirmə imkanlarının təmin edilməsi olmalıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün, aşağıdakı regional investisiya siyasətinin aşağıdakı alt məqsədlərini həyata keçirmək lazımdır:

- regionda xarici investisiyalaşdırma proseslərinin aktivləşdirilməsi və ərazilər, sahələr və sektorlar üzrə iqtisadiyyatın səmərəli strukturunun formalaşdırılması;
- biznesin sonrakı inkişafı məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin formalaşdırılması.

Regional investisiya siyasətinin məzmunu ona aşağıdakı blokların daxil edilməsini nəzərdə tutur:

- sərmayələrin cəlb edilməsi sahəsində regionda əlverişli investisiya mühitinin əldə edilməsinə və ona qısa və orta müddətli perspektivdə investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmiş regional qanunvericilik bazasının formalaşdırılması;
- investisiyanın infrastrukturunun inkişafına təkan verə bilən, xarici kapitalın cəlb edilməsinə stimullaşdırma bilən, kommersiya banklarına zəmanət və zəmanətləri verə bilən, kiçik sahibkarlığa dəstək fondlarının inkişafını və sairəni daxil edən regionun inkişafının inzibati rejimi;
- regionun büdcəsindən investisiyaların maliyyələşdirilməsinin prioritet istiqamətlərinin seçilməsi;
- regionun rəqabət üstünlüklərinin tam şəkildə həyata keçirilməsi üçün təsərrüfat strukturlarına vergi və digər güzəştlərin müəyyən edilməsi;
- regionun rəqabət üstünlüklərinin nəzərə alınması ilə investisiya layihələrinin müsabiqə əsasında əsaslandırılması və seçilməsi;
- ölkə və regionun investisiya hüququ normaları sistemi ilə müəyyən edilən meyarlarına uyğun olan investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi subyektlərin seçilməsi;
- region üçün tələb olunan investisiyaların həcmnin hesablanması;
- əldə olan vəsaitlər və həyata keçirilməsi üçün seçilmiş investisiya layihələri nəzərə alınmaqla sahələr üzrə yerli və regional büdcələrin vəsaitlərin paylanması;
- əhalinin pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən qiymətli kağızların emissiyası;
- xarici investorlarla qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsi, o cümlədən informasiya məlumat bankının yaradılması əsasında;
- investisiya layihələndirməsi və maliyyə planlaşdırması üzrə kadr hazırlığını, o cümlədən investorlarla dialoq qurmaı bacaran şəxsləri daxil edən xarici investorları cəlb edən milli şirkətlərin hazırlanması;
- sərhədyanı rayonlarda ofşor zonaların formalaşması, hansı bütün vergilərdən azad olacaq;
- bölgədə investisiya fəaliyyətlərinin davamlı monitorinqinin həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat

1. Mammadov, E.Y., & Azimzadeh, A.J. (2011) Efficiency of the innovation-investment model: experience from China and prospects for Azerbaijan. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, 32.
2. Azimzadeh, A. (2022) Bir kuşak bir yol projesinin Azərbaycan və Çinin ekonomik ilişkisine etkisi. Turan-Sam, 14 (Sp. Issue), 119-126.
3. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. (2006) Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı, AZDİU, 834 s.
4. Мамедов, Э.Я.О. (2011) Государственное регулирование потребительского рынка в условиях формирования рыночной экономики. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление, (4), 33-37.
5. Azərbaycan Respublikasının «İnvestisiya haqqında» Qanunu. 13 yanvar 1995-ci il. № 952, 23 mart 2001-ci il tarixli, 103-IIQD nömrəli; 5 oktyabr 2001-ci il tarixli, 190-IIQD nömrəli; 23 noyabr 2001-ci il tarixli, 219-IIQD nömrəli; 23 aprel 2002-ci il tarixli, 311- IIQD nömrəli; 30 aprel 2002-ci il tarixli, 317-IIQD nömrəli; 6 dekabr 2002-ci il tarixli, 399-IIQD nömrəli; 9 mart 2004-cü il tarixli, 603-IIQD nömrəli qanunlara əsasən əlavələr və dəyişikliklərlə.
6. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası.
7. M.Orucov. (2020) “Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli”. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54.
8. M.Orucov. (2019) Dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №50.

STRATEGIC PRIORITIES OF AZERBAIJAN STATE INVESTMENT POLICY

T.R.Aghayeva, R.I.Halilov

SUMMARY

The article focuses on the formation of the state investment policy of Azerbaijan. The analysis of foreign investments attracted by the country's economy is carried out. The impact of attracted foreign investment on the country's economy and on the growth of gross domestic product is stressed.

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

T.P.Agaeva, P.I.Halilov

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделяется формированию государственной инвестиционной политики Азербайджана. Проведен анализ иностранных инвестиций, привлеченных экономикой страны. Подчеркнуто влияние привлеченных иностранных инвестиций в экономику страны и на рост валового внутреннего продукта.

Məqalə redaksiyaya 24 may 2023 tarixində daxil olmuş, 25 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT 339.93

MİLLİ AQRAR SAHƏDƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ İDXALDAN ASILILIĞIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

M.M.Orucov, S.R.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, əkin sahəsi, struktur dəyişikliyi, bitkiçilik, heyvandarlıq, aqro-ərzaq bazarı, alıcılıq qabiliyyəti, ərzaq resursları

Keywords: food security, sowing area, structural changes, plant growing, cattle breeding, agro-food market, purchasing power, food resources

Ключевые слова: продовольственная безопасность, посевная площадь, структурные изменения, растениеводство, скотоводство, агропродовольственный рынок, покупательная способность, продовольственные ресурсы

Azərbaycanda aparılan aqrar siyasətin uğurla yerinə yetirilməsi bu sektorun quruluşunda həyata keçirilən islahatlardan çox asılıdır. Ölkəmizin kənd təsərrüfatı sektorunda reallaşdırılan islahatlar aqrar sahənin strukturunun, bu strukturun bölmələri arasında qarşılıqlı taraz münasibətlərin formalaşmasını və bunun nəticəsində aqrar sahənin səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olan köklü struktur yeniləşməsinə tələb edir. Bu üzdən kənd təsərrüfatı sektorunun quruluşunda islahatların reallaşdırılması məqsədlə aqrar islahatlar strategiyasının tərtib edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Məhz aqrar sektorun quruluşunda aparılan dəyişikliklər effektiv təsərrüfatçılığın formalaşmasını təmin edir [1, səh.175]. Aparılan araşdırmalar aqrar sahədə yenidən formalaşdırılan quruluşların islahatların gedişatında bənzər və ümumi mərhələlərdən keçdiyini göstərir. Aqrar sektorda reallaşdırılan islahatların hər bir mərhələsində Azərbaycan Respublikasının strateji yol xəritəsi nəzərə alınmalıdır, çünki bu islahatların yerinə yetirilməsindəki strateji dövlət maraqları ölkədə əhalinin ərzaq təhlükəsizliliyini təmin etməkdən ibarətdir [2, səh.12]. Ölkə iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı sahəsinin quruluşunda dəyişiklikləri həyata keçirən vaxt aqrar sektorun mövsümü xüsusiyyəti, kənd təsərrüfatının hava şərtlərindən asılılığı, bu sahədə gəlirin az olması səbəbindən investisiya qoyuluşlarına marağın az olmasını və digər faktorları mütləq diqqətə almaq lazımdır.

Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar əsasında ölkə iqtisadiyyatının mühüm sektoru olan kənd təsərrüfatında da bazar iqtisadiyyatına keçid həyata keçirilmiş və sərbəst rəqabətə əsaslanan işgüzar sahibkarlıq mühiti yaradılmışdır. Ölkənin aqrar sahəsinin strukturunda həyata keçirilən islahatlar kənd təsərrüfatının bütün elementləri - məhsul istehsalı, məhsulun emal edilməsi və satışının qarşılıqlı münasibətləri arasındakı bağlılığı əks etdirir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda həyata keçirilən islahatlar aqrar sektorun elementləri arasında əvvəllər mövcud olan uyğunsuzluğun ortadan qaldırılmasına yönəldilmiş və aqrar sektorun özünəməxsus xüsusiyyətlərini diqqətə götürməklə ölkə vətəndaşlarını tələb olunan keyfiyyət və ölçüdə aqrar-ərzaq əmtələri ilə, aqrar məhsulları

istehsal edən təsərrüfatların isə lazım olan xammal ilə təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə effektiv iş şəraitinin formalaşmasını, ölkənin aqrar bazarını tələb olunan kənd təsərrüfatı əmtələri ilə təmin etməyi hədəfləyir. Ölkə iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatı sektorunda mövcud bazar iqtisadiyyatı mexanizmləri fəaliyyət göstərməyə başladıqdan sonra bu sektorda ərzaq əmtələrinin istehsal edilməsinə daha çox diqqət etmək lazımdır. Kənd təsərrüfatı sektorunda həyata keçirilən islahatlar, aqrar sektora investisiya yatan is adamlarının maraqları, kənd təsərrüfatında əlverişli bazar münasibətlərinin yaradılması, ərzaq təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə ixtisaslaşma Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmalıdır [3, səh.41]. Aqrar sektorda bazar münasibətlərinin formalaşmasının ilk dövrlərində bir sıra aqrar məhsulların həcmində hiss edilən şəkildə kiçilmələr baş verdi.

Statistik məlumatlara görə cəmi əkin sahəsi 1990-cı ildən başlayaraq 2008-ci ilə kimi azalmışdır və yalnız 2008-ci ildə cəmi əkin sahələri 1499,9 min ha. təşkil edərək, 1990-cı ildəki 1462,5 min hektarı ötmüşdür. Əkin sahələrinin bu illər arasında azalmasına təsir edən əsas səbəb yem və texniki bitkilərin əkinin bu müddət ərzində daha böyük miqdarda azalması olmuşdur. Yem bitkilərin əkin sahələrinin azaldılması həmin dövrdə bir sıra amillərlə yanaşı ümumilikdə heyvandarlıq sahəsinə də mənfi təsir göstərmişdir. Statistik məlumatlarından məlum olur ki, cəmi əkin sahəsi 1993-cü ildə 1394,8 min hektar, 1995-ci ildə 1207,9 min hektar, 2002-ci ildə 1222,5 min hektar, 2005-ci ildə isə 1219,0 min hektar olaraq ilbə il kiçilmişdir. Cəmi əkin sahələrinin azalması əsasən texniki bitkilərin 1990-cı ildə ki, 282,1 min hektardan, 2003-cü ildə ki, 77,2 min hektara kimi və yem bitkilərinin əkin sahəsinin 1990-cı ildə ki, 522,3 min hektardan, 2003-cü ildə ki, 165,1 min hektara kimi azalması nəticəsində baş vermişdir. Ölkə miqyasında həyata keçirilən aqrar siyasəti nəticəsində iqtisadiyyatın aqrar sahəsində stabilləşmə başlamış və Cədvəl 1-in məlumatlarından gördüyümüz kimi, 2008-cı ildən sonra cəmi əkin sahəsində artım baş vermişdir, belə ki, 2008-ci ildə cəmi əkin sahəsi 1499,9 min hektar təşkil edərək 1990-cı ilə nisbətdə 37,4 min hektar, yaxud 2,6% artmışdır. Statistik məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi 2021-ci ildə 1644,5 min hektar olmaqla 2005-ci il ilə müqayisədə 316,6 min hektar artmışdır. 2021-ci ildə dənli və paxlalı bitkilərin əkin sahəsi 998,7 min hektara çataraq, 2005-ci il ilə müqayisədə 196,4 min hektar artmışdır, yemlik bitkilərin əkin sahələri isə 165,3 min hektar artaraq 379,2 min hektara çatmışdır, texniki bitkilərin əkin sahələri 10,0 min hektar azalaraq 122,0 min hektar, kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahələri isə 35,1 min hektar azalaraq 144,6 min hektar təşkil etmişdir.

1990-2021-ci illər arasında ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının əkin sahələrinin artması nəticəsində aqrar sektorda bitkiçilik məhsullarının həcmi artmışdır (Cədvəl 2). Belə ki, Cədvəl 2-də hesablanmış rəqəmlər əsasında deyə bilərik ki, 2021-ci ildə dənli və paxlalı bitkilərin istehsalı 3363,0 min ton, tütün istehsalı 6,4 min ton, pambıq istehsalı 287,0 min ton, tərəvəz istehsalı 1815,5 min ton, bostan məhsulları istehsalı 459,9 min ton, kartof istehsalı isə 1062,0 min ton təşkil etməklə 2003-cü ilə müqayisədə müfəviq olaraq 1199,3 min ton, 1,7 min ton, 187,4 min ton, 759,2 min ton, 103,2 min ton artmışdır. Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2021-ci ildə tütün məhsulları istehsalı 1990-cı illə müqayisədə 87,9%, 2005-ci illə müqayisədə 9,95 azalmış 2015-ci illə müqayisədə isə 82,85 artmışdır, dənli və paxlalı bitkilərin istehsalı 2021-ci ildə 1990-cı illə müqayisədə 2,4 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 58, 2015-ci illə müqayisədə isə 12,1% artmışdır, pambıq

istehsalı 2021-ci ildə 1990-cı illə müqayisədə 47,8% azalmış, 2005-ci illə müqayisədə 45,95 artmış, 2015-ci illə müqayisədə isə 8 dəfə artmışdır.

Cədvəl 1

Bitkiçilik məhsullarının istehsalı (min ton.1985-2020-ci illər)

İllər	Tütün	Pambıq	Tərəvəz	Bostan məhsulları	Kartof	Dənli və dənli paxlalı bitkilər
1985	60.0	787.8	872.2	48.6	219.7	1297.9
1990	52.9	542.9	856.2	67.5	185.2	1413.6
1995	11.7	274.1	424.1	41.9	155.5	921.6
2000	17.3	91.5	780.8	261.0	469.0	1540.2
2003	4.7	99.6	1046.3	356.7	769.0	2057.8
2005	7.1	196.6	1127.3	363.8	1083.1	2126.7
2010	3.2	38.2	1189.5	433.6	953.7	2000.5
2011	3.6	66.4	1214.8	478.0	938.5	2458.4
2012	4.3	57.0	1116.2	428.0	968.5	2802.2
2013	3.5	45.2	1236.3	429.8	992.8	2955.3
2014	2.9	41.0	1187.7	440.9	819.3	2383.3
2015	3.5	35.2	1275.3	484.5	839.8	2999.4
2016	3.6	89.4	1270.6	464.8	902.4	3065.1
2017	5.3	207.5	1405.6	438.1	913.9	2928.8
2018	6.3	233.6	1521.9	401.9	898.9	3309.2
2019	6.0	295.3	1714.7	447.6	1004.2	3538.5
2020	6.9	336.8	1738.9	448.1	1037.6	3257.1
2021	6,4	287,0	1815,5	459,9	1062,0	3363,0
2021/1990	12.1%	52.8%	212.0%	681.3%	573.4%	237.9%
2021/2005	90.1%	145.9%	161.0%	126.4%	98.0%	158.1%
2021/2015	182.8%	815.3%	142.3%	94.9%	126.4%	112.1%

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021

Cədvəl 1-in məlumatları əsasında deyə bilərik ki, 2021-ci ildə dənli və paxlalı bitkilərin əkin sahəsi 1990-cı illə müqayisədə 206,3%, 2005-ci illə müqayisədə 124,5%, 2015-ci illə müqayisədə isə 104,9 artdığı halda, həmin illərə müvafiq olaraq istehsalın həcmi 237,9%, 158,1 və 112,1% artaraq, əkin sahələrinin artım tempini qabaqlamışdır. İstehsalın artım tempininin əkin sahələrinin artım tempini qabaqlaması bu məhsullar üzrə əmək məhsulladrlığının artması hesabına baş vermişdir ki, bu da müsbət olaraq qiymətləndirilir.

Cədvəl 2-yə əsasən deyə bilərik ki, 2021-ci ildə dənli və paxlalı bitkilərin məhsuldarlığı hər hektardan 32,8 sentner, pambıq üzrə 28,5 sentner, tütün üzrə 21,3 sentener, kartof üzrə 184,0 sentner, tərəvəz üzrə 190,0 sentener, bostan məhsulları üzrə isə 228,0 sentner olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə dənli və paxlalı bitkilər üzrə məhsuldarlıq 2003-cü illə müqayisədə 123,3%, 2010-cu illə müqayisədə 158,4%, 2015-ci illə müqayisədə isə 104,1%, pambıq üzrə müvafiq illərə uyğun olaraq 190%, 224,4%, 151,6%, kartof üzrə 148,4%, 126,9% 135,3%, tərəvəz üzrə 135,7%, 133,8%, 122,3%, bos-

tan məhsulları üzrə isə 203,6%, 166,4%, 131,0% artmış. lakin tütün məhsulu üzrə isə həmin illərə müvafiq olaraq 95,1%, 88,8% və 83,8% azalmışdır (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (sent/ha: 100kq/ha)

İllər	Dənli və dənli paxlalı bitkilər	Pambıq	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri
2003	26,6	15,0	22,4	124,0	140,0	112,0
2005	26,5	17,5	25,7	149,0	140,0	121,0
2010	20,7	12,7	24,0	145,0	142,0	137,0
2011	25,4	15,5	24,9	144,0	146,0	144,0
2012	27,2	19,5	27,9	147,0	150,0	143,0
2013	27,5	19,3	28,4	152,0	154,0	151,0
2014	24,0	17,9	25,8	133,0	152,0	157,0
2015	31,5	18,8	25,4	136,0	158,0	174,0
2016	30,6	17,3	15,2	140,0	159,0	176,0
2017	29,8	15,3	16,6	150,0	155,0	187,0
2018	30,0	17,6	19,0	149,0	162,0	191,0
2019	32,1	29,5	19,3	169,0	176,0	209,0
2020	31,8	33,6	22,1	174,0	188,0	224,0
2021	32,8	28,5	21,3	184,0	190,0	228,0
2021/2003	123,3	190,0	95,1	148,4	135,7	203,6
2021/2010	158,4	224,4	88,8	126,9	133,8	166,4
2021/2015	104,1	151,6	83,8	135,3	122,3	131,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021

Ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunun mühüm sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Heyvandarlığın quruluşu iri buynuzlu mal-qara, qoyun və keçilər, donuzçuluq, quşçuluq və sairədən ibarətdir. Bu məhsul növləri arasında istehsalın bölüşdürülməsi Cədvəl 4-də verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk dövrlərdə 1991-1995-ci illər arasında aqrar sektorun heyvandarlıq sahəsində geriləmə baş verdi. Belə ki, iri buynuzlu malqaranın sayı 1991-ci ildən 1995-ci ilə kimi 198,8 min baş, qoyun və keçilər 861,1 min baş, donuzlar 123,3 min baş, quşlar isə 14,7 mln baş azalaraq müvafiq olaraq həmin illər üzrə 1632,8 min baş, 4557,6 min baş, 33,4 min baş və 14,4 mln baş təşkil etmişdir (Cədvəl 3). Bu azalma ilə əlaqədar olaraq bütöblükdə heyvandarlıq məhsullarının həcmində də azalma baş vermişdir. Belə ki, 1991-ci ildən 1995-ci ilə kimi cəmi ət istehsalı 44,1 min ton, sud istehsalı 121,2 min ton, yumurta istehsalı 502,4 mln ədəd, yun istehsalı isə 0,7 min ton azalmışdır.

Ölkəmizdə aparılan aqrar siyasət nəticəsində həyata keçirilən islahatlarla bağlı əkinçilik sektorunun bitkiçilik sahəsində əkin yerlərinin quruluşunda müsbət struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Bunun əsasında isə bitkiçilik məhsullarının miqdarı və məhsuldarlığı artmışdır. Bu isə öz novbətində heyvandarlıq sahəsinə müsbət təsir edərək heyvanların və quşların sayının və məhsuldarlığının artmasına təsir etmişdir [4, səh.11].

Cədvəl 3-ə əsasən deyə bilərik ki, 2021-ci ildə iri buynuzlu mal-qaranın sayı 1993-cü il ilə müqayisədə 138,3%, 2003-cü illə müqayisədə 118,6%, 2015-ci illə müqayisədə isə 98,2%, qoyun və keçilərin sayı 1993-cü illə müqayisədə 174,0%, 2003-cü illə müqayisədə 108,5%, 2015-ci illə müqayisədə 91,4%, donuzlar 1993-cü illə müqayisədə 1,2%, 2003-cü illə müqayisədə 2,9%, 2015-ci illə müqayisədə 98,4%, quşların sayı isə 1993-cü illə müqayisədə 174,1%, 2003-cü illə müqayisədə isə 169,1%, 2015-ci illə müqayisədə isə 102,8% təşkil etmişdir.

Cədvəl 3

Heyvanların və quşların sayı (1990-2021-ci illər)

İllər	İri buynuzlu mal-qara (min baş)	Qoyun və keçilər (min baş)	Donuzlar (min baş)	Quşlar (mln baş)
1991	1831,6	5418,7	156,7	29,1
1993	1621,3	4539,0	47,9	17,0
1995	1632,8	4557,6	33,4	14,4
2000	2021,6	6085,7	18,6	14,7
2003	2241,8	7280,1	20,4	17,5
2008	2543,4	8199,8	18,7	22,4
2013	2678,2	8569,4	6,5	24,5
2015	2697,5	8645,4	6,1	28,8
2017	2698,5	8614,8	4,4	28,0
2018	2673,0	8454,3	4,9	30,5
2019	2658,8	8304,1	5,5	30,5
2020	2646,6	8189,2	5,7	32,2
2021	2650,7	8089,7	5,9	30,2
2021	2648,8	7899,7	6,0	29,6
2021/1993	138,3%	174,0%	1,2%	174,1%
2021/2003	118,6%	108,5%	2,9%	169,1%
2021/2015	98,2%	91,4%	98,4%	102,8%

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021

Heyvan və quşların sayında baş verən artım heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artmasına səbəb olmuşdur. 2021-ci ildə cəmi ət istehsalı 1993-cü illə müqayisədə 302,3%, 2003-cü illə müqayisədə 192,6%, 2015-ci illə müqayisədə isə 119,6%, süd istehsalı müvafiq olaraq 278,4%, 190,4% və 115,5%, yumurta istehsalı isə müvafiq olaraq 314,6%, 269,6% və 118,4% artmışdır (Cədvəl 3).

Aparılan tədqiqat nəticəsində qeyd edə bilərik ki, kənd təsərrüfatı sahəsində baş verən artımın əsas səbəbi aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar, dövlət tərəfindən aparılan aqrar siyasət nəticəsində bu sahənin dəstəklənməsi və nizamlanmasıdır.

2000-2021-ci illər ərzində aqrar sektorda məsul istehsalı həcmində baş verən artımın müsbət dinamikası ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından vacib məsələdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aqrar sahənin məhsullarının xüsusi çəkisinin çox olması vacib amillərdən biridir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal faktoru o vaxt əsas amil kimi sayıla bilər ki, yerli aqrar məhsulların istehsal maya dəyəri aşağı və keyfiyyət baxımından yüksək olsun

[5, səh.34].

Aqrar məhsulları istehsalının artmasının ölkə vətəndaşlarının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm addım olması ilə bərabər əsas məsələlərdən biri də adambaşına düşən məhsulun artmasıdır. Ona görə də aqrar məhsulların istehsalının artım tempi ölkə əhalisinin artım tempini qabaqlamalıdır.

Cədvəl 4

Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (1993-2021-ci illər)

İllər	Ət (min ton)					Süd (min ton)	Yumurta (mln ədəd)	Yun (min ton)
	Cəmi	Mal əti	Qoyun və keçi əti	Donuz əti	Quş əti			
1991	153,5	62,5	33,0	8,8	49,2	947,7	958,2	10,5
1993	118,3	56,5	33,0	3,4	25,4	798,5	584,5	9,7
1995	109,4	55,0	32,5	2,8	19,1	826,5	455,8	9,0
2000	153,6	78,4	49,5	1,4	24,3	1031,1	542,6	10,9
2003	185,6	92,0	54,1	2,1	37,4	1167,8	681,9	12,1
2010	244,9	112,4	70,0	0,8	61,7	1535,8	1178,6	15,6
2013	286,9	120,8	70,9	0,7	94,5	1796,7	1401,5	16,5
2015	298,6	129,8	70,9	0,7	97,2	1924,5	1552,9	17,0
2018	326,0	135,6	80,8	0,5	109,1	2080,4	1676,2	15,8
2019	335,7	137,9	85,3	0,5	112,0	2150,8	1827,1	16,1
2020	346,0	143,1	87,0	0,5	115,4	2192,5	1906,2	16,1
2021	357,6	145,0	87,7	0,5	124,4	2223,4	1838,8	16,1
2021/1993	302,3%	256,6%	265,7%	14,7%	489,8%	278,4%	314,6%	165,9%
2021/2003	192,6%	157,6%	162,1%	23,8%	332,6%	190,4%	269,6%	133,1%
2021/2015	119,6%	111,7%	123,7%	71,4%	127,9%	115,5%	118,4%	94,7%

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020

Cədvəl 5-in məlumatlarından görünür ki, 2020-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə adambaşına bostan məhsullarının istehsalını çıxmaqla digər əsas ərzaq məhsulları istehsalında artım baş vermişdir. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə adambaşına düşən taxıl məhsulu 11,0 kq, kartof 16,0 kq, tərəvəz 40,0 kq, meyvə-giləmeyvə 21,0 kq, ət 4,0 kq, süd 18,0 litr, yumurta 28,0 ədəd, balıq istehsalı 0,7 kq artmış bostan məhsulları istehsalı isə 6.0 kq azalmışdır. Aparılan araşdırmadan görsənir ki, əhalinin sayının artması ilə bərabər, adambaşına düşən əsas ərzaq məhsullarının miqdarında artmışdır.

Cədvəl 5

Adambaşına düşən əsas ərzaq məhsullarının istehsalı (il ərzində, kq)

Məhsulun Adı	2003	2015	2017	2018	2019	2020	2020-ci il 2015-ci ilə nisbətən%
Taxıl	246	307	293	329	348	318	103,6
Kartof	94	88	94	92	101	104	118,2
Tərəvəz	128	134	144	155	173	174	129,8
Meyvə-giləmeyvə	70	93	98	103	111	114	122,6
Bostan məhsulları	44	51	45	41	45	45	88,2

Şəkər çuğunduru	16	19	42	28	22	23	121,0
Ət (kəsilmiş, çəki)	23	31	33	33	34	35	112,9
Süd	143	202	208	212	217	220	108,9
Yumurta	83	163	176	171	184	191	117,2
Balıq	2,8	5,4	6,6	6,3	6,4	6,1	112,9

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, adambaşına düşən əsas ərzaq məhsullarının istehsalının həcmünün artması adambaşına əsas ərzaq məhsullarının istehlakının artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 6-nın məlumatlarından görünür ki, il ərzində adambaşına düşən əsas növ ərzaq məhsullarının illik istehlakında artım müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2015-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə ət və ət məhsulları 23,0%, Süd və süd məhsulları 2,9%, yumurta 10,4%, qənd və qənnadı məmulatları 25,8%, çörək və çörək məmulatları 3,4%, kartof 17,6%, meyvə və giləmeyvə 15,1%, bütün növ tərəvəz 25,2% artmış, yalnız kərə yağları üzrə 19,8% və bitki yağları üzrə 25,4% azalma baş vermişdir.

Cədvəl 6

Adambaşına əsas növ ərzaq məhsullarının istehlakı (il ərzində, kq)

Məhsulun adı	2015	2016	2018	2019	2020	2021	2021-ci il 2015-ci ilə nisbətən %
Bütün növ ət və ət məhsulları	33,5	36,5	39,8	40,8	40,8	41,2	123,0
Süd və süd məhsulları	246,2	236,2	240,2	246,3	257,6	253,3	102,9
Yumurta (ədəd)	154	156	153	165	175	170	110,4
Qənd və qənnadı məmulatları	21,7	24,4	25,3	26,3	26,9	27,3	125,8
Bitki yağları	12,6	15,9	15,1	16,1	15,3	9,4	74,6
Balıq və balıq məhsulları	7,0	7,6	7,4	7,6	7,3	7,4	105,7
Kərə yağı	4,4	3,4	3,3	3,3	3,6	3,8	81,3
Çörək və çörək məmulatları	124,2	124,1	124,4	125,5	128,4	128,4	103,4
Kartof	71,6	74,9	73,5	82,2	83,3	84,2	117,6
Bütün növ tərəvəz	110,4	105,1	112,9	127,7	134,1	138,2	125,2
Meyvə və giləmeyvə	72,7	70,4	74,2	80,4	87,4	83,7	115,1

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020

Ölkənin aqrar-ərzaq bazarının əsas ərzaq məhsullarının idxalından nə qədər asılı olduğunu müəyyən etmək üçün bu məhsulların ölkəyə idxalının dinamikasını və əsas ərzaq məhsullar üzrə özünü təmin etmə səviyyəsini təhlil edək.

Cədvəl 8-in məlumatlarından görünür ki, kartofun idxalı 2015-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə 72,2% artaraq 214,9 min ton, təzə meyvənin idxalı 2,1 dəfə artaraq 124,3 min ton, süd və qaymağın idxalı 27,3% artaraq 11,2 min ton, xam şəkər və şəkərin idxalı 4,2% artaraq 303,7 min ton, şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları 9,0% artaraq 23,1 min ton, iri buynuzlu heyvan ətinin idxalı 11,8% artaraq 5,7 min ton təşkil etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda həyata keçirilən struktur dəyişiklikləri və reformaların təsiri altında yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artması hesabına əhalinin bir cox əsas ərzaq məhsulları növləri üzrə istehlakının artması təmin edilmişdir.

Belə ki, Cədvəl 7-nin məlumatlarının təhlili göstərir ki, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artması nəticəsində bir neçə əsas ərzaq məhsulları növü üzrə idxaldan asılılığın zəifləməsinə baxmayaraq, hələ də bir sıra aqrar məhsulları üzrə idxaldan asılılıq qalır.

Ölkəmizin aqrar-ərzaq bazarı əsasən idxal olunmuş əsas ərzaq məhsulları formalaşmış və bu özünü əhalinin əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi göstəricində biruzə verir.

Cədvəl 7

Əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları idxalının dinamikası (min ton)

Məhsulun adı	2015	2017	2018	2019	2020	2021	2015-ci ilə nisbətən 2021-ci ildə artım tempi %
Buğda	1353,1	1274,4	1080,9	1585,0	1365,1	1148,1	84,5
Kartof	124,8	160,4	151,2	193,0	182,6	214,9	172,2
Təzə tərəvəz	25,5	28,1	16,5	19,5	35,3	39,6	155,3
Təzə meyvə	57,9	74,9	106,6	110,3	123,0	124,3	214,7
Süd və qaymaq	8,8	8,9	9,5	9,0	9,6	11,2	127,3
Yumurta (mln ədəd)	51,4	40,5	54,9	20,6	27,9	51,6	100,4
Buğda unu	5,8	1,3	1,1	1,6	1,4	3,5	60,3
Xam şəkər və şəkər	291,5	368,7	238,8	346,4	296,2	303,7	104,2
Şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları	21,2	14,5	16,8	19,6	22,1	23,1	109,0
İri buynuzlu heyvan əti	5,1	9,2	8,3	8,8	9,8	5,7	111,8
Quş əti və əlavə ət	7,4	25,8	34,1	37,7	29,8	30,9	417,6
Təzə və dondurulmuş balıq	9,9	9,9	10,2	12,2	9,7	9,7	98,0
Ət kolbasası və digəri	1,1	2,3	2,8	3,4	4,6	5,6	509,1
Kərə yağları və digər süd yağ.	13,8	13,8	12,1	14,0	16,8	15,0	108,7
Bitki yağları	115,2	131,0	129,9	141,5	139,6	130,1	112,9
Marqarin	14,1	20,1	22,9	24,2	23,5	23,1	163,8
Makaron məmulatları	9,1	9,1	11,2	13,3	17,3	16,0	175,8
Çay ton	7,5	13,6	12,9	14,1	14,0	13,9	185,3

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021

Cədvəl 8-ə əsasən deyə bilərik ki, özünü təminatmə səviyyəsi 2020-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən azalaraq süd və süd məhsulları üzrə 84,3%-dən 83,5%-ə, şəkər 192,9%-dən 69,4%-ə, mal əti və ət məhsulları 91,8%-dən 87,4%-ə, quş əti və ət məhsulları 98,6%-dən 79,0%-ə, kərə yağı üzrə 69,2%-dən 62,7%-ə, bitki yağları 60,5%-dən 34,8%-ə, marqarin üzrə 292,2%-dən 98,6%-ə, makaron məmulatları 53,2%-dən 42,3%-ə, çay 54,7%-dən 44,6%-ə düşmüşdür.

Əsas ərzaq məhsulları üzrə təhlükəsizlik hədd ölçüsü taxıl və kartof üçün 95% və ondan yuxarı, süd və süd məhsulları üçün 90% və yuxarı, ət və ət məhsulları üçün 85% və

yuxarı, şəkər, bitki yağı və balıq məhsulları üçün 80% və yuxarı ölçüsündədir. Özünü təminatməninin bu şəkildə hədd səviyyəsi ərzaq təhlükəsizliyinin ölçü meyarını təşkil edir.

Cədvəl 8-in məlumatlarından görünür ki, buğda üzrə özünü təminatməninin ölçüsü 2015-2021-ci il ərzində 95%-lik ölçü həddindən xeyli az olmuşdur. Kartof üzrə özünü təminatmə ölçüsü 2021-ci ildə 2015-ci il ilə müqayisədə 2020-ci ildə 90,6%-ə qədər yüksəlsədə 2021-ci ildə bu rəqəm 88,8% olaraq 95%-lik ölçü hüdudundan az olmuşdur. Süd və süd məhsulları üzrə özünü təminatməninin səviyyəsi 2015-ci il ilə müqayisədə 0,8% azalaraq 2021-ci ildə 84,8% təşkil etməklə 90%-lik həddən bir qədər uzaqlaşmışdır.

Cədvəl 8

Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə özünü təminatmə səviyyəsi %

Məhsulun adı	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Buğda	54,8	52,9	58,1	64,8	57,2	57,1	61,5
Kartof	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8	90,6	88,8
Tərəvəz (bütün növ)	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0	110,4	106,6
Meyvə və giləmeyvə	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1	116,3	122,6
Süd və süd məhsulları	84,3	87,7	86,1	86,7	86,3	83,5	84,8
Yumurta	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8	100,0	99,1
Un (bütün növləri)	95,1	96,1	96,0	95,9	95,6	95,4	95,0
Şəkər	192,9	114,4	60,6	81,7	75,0	69,4	100,7
Şəkərli qənnadı məmulatları	17,8	30,4	29,6	25,6	29,8	30,7	34,2
Mal əti və ət məhsulları	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1	87,4	91,9
Qoyun və keçi əti, ət məhs.	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6	97,3	98,2
Quş əti və ət məhsulları	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6	79,0	79,6
Balıq və balıq məhsulları	77,6	82,3	81,2	83,1	82,2	81,7	78,2
Kərə yağı	69,2	75,6	71,0	71,3	69,5	62,7	66,7
Bitki yağı	60,5	36,9	37,1	34,3	33,6	34,8	73,2
Marqarin	292,2	105,7	101,5	98,8	98,2	98,6	99,6
Makaron məmulatları	53,2	51,1	48,0	28,7	24,7	42,3	47,2
Çay	40,2	44,9	47,7	44,6	43,7	45,5	89,5

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2020

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinə əsas təhdid olan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının azalması 2003-cü ildən başlayaraq stabilləşmiş və aqrar sektor ölkə iqtisadiyyatının prioritet istiqamətinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsində son on ildə kənd təsərrüfatında ümumi məhsulun miqdarının artması idxalı əvəz edən məhsullar üzrə baş verir. Aqrar sektorun makroiqtisadi göstəriciləri bir çox əmtəələr üzrə 1990-cı il səviyyəsini ötmüşdür. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından mənfi halı kimi aqrar istehsalat dövlət köməyinin lazımı ölçüdə olmamasını, ərzaq bazarının iştirakçıları olan kənd təsərrüfatı müəssisələrində innovasiyaların zəif və aşağı gəlirli olmasını, aqrar-ərzaq bazarı infrastrukturunun kifayətedici ölçüdə olmamasını, kənd təsərrüfatının ümumilikdə aşağı gəlirli olması və onların maraqlarının müdafiə sisteminin aşağı səviyyədə olmasını deyə bilərik.

Ədəbiyyat

1. M.M.Orucov. (2019) Dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişiklər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud vəziyyəti. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №50
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. 6 dekabr, 2016-cı il
3. M.M.Orucov. (2020) “Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli”. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54
4. “Azərbaycan Respublikasının Ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı”. Bakı, 2 may 2001-ci il, №640
5. Н.Л.Маценович, А.М.Ходачек. Продовольственная безопасность и продовольственная политика. Знание, 2004
6. Azərbaycanın statistik göçtəriciləri, 2022

ANALYSIS OF STRUCTURAL CHANGES IN NATIONAL AGRICULTURAL SECTOR AND ASSESSMENT OF DEPENDENCE ON IMPORTS

M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova

SUMMARY

This article focuses on the analysis of structural changes in the agricultural sector of Azerbaijan and the assessment of import dependence. Also, the analysis of the state of agriculture in Azerbaijan in recent years is presented and the problems of agricultural development at the present stage are discussed.

АНАЛИЗ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ АГРАРНОМ СЕКТОРЕ И ОЦЕНКА ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИМПОРТА

M.M.Оруджов, С.Р.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделено анализу структурных изменений в аграрном секторе Азербайджана и оценке зависимости от импорта. Также представлен анализ состояния сельского хозяйства Азербайджана за последние годы и указаны проблемы развития сельского хозяйства на современном этапе.

Məqalə redaksiyaya 24 may 2023 tarixində daxil olmuş, 26 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT 339.39

ÜTT-YƏ ÜZVLÜK ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN AQRAR-ƏRZAQ BAZARININ HAZIRLIQ SƏVİYYƏSİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

M.M.Orucov, S.R.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: ÜTT, aqrar-ərzaq bazarı, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı, ümumi daxili məhsul, Balassa indeksi, Lafey indeksi

Keywords: WTO, agrofood market, food security, food supply, gross domestic product, Balassa index, Lafay index

Ключевые слова: ВТО, агропродовольственный рынок, продовольственная безопасность, продовольственное снабжение, валовой внутренний продукт, индекс Баласса, индекс Лафая

Dünya iqtisadiyyatının varlığı və qarşılıqlı fəaliyyət qaydaları özünün xüsusi şərtlərini diktə edir ki, bunun da nəticəsi mill aqrar-ərzaq bazarlarının inteqrasiyası və qarşılıqlı fəaliyyətdir. Bütün bunlar tədqiqatçılar qarşısında aqrar-ərzaq bazarının dayanıqlı rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi məsələlərini qoyur. Rəqabət dayanıqlığının və ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsi həm ayrı-ayrı regionların, həm də bütövlükdə dövlətin inkişafının mühüm istiqamətlərini təmin edir və bunların həlli qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Aqrar-ərzaq bazarının inkişafının və ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri aqrar-ərzaq bazarının (AƏB) inkişafı səviyyəsinin sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsinin metodologiya və metodikasının təkmilləşdirilməsidir.

Ölkənin aqrar-ərzaq bazarının inkişaf səviyyəsini iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində qiymətləndirərkən bu qiymətləndirmənin göstəricilər sisteminin onun vəziyyətini bütün səviyyələrdə həm ölkə, həm də regional baxımdan obyektiv xarakterizə etməsi vacibdir. Belə qiymətləndirmənin metodologiyasına əhalinin ərzaqla təminatı səviyyəsinin, bütövlükdə dövlətin və onun ayrı-ayrı regionlarının rəqabətdayanıqlılığı və ərzaq təhlükəsizliyi səviyyəsinin qiymətləşdirilməsi ilə sıx əlaqədə baxmaq lazımdır.

A.İ.Altuxov bu problemə baxaraq qeyd edir ki, ərzaq təhlükəsizliyi bir tərəfdən vətəndaşların qida məhsullarına olan ehtiyaclarının təminatı dərəcəsini, digər tərəfdən isə ərzaq təminatının stabilliyini xarakterizə etməlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin baza göstəriciləri kimi əhalinin hər nəfərinə düşən əsas ərzaq növlərinin istehsalı, istehlakı və qida elementlərinin səviyyəsi, tibbi norma baxımından onların fiziki, iqtisadi ölçətanlığı və kifayətliliyi çıxış edə bilər [1, səh.10-18].

Dünya miqyasında FAO uzun müddət illik istehlakla müqayisədə buğda ehtiyatlarının miqdarını ərzaq təminatının əsas göstəricisi kimi götürüb. Ərzaq təhlükəsizliyinin həddi kimi buğda ehtiyatları istehlakının 20% ölçüsündə səviyyəsi qəbul edilir.

Ərzaq təminatı göstəricilərinə kənd təsərrüfat istehsalının inkişafı səviyyəsi, ərzaqla özünü təmin etmə dərəcəsi, ehtiyatların varlığı, mühüm məhsul istehlakının səviyyəsi və əhalinin ən az gəlirli hissəsi üçün ərzaq əlçatanlığı dərəcəsinə aid etmək olar. Ərzaq təhlükəsizliliyi məsələsinə sistemli yanaşma ərzaq təminatının səmərəli səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil etməli və aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- Resurs təminatının və ərzaq təhcizatının məhsulların idxalından asılılıq səviyyəsi;
- Əhalinin müxtəlif qrupları üçün qida məhsullarının əlçatanlığı dərəcəsi;
- Regional aqrar-ərzaq bazarlarının lokal əmtəə inteqrasiyası;
- Təbii-resurs potensialı ilə təminatlılıq səviyyəsi;
- İnsan kapitalı ilə təminatlılıq səviyyəsi;
- Nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturu ilə təminatlılıq səviyyəsi;
- Sosial infrastruktur ilə təminatlılıq dərəcəsi;
- Əhalinin real rifahının artım dinamikası;
- Əhalinin müxtəlif qrupları üzrə istehlakçıların xüsusi qruplarında daxil etməklə əlçatanlıq səviyyəsi;
- Yemək rasionunun tərkibi üzrə insanın fizioloji tələbatlarının enerji təminatının səviyyəsi;
- Sağlamlıq üçün təhlükəli olan maddələr üzrə məhdudiyət.

Ərzaqla təminatın yaranmış səviyyəsinin və proqnozlaşdırılan səviyyəyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi üçün müvafiq göstəricilərin hazırlanması lazımdır. Aqrar-ərzaq bazarının rəqabət dayanıqlığının təhlili zamanı həm iqtisadi, həm də rəqabət potensialını, rəqabət mövqeyini və real rəqabətqabiliyyətliliyini nəzərə almaq lazımdır.

Təsərrüfatçılığın müasir şəraitində aqrar-ərzaq bazarı inkişafının əsasını sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verən mühüm göstəricilərdən biri qida məhsullarının ayrı-ayrı çeşidləri üzrə təyin edilən rəqabət dayanıqlığının səviyyəsidir.

Müqayisəli üstünlüklərin klassik nəzəriyyəsi göstərir ki, əmtəələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin əsasında müxtəlif ölkələrdə nisbi sahə xərclərinin nisbəti durur. Nəzəriyyədə rəqabətqabiliyyətinə istehsal amillərinin nisbətində ölkənin istehsal amilləri ilə təminatında aparıcı rolu verilmişdir. Buradan məlum olur ki, rəqabətqabiliyyəti resursları kifayət qədər bol olan və istehsalında bu resurslardan nisbətən böyük miqdarda istifadə edilməsi tələb olunan əmtəələrin müqayisəli üstünlüyə malik istehsalçıları tərəfindən təmin olunacaq.

Bu gün ölkələrin müqayisəli üstünlüklərinin müəyyən edilməsinin ən geniş yayılmış üsulu, Macar əsilli Amerika iqtisadçısı Bela Balassa tərəfindən hazırlanmış Balassa indeksidir.

Dövlətlərin cari rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsində Bela Balassanın təklif etdiyi Aşkar müqayisəli üstünlüyün (AMÜ) Balassa prinsipi metodundan istifadə olunur. Bu tədqiqat metodu rəqabət üstünlüklərinin həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq xarici ticarət göstəricilərindən istifadə etməklə aparılan təhlillərin köməyi ilə dövlətin cari rəqabət üstünlüklərini dəyərləndirməyə imkan verir.

Aşkar müqayisəli üstünlüyün (AMÜ) Balassa prinsipi metodu ilə rəqabət üstünlüklərinin dəyərləndirilməsinin bir neçə göstəricisi vardır. Bunlardan ən əsası Balassa indeksidir və bu indeks aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$B_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_{iw}}$$

burada

X_{ij} - i məhsulunun ixracının ölkənin ümumi ixracında payı,

X^{iw} isə i məhsulunun dünya üzrə ixracının ümumi dünya ixracında payıdır.

Balassa indeksi sadəcə J dövlətində I məhsulun (məsələn taxılın) ixracının J ölkəsinin ümumi ixracında payını, bu məhsulun dünya üzrə ixracının ümumi dünya ixracında payı ilə müqayisə edir. Başqa sözlə, əgər taxılın ixracının xüsusi çəkisi dünya ixracına nisbətən J dövlətinin ixracında daha çoxdursa, deməli J dövləti taxıl üzrə aşkar müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Burada Balassa indeksinin 1-dən böyük olması rəqabət üstünlüyünün olması, 1-dən kiçik olması isə onun olmamasını göstərir.

Balassa indeksini məhsulların idxalı üzrə də eyni üsulla aparıla bilər. Burada Balassa indeksi 1-dən böyük olduqda aşkar üstünlüyün mövcud olmadığını, 1-dən aşağı olması isə aşkar üstünlüyünün mövcud olmasını göstərir.

Başqa bir aşkar müqayisəli üstünlük göstəricisi isə xalis ixrac indeksidir və bu göstərici aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$RCAn_{erij} = \frac{(X_{ij} - M_{ij})}{(X_{ij} + M_{ij})}$$

burada

X_{ij} – I məhsulunun J dövləti tərəfindən ixracı,

M^{ij} isə I məhsulunun J dövlətinə idxalıdır.

Xalis ixrac indeksinin məzmunu ondan ibarətdir ki, dövlətlər istənilən bir məhsulu idxal etdiklərindən daha çox ixrac edərlərsə, bu zaman həmin dövlətlər konkret məhsul üzrə rəqabət üstünlüyünə malikdirlər.

Burada indeksin qiymətinin mənfi ədəd olması müqayisəli üstünlüyün mövcud olmamasına, müsbət olması isə bu üstünlüyün olmasını göstərir.

Hal-hazırda ixrac ixtisaslaşması indeksinin bir çox növü vardır və onların hamısı xarici ticarət tərəfdaşlarının əmtəə quruluşunun müqayisə edilməsi prinsipinə əsaslanır.

Fikrimizcə, ən dəqiq nəticələrə hesablamalarda Lafey indeksini istifadə etməklə nail olmaq olar, belə ki, rəqabətqabiliyyətliliyinin yalnız ixraca əsaslanması ilə qiymətləndirilməsi qeyri dəqiqdi və bu qeyri dəqiqlik Ballassa əmsalında da vardır və aqrar-ərzaq bazarı səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin mühüm göstəricilərindən biri əhalinin istehlakında idxal edilən ərzağın xüsusi çəkisinin uçotudur. Ərzaq asılılığının ümumiləşdirici (ərzaq müstəqilliyinin) göstəricisi ölkədə ixracdan pul vəsaitlərinin daxil olması və əmtəələrin idxalına çəkilən xərclər arasındakı nisbətə təsirinin qiymətləndirilməsini xarakterizə edir.

İyirmi beş məhsulu daxil edən istehlak səbətinin hesablanması əhalinin qidalanmasının minimal səviyyəsinin parametri kimi istifadə edilə bilər. Əhalinin ərzaq bazarlarından və ticarət şəbəkələrindən tələb etdiyi məhsulların miqdarının və çeşidinin nisbəti, habelə ərzaq təchizatının həcmi və quruluşunun nisbəti ərzağın fiziki əlçatanlığını xarakterizə edir. Ərzağın iqtisadi əlçatanlığı ilə xarakterizə olunan mühüm parametrlərinə əhalinin müxtəlif sosial demoqrafik qrupları üzrə alış verişinin həcmi və quruluşunun normativ göstəricilərin dəyəri ilə müqayisəsini aid etmək olar.

Ərzaqla özünü təminatmənin kifayətliyinə ev təsərrüfatı da daxil olmaqla müxtəlif mənbələr hesabına təmin edilən istehlak olunan məhsulların ümumi həcmində ölkədə

istehsal edilən obyektiv əldə edilə bilən əsas ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin parametrləri sistemindən baxmaq lazımdır. Ərzağın regional strateji ehtiyatlarının kafiliyinin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti kimi ərzaqla normativ təmin olunmanın müddətliliyi göstəricisi xidmət edir. Operativ ərzaq ehtiyatlarının ölçüsünü analoji üsulla qiymətləndirə bilərik.

Metodiki və metodoloji yanaşmaya korrektələrin daxil edilməsinin əhəmiyyəti ərzaq təhlükəsizliliyinin tədqiq edilməsinin çoxplanlı aspektləri ilə əlaqədardır. Ölkənin ərzaq asılılığının və rəqabətdayanıqlığının aşağı səviyyəsinin səbəblərini etibarlı əks etdirən uyğun göstəricilərin və iqtisadi hadisələrin öyrənilməsinin zəruriliyi bununla şərtlənir.

Müasir dövrdə aqrar-ərzaq sahəsinin fəaliyyət göstərməsinin səmərəliliyinin təyin edilməsi zamanı aqrar-ərzaq bazarının inkişafına təsir göstərən mühüm amilləri qiymətləndirərkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Kənd təsərrüfatı istehsalı və kənd üçün xidmət vasitələrinə qiymətin disparitetliyi;
- Sanksiya məhdudiyətliliyinin tətbiqi ilə əlaqədar xarici iqtisadi münasibətlərdə deformasiya;
- Aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinin yenidən qurulması nəticəsində iri əmtəəli istehsalın dağılması və daha kiçiklərinin yaranması;
- İnflyasiyanın səviyyəsi, habelə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əksəriyyətinə investisiyaların qeyrikafi səviyyəsi, innovasiya texnologiyalarının olmaması;
- Əhali tərəfindən qida məhsullarına tələbatın düşməsi, onların həyat səviyyəsinin azalması;
- Aqrar-ərzaq kompleksi ilə qarşılıqlı fəaliyyətə hədəflənmiş innovasiya və yüksək texnoloji sahələrin inkişafının aşağı səviyyəsi;
- İstehsal, sosial və bazar infrastrukturunun inkişafının zəif səviyyəsi;
- Regionların mühüm gübrə növləri, yanacaq-enerji, su resursları və kənd təsərrüfatı torpaqları ilə qeyri bərabər təminatı.

B.A.Dobrinin doğru olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin müəyyən edilməsində əmək, torpaq, material kimi müxtəlif resurslarla yanaşı işıq, istilik, yağıntı kimi təbii amillərin tək-cə canlı əməyin deyil, eyni zamanda istehsal vasitələrinə də maddiləşmiş keçmiş əməkdən də istifadə edilməsinin nəzərə alınmasının vacibliyi məsələsini qoyur [2, səh.20].

Ancaq Y.A.Svobodin funksional və təşkilatı alt sistemləri diferensiallaşdıraraq iqtisadi, texnoloji, sosial və ekoloji səmərəliliyi təyin etməyi təklif edir. Təsərrüfatçılığın müasir şəraitini nəzərə alaraq hesab edirik ki, rüsumlarının səviyyəsinin dəyişdirilməsi amili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

O.A.Rodionova düzgün olaraq qeyd edir ki, “daxili bazarda qiymətlər artdıqca rüsumların köməyi ilə müdafiəyə tələbat artır. Qiymətlərdə əhəmiyyətli fərq əmtəənin xüsusiyyətlərindən qaynaqlana bilər. Hal-hazırda, gömrük müdafiəsinin xüsusilə vacib olduğu sahələrə iqtisadiyyatı birbaşa idxaldan asılı olan quşçuluq, heyvandarlıq, taxılçılıq və sair sahələri göstərmək olar”.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ona üzv ölkələrdə xarici ticarətdə diskriminasiyanı aradan qaldırır və bu təşkilata üzv olan ölkələrin bazarlarına girişi təmin edir. Xarici ticarətdə diskriminasiyanın aradan qaldırılması daha uyğun milli şərtlərin tətbiq edilməsi və ÜTT-yə daxil olan dövlətlər üçün ticarət qaydalarını eyniləşdirməyə və milli bazarlarda

idxal mallarının ayrı-seçkiliyinə yol verilməməsinə səbəb olur [3, səh.106]. Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə daxil olması üzrə danışıqların nəticəsi üzrə işçi qrupunun hesabatında qeyd edilir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarına ixrac rüsumları bir az aşağı düşəcək. O.A.Rodionovanın təklif etdiyi metodikadan istifadə edərək tədqiqatda ixrac məhsullarına rüsumun aşağı salınması ilə əlaqədar olaraq ərzaq təhlükəsizliyi üçün iqtisadi nəticələrin hesablanması həyata keçirək.

Hesablamaların ümumi alqoritmi eyni bir məhsulun dəyərinin tarif dərəcəsinin ölçüsünə görə artmasından ibarətdir. Qiymət fərqi yalnız idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin azalması yaxud artması ilə təyin edilir. Burada müvafiq məhsulun idxalında kvotanın olub olmamasının vacibliyində qeyd etmək lazımdır. Belə ki, ölkəyə kvota çərçivəsində idxal olunan məhsullara gömrük rüsumlarının müəyyən səviyyəsi qoyulur və kvotanı keçdikdən sonra isə gömrük rüsumlarının səviyyəsi artır. Azaldılmış rüsumların miqdarında idxal olunan məhsulların miqdarı artır və bir qədər daxili istehsalın həcmi azalır. Qiymət dəyişməsinə bazarın mümkün reaksiyasını nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də aqrar-ərzaq bazarının səmərəliliyini və rəqabətdayanaqlılığını qiymətləndirmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsində qarşısını alınmaz nəticələrə gətirib çıxara biləcək əsaslandırılmamış qərarlara icazə verilməsin.

İqtisadiyyatın aqrar sahəsinin səmərəliliyi və rəqabət dayanıqlılığını, onun ərzaq təhlükəsizliyinə təsirini, potensial müqayisəli üstünlüyünü və hər hansı bir səbəbdən reallaşdırılmayan istehsal imkanlarını proqram və layihələrin hazırlanmasının planlaşdırma və proqnozlaşdırma mərhələlərində müəyyən etmək lazımdır.

Son hesablamaların bazisi kənd təsərrüfatı əkinlərinin, heyvandarlıq və quşçuluğun məhsuldarlığı, məhsul istehsalının maya dəyəri və əmək məsrəfləri, mənfəət və rentabellik səviyyəsi, investisiyaların özünü ödəmə müddəti göstəriciləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalıdır.

Bu göstəricilər üzrə səmərəliliyin hesablanması aşağıdakı düsturla aparılması məqsəduyğundur:

$$M_{\Theta} = M_{\Theta 1} - M_{\Theta 2},$$

burada

M_{Θ} – Elmi Texniki Tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi hesabına əlavə mənfəət,

$M_{\Theta 1}$ – ETT-nin tətbiqindən sonra əldə edilən mənfəət,

$M_{\Theta 2}$ isə ETT-nin tətbiqinə qədər olan mənfəətdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinə dövlət dəstəyi əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\Theta_{d\ddot{a}v.d\ddot{a}s.} = \frac{S_{ub}}{X}.$$

İstehlak normasının dəqiq müəyyən edilməsi üçün ölkə əhalisi aşağıdakı meyarlar üzrə qruplara ayrılmalıdır:

- istehlakın intensivliyi (yüksək dərəcə, orta və aşağı);
- yaş (uşaq, məktəbli və tələbə, əməkqabiliyyətli insanlar, təqaüdçülər);
- yaşayış yeri (şəhər yaxud kənd);

Sonra hər bir göstərilən meyarlar üzrə istehlak normativləri müəyyən edilir və perspektivdə onlar bazarın həcmində qiymətləndirilməsində tətbiq edilə bilər və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$H_{\Theta R.BAZ.} = N_{ist.1} \times S_{\Theta h.1} + N_{ist.2} \times S_{\Theta h.2} + N_{ist.3} \times S_{\Theta h.3},$$

burada

$H_{\text{ƏR.BAZ.}}$ – ərzaq bazarının həcmi,

$N_{\text{ist.1}}$ – bir adama hesablamada istehlak norması,

$S_{\text{əh.1}}$ isə əhalinin sayıdır (qruplar üzrə).

Qida məhsulları istehlakının kafiliyi və əlçatanlığı həmdə, aqrar-ərzaq bazarının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirilməsinin meyarlarıdır.

Fikrimizcə, qida məhsullarının istehlakının kafiliyinə istehlakın kafilik indeksi ilə bir yerdə baxmaq lazımdır. Bu daxili aqrar-ərzaq bazarının öz istehsalı məhsulları ilə təmin edilməsi səviyyəsinin və idxal əmtələri nisbətə onun rəqabət dayanıqlığının səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Əsas yeyinti məhsulları istehlakının təklif olunan kafilik indeksini ərzaqla özünü təmin etmə göstəricisi kimi qəbul etmək olar:

$$\text{əis.} = \frac{F_p}{S_{\text{ist}}} \times 100$$

burada

Θ_{is} – istehlakın kafilik indeksi,

F_p – adambaşına faktiki istehlak payı,

S_{ist} isə adambaşına lazım olan istehlak səviyyəsidir.

Dünya bazarında əmtənin varlığı mövqeyindən rəqabət dayanıqlığı göstəricisinə Lafey indeksindən istifadə olunması məqsədə uyğundur.

$$LFI = 100 \times \left(\frac{X_i - M_i}{X_i + M_i} - \frac{\sum (X_j - M_j)}{\sum (X_j + M_j)} \right) \frac{X_i + M_i}{\sum (X_i + M_i)}$$

burada

X_i – i məhsulunun ixracı,

M_i – i məhsulunun idxalı,

N isə məhsul növünün sayıdır.

Lafey indeksi -50 (mənfi əlli) və +50 (müsbət əlli) arasında dəyişir. Lafey indeksinin müsbət dəyəri rəqabət üstünlüyünün olmasını göstərir. Lafey əmsalinin dəyəri nə qədər yuxarı olarsa, rəqabət dayanıqlığı da bir o qədər yüksək olar və əksinə, onun mənfi dəyəri məhsulun rəqabətqabiliyyətinin qeyri kafi olduğunu göstərir.

Ölkənin daxili bazarında idxala qiymətin səviyyəsi əmtənin gömrük dəyəri, manatın valyuta kursu, rüsum və əmtənin idxal olunan ölkənin sərhədlərini keçdiyi vaxt lazım olan xərclərlə müəyyən edilir. Müəyyən zaman kəsiyində göstərdiyimiz amillərdən hər biri əsas ola bilər.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, aqrar-ərzaq bazarının inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi statistik və dinamik xüsusiyyətlərin uçotuna əsaslanır. Rəqabət dayanıqlığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və təhlilinin aparılması prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- Aqrar-ərzaq bazarının rəqabət dayanıqlığının mühüm istiqamətləri uçotunu təmin etməyə imkan verən kompleks qiymətləndirmə;
- Baza və cari göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrinin uçotunu nəzərdə tutan sistem qiymətləndirmə;
- Rəqabət dayanıqlığının səviyyəsi göstəricilərinin reprezentativliyi (təmsilçilik);
- Rəqabət dayanıqlığı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi nəticələrinin informativliyi (məlu-

matlılığı).

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən aqrar-ərzaq bazarının inkişafı səviyyəsinin sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatın aqrar sahəsinin inkişafı dərəcəsini, qida məhsullarının idxalını, əhalinin qida məhsullarından məmuniyyət dərəcəsini, əhalinin az təminatlı hissəsinin qida məhsullarına əlçatanlığının və iqtisadi təminatı səviyyəsini nəzərə almaqla göstəricilər sistemindən istifadə edilməsinə əsaslanmalıdır [4, səh. 82].

Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, aqrar-ərzaq bazarının inkişafı səviyyəsinin sosial-iqtisadi qiymətləndirilməsinin metodiki əsası kimi sistemli yanaşmanı qəbul etmək olar. Qiymətləndirmənin mühüm göstəricisi kimi rəqabət dayanıqlığı səviyyəsini (Lafey indeksi), ərzaq bazarının faktiki və potensial həcmi, istehlakın kafiliyini, qida məhsullarının əlçatanlığını, ərzağa qiymətin artım tempini, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyi əmsalını, qida məhsulları istehlakının keyfiyyət əmsalını, aqrar-ərzaq bazarının ərzağın idxalından asılılığını hesab etmək olar. Aqrar-ərzaq bazarının inkişafı səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə belə yanaşma ərzaq təhlükəsizliyi təmin edilməsinin əsas məqsədləri ilə əlaqələndirilir.

Ədəbiyyat

1. Алтухов, А.И. (2009). Мировые тенденции в продовольственном обеспечении населения. АПК: экономика, управление (9), 10-18
2. В.А.Добрынин (2004) «Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рыночным отношениям», М., Изд-во МСХА им.К.А.Тимирязева
3. Orucov M. (2019) “Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyə hazırlıq tədbirlərinin xarakteristikası”. OYU Elmi və Pedaqoji xəbərləri, №51
4. Orucov M. (2020) “Diagnostics of the main threats to agro-food industry and food safety”. OYU Elmi və Pedaqoji xəbərləri, №58

ASSESSMENT OF PREPAREDNESS LEVEL OF AGRI-FOOD MARKET OF AZERBAIJAN TO WTO MEMBERSHIP

M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova

SUMMARY

This article focuses on assessing the level of readiness of the agri-food market in Azerbaijan to the membership in WTO. The analysis of the readiness of agri-food market of Azerbaijan to the path of innovative development at the present stage is presented.

ОЦЕНКА УРОВНЯ ГОТОВНОСТИ АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА АЗЕРБАЙДЖАНА К ВСТУПЛЕНИЮ В ВТО

М.М.Оруджов, С.Р.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В статье основное внимание уделено оценке уровня готовности агропродовольственного рынка Азербайджана к вступлению в ВТО. Представлен анализ готовности агропродовольственного рынка Азербайджана на путь инновационного развития на современном этапе.

Məqalə redaksiyaya 24 may 2023 tarixində daxil olmuş, 26 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 336.33

**ANALYSIS OF FOREIGN INVESTMENT IN AZERBAIJANI ECONOMY
AND DIRECTIONS TO INCREASE**

R.I.Halilov

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: rovshankhalilov@yahoo.com

Açar sözlər: investisiya, kapital ixracı, iqtisadi dinamika, qeyri-neft sektoru, birbaşa investisiyalar,
ÜDM

Keywords: investment, capital exports, economic dynamics, non-oil sector, direct investment, GDP

Ключевые слова: инвестиции, экспорт капитала, экономическая динамика, нефтяной сектор, прямые инвестиции, ВВП

1. Introduction

Investment, especially foreign direct investment, plays an important role in sustainable development of country's economy. Therefore, the issue of investment should be constantly investigated, and there is a very important need to analyze the mechanism for attracting these investments, including the flow from developed countries to developing countries [1, p.32] [2, p.123].

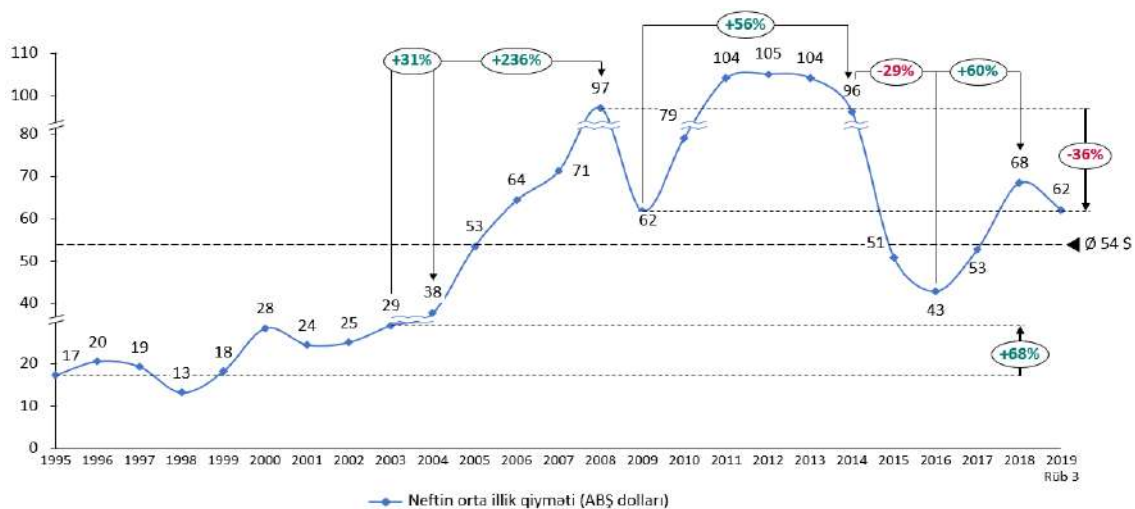
Foreign investment facilitates the diversification of the economies of developing countries by increasing productivity, transferring technology from one country to another, increasing employment and ensuring macroeconomic stability and economic growth in a broad sense.

After the collapse of former Soviet Union, the countries of Central and Eastern Europe, including the Commonwealth of Independent States, began to move to a market economy. These processes, in turn, facilitated the arrival of international transnational companies in the region and led to an increase in foreign investment. Thus, foreign investment accelerated the movement and transfer of new technologies and resources, the implementation of reforms, and the establishment of financial institutions, helping not to limit the potential of local economies.

This article analyzes the inflow of foreign investment into the Azerbaijani economy over 24 years, covering the period from 1995 to 2018. It should be noted that taking into account the signing of the Agreement of the Century on the Development and Production of Oil and Gas Fields in Azerbaijan by national leader Heydar Aliyev in September 1994, the analysis period of foreign investment inflows dates back to 1995. The dynamics of economic growth against the background of foreign investment and GDP are analyzed for four main periods. The average annual prices of oil on the world market were also taken into account in determining these periods (Graph 1). It is known that the initial analysis of the dynamics of foreign investment in the Azerbaijani economy takes into account the oil factor and changes in oil prices. This is because about 90 percent of foreign investment were made in the production and sale of hydrocarbon resources in oil

and gas mineral deposits.

It should be noted that the sharp change in the average annual oil price in 1995-2018 was observed in 2003, 2008 and 2014. In general, as can be seen from Graph 1, the average annual oil price in 1995-2018 was 52 US dollars. The highest growth rates were in 2003-2004, 2004-2008, 2009-2014, and 2016-2018, while the largest declines were in 2008-2009 and 2014-2015. As can be seen in the graph below, the “break-in” years observed with the sharp decline in oil prices are characterized by the analysis of foreign direct investment for different periods.

Graph 1. Average annual oil prices in 1995-2018, USD. Source: World Bank, Commodity Price Collection, 2019 [3, p.1]

During the analyzed 24 years, the total volume of foreign investments in the Azerbaijani economy amounted to \$ 133.7 billion. During these years, the average annual total foreign investment amounted to 5.8 billion US dollars. The first period, reflected in the dynamics of the analysis of investments attracted to the country in the dissertation, covers the years 1995-2003. After Azerbaijan gained independence during these years, national leader Heydar Aliyev approved the State Program of Privatization of State Property in the Republic of Azerbaijan in 1995-1998, and thus, in terms of analysis of foreign investment, this period was also characterized by years of rapid privatization [4, p.5]. As a result, the country's economy received \$ 9.1 billion in foreign investment during that period. The bulk of foreign investment attracted was FDI inflows. During that period, the average annual oil price, according to the average statistical estimate, increased by 68% and amounted to around \$29 (Graph 1). In 2004, oil prices rose sharply and increased by 31% compared to 2003.

The second period in the analysis covered 2003-2008. During this period, the total and average annual foreign investment attracted to the country amounted to 31.4 and 5.2 billion US dollars, respectively. During this period, oil prices rose 3.3 times (or 236%) to \$ 97 at the end of 2008. In particular, the 2007-2008 Global Financial Crisis changed the global picture of FDI inflows. Thus, in 2009, as a result of the crisis, the share of foreign investment in developed countries in the world decreased to 57%, while the share of developing and transition countries increased.43%. At the end of 2018, the share of developed countries in FDI revenues decreased slightly to 43% (45% in 2017), the highest oil

price in history was recorded in June 2008 and in the same year a barrel of crude oil was selling at \$145.9 [5, p.1].

It should be noted that during this period, investments in fixed assets in the economy of Azerbaijan increased rapidly in the country through the program of socio-economic development of the regions for 2004-2008 [6, p.14-17]. As a result of fixed capital investments, domestic investment in infrastructure development projects in the regions has increased.

The third period covers 2009-2014 and mainly coincides with the post-Global Financial Crisis. In 2009, oil prices fell 36% to \$ 62. In general, the third period covers the years of the highest growth trends in terms of economic development, growth of foreign direct investment, as well as high oil prices and the attraction of foreign direct investment. The average annual oil prices accelerated and showed high growth dynamics for a long time in 2011-2014 and averaged \$ 102. The country's total foreign investment and FDI inflows for the period amounted to \$ 54.9 billion and \$ 30.3 billion, respectively. However, trend analysis shows that a decrease in net FDI revenues was also recorded during this period.

Table 1. Dynamics of foreign investments in Azerbaijan by periods, mln. USD

	Period 1 1995- 2002	Period 2 2003- 2008	Period 3 2009- 2014	Period 4 2015- 2018	Period 5 2004- 2014
Total foreign investment	9,120	31,414	54,943	38,237	82,986
<i>Average annual total foreign investment</i>	1,140	5,236	9,157	9,559	7,544
Foreign direct investment	7,467	23,318	30,354	24,629	50,654
<i>Average annual direct investment</i>	933	3,886	5,059	2,390	4,605
Net FDI Receipts	6,580	26,270	23,081	12,818	45,344
<i>Average Net FDI Receipts</i>	822	4,378	3,847	3,204	4,122
Total GDP	36,436	132,088	382,238	178,747	507,050
<i>Average annual GDP</i>	4,554	22,015	63,706	44,687	55,769
* Average annual per capita GDP 1	571	2,568	6,874	4,562	5,070

Source: State Statistics Committee, Statistical Bulletin, 2019 [7, p. 124]

In particular, this period, which coincided with the years following the Global Financial Crisis, was characterized by financial losses of enterprises at the global level. One of the reasons for the decrease in net FDI inflows during the third period was the acceleration of the repatriation of foreign investments in the form of income and capital, placed against the background of FDI inflows. This is because the volume and structure of FDI revenues involved in the development of the oil and gas sector, the distribution of shares among investors and the repatriation of investments were carried out in accordance with international oil and gas agreements and recommendations of the International Monetary Fund. Theoretical analysis shows that the "repatriation" of income is the return on investment made by a foreign investor. Under these agreements, shareholders in the relevant consortiums recoup their investments in the Azerbaijani economy during the reporting period in the form of crude oil produced and exported (capital repatriation). This

operation actually results in a decrease in the country's foreign liabilities on foreign direct investment in the financial account of the balance of payments [8, p.6].

The fourth period of analysis covers 2015-2018, and in particular, this period is characterized as a period of post-devaluation in the Azerbaijani economy. This period covered important years in terms of the uncertainty of attracting foreign investment compared to previous periods, as well as the growth of foreign investment in the non-oil sector and the development of the sector. 2015 was also characterized by two consecutive devaluations of the national currency manat during the year. During this period, the volume of foreign investment in our economy amounted to \$ 38.2 billion and FDI inflows amounted to \$ 12.8 billion. Average net FDI receipts decreased by 17% compared to the third period and amounted to \$ 3.2 billion. During this period, in parallel, the development of the infrastructure of economic regions was continued within the framework of socio-economic development programs of the regions. However, compared to previous years, the average per capita GDP was lower.

Table 1 also shows the average figures for the period 2004-2014. During this period, the average net FDI inflows in Azerbaijan amounted to \$ 4.1 billion, and GDP per capita amounted to \$ 5,070. From this point of view, in the stages of economic development in the coming years, the GDP per capita will reach \$ 5,000. It is important that one of the main strategic goals is to cross the border and keep the ratio of net foreign investment to 5% of GDP. Quantitative and qualitative proposals on this indicator will be included in the third chapter of the dissertation in accordance with the provisions of the theoretical and trend analysis of FDI receipts.

2. Analysis of the dynamics of foreign investment

In the theoretical provisions mentioned in Section 1, the foreign investments attracted to the economy are foreign direct investment, portfolio and other investments. In this regard, the volume of FDI inflows in the dynamics of total foreign investment in the country's economy in 2003-2014, presented in Table 2, amounted to \$78.3 billion, and portfolio and other investments amounted to \$46.3 billion. Overall, the share of FDI inflows in foreign investment during the analyzed period was predominant and averaged 63% between 2003 and 2014.

The inclusion of financial loans in the portfolio and other investments attracted to the country's economy over the years has increased this figure. For example, between 2003 and 2014, \$86.3 billion of foreign investment, \$53.6 billion (or 62%) of FDI receipts, \$22.3 billion (or 26%) of financial loans, and \$5 billion (or 6%) portfolio investments and \$5.3 billion (or 6%) of other investments.

Table 2. Dynamics of foreign investment in 2003-2018, million dollars

Years	Total Foreign Investment	Foreign Direct Investment	Portfolio and share of others Investments	Foreign direct investments %	Portfolio and share of other investments (%)
2003	3.371	3.018	353	90%	10%
2004	4.576	4.192	383	92%	8%
2005	4.893	4.030	863	82%	18%
2006	5.053	3.171	1.262	75%	25%
2007	6.674	4.442	2.232	67%	33%

2008	6.847	3.845	3.003	56%	44%
2009	5.469	3.037	2.432	56%	44%
2010	8.248	3.615	4.633	44%	56%
2011	8.674	4.294	4.380	50%	50%
2012	10.314	5.382	4.932	52%	48%
2013	10.541	5.976	4.565	57%	43%
2014	11.698	8.049	3.649	69%	31%
2015	10.719	7.483	3.236	70%	30%
2016	10.161	7.323	2.838	72%	28%
2017	9.121	5.714	3.407	63%	37%
2018	8.237	4.109	4.127	50%	50%
Total	114.594	78.301	46293	63%	37%

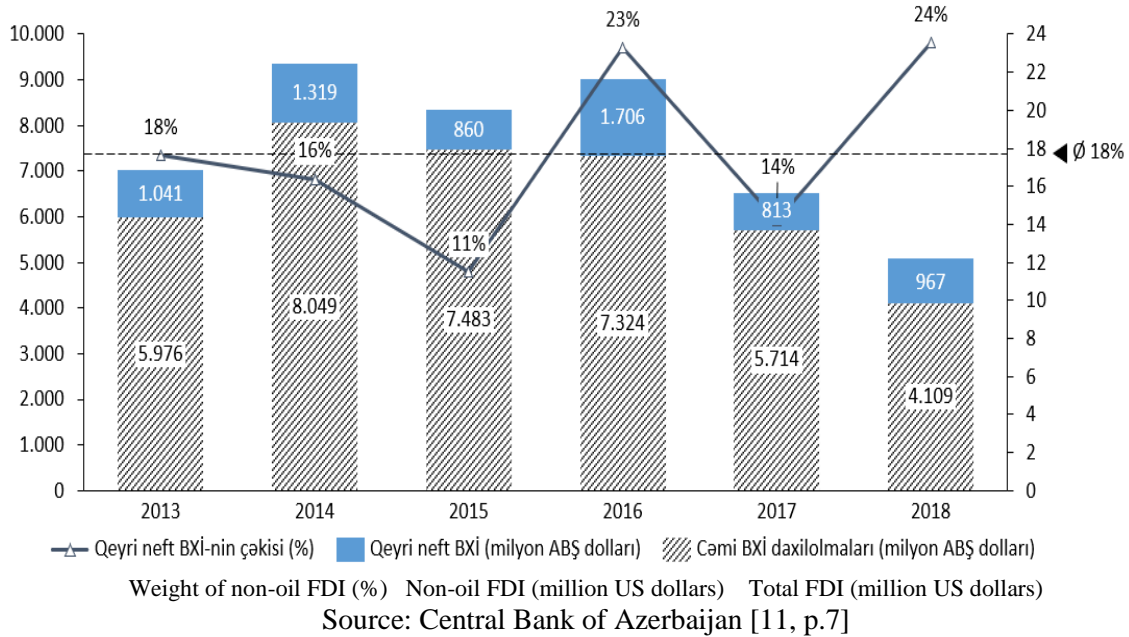
Source: State Statistics Committee, "Azerbaijan in figures", 2019 [9, p.124]

The 11% and 35% growth figures in foreign investment in 2013 and 2014 were achieved as part of the implementation of projects in the oil and gas sector, in particular the Shah Deniz 2 project. In general, on this project USD total of \$28 billion in foreign investment is planned for 2013-2016. The European Commission's report on Azerbaijan for Small and Medium Enterprises Investment Partnership cited a decrease in FDI inflows from the Russian Federation as the main reason for the decline in investment. According to the report, the reasons for the decline in foreign investment since 2015 are directly related to the economic weakening in Russia in those years. It should be noted that the GDP growth rate in Russia in 2015 was negative 2.8% [10, p.1]. The economic weakness in Russia has had a negative impact on the FDI inflows of Azerbaijan and other countries.

3. Assessment of foreign investment in the non-oil sector

If we look at the sectoral distribution of investments, it is clear that foreign direct investment in the Azerbaijani economy is mainly invested in the energy sector. In 2003-2018, 85.6% of FDI revenues attracted to the country were invested in projects related to oil and gas production and sales. If in Table 1, 93% of Phase 2 foreign investment was in the oil sector, in the years covering Phase 3 and Phase 4, the share of the oil sector was 81% and the share of the non-oil sector increased relatively.

Chart 1. Indicators of FDI and non-oil FDI in Azerbaijan (USD million)

As can be seen from Chart 1, the share of the non-oil sector in FDI revenues averaged 18% in 2013-2018, but in 2017 this figure decreased to 52%. In 2018, the share of FDI revenues invested in the non-oil sector increased by about 24% to \$967 million. If we take into account the structure of foreign investment in the country's economy in the non-oil sector, it should be noted that in 2003-In 2014, a total of \$7.3 billion in foreign investment was attracted to the non-oil sector. The attracted foreign investments were mainly made in industry (62%), construction (13%), trade (12%) and other fields.

It should be noted that in 2015-2018, FDI revenues in the non-oil sector did not increase significantly. Unfortunately, during this period, agriculture has not been able to attract any foreign investment. However, in the Serbian experience and model discussed in Chapter 1, the agricultural and food sectors accounted for 13% of FDI inflows into the Serbian economy since 2001. In particular, the recent lack of FDI inflows into the country against the background of the development of infrastructure and incentive policies in the tourism sector in Azerbaijan is a matter of concern. Also, the FDI involved in the financial sector is low the reasons for this are the presence of systemic risks in the banking sector and the underdevelopment of capital markets in the country. However, the agricultural, food and financial sectors should be considered as priority areas for increasing foreign investment in the non-oil sector in the future.

Results and suggestions

Thus, incentives should be applied to increase foreign investment in the country's non-oil sector, and public-private investment cooperation should be developed to develop the export-oriented non-oil sector. In this regard, it is expedient to consider the following modern improvement and stimulation measures to attract foreign investment in the development of the non-oil sector:

- In order to stimulate the development of foreign investment in the non-oil sector, sectoral development programs should be created for industries, especially the installation of chemicals, machinery and equipment, metallurgy, which have long been considered tra-

ditional in the country's economy;

- It is important to gradually privatize state-owned companies operating on a commercial basis and ensure that these companies have modern corporate governance systems and international reporting practices;

- The report on the main directions of the strategic roadmap for key sectors of the economy development of human capital and quality improvement at all levels of education, ensuring continuity in the development of knowledge and skills of employees through training, adapting qualified personnel to labor market requirements, stimulating investment in research and development, existing human capital must be used efficiently [10, p.28-30]. It should be noted that the TWO index attracts foreign investment has been empirically studied by the author in the Azerbaijani economy [12, p.129-137];

- Introduction of new low-interest and long-term financial debt mechanisms in connection with the financing of up to 60% of new profitable (net present value positive) projects that can be formed in the industrial sector at the expense of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) on the basis of joint investments loan programs should be launched;

- Investment cooperation should be established with our strategic partners and countries of strategic potential through the establishment of joint ventures, and strategies based on theories of comparative and relative superiority should be formulated in a balanced way with those countries that require low and high knowledge and skills.

The result. In general, there have been positive trends in the growth of foreign investment in some countries in recent years in Azerbaijan, while foreign investment in the non-oil sector has been weak. Global foreign direct investment flows are expected to decline sharply in 2020 and beyond due to the COVID-19 pandemic. We believe that in this situation, our country will change the current situation for the sake of its development goals and increase foreign investment in the coming years. In this regard, in order to attract foreign investment to the economy of Azerbaijan, the above areas should be improved. These measures should be prioritized, the tax policy and administrative efficiency and legal framework for foreign investors should be reviewed to improve macroeconomic development and regional competitiveness, the registration of property rights and the judiciary should be streamlined, and corporate governance and corporate transparency should be enhanced. Implementation of improvement measures in the direction of effective activity of investors is a requirement of modern times.

References

1. Mammadov, E.Y., & Azimzadeh, A.J. Efficiency of the innovation-investment model: experience from China and prospects for Azerbaijan. *Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri*, 32, 2011.
2. Azimzadeh, A. (2022). Bir Kuşak Bir Yol projesinin Azərbaycan və Çinin ekonomik ilişkisine etkisi. *Turan-Sam*, 14 (Sp. Issue), 119-126.
3. World Bank. *Commodity Markets* (2019). pp.1
<https://www.worldbank.org/en/research/commodity-markets>
4. State property in the Republic of Azerbaijan in 1995-1998. (1995) State Program of Privatization. N1120, p.1-14. <http://www.e-qanun.az/framework/9472>
5. UNCTAD (2019) *World Investment Report. Special Economic Zones*. New York and Geneva: United Nations. pp 2-157.

6. State Statistics Committee. (2019) "Azerbaijan in figures", Statistical bulletin, p.124.
7. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2019) "Balance of Payments of the Republic of Azerbaijan for January-September, p.6.
8. State Statistics Committee. (2019) "Azerbaijan in figures", Statistical bulletin, p.125.
9. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (2019) "Balance of Payments of the Republic of Azerbaijan for January-September.
10. Central Bank of Azerbaijan. (2019) Main Macroeconomic Indicators, Statistical Bulletin.
11. State Statistics Committee. (2019) "Azerbaijan in figures". Statistical collection, p.144.
12. M.Orucov. (2020) "Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli". Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA XARİCİ SƏRMAİYƏNİN TƏHLİLİ VƏ ARTIRILMASI YOLLARI

R.İ.Xəlilov

XÜLASƏ

Məqalədə 1995-2018-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici sərmayənin dinamikası təhlil edilir. Müəllif xarici sərmayənin ölkə iqtisadiyyatına və ÜDM-in artmasına müsbət təsir etdiyini vurğulayır.

АНАЛИЗ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА И НАПРАВЛЕНИЯ ИХ УВЕЛИЧЕНИЯ

Р.И.Халилов

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ динамики иностранных инвестиций в экономику Азербайджана за 1995-2018 гг. Автор отмечает положительное влияние иностранных инвестиций на экономику страны и рост ВВП.

Məqalə redaksiyaya 24 may 2023 tarixində daxil olmuş, 27 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT 339.96

AZƏRBAYCANDA NEFT EMALI SƏNAYESİNDƏ MARKETİNQİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ

M.M.Orucov, S.R.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: marketinq, neft sənayesi, innovasiya, neft məhsulları, bazar münasibətləri

Keywords: marketing, oil industry, innovation, oil products, market relations

Ключевые слова: маркетинг, нефтяная промышленность, инновация, нефтепродукты, рыночные отношения

Hazırda Azərbaycan qeyri-neft sektorunun inkişafına baxmayaraq, neft sektoru hələ də ölkə iqtisadiyyatında ən mühüm yer tutaraq, milli iqtisadiyyatın yeniləşməsində, modernləşməsində və inkişafında əsas amil olaraq qalmaqdadır. Əgər ölkədə karbohidrogen yataqları olmasa idi, o zaman ölkə iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiyaların həcmi bugünkü həcmdə olmazdı və nəticədə Azərbaycan iqtisadi sahədə bu qədər iş görə bilməzdi, ölkə çox böyük çətinliklər və problemlərlə üz-üzə qalardı.

Ölkəmiz OPEK təşkilatının üzvü olmasa da, kifayət qədər yetərli neft-qaz ehtiyatları olan bir ölkə olaraq, dünya neft bazarında gedən prosesləri daima yaxından izləyir və orada baş verən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayır. Hər hansı bir ölkədə təbii ehtiyatların çox olması, hələ həmin ölkənin inkişaf etməsi demək deyildir. Bir çox neft-qaz ehtiyatı və istehsalı bol olan dövlətlər mövcuddur ki, həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf aşağı səviyyədədir, insanların iqtisadi durumu pis vəziyyətdədir. Bütün bunların səbəbi isə həmin ölkələrdə siyasi sabitliyin və ölkənin iqtisadi maraqlarına xidmət edən uzunmüddətli iqtisadi inkişaf konsepsiyasının olmamasıdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizdə ümummilliyet lider Heydər Əliyev tərəfindən milli dövlətimizin, xalqımızın maraqlarına xidmət edən və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilən neft strategiyası hazırlandı, Əsrin müqaviləsi bağlandı. Bu gün ölkə prezidenti tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi inkişaf proqramı dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlardan milli iqtisadiyyatı qoruyur.

Ölkə iqtisadiyyatını belə təhlükələrdən qorumaq üçün beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri təhlil etmək və bu meyillərin milli iqtisadiyyata vura biləcəyi mənfi təsirlərin qabağını almaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər və iqtisadi inkişaf strategiyaları hazırlayıb həyata keçirmək lazımdır. Ölkə iqtisadiyyatının bütün yükünü neft sektorunun üstünə atmaq olmaz, belə ki, onsuz da neft-qaz sahəsinin özündə də dünya bazarında baş verən dəyişiklərlə əlaqədar kifayət qədər həll olunması problemlər mövcuddur. Bu problemlərin vaxtında müəyyən edilməsi və qarşısının alınması, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialı məhsulların hazırlanması və xarici bazarlara çıxarılması milli iqtisadiyyatı dünya neft bazarında baş verən dəyişiklərdən müdafiə edə bilər və bu mənfi halların ölkə iqtisadiyyatına təsir gücünü xeyli zəiflədərdi. Bu səbəbdən, ölkə iqtisadiyya-

tının aparıcı sahəsi olan neft sənayesinə qoyulan xarici investisiyalardan səmərəli istifadə edilməli, bu investisiyaları milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi ilə rəqabətə davamlı səviyyəyə çatdırmaq strateji inkişaf konsepsiyasının mühüm vəzifəsinə çevirməlidir.

Sənayenin inkişafı, onun strukturunun təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqətə diqqətin gücləndirilməsi, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, intizamın möhkəmləndirilməsi və bunlarla yanaşı, sosial-iqtisadi xarakterli tədbirlər görülməsi müəssisələrin inkişafına səbəb olur [1, səh.15].

Sənayedə texnologiyaların, hesablama texnikasının və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi bu günkü bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab olaraq süni intellektlərin tətbiqi kimi özünü göstərən yeni sənaye çevrilişinin gətirdiyi yeniliklər əsasında milli iqtisadiyyat texniki baxımdan modernləşdirilərək əsaslı şəkildə yenidən qurulmalıdır. Məhz belə yeni texnologiyalar ilə təmin edilmiş emal kompleksləri rəqabətin gücləndiyi dünya bazarında tələb olunan, tutur. Elmi Texniki Tərəqqinin əsas sahələri üzrə innovativ proqramların reallaşdırılması nəticəsində neft-qaz emalı müəssisələrinin yenidən silahlandırılması baş verir.

Elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsal avadanlığının modernləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir [2, səh.39].

Müasir dövrdə təbii resursların idarə olunması məhz müasir mexanizmlərdən istifadə edilməsi yolu ilə həyata keçirilməli və innovativ üsullardan istifadə əsasında məhsul istehsalı prosesi baş verməlidir. Qəbul edilmiş yeni proqramda mühüm işlərdən biri resursqoruyucu, qənaətedici xüsusiyyətlərə malik olan yeni texnologiyaların yaradılıb istifadə edilməsidir. Məhz belə texnologiyalardan istifadə əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul hazırlamaq və innovasiya fəaliyyəti təmin etmək olar.

Ümumiyyətlə, müəssisələrin innovasiya sahəsində gördükləri işlər bir sıra məsələlərin həll edilməsini nəzərdə tutur. Bu məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Bazarda rəqabət üstünlüyünə malik olan, C4 - müasir sənaye çevrilişinin tələblərinə cavab verə bilən yeni növ əmtəələrin, avadanlıqların hazırlanması və bu texnologiyaların mənimsənilməsi. Bu növ iqtisadi siyasət alıcıların istehlak tələbatını tam şəkildə ödəyə bilən yeni istehlak dəyərlərini daşıyan məhsul növlərinin hazırlanmasına və bu texnologiyaların mənimsənilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işlərin görülməsi üçün kifayət gədar böyük həcmdə maliyyə vəsaiti lazımdır, belə ki, bu istiqamətdə ETTKT işlərinin aparılması və yeni rəqabətqabiliyyətli əmtəələrin hazırlanması xərclər tələb edir;

2. Bazara rəqabətqabiliyyətli və istehlakçıların sənaye çevrilişi nəticəsində yeniləşən istehlak tələbatını ödəyən, bu yeni xüsusiyyətləri daşıyan yeni əmtəə çeşidləri hazırlansın. Məhz bu xüsusiyyətlərə cavab verən əmtəələrin bazara daxil olması bazarda üstün mövqenin tutulmasını təmin etməlidir. Bu tələblərə cavab verən iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi emal komplekslərində layihə konstruktor işlərini apara bilən istehsal meydançasının yaradılması lazımdır. Belə ki, komplekslərin tərkibində layihə-konstruktor şöbələri yeni növ əmtəələri layihələndirmə, sonra təcrübə nümunələri hazırlama və sınaqdan çıxartma, daha sonra isə kütləvi istehsalə təhvil vermə prosesini əhatə edir.

3. Yeni əmtəənin müasir texniki tələblərə cavab verməsinə və kütləvi istehsalə yönləndirilməsinə. Bu mənəvi cəhətdən köhnəlmiş əmtəələrin istehsaldan çıxarılması, istehsal prosesinin modernləşdirilməsi, istehsalın texniki cəhətdən silahlandırılması və prosesin

təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin həll olunmasını tələb edir. Emal müəssisələrindəki əsas fondların, avadanlıq və qurguların modernləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi neft-qaz məhsullarının emal prosesinin intensivləşdirilməsinə və effektivliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxardacaq. Bu isə istehsal olunan məhsulların maya dəyərini aşağı düşməsinə, keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olmaqla həmin məhsulların dünyəvi yerli bazarlardakı rəqabətqabiliyyətini artıracaqdır;

4. Emal müəssisələrinin istehsal prosesində köhnəlmi, lakin hələdə bazarda onun satışına tələb varsa istehsal edilməsi mümkündür, belə ki, bu əlavə xərc cəkmədən müəyyən vaxt ərzində gəlir əldə etmək imkanı verir.

Azərbaycanın Respublikası öz iqtisadi inkişafında yeni bir dövrə qədəm qoydu və ölkənin iqtisadi sistemində bazar mexanizmi formalaşdı ki, bu ictimai fəaliyyətin bütün sahələrində struktur dəyişikliklərinin aparılmasını və sosial-iqtisadi münasibətlər sahəsində köklü dəyişikliklərin edilməsini tələb edir.

Azərbaycan müəssisələrində marketinqdən istifadənin aşağı səviyyədə olmasını, müəssisənin fəaliyyətinin daxili təşkilində marketinqin həyata keçirilməsinin metodoloji əsaslarının olmamasını, həmçinin, marketinqin metodiki alətlərinin işlənilməsinin kifayət qədər olmamasını qeyd etmək lazımdır. Neft-qaz müəssisələrində marketinq fəaliyyətinin təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi onların tədqiqat və istehsal fəaliyyətinin aktual istiqamətlərindəndir və yeni ictimai-iqtisadi quruluş çərçivəsində yeni istehsalın yaradılmasında nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir [3, səh.67].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, hal-hazırda ölkənin emal komplekslərinin səmərəli işi marketinq sahəsində görülən işlərdən çox asılıdır. Səmərəli marketinq işlərinin reallaşdırılması isə bu sahəyə xarici investisiyaların qoyulması yolu ilə müəssisələrin texniki avadanlıqlarının və tətbiq edilən texnologiyalarının modernləşdirilməsi zəruridir.

Araşdırmalar göstərir ki, marketinqin ayrı-ayrı tərkib hissələrindən istifadə lazımı səmərəni vermir. Yalnız kompleks yanaşma yeni mal və orijinal xidmətlərlə bazara çıxmağa imkan verir. Müəssisə daima əmin olmalıdır ki, məqsədləri və əmtəə çeşidi daim konkret bazar üçün özünün yüksək tələbini qoruyub saxlayacaq. Müəssisə müştərilər tərəfindən yüksək tələbə nail olmaq üçün özünün məqsədli, strateji və taktiki istiqamətlərini müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməlidir.

Marketinq prosesi həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlar üçün eynidir. Lakin ikinci halda bu proses xarici bazarların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı əlavə amillər sayəsində daha mürəkkəbdir [4, səh.48].

Sənaye müəssisələrinin istehsalının idarəedilməsi sistemində marketinqin rolunu və əhəmiyyətini nəzərdən keçirək. İqtisadiyyatın bazar modelinə keçidlə əlaqədar Azərbaycanda kommersiya fəaliyyətinin dünya iqtisadi proseslərinin praktikasında istifadə olunan forma və metodlarına maraq artmışdır. Burada bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin idarəedilməsinin ən effektiv formasıdır.

Neft emalı sənayesində modernləşdirmə dedikdə:

- Modernləşmə birbaşa mənada müasir tələblər və normalar çərçivəsində yeniləşmədir;
- Neft emalı sənayesinin funksionallığının artırılması istiqamətində struktur yenidənqurmasının aparılması;
- Neft emalı sənayesi üzrə az inkişaf etmiş sektorlara iş adamları tərəfindən investisiyaların qoyulması, bunun nəticəsində bu sahələrdə innovativ və elmi-texniki və təcrübə-kons-

- traktor işlərinin artırılması;
- Neft-qaz emalı əmtəələrinin çeşidlərinin artırılması və onların keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması;
- Neft emalı kompleksinin modernləşdirilməsi, yeni müəssisələrin yaradılması, istismara verilməsi;
- Neft emalı sənayesinin infrastrukturunun rehabilitasiyasına və modifikasiyasına nail olunması.

Hazırkı dövrdə ölkənin sənaye potensialının modernləşdirilməsi proseslərinin intensivləşdirilməsi strateji vəzifələr kimi qarşıda durur.

Maddi və texniki təminat və satışın idarə olunması proseslərinə iki istiqamət daxildir: marketing xidmətinin bütün hissələrinin maddi resurslarla təmini və məhsulun satışı, qeyri-likvid maddi sərvətlərin satışı. Birinciyə, ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi, ərizələrin hazırlanması, əsas və köməkçi materialların alınması və çatdırılması, struktur bölmələrinin tələbatı ilə materialların saxlanması və buraxılması və s. aiddir. İkinci istiqamət hazır məhsulların göndərilməsini, kənara materialların buraxılmasını, lazımsız avadanlıq və hissələrin satışını, istehsal edilmiş məhsulların anbara yerləşdirilməsini əhatə edir [5, səh.108].

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün sənaye müəssisələrində marketing xidməti mütəxəssisləri vəzifələrin öhdəsindən gəlməlidirlər:

- müəssisənin xarici və daxili mühiti barədə məlumatların toplanması və işlənilməsi;
- istehlakçıların bütün tələbləri haqda məlumatların toplanması;
- dünya bazarında qiymətlərin formalaşma ardıcılığının qiymətləndirilməsi;
- proqnozlaşdırma tədqiqatlarının aparılması;
- müqavilələrə uyğun olaraq vaxtında çatdırılma və ödəmənin təmini.

Nəzərdən keçirilən problemlərdən biri də neft məhsulları satışının çoxsəviyyəli sistemini vəziyyəti və inkişaf meyilləri, neft məhsullarının regional satış sisteminin marketing idarəedilməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi perspektivləridir. Azərbaycanın neft sahəsinin dünya neft bazarının meyilləri ilə müqayisəli təhlili göstərir ki, Azərbaycan neft sahəsi bu gün dünya neft bazarında özünün qabaqcıl yerlərdən birini və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək üçün praktiki olaraq bütün zəruri resurslara malikdir. Bu potensialı həyata keçirmək üçün həm neft şirkətlərinin özünün texnoloji xarakterli, həm də dövlət tərəfindən struktur-təşkilati xarakterli müəyyən işlər görülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı
2. Orucov M. (2020) "Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli". Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54
3. Rüstəмова G. (2017) Sənaye müəssisələrində marketing fəaliyyətinin idarəedilməsinin təkmilləşməsində klaster yanaşmanın rolunun artırılması. İpək yolu, №3
4. Качалкина К.Г. (2016) Маркетинговые стратегии в нефтегазовой отрасли // Экономическая наука и практика: материалы IV Междунар. науч. конф. с.46-49
5. Orucov M. (2022) "Bazar proseslərinin idarə edilməsində neft emalı sənayesində marketingin inkişaf perspektivləri", OYU Respublika Elmi-praktiki Konfransının materialları

**MODERNIZATION OF MARKETING IMPROVEMENT
IN OIL REFINING INDUSTRY IN AZERBAIJAN**

M.M.Orucov, S.R.İbrahimova

SUMMARY

This article studies the problems of improvement of marketing in the oil refining enterprises of Azerbaijan in the light of recent changes in global economy. The development of modernization of the oil industry marketing in Azerbaijan in 2022 analyzed and the need for the transition of local oil enterprises to the path of innovative development stressed.

**МОДЕРНИЗАЦИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МАРКЕТИНГА
В НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

M.M.Оруджов, С.Р.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы совершенствования маркетинга в предприятиях нефтепереработки Азербайджана в свете изменений в мировой экономике. Анализируется процесс развития модернизации совершенствования маркетинга нефтяной отрасли Азербайджана в 2022 году и подчеркивается необходимость перехода предприятий нефтяной отрасли страны на путь инновационного развития.

Məqalə redaksiyaya 26 may 2023 tarixində daxil olmuş, 29 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.33

**NEFT EMALI SAHƏSİNDƏ BAZAR PROSESLƏRİNİN İDARƏ
EDİLMƏSİNDƏ MARKETİNQİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

M.M.Orucov, S.R.İbrahimova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: qloballaşma, neft fondu, marketinq, neft məhsulları bazarı, enerji sektoru

Keywords: globalization, oil fund, marketing, oil products market, energy sector

Ключевые слова: глобализация, нефтяной фонд, маркетинг, рынок нефтяных продуктов, энергетический сектор

Qloballaşma dövründə neft məhsulları üzrə satış bazarları uğrunda və regionlarda təsir gücü uğrunda sərt rəqabət mübarizəsi başlanmış, bu sahə həm institusional, həm də mikroiqtsadi səviyyədə dəyişmiş, onun strategiya və taktikasının inkişaf koordinatları sistemi də dəyişmişdir. Bu gün neft məhsulları bazarının yaradılması və inkişafı problemlərini, onun iştirakçılarının qarşıya qoyduğu yeni vəzifələri sürətlə və səmərəli şəkildə həll etmək yalnız müasir idarəetmə əsasında marketinq potensialından istifadə etməklə mümkündür. Çünki marketinq istehsalın və ticarətin genişləndirilməsinə və istehlakçıların tələbləri və bu tələblərin yerinə yetirilməsi üçün tədqiqatların təşkilinə kömək edən idarəetmənin ən vacib növlərindən biridir. Marketinq müəssisənin bütün resurslarının mənfəət əldə etmək üçün bazarın imkanlarına və tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Marketinq biznesin elə bir istiqamətidir ki, bura məhsulun mürəkkəb hərəkəti sistemi, yəni onun istehsalından istehlakına qədər olan hərəkəti daxildir. Neft məhsulları bazarının marketinq sisteminin əsas elementləri bazarın tədqiqi, bu əsasda bazar (rəqabət) strategiyasının işlənilməsi və reallaşdırılmasıdır.

Neft məhsulları bazarının inkişafı Azərbaycanda güclü neft emalının formalaşması fonunda baş verir. Bu bazar kifayət qədər dolğundur, rəqabətqabiliyyətlidir, ona görə də bu sahədə rəqabət şəraiti Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün faydalı olub böyük maraq doğurur. Nəzəri və praktiki səviyyədə həll olunmamış bu və ya digər problemlər həm bütövlükdə respublikanın neft-qaz kompleksinin, həm də onun altsistemi - neft-qaz məhsulları bazarının tədqiqini şərtləndirir.

Neft məhsulları bazarının inkişafı rəqabət mühitinin spesifikasiyasının müəyyən edilməsindən, marketinq strategiyasının sistemləşdirilməsindən və neft məhsulları bazarında regional iqtisadi proseslərin idarəedilməsinə olan yanaşmaların adaptasiyasından ibarətdir.

Neft məhsulları bazarı tədqiq edilərkən, neft məhsulları bazarı çərçivəsində regionlararası strategiyanın formalaşması və reallaşdırılmasının keyfiyyət tərkibi və spesifikasiyası, yəni neft məhsullarının istehsal və istehlak yerlərinin məkanının təsiri, strategiyanın həyata keçirilməsi zamanı regionların infrastruktur bazasına əsaslanmaq, resurs axınlarının yüksək konsentrasiyasını nəzərə almaq, neft məhsulları tədarükünün böyük həcmələrini və məsafəni nəzərə almaq və s. amillər nəzərə alınmalıdır [1, səh.48].

Eyni zamanda, neft məhsulları bazarında regionun potensialının tərkib hissələrinin regionlararası strategiyaların həyata keçirilməsinə təsirinin öyrənilməsi, region neft məhsulları bazarı üçün regional marketing strategiyasının tipi və modellərinin seçimi əsaslandırılmalıdır.

Neft məhsullarının istehsalında və istehlakında regional assimetriya, neft məhsullarının satışı strategiyasının qurulmasını müəyyən edən amillər sistemləşdirilməlidir. Bu zaman regional bazarlara çıxışda transaksiya xərclərinin səviyyəsi, neft məhsulları bazarına daxil olmaq üçün regionlararası maneələr, bazarların tutumu və məhsullarla nə dərəcədə təmin olunması səviyyəsi müəyyən edilməlidir.

Neft məhsulları bazarı xalq təsərrüfatının praktiki olaraq hər bir sahəsinin fəaliyyətinə təsir göstərir və buna görə ona müxtəlif yanaşmaların işlənilib hazırlanması maraqlıdır. Qeyd edək ki, neft məhsulları ticarətində bazar mexanizminin fəaliyyəti problemlərlə bəzən üçün də kifayət qədər spesifikdir.

Məlum olduğu kimi, neft məhsulları bazarı ətraf iqtisadi və siyasi mühitdən daha çox asılıdır. Bunun üçün ilk növbədə ətraf mühitin analizi aparılır ki, bu da əlverişli və əlverişsiz amilləri üzə çıxarmağa imkan verir. Həm real, həm potensial istehlakçıların və rəqiblərin analizi aparılır ki, bu da istehlakçıların iqtisadi, demoqrafik, coğrafi və digər xarakteristikalarından ibarətdir.

Hər hansı satıcının strateji vəzifəsi istehlakçıların cəlb edilməsi və saxlanmasıdır. Xarici ölkələrdə marketing fəaliyyətinin təşkilini beynəlxalq marketingin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək olar. Xarici ölkələrdə təşkilatların marketing fəaliyyətinə rezident ölkənin hüduqlarından kənarında olan mal və xidmətlərin marketingi daxildir.

Qlobal marketing – bir neçə bazar arasında əlaqələndirilmiş və inteqrasiya etmiş marketing fəaliyyətidir. Məhsulun satış bazarlarından asılı olaraq təşkilatların aşağıdakı təsnifatı mövcuddur:

1. Daxili və ya lokal. Bunlar yalnız bir dövlətin hüduqlarında fəaliyyət göstərir.
2. Regional təşkilatlar. Bunlar milli sərhədləri pozmadan müəyyən coğrafi region hüduqlarında fəaliyyət göstərirlər. Bu təşkilatlar işi baş ofislə əlaqəli surətdə qurur, müxtəlif ölkələrə hazır məhsulun ixracını həyata keçirir. Marketingin idarə edilməsi isə yayılma regionlarında yerləşir.
3. Multimilli təşkilatlar. Bu təşkilatlar üçün müəyyən regional əməliyyatların sərbəst olması, lakin müəyyən qərarların baş təşkilatdan qəbul edilməsi və əlaqələndirilməsi xarakterikdir. Eyni zamanda istehsal və marketing fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş deyil.
4. Multimilli təşkilatdan qlobal formaya keçidlə xarakterizə olunan təşkilatlar. Bu təşkilatlar bir sıra ölkələrdə müstəqilliyi ilə seçilir. Eyni zamanda, məsələn, təchizat və maliyyə kimi müəyyən vəzifələr demərkəzləşdirilib, baş ofis isə qalan vəzifələr üçün əsas baza rolunu oynayır.
5. Qlobal təşkilatlar yüksək demərkəzləşmə dərəcəsi ilə xarakterizə olunurlar. Mərkəzdən idarəetmə yoxdur, təchizat, istehsal, marketing və satış kimi funksiyalar bütün dünyada filiallar vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün dünyada bu təşkilatların əksəriyyəti xarici bazarlara çıxış strategiyaları işləyib hazırlayırlar.

Xarici bazarlara çıxış əldə edən təşkilatlar yeni bazarın, milli bazardan - bazarın həcmi, alıcıların davranışı, marketing təcrübəsi kimi meyarlarla seçilməsi ilə qarşılaşırlar. Ona görə də ilk növbədə, bazarı araşdırmaq, onun seqmentlərini ciddi tədqiq etmək zəruridir. Qlobal miqyasda rəqəbətqabiliyyətli olmaq üçün fəaliyyətə və idarəetməyə təsir edən

biləcək dəqiq hazırlanmış strateji məqsədə malik olmaq lazımdır [2, səh.29].

Yeni bazar anlayışı, strategiyanın işlənilib hazırlanması və artım üçün bazar potensialından istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatın xarici bazarlara çıxışının aşağıdakı əsas səbəblərini qeyd etmək olar:

- dünya bazarında inkişafın real imkanı;
- rezident ölkənin hüdudlarından kənarında istehlakçı dəyərlərinin ödənilməsi;
- iqtisadi artımın müxtəlif sürətlərinin əhatə edilməsi;
- məhsulun həyat tsiklinin təsiri;
- xarici bazarlarda potensialın inkişafı;
- xarici bazarlarda mənfəətin artması.

Xarici bazarlara çıxışla əlaqədar olan aşağıdakı müəyyən üstünlükləri qeyd etmək olar:

- dünyada iqtisadi meyillər,
- başqa ölkələrdə demoqrafik şərtlər;
- daxili bazarda rəqabət;
- vergi üstünlükləri.

Xarici bazarlara çıxışın hər bir səviyyəsi çox fərqlənir və marketinq fəaliyyətinin müxtəlif strategiyalarını, planlaşdırma, təşkil və nəzarət tələb edir.

İri korporasiyaların inkişaf təcrübəsindən irəli gələrək, ekspansiyaların ardıcıl mənzərələrini qeyd etmək olar. Birinci mərhələ beynəlxalq marketinq fəaliyyətinin, xüsusilə də, beynəlxalq ticarət sisteminin başa düşülməsindən ibarətdir.

İkinci mərhələdə təşkilat satış həcmələrini və məhsulun satılacağı ölkələrin sayını müəyyən etməlidir.

Üçüncü mərhələdə müəyyən bazarda rəqiblərin olması tədqiq edilir, bu zaman risklərin səviyyəsindən asılı olaraq mümkün mənfəətin qiymətləndirilməsi də böyük rol oynayır.

Növbəti, dördüncü mərhələdə təşkilat cəlbedici bazara hansı yollarla daxil ola biləcəyini müəyyən etməlidir. Bir çox təşkilatlar ixracdan başlayırlar, sonra isə lisenziyalaşdırma, müştərəklər şirkətlər və sonra birbaşa investisiyalara keçirlər. Bu proses beynəlmilləşmə adlanır.

Bundan sonrakı mərhələ məhsulun adaptasiyası, onun irəliyə hərəkəti, qiymət siyasətinin və yayılma sisteminin müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq bazara çıxan hər hansı təşkilat səmərəli marketinq fəaliyyətini inkişaf etdirməlidir. Təşkilatların əksəriyyəti öz beynəlxalq fəaliyyətlərinə regional nümayəndəliklər başlayır və sonra beynəlxalq bölgüyə keçirlər. Təşkilat qarşısına məqsəd olaraq biznesinin beynəlxalq səviyyədə genişləndirilməsini qoyduqda, coğrafi və ya regional sərhədlərin müəyyən edilməsi vəzifəsi meydana gəlir.

Daha cəlbedici ölkələrin siyahısına adətən inkişaf etmiş ölkələr: Yaponiya, Avropa ölkələri, Şimali Amerika ölkələri daxil olur. Bu zaman bir çox təşkilatlar Latın Amerikasının, Afrikanın və Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində satışlarını həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Strateji məqsədlər həmin regionun coğrafi fəaliyyəti ilə üst-üstə düşməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin üzərinə dünya ümumi milli məhsulunun qeyri-proporsional böyük payı düşür. İnkişaf etmiş ölkələrdə öz şəxsi işinin təşkili bir çox hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğundan daha üstündür. İnkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin biznesə təsiri daha proqnozlaşdırılındır, investisiya iqlimi isə daha əlverişlidir.

Ümumiyyətlə, investisiyalar ilə bağlı mütləq zəmində qeyd olunmalıdır ki, ölkələrin davamlı inkişaf üçün sözügedən investisiya axınının təmin edilməsi olduqca vacibdir. Dövlətlər bu axını təmin etmək üçün müxtəlif təsir vasitələrindən istifadə edə bilər. Dövlətlər isə təbii ki, ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafının ölkənin investisiya siyasəti ilə birbaşa bağlı olduğunu bilməlidirlər [3, səh.32] [4, səh.123] [5, səh.33].

İnkişaf etmiş ölkələrdə bazarlar inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarından iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə çox fərqlənirlər. Qeyd etmək olar ki, Latın Amerikasının, Afrikanın, Yaxın Şərqi və Asiyanın ayrı-ayrı ölkələrinin bazarları həmçinin xeyli dərəcədə riskli olmaları ilə seçilir. Ona görə də təşkilatın işində qeyri-müəyyənliyin yüksək dərəcəsini gözləmək olar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin investisiya cəlbediciliyinə çox vaxt böyük xarici borclar, iqtisadi situasiyanın qeyri-sabit olması, xarici siyasi sahədə problemlər, digər ticarət baryerləri, korrupsiyanın müxtəlif təzahürləri, yüksək tariflər, texnoloji piratlığın mövcud olması və məhsulun adaptasiyasının yüksək qiyməti və s. də təsir göstərir. Bu adıçəkilən amillər həmin ölkələrin bazarlara daxil olması zamanı çox böyük əngəl ola bilər. Buna baxmayaraq, çox vaxt kifayət qədər yüksək olan risklər daha yüksək mənfəət əldə edilməklə özünü doğruldur, belə ki, inkişaf etməkdə olan bazarlarda rəqabət inkişaf etmiş ölkələrdəki bazarlarda mövcud rəqabətdən daha zəifdir. Ona görə də təşkilatlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarındakı bütün üstünlükləri və riskləri ciddi surətdə ölçüb-biçməlidirlər.

Təşkilatlar öz fəaliyyətlərində elə bazarlar seçməlidir ki, həmin bazarda rəqabətqabiliyyətli olsunlar. Məhsulun satış bazarlarının seçilməsi qlobal marketinq fəaliyyəti strategiyasının işlənilib hazırlanması zamanı həlledici məsələdir [6, səh.75]. Yeni xarici bazarlara çıxış haqqında qərarın qəbul edilməsi zamanı təşkilatdan əlavə investisiyalar və qoyuluşlar tələb olunacaq. Bu zaman əlavə mənfəət əldə etməyin real imkanı çox vaxt həlledici amil olur. Yeni xarici bazarlara çıxarkən, təşkilat investisiya iqlimini təhlil etməli və onun bazar cəlbediciliyini müəyyən etməlidir.

Marketinq tədqiqatı ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, bazarda məhsulun uğurunun əsas şərti aşağıdakılardır:

- a) məhsul istehlakçının tələblərinə bütün digər məhsullardan daha yaxşı cavab verməlidir, daha aşağı qiymətə təklif edilməli və daha yüksək keyfiyyətli olmalıdır;
- b) satan müəssisə marketinqin bütün mərhələlərini peşəkarcasına həyata keçirməlidir;
- c) satan müəssisə peşəkarlardan ibarət olmalıdır, bütün xərclər isə nəzarətdə saxlanmalıdır.

Müasir dövrdə iqtisadi dirçəlişi təmin etmək üçün ölkə beynəlxalq aləmə yeni prinsiplər əsasında çıxmalı və dünya tərəfindən açıq iqtisadiyyat quran dövlət kimi tanınmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə dünya bazarlarına çıxma, ölkəyə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi üçün müvafiq iqtisadi mühitin yaradılması vacibdir. Yəni, beynəlxalq bazarın üstünlüklərindən daha dolğun istifadə, ixracın artması üçün bütün imkanlardan istifadə olunması, idxalın səmərəli planlaşdırılması, xarici valyutanın daxil olması və xərclənməsi balansının əsaslı tərtibinə xüsusi diqqət vermə, daxili tələb və təklifin tənzimlənməsi xalq təsərrüfatının tarazlı inkişafını müəyyən edən şərtlərdəndir. Bu proseslərin planlaşdırılmasında xarici ticarətin inkişafını ölkə daxilindəki vəziyyətlə və ölkənin imkanları ilə əlaqələndirməklə aşağıdakı prinsipləri məqsədəuyğun saymaq olar:

- uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanması;
- idxalın və ixracın planlaşdırılmasında xalq təsərrüfatının müvafiq sahələri ilə əla-

qənin təmin edilməsi;

- ixracın rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- idxalın mühüm növləri üzrə ayrılmış valyuta vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi;
- idxal və ixracın düşünülmüş iqtisadi mexanizmlərlə tənzimlənməsi;
- təsərrüfat hesabının tətbiq edilməsi, xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- xarici ticarətin planlı idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- istehsalın səmərəlilik göstəricilərinin yüksəldilməsi;
- xarici əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə yardım göstərilməsi;
- sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə iş adamları arasında mütəmadi görüşlərin, təcrübə mübadiləsinin, maarifləndirici tədbirlərin təşkil olunması və keçirilməsi;
- məhsulların və xidmətlərin təqdimatı və sərğilərin təşkil olunması;
- sərği və yarmarkalarda birgə iştirak etmək, bu sərği və yarmarkalarda sahibkarların daha geniş təmsil olunmalarına birgə səylərin göstərilməsi və s.

Bazarda uğur qazanmaq üçün xarici iş adamları ilk növbədə aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirməyi vacib sayırlar.

Bazarın tədqiqi:

- rəqiblərin şərtlərinin öyrənilməsi;
- məqsədli qruplar yaratmaq və bu qruplara öz xidmətlərini təklif etmək məqsədilə müştəri dairəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- qiymətlər fərqi aydınlaşdırılması;
- dövlət təşkilatlarına üstünlük verməklə, avadanlığın potensial istehsalçısı olan şirkətlərin siyahısının müəyyənləşdirilməsi;
- yaxın illərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan iri layihələrin axtarışının aparılması;
- avadanlıq və materiallar almaq üçün tender axtarışları aparılması;
- bazarda mühüm rol oynayan distribütor-şirkətlərinin maraqlarının qiymətləndirilməsi.

Qanunvericilik mühitinin təhlili:

- avadanlıq gətirilməsi üçün əsas məhdudiyyətlərin və rüsumların aydınlaşdırılması;
- ölkəyə avadanlıq idxalının optimal sxeminin yaradılması;
- layihəyə aid olan qanun və vergilərin təhlil edilməsi;
- ölkədə biznesin optimal təşkilinin qanunvericilik sxeminin hazırlanması.

Bazarda məhsulun hərəkət strategiyasının işlənilməsi:

- biznesin qeydiyyatdan keçirilməsi və sertifikatlaşdırılması, reklam işinin təşkili, distribüsiya kanallarının yaradılması;
- potensial distribütor-şirkətlərin və potensial alıcı şirkətlərin menecerlərinin maraqlarını nəzərə alan qiymət siyasətinin işlənilməsi;
- distribütorların sayını, mal və maliyyə axınlarını əks etdirən hərəkət kanalları sxeminin tərtib edilməsi;
- məmurların axtarılıb tapılması və onlarda maraq oyatmaq üçün danışıqlar aparılması;
- məmurlara motivasiyanın işlənməsi sxeminin təklif edilməsi;
- mühəndis və müştəri bazası olan və gələcəkdə diler rolunu oynaya biləcək şirkətlərin axtarışı. Bu şirkətlərin nümayəndələri ilə danışıqlar aparılması, onlardan daha uyğun olanların, yəni potensial istehlakçı şirkətlərlə əlaqəsi olanların seçilməsi;

- bazarın tədqiqi gedişində üzə çıxmış potensial müştərilərlə birbaşa və ya distribütorlar vasitəsilə iş aparılması.
- reklamların xüsusi nəşrlərdə və bülletenlərdə yerləşdirilməsi;
- materialların potensial istehlakçı şirkətlərə paylanması;
- informasiyanın hərəkəti məqsədilə sərgilərdə iştirak edilməsi;
- idxal olunmuş avadanlığın təbliği məqsədilə seminar və təqdimatların keçirilməsi, potensial istehlakçı şirkətlərin bu tədbirlərə dəvət edilməsi.

Müasir dövrdə şirkətlərin effektiv işinin təmin edilməsi, rəqabət üstünlüyünün artırılması elmi-texniki tərəqqinin məhsullarından səmərəli istifadə olunmasını vacib edir və firmaların istehsal təsərrüfat işlərinin daima analizlərinin aparılmasını tələb edir. Elmi-texniki tərəqqi şəraitində istehsal avadanlığının modernləşdirilməsi əmək məhsuldarlığının və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir [7, səh.39]. Bu baxımdan yuxarıda qeyd etdiyimiz amilləri şirkətlərin strateji və taktiki inkişaf istiqamətlərini təyin edən faktorlar kimi qiymətləndirə bilərik. Şirkətlərin istehsal-təsərrüfat sferasının analizi idarəetmə funksiyalarının effektiv təhlilini və qəbul edilən qərarların elmi cəhətdən əsaslandırılmasını təmin etmiş olur. Belə təhlilin aparılması onun elmi xarakter daşması ilə bərabər, həm də sistemli yanaşmanın olmasını tələb edir.

Son dövrlərdə şirkətlərin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi, ictimai-siyasi və texniki amillərin nüfuz sferası dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məlumdur ki, energetik sektor daha çox təsir obyektidir. Burada istehsalın təşkili və məhsulun satışı prosesi müəyyən dərəcədə rəqiblərin imkanlarının öyrənilməsi, qiymət siyasətinin təminatı satışı stimullaşdıran reklam şəbəkəsini əhatə edən marketinq proqramlarından da asılıdır.

Dünyanın bir çox bazarlarına çıxan təşkilatlar çox vaxt bazarda təsir vasitələri sistemindən qlobal marketinq strategiyasından istifadə edirlər, lakin bu zaman ümumi standartlaşdırma məqsədləri güdürlər. Bu strategiya bazarlar arasında böyük fərqlər olan şəraitdə və yaxud eyni vaxtda seçilmiş bazarlardan birində bir neçə seqmentin iştirak etdiyi zaman daha yaxşı özünü biruzə verir. Əsas marketinq məqsədi kimi müəyyən bazarın bütöv seqmentini qazanmağı qarşılıqlı qoyan təşkilatlar isə seqmentin qlobal seqmentinə riayət edirlər. Bu zaman təşkilat müştəri bazasının tədqiqi istiqamətində inkişaf edə bilər və bütün dünyanın xarici bazarlarında bu təcrübədən istifadə edə bilər.

Beləliklə, hər hansı təşkilat dünyanın xarici bazarlarına çıxarkən, ilk növbədə riskləri minimuma endirməklə əlavə mənfəət əldə etməyə imkan verən qlobal marketinq strategiyasını çox dəqiq və məntiqlə işləyib hazırlamalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, neft məhsulları bazarında risklərin yalnız daxili amillərlə əlaqəli deyil, həmçinin, beynəlxalq sferadakı vəziyyət ilə, idxalın və ixracın artmasında və azalmasında, qiymətlər və valyutanın dəyişməsində özünü biruzə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Качалкина К.Г. (2016) Маркетинговые стратегии в нефтегазовой отрасли // Экономическая наука и практика: материалы IV Междунар. науч. конф. С.46-49.
2. Перфильев С.В., Соломонов А.П. (2016) Ключевые аспекты консолидации в мировой нефтеперерабатывающей промышленности на современном этапе // Интернет-журнал «Науковедение». Том 8, №4.
3. Mammadov, E.Y., & Azimzadeh, A.J. (2011) Efficiency of the innovation-investment model: experience from China and prospects for Azerbaijan. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №32.

4. Azimzadeh, A. (2022) Bir Kuşak Bir Yol Projesinin Azerbaycan ve Çinin ekonomik ilişkisine etkisi. Turan-Sam, 14(Sp. Issue), 119-126.
5. Мамедов, Э.Я.О. (2011) Государственное регулирование потребительского рынка в условиях формирования рыночной экономики. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление, (4), 33-37.
6. Toni Guffei. Marketing Strategies in the Oil & Gas Services Sector // LinkedIn. URL: <https://www.iea.org/oilmark etreport/omrpublic/>
7. M.Orucov. (2020) “Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli”. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MARKETING IN THE MANAGEMENT OF MARKET PROCESSES IN THE OIL INDUSTRY

M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova

SUMMARY

This article deals with the prospects of the development of marketing in the oil industry of Azeri economy in light of increasing competition in the global oil market. The analysis of the paths of development of the oil products market is presented and the need for the transition to the innovative methods of oil refining is stressed.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МАРКЕТИНГА В УПРАВЛЕНИИ РЫНОЧНЫМИ ПРОЦЕССАМИ В НЕФТЯНОЙ ОТРАСЛИ

M.M.Оруджов, С.Р.Ибрагимова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена перспективам развития маркетинга в нефтяной отрасли экономики Азербайджана в свете усиления конкуренции на мировом нефтяном рынке. Представлен анализ путей развития рынка нефтяных продуктов и подчеркнута необходимость перехода процесса переработки нефти на инновационные методы.

Məqalə redaksiyaya 24 may 2023 tarixində daxil olmuş, 30 may 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.95

MÜASİR DÖVRDƏ NEFT-QAZ EMALI KOMPLEKSİNİN TƏŞKİLİ SƏVİYYƏSİ

N.S.Muradova, A.N.Paşayeva

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: samnar1928@gmail.com

Açar sözlər: neft-kimya sənayesi, neft-qaz resursları, neft emalı, ixrac potensialı

Keywords: petrochemical industry, oil and gas resources, oil refining, export potential

Ключевые слова: нефтехимическая промышленность, ресурсы нефти и газа, нефтепереработка, экспортный потенциал

Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sektorunda emal müəssisələrinin işinin təşkil edilməsi müasir dövrdə bu sahədə olan ən aktual problemlərdən biridir. XX əsrin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda həmin illər üçün modern sayıla bilən neft məhsullarının emalı ilə məşğul olan iri neft-qaz emalı kompleksləri istifadəyə verilmişdi. Həmin illərdə yaradılmış neft-qaz komplekslərində ölkəmizdə çıxarılan neft-qaz məhsullarının böyük bir hissəsi emal edilib hazır məhsullara (neft və neft-kimya məhsullarına) çevrilərək digər ümumittifaq respublikalarına və hətta bir sıra xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Neft və neft-qaz komplekslərinin fəaliyyəti hesabına o illərdə ölkəmizin sənaye sahəsi intensiv inkişaf edirdi. Belə ki, neft-kimya komplekslərinin əsas fondları müasir tələblərə cavab verən texnoloji sistemlərlə təmin edilmişdi. Bunun sayəsində neft-qaz kompleksləri avadanlıqlarının istehsal gücü və məhsuldarlığı artırılmışdı. “Sintezkauçuk”da təkcə əmək məhsuldarlığının görülən işlər nəticəsində artırılması istehsal olunan məhsulun həcmnin 2 dəfə, əldə edilən mənfəətin isə 3-4 dəfə artmasına səbəb olmuşdu. Zavodda elmi-texniki və mühəndis axtarışlarının güclənməsi nəticəsində bir çox istehsal sahələri modernizasiya edilmiş, yüngül karbohidrogen və butilen-butadiyen fraksiyasının hidrogenləşdirilməsi üzrə qurğuların istifadəyə verilməsi təmin edilmişdi. Həmin dövrdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “Sintezkauçuk” zavoduna gələrək, hazırda da uğurla fəaliyyət göstərən “EP-300” qurğusunun tikilməsi tədbirlərini müəyyənləşdirməyə və problemlərini həll etməyə nail olmuşdu [1, səh.37]. O illərdə Bakıda neft-qaz və neft-kimya zavodlarının emal gücləri yüksəldilmiş, yeni tətbiq edilən texnologiyalar isə emal olunan məhsulların assortimentini artırmışdı.

90-cı illərdə Sovetlər birliyinin dağılması nəticəsində ölkəmizin neft-qaz və neft-kimya zavodlarının işində satış bazarlarının itirilməsi və yaranmış böhranlı vəziyyətlə əlaqədar olaraq fasilələr yaranmış, bu müəssisələrin fəaliyyəti göstərməsi bir çox çətinliklərlə üzləşmişdir. Ölkəmiz yenidən öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra qəbul edilmiş yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş neft-qaz və neft-kimya müəssisələrinin modernləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsinin vacibliyi ciddi şəkildə özünü göstərirdi.

Yuxarıda eyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə neft və qaz hasilatının artımı və bu sahələrdə perspektivli iri layihələrin olması baxımından, emal şəbəkəsinin təşkili və inkişaf et-

dirilməsi vacib amillər kimi xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, ölkədə dünya bazarının tələblərinə cavab verə bilən neft-qaz və neft-kimya müəssisələrinin yenidən təşkil edilməsini vacib edən amilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

- Azərbaycanda neft-qaz və neft-kimya komplekslərinin yaradılması və onların uzunmüddətli fəaliyyəti dövrlərində bu komplekslərin yaradılması və təşkil edilməsi sahəsində çox böyük praktiki təcrübə yığılmışdır;
- Ölkəmiz bütün dünya miqyasında neft-qaz ölkəsi və neft-qaz, neft-kimya sahəsində neft-qaz emalını həyat keçirə bilən böyük təcrübəyə malik mərkəz kimi tanınır;
- Azərbaycanda neft-qaz və neft-kimya komplekslərinin modernləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və onun resurs bazasının artması üçün hər cür imkan vardır;
- Neft-qaz və neft-kimya müəssisələri dünya və regional bazarıda uzun müddətdir ki, rəqabətqabiliyyətlidir, böyük resurs potensialına malikdir, ölkə iqtisadiyyatında ixracın əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir və bu baxımdan Azərbaycan iqtisadiyyatında mühüm yer tutur;
- Neft-qaz emalının əsaslı şəkildə genişləndirilməsi, neft-kimya müəssisələrinin məhsuldarlığının dəfələrlə artırılmasına imkan verən xammal resursları, neft və qaz xammalları resursları mövcuddur;
- Neft və qaz xammalının emalından əldə edilən məhsullara ölkəmizdə, region ölkələrində və bütövlükdə dünya bazarlarında tələbat daim artmaqdadır;
- Ölkəmizdə neft-qaz emalı kompleksinin müasir texnologiyalar və məhsuldar qurğular əsasında təşkil edilməsi milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsinə və diversifikasiyalaşdırılmasına imkan verməklə bərabər, həm də qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsinə, milli iqtisadiyyatın neft-qaz amilindən asılılığının zəiflədilməsinə əlavə imkanlar yarada bilər;
- Neft-qaz-kimya emal kompleksində əldə edilən məhsulların ixrac qabiliyyəti xeyli yüksəkdir və bununla da ölkə ixracının strukturunun diversifikasiyalaşdırılması problemini nisbətən həll etmək olar, ölkənin ixrac potensialını artırmaq və ixracdan əldə olunan valyuta vəsaitlərinin həcmnin yüksəldilməsini təmin etmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünya iqtisadiyyatında baş verən mühüm tendensiyalardan biri sənayenin intensiv inkişaf yolu və sənayenin quruluşunda neft-qaz və neft-kimya məhsulları istehsalının əhəmiyyətinin artmasıdır. Bütün bunlarla yanaşı, son dövrlərdə qazın emalı müəssisələrinin genişləndirilməsi prosesində artmışdır [2, səh.25]. Dünya iqtisadiyyatında baş verən bu meyillər ölkəmizin neft-qaz sektorunun inkişafı üçün əhəmiyyət daşıyır. Təəssüf ki, Azərbaycanın neft-qaz və neft-kimya müəssisələrinin daxil olduğu SOCAR-ın müvafiq zavodlarında emal prosesinin artırılması üçün real tədbirlər həyata keçirilməyib və nəticədə qazın emalı kifayət həcmə çatdırılmayıbdır. Ölkədə neft-qaz və neft-kimya məhsullarının emal müəssisələrində yaranmış vəziyyət bu sahənin modernləşdirilməsi və istehsal prosesinin təşkil edilməsi sahəsində bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini və mövcud qanunvericilik sahəsində dəyişikliklərin edilməsini vacib etmişdir. Məlum olduğu kimi, dünyada ən məhsuldar neft və qaz emalı müəssisələrinin əsas problemi neft-qaz xammalı resursları ilə davamlı, fasiləsiz və uzunmüddətli perspektivə təminatın çətinliyidir. Bu amillər baxımından ölkəmizdə neft və qaz emalı sahəsi üzrə fəaliyyət göstərmək potensialında olan iştirakçıların-subyektlərin ölkəmizin həmin istiqamətlər üzrə resurs potensialına adekvatlığı baxımından ciddi problemlərlə üzləşəcəyi ehtimalı olduqca aşağıdır. Buna görə də neft-qaz emalı kompleksinin təşkili üçün ölkəmizdə əlverişli mühitin və resurs po-

tensialının olmasını qeyd etmək mümkündür. Bir sıra araşdırmaçılara görə, neft-qaz sektorunda emal prosesinin perspektivli istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi və bu sahənin effektivliyinin yüksəldilməsinin mühüm amilləri arasında neft və qaz ehtiyatlarının mövcud olması, bu sahədə lazımi təcrübənin və elmi-texniki kadrların mövcudluğu əsas məsələlərdəndir [3, səh.46].

Bu proseslərdə mühüm istiqamətlərdən biri kimi neft-kimyayın rolu xeyli fərqlənir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində neftkimyanın kompleks və intensiv inkişafının təmin edilməsinə göstərilən dövlət dəstəyinin yüksək olması və bazar mexanizmlərinin məhsuldarlığı barədə əvvəlki tədqiqat materiallarında qeydlər vermişdik. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, neftkimya kompleksinin güclü olduğu ölkələrdə və dünya regionlarında neft sənaye sahəsinin daha effektiv və yüksək gəlirlə təşkilinə nail olunmuşdur. Məsələ burasındadır ki, dərin tsikilli neft emalı sahələri yüksək gəlir gətirməklə bütövlükdə neft və neft emalı sənayesinin rentabelliyini yüksəldir, milli məhsulun və milli gəlirin həcmi xeyli artırır. Araşdırmaçı A.Kleyman hesab edir ki, təbii ehtiyatların emal prosesinin reallaşdırılmasının getdiyi emal müəssisələrində effektivinə nail olunması üçün neft və qaz ehtiyatlarından tam kompleks istifadənin və emal prosesi ilə əlaqədar olan tədbirlərin reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O cümlədən, neft-qaz və neft-kimya məhsulları istehsal edən zavodların yerləşdirilməsi zamanı düzgün ərazinin seçilməsi və bu resursların emal komplekslərinin ərazi quruluşlarının optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi və sairə amillər bu sektorun inkişafını təmin edən amillərdir [4, səh.75]. Neft və qaz ehtiyatlarının təyin edilmiş yerdə toplanması, emal müəssisələrini lazım olan xammal resursları ilə təmin etməklə bərabər, onların yerləşdiyi yerlərin nəqliyyat yollarına malik olması, beynəlxalq satış bazarlarına daxil olmanın səmərəliliyinin çoxluğu amilləri də vacib əhəmiyyət daşıyır. Deyilən amillərə görə Azərbaycana xas olan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirək:

- birincisi, ölkədə neft-qaz və neft-kimya komplekslərində mövcud ehtiyatların emal edilməsi proseslərinin fasiləsizliyini təmin etməklə, emal müəssisələrinin təşkil edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır;
- ölkəmiz beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının mühüm kəsişmə nöqtələri baxımından əhəmiyyətli geocoğrafi məkanda yerləşir, Avropa və Asiyayı birləşdirən nəqliyyat qovşağı kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır;
- ölkənin neft və qaz ehtiyatları ilə bərabər, neft-kimya məhsullarının emal olunmasından əldə edilən əmtəələrin satış bazarlarına çıxarılmasının əlverişli nəqliyyat yollarının olması;
- neft məhsullarının emal müəssisələrinin genişləndirilməsi neft-kimya sahəsi ilə bərabər, ölkənin qeyri-neft sektoruna da investisiya axınlarını sürətləndirə bilər;
- neft-qaz resurslarının emalının genişləndirilməsi hesabına neft-qaz və neft-kimya emal müəssisələrinin istehsal və texnoloji səviyyəsinin qaldırılması hesabına ölkəmizin emal müəssisələrinin digər ölkələrin analoji müəssisələri, firma və kompaniyaları ilə təsərrüfat və kooperasiya, beynəlxalq mübadilə istiqamətində əlaqələri genişlənər;
- ölkənin neft-qaz komplekslərinin dünya bazarında rəqabətliliyinin yüksəldilməsi respublika iqtisadiyyatının gücləndirilməsi və iqtisadi baxımından inkişaf etməsinin əsas səbəbi ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz və neft-kimya məhsullarını istehsal edən zavodlar arasında bir-birini tamamlayan iş fəaliyyətlərinin yaradılmasının özü ölkədə dünya ba-

zarının tələblərinə cavab verən istehsal komplekslərinin səmərəli təşkil edilməsinin vacib amillərindən biridir. Çünki yalnız ixrac istiqamətli iqtisadi inkişaf strategiyası milli iqtisadiyyatın kompleks inkişafını, onun tam olaraq modernizasiya edilməsini və strukturunun təkmilləşdirilməsini təmin etmək iqtidarında deyil. Neft-qaz resurslarından səmərəli istifadə etməklə müasir innovasiya funksiyalı və yüksək texnologiyalar əsaslı emal kompleksinin təşkili milli iqtisadiyyatın inkişafında aparıcı və həlledici amil kimi baxıla bilər. Milli iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və onun müxtəlif sahələrinin inkişafının təmin edilməsi üçün karbohidrogen ehtiyatlarından effektiv istifadənin təmin edilməsi, ilk növbədə onun yüksək məhsuldarlığa malik emal sahələrinin yaradılmasına nail olunması mühüm strateji vəzifələr kimi baxılmalı və bununla bağlı prioritet fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Müasir tələblərə cavab verən, karbohidroge məhsullarının emal komplekslərinin mövcudluğu və dünya bazarında rəqabət apara biləcək zavodların işi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində lokomotiv rolunu oynayır, mövcud sənayenin quruluşunda innovativ istiqamətlər yaradır, sənayenin ümumi həcmində karbohidrogen məhsulları emalı sektorunun xüsusi çəkisini artırır, neft-qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinin əsas amilləri kimi özünü göstərir, ölkədə məhsuldar güclərin və əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsinə əlavə imkanlar yaradırlar, sahibkarlığın inkişafına və biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına yeni stimullar verirlər, ümumilikdə əhalinin iqtisadi fəallığının artırılmasına, sosial-iqtisadi problemlərin həllinin sürətləndirilməsinə müsbət təsir göstərirlər və s. [5, səh.83]. Belə olduğu halda, neft və qaz resursları ölkə iqtisadiyyatının davamlı və sürətli inkişafına ciddi təsir göstərməklə yanaşı, həm də sosial-iqtisadi maraqların qorunmasında “dövlət-özəl sektor (biznes)” qarşılıqlı əməkdaşlığının və fəaliyyətinin təmin olunmasında da əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu zaman, bir tərəfdən neft-qaz və neft-kimya zavodlarının sosialyönümlüyü yüksəlir, yeni iş yerləri yaradılır, ölkədə insan ehtiyatlarından effektiv istifadə edilməsi həyata keçirilir, həyata keçirilən sosial layihələrdə əsas tərəf kimi çıxış edərək respublikamızda müasir tələblərə cavab verən karbohidrogen emalı komplekslərinin təşkili edilməsində mühüm rol əsəlrdi. Görülməli olan bu işlər respublikamızda karbohidrogen ehtiyatlarından istifadə edilməsinə strateji baxımdan diqqət edilməsini və bu ehtiyatların səmərəli emal edilməsinin lazımlığını vurğulayır. Emal proseslərinin dərinləşdirilməsi daxili bazarda istehsalın diversifikasiyalaşdırılması ilə bərabər, çoxlu sayda hazır məhsulların daxili bazarda yerləşməsi və hərəkəti ilə sağlam rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına imkan verir, bir çox məhsullar üzrə daxili tələbatı ödəməklə həmin məhsulların idxalına yönəldilən valyuta vəsaitlərinə zərurəti aradan qaldırır, ayrı-ayrı istehsal sahələrinin genişləndirilməsi perspektivləri yaranır, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafı sürətlənir və onların rəqabətqabiliyyətliliyi artır. Bu işlər eyni zamanda, böyük emal müəssisələrinin yaradılmasının karbohidrogen ehtiyatlarından istifadənin effektivliyini artırmaqla yanaşı, müəssisələrin elmi-texniki potensialından effektiv istifadə imkanları formalaşdırır, müasir texnologiyaların işlənməsi, hazırlanması və tətbiqini stimullaşdırır. Bunlarla bərabər, emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi neft və qaz resurslarından daha səmərəli istifadənin təşkili, resursların itkisinin azaldılması, hasilat, istehsal, saxlanılma, nəql və emal proseslərinə çəkilən xərclərin optimallaşdırılması, neft-qaz müəssisələri və neft-qaz emalı müəssisələri şəbəkəsinə müxtəlif xidmətlərin-marketing xidmətinin təşkili, satış-təchizat, insan resurslarının idarə edilməsi, layihələndirmə və texnoloji işləmələrin istehsalat tətbiqinə kimi olan tsiklinin reallaşdırılması və s. üzrə xidmət göstərilməsi şəbəkə-

kəsi də inkişaf edir və təkmilləşir. Eyni zamanda, bu proseslər nəticəsində hasilatla məşğul olan kompaniyalarla servis kompaniyalar arasında bir çox sahələrdə qarşılıqlı, effektiv fəaliyyətin təşkili ilə bağlı mexanizmlər təkmilləşdirilir və bunun nəticəsində resurslardan səmərəli istifadənin müxtəlif modellərinin işlənib hazırlanması, o cümlədən emal proseslərinin təşkilinin effektivliyinin daha ciddi arqumentlərlə əsaslandırılması mümkün olur. Bundan əlavə, neft və qaz müəssisələrinin xidmət kompaniyaları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin effektiv həlqəsində neft-qaz emalı kompleksinin daha səmərəli təşkili mühüm və strateji fəaliyyət sahəsi kimi xarakterizə olunur. Bu amillərə diqqət yetirməyimizin əsas səbəbi ölkəmizdə neft-qaz resurslarından daha effektiv istifadənin təşkili ilə bağlı dünyanın müxtəlif məsləhət-servis kompaniyaları ilə əməkdaşlığına önəmin artırılmasının zəruriliyidir. Belə ki, neft-qaz resurslarının hasilatı və emalı proseslərinin balanslaşdırılması bununla bağlı dövlət siyasəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, yenilənməsi, emal kompleksinin təşkili üzrə mümkün yeni iqtisadi vasitələrin tətbiqini sürətləndirməyə imkan verən dövlət proqramlarının və strateji tədbirlərin hazırlanaraq reallaşdırılması, neft-qaz resurslarının daha dərin emalına imkan verən komplekslərin yaradılması, modern və məhsuldar texnoloji qurğular hesabına keyfiyyətli və geniş çeşiddə hazır məhsulların alınması hesabına bütövlükdə neft-qaz sənayesinin rentabelliyyətinin yüksəldilməsi, bu sənaye sahəsinin xammal resursları ilə bərabər, hazır məhsullardan ibarət ixrac potensialının gücləndirilməsi və s. istiqamətlər üzrə səmərəli işin təşkili bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafına güclü təsir göstərə bilər və onun davamlı inkişafının təminatında əsaslı rol oynayardı [6, səh.41]. Qeyd edək ki, hazırda ölkəmizdə neft və qaz hasilatı ilə məşğul olan əsas dövlət strukturu - Dövlət Neft Şirkəti Türkiyədə neft emalı və neftki-mya müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması və inkişafı istiqamətində geniş həcmdə sərmayələr yatırır, işlər görür. SOCAR tərəfindən 2008-ci ildən başlayaraq, "Petkin" neft-kimya holdinqinin özəlləşdirilməsi prosesində fəal iştirak etməsi və bu istiqamətdə iri investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına başlanılması diqqət çəkir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, investisiya, xüsusilə də birbaşa xarici investisiyalar ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də sözügedən sahələrə investisiya cəlb edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasına çox mühüm ehtiyac var [7, s.32]. SOCAR Turkey Energy şirkətinin əsas hədəflərindən biri Türkiyənin neft-kimya sahəsinə dərin inteqrasiya etmək və ən böyük investor kimi bu sahədə yüksək nəticələrə nail olmaqdır. 2016-cı ilin axırında SOCAR tərəfindən Türkiyənin İzmir şəhərində STAR adlı böyük neft məhsullarını emal edən neft-qaz kompleksi istifadəyə verilmişdir və yan sənaye sahələri ilə birlikdə bu zavodun tikintisində 10 min nəfər işlə təmin olunmuşdur. Həmin zavodda il ərzində 1660 min ton nafta istehsal olunacaq və bu xammal neftkimya kompleksi üçün əsas xammalardan hesab olunur. Müqayisə üçün bildirək ki, Azərbaycanda neft emalından alınan naftanın ümumi həcmi orta illik 500 min ton həcmindədir və bunun təxminən yarısı neft emalı müəssisələrində, yarısı isə neft-kimya kompleksində, konkret olaraq Sumqayıtda fəaliyyət göstərən "EP-300" qurğusunda emal olunur. Göründüyü kimi, ölkəmizdə neft emalı və neft-kimya istehsalı sahələrinin genişləndirilməsi, bu sahənin məhsuldar gücə malik qurğular hesabına kompleks inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə emal sənayesinin inkişafına güclü təkan verə bilərdi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda müasir neft-kimya kompleksinin tikintisində niyyətin olduğunu və hazırlıqların getdiyini əvvəldə bildirmişdik, amma son illərdə istismardan çıxarılan çoxlu sayda kimya və neftkimya qurğularının əvəzinə yeni istehsal güclərinin istismara verilməsini hələlik gözləmək lazım gəlir. Digər tərəfdən, neft-qaz və neft-kimya

məhsullarının emalı müəssisələrinin modernləşdirilməsinin və müasir texnoloji proseslər əsasında yeni istehsal sferasının yaradılmasındakı ləngimələr bu sahənin elmi-texniki və insan potensialı resurslarına da mənfi təsir göstərməkdədir. Çoxsaylı neft-qaz və neft-kimya emalı ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin, ixtiralar və patentlərin, səmərələşdirici təkliflərin istehsal proseslərinə tətbiq edilməsi baxımından imkanlar xeyli zəifləmişdir. Bundan əlavə, neftəməli kompleksinin genişləndirilməsi tədbirlərinin zəifliyi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkənin neft məhsulları bazarına öz təsirini göstərməkdədir. Tədqiqatçı S.Məmmədova yazır ki, hazırda Azərbaycanın neft emalı sənayesi neftin emalının dərinləşdirilməsi istiqamətində inkişaf etdirilir. Bu isə neftdən alınan məhsulların çeşidinin genişləndirilməsi və neftkimyanın inkişafı üçün geniş perspektivlər açır. Bu halda əsas məsələlərdən biri optimal emal strategiyasının işlənilməsi və onun reallaşdırılması üçün kompleks tədbirlərin görülməsidir. Məlumdur ki, ölkənin neft emalı və qaz emalı güclərindən də xeyli aşağı səviyyədə istifadə olunur və bu sahədə cəmlənmiş istehsal güclərinin, həm də texnoloji səviyyəsinin yenilənməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən, uzun illərdir bu emal müəssisələrinin Bakı şəhərinin mərkəzi hissəsindən köçürülməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsi problemi üzrə diskussiyalar gedir və artıq bu müəssisələrin Bakının sənaye rayonlarından biri olan Qaradağ rayonunun ərazisinə köçürülməsi, burada kifayət qədər iri neft-qaz-kimya kompleksinin yaradılması planlaşdırılır. Bununla belə, bu iri perspektiv layihələr reallaşdırılana qədər mövcud emal potensialından səmərəli istifadənin təşkili və məhsuldarlığı üçün daha çevik, mobil və operativ tədbirlərin görülməsi zərurəti də diqqət çəkir. Belə ki, qeyri-neft sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və, xüsusilə, güclü elm və kapital tutumuna malik neftqazkimya emal kompleksinin imkanlarından zəif istifadə edilməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından da yolverilməzdir. Bəzi araşdırmaçılar 2000-ci illərin ortalarında ölkə iqtisadiyyatının kimya sektorunda məhsul istehsalında artım olmasına baxmayaraq son dövrdə bu sektorda nəzərəcarpacaq dərəcədə kiçilmələrin olduğunu göstərir. Kimya sənayesində yuyucu vasitələrin istehsalı sahəsində tənəzzül müşahidə olunur. Bundan əlavə neft-kimya sektorunda formalaşan əlavə dəyərin Ümumi Daxili Məhsulda və ölkə ixracında xüsusi çəkisi son son illərdə xeyli aşağı düşüb, Azərbaycanın neft-kimya sahəsinin məhsullarına olan idxal asılılığını ortadan götürülməsinə hələ də nail olunmayıb. Ölkəmizdə qəbul edilmiş milli təhlükəsizlik strategiyasında göstərilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında enerji sektorundan gələn gəlirlərdən asılılığın yaranması iqtisadiyyatın sahələri arasında yaranmış makroiqtisadi bərabərliyi poza bilər və bunun nəticəsində “Holland sindromu” yarana bilər və ölkə dünya iqtisadiyyatında mövcud olan böhranlar qarşısında aciz duruma düşə bilər. Bu səbəbdən, iqtisadiyyatın neft-qaz sektorundan daxil olan maliyyə vəsaitlərinin müəyyən bir payı neft-qaz və neft-kimya məhsullarının istehsal müəssisələrinin təkmilləşdirilməsinə, modernləşdirilməsi istiqamətində sərf edilməli və bu yöndə qarşıda duran məsələlərin həllinin intensiv yoluna xərclənməsi həyata keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sektorunun modernləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, yeniləndirilməsi üzrə kompleks tədbirlər reallaşdırılmalı, bu sektorda neft və qaz ehtiyatlarından səmərəli istifadənin əsas istiqamətləri müəyyən edilməli, müasir texnologiyalara əsaslanan və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edə bilən modern texniki-texnoloji emal bazasının yaradılması təmin edilməli, yüksək texnoloji emal kompleksləri yaradılmalı və istifadəyə verilməlidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanada neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin müasirləşdirilməsi, neft-qaz resurslarının emalı potensialından istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və hazırda neft-qaz emalı kompleksinin təşkilini şərtləndirən amillərin daha dərinlən öyrənilməsi, elmi-iqtisadi əsaslandırılması, ölkəmizdə neft-qaz sənayesinin emal şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətlərini və perspektivlərini optimal müəyyən-ləşdirməyi şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, Ş.T. (2012). Azərbaycanın kimya və neft-kimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidənqurulması istiqamətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 156 s.
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın sektorları üzrə strateji yol xəritəsi." Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı. (2016) Bakı, 126 s.
3. Azərbaycanın Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı.
4. Клейман, А.В. (2009). Взаимосвязь эффективности использования производственных ресурсов и структуры издержек производства на микроуровне (Doctoral dissertation, Челябинский государственный университет).
5. Orucov M. (2022). Bazar proseslərinin idarə edilməsində neft emalı sənayesində marketingin inkişaf perspektivləri. OYU respublika elmi-praktiki konfransının materialları.
6. Orucov M. (2020). Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54.
7. Mammadov, E.Y., & Azimzadeh, A.J. (2011) Efficiency of the innovation-investment model: experience from China and prospects for Azerbaijan. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №32.

THE LEVEL OF ORGANIZATION OF THE OIL AND GAS PROCESSING FACILITIES IN MODERN TIMES

N.S.Muradova, A.N.Pashayeva

SUMMARY

This article deals with the organization of the oil and gas processing facilities of Azerbaijan in the light of changes in the world oil market. The analysis of the level of organization of the oil and gas processing facilities in recent years is presented and the need for the transition of the organization to innovative methods of work is stressed.

УРОВЕНЬ ОРГАНИЗАЦИИ НЕФТЕГАЗОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕГО КОМПЛЕКСА В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД

Н.С.Мурадова, А.Н.Пашаева

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам организации нефтегазоперерабатывающего комплекса Азербайджана в свете изменений в мировом нефтяном рынке. Представлен анализ уровня организации нефтегазоперерабатывающего комплекса в последние годы и подчеркнута необходимость перехода организации на инновационные методы работы.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 10 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.9

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ BVF ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN
İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ**

A.N.Paşayeva, N.S.Muradova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: aysel.pashayeva11@mail.ru

Açar sözlər: beynəlxalq maliyyə, rəqabət strategiyası, proqnozlaşdırma, beynəlxalq valyuta, bazar, satış, tələb

Keywords: international finance, competitive strategy, forecasting, international currency, market, sales, demand

Ключевые слова: международные финансы, конкурентная стратегия, прогнозирование, международная валюта, рынок, продажи, спрос

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları inkişaf etməkdə olan dünyanın əsas nöqtəsidir, kapital təmin edir və s. İqtisadi inkişaf proqramı ilə dünyada yoxsulluğu aradan qaldıran təşkilatlar beynəlxalq maliyyə təşkilatlarıdır. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı beynəlxalq maliyyə institutlarının beynəlxalq maliyyə bazarlarında xüsusi yer tutması ilə bağlıdır. Bu maliyyə təşkilatlarının məqsədi qlobal iqtisadi inkişaf və regionları maliyyə resursları ilə təmin etməkdir. Onların arasında ən böyükləri Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankıdır (DB). Beynəlxalq Valyuta Fondunun məqsədləri dünya valyutasına nəzarət etmək, tədiyyə balansı mənfəət olan ölkələr qarşısında borc öhdəliklərini təmin etmək və qlobal iqtisadi artımı və ölkələrin maliyyə sabitliyini təşviq etməkdir. Fond üzv ölkələrlə siyasi məsləhətləşmələr və maliyyə işləri aparır, həmçinin makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq və yoxsulluğu azaltmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrlə işləyir. Dünya Bankı yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrə kredit verdiyi halda, BVF maliyyə problemlərini həll etməli olan bütün üzv ölkələrə kredit verir. Bu baxımdan Beynəlxalq Valyuta Fondunun tədqiqi hələ də aktualdır.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının missiyası bütün dünyada yoxsulluğun aradan qaldırılmasında və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində aparıcı rol oynamaqla, eyni zamanda əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına da təsir göstərir. Belə əməkdaşlıqda onların əsas məqsədi inkişafa nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün son illərdə bu istiqamətdə istifadə olunan əsas alətlər təkmilləşdirilmişdir: istiqrazlar və səhmlər, öz resursları ilə səfərbər olunan kapital, məsləhət və texniki xidmətlər, məlumatların çatdırılması və s.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafında əsas rol oynayır. Bir çox cəhətdən dünya valyuta sistemində baş verən proseslər Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) kimi qlobal maliyyə təşkilatları tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir, tənzimlənir

və idarə olunur. Bu təşkilatlar arasında BVF və Dünya Bankının fəaliyyəti pul sistemi sahəsində ən güclü tənzimləyicilər kimi seçilir.¹[1]

BVF bilavasitə dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsində iştirak edir, beynəlxalq ticarətin tarazlı inkişafı prosesini asanlaşdırmaq üçün maliyyə resursları verir, valyuta məzənnələrinin sabitliyinə şərait yaradır, üzv ölkələr arasında cari əməliyyatlar üzrə çoxtərəfli hesablaşmalar sistemi yaradır və həmçinin dünya ticarətinin tərəqqisinə mane olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına öz töhfəsini verir və xarici ticarət və hesablaşmalar sahəsində məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə etmədən iştirakçı ölkələrin tədiyyə balansındakı qeyri-mütənasibliyi aradan qaldırmağa imkan yaradır. Fond beynəlxalq valyuta və maliyyə məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri göstərir və həmçinin birgə iş üçün forum kimi fəaliyyət göstərir.

Ötən əsrin 70-ci illərində və 80-ci illərin birinci yarısında ümummilli lider Heydər Əliyevin dərin biliyi və fərəsəti, cəsarətli fəaliyyəti sayəsində bir çox mövcud məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış, respublika iqtisadiyyatının yüksək və hərtərəfli inkişafına nail olunmuşdur. Bu hadisə onu göstərdi ki, müstəmləkə rejiminin tətbiq etdiyi bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatı nəinki inkişaf edir, həm də müstəqil yaşamaq üçün böyük potensiala malikdir.

Yeni şəraitə uyğun olaraq hüquqi-normativ baza yaradılmış, geniş islahatlar və özəlləşdirmə proqramları həyata keçirilmişdir. Torpaq islahatı nəticəsində fermer təsərrüfatları sistemi formalaşmış, əkin sahələrinin qismən bərpası təmin edilmiş, bunun nəticəsində bir sıra sahələrdə (taxıl, meyvə, tərəvəz, bostan və s.) əvvəlkindən çox istehsal edilmişdir. yüksək məhsul səviyyəsi. Nəqliyyat, tikinti və xidmət sahələrində özəlləşdirmənin nəticələri istehsalın və əhalinin məşğulluğunun xeyli artmasına səbəb olmuşdur. Maliyyə, pul siyasəti, vergi və gömrük əməliyyatlarının bazar iqtisadi sistemində uyğunlaşdırılması iqtisadiyyatın təkmilləşməsinə səbəb oldu, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti genişləndi²[2].

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın intensivləşməsi uğurlu islahatların və Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya birliyinə inteqrasiyasının nəticəsidir. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin əsası 20-ci əsrin son onilliyindən, dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra başlayır. Belə ki, başlanğıcda, 1992-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olub.

Ölkə BVF-yə qoşulduqda, iqtisadiyyatın ölçüsü və xüsusiyyətlərinə görə ümumiyyətlə onunla müqayisə olunan mövcud üzvlərin kvotaları ilə eyni diapazonda ilkin kvota təyin edilir.

Azərbaycan ilə BVF arasında əməkdaşlıq əlaqələri Struktur İslahat Proqramı (SRP) kontekstində qurulur. Qeyd edək ki, əməkdaşlığın ilkin qiymətləndirilməsi zamanı BVF-nin Azərbaycanda həyata keçirdiyi proqramların iqtisadi rasionallığı kifayət qədər yüksək olub. Belə məbləğlərdə maliyyə yardımının göstərilməsi iqtisadi sabitliyin bərqərar olmasına töhfə verən “performans meyarları” adlanan proqramların qaydalarına riayət olunmasını tələb edir. Bu qaydalara əməl olunması Azərbaycana müntəzəm iqtisadi islahatların aparılması üçün Fondan yeni kreditlər götürməyə imkan verir. Tədiyyə balan-

¹ Ələkbərov A.X., Vəliyev M.A., Məmmədov S.M., Ramazanov M.K. “Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar”. Bakı, 2010, səh.54-65

² Osman N.A., Süleymanov E. “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı, 2010, səh.37-44

sı ilə bağlı əsas meyarları nəzərdən keçirək³[3]:

1. Milli Bankın sektorunda genişlənmənin maksimum səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Bu tədbirin keçirilməsində əsas məqsəd iqtisadiyyatda monetar likvidliyin qarşısını almaq və bununla da daxili və xarici aktivlər arasında disbalans yaranmaqla valyuta ehtiyatlarını azaltmaqdır.

2. BVF həmçinin dövlət girovu ilə və ya təminatlı qısa və ortamüddətli güzəştli kommersiya kreditlərinə məhdudluqlar tələb edir. Bu kreditlər xarici borcu ağırlaşdıran kimi onlar qısamüddətli və bahalıdır.

3. BVF-nin tələbi ilə Milli Bank valyuta ehtiyatlarını lazımi səviyyədə saxlayır. Bu, əsasən BVF və DB-nin kreditləri, eləcə də neft bonusları hesabına əldə edilir.

4. BVF-nin əsas şərtlərindən biri xarici ticarətin liberallaşdırılması və tədiyyə balansının cari əməliyyatları üzrə valyuta məhdudluqlarının aradan qaldırılmasıdır.

Xarici borcun və uzunmüddətli ödənişlərin məhdudlaşdırılması sahəsində respublika hökumətinin BVF ilə əməkdaşlığı tədiyyə balansının tənzimlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. BVF-nin tövsiyə etdiyi tənzimləmə proqramı üçün mühüm meyar xarici ticarət rejiminin liberallaşdırılmasıdır.

BVF-nin köməyi ilə həyata keçirilən iqtisadi siyasət tədiyyə balansının möhkəmlənməsinə və ticarət kəsirindən müsbət xarici ticarət balansına keçidə öz töhfəsini verir. Hazırda Azərbaycanda da analoji proqram həyata keçirilir. Proqramın məqsədi iqtisadiyyatda resursların yenidən bölüşdürülməsini sürətləndirmək və istehsal vasitələrinin səfərbər edilməsinə mane olan hədləri azaltmaqdır. Struktur düzəliş proqramı aşağıdakı makroiqtisadi tədbirləri tələb edir:

1. Dövlət investisiya proqramının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, dövlət müəssisələrinin yenidən qurulması, bir çox dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, dövlət sektorunda resurslardan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi.

2. Xarici ticarətin liberallaşdırılması (ixrac sektorunun inkişafı və ticarəti məhdudlaşdıran tədbirlərin mənfi təsirinin yumşaldılması: tariflər, kvotalar və s.), qiymətqoyma sahəsində islahatlar (xüsusilə kənd təsərrüfatı və dövlət sektorunda) və s. iqtisadi islahatlar.

3. Dövlətin gömrük və vergilər kimi mühüm iqtisadi institutlarının gücləndirilməsi.

Belə ki, ölkəmizin dövlət müstəqilliyinin bərpası dövründə BVF tərəfindən maliyyələşdirilən proqram çərçivəsində struktur islahatları aparılmış, bu da xarici və daxili tarazlığın və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinə mühüm töhfə vermişdir. BVF Azərbaycanda aşağıdakı proqramları həyata keçirmişdir⁴[4]:

- Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf;
- Struktur tikintinin gücləndirilməsi;
- Sistem dəyişiklikləri;
- Əlavə maliyyələşdirmə proqramları

Azərbaycan Hökuməti ilə BVF arasında bağlanmış Sazişin IV bəndinə uyğun olaraq, iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə dəstək üçün maliyyə yardımının göstə-

³ Məmmədov M., İbadov E. "Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar". Bakı, 2008, səh.65-69

⁴ Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. "Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar". Bakı, 2008, səh.75-82

rilməsi ilə yanaşı, indiyədək BVF bir sıra sahələrdə texniki yardım, texniki dəstək də göstərmişdir. institusional və monetar idarəetmə, o cümlədən dövlət xərclərinin idarə edilməsi, vergi və gömrük siyasəti və idarəetməsi sahəsində, mərkəzi bankçılıq, bank nəzarəti, pul siyasəti və statistika sahəsində potensialın artırılmasına yönəlmişdir. Azərbaycan BVF-nin makroiqtisadi təhlil və siyasət, maliyyə proqramlaşdırması, fiskal siyasət və idarəetmə, mərkəzi bank uçotu və bank nəzarəti sahələrində verdiyi tövsiyə və göstərişlərdən yararlanıb.

BVF ekspertlərinin AMB-yə daimi səfərləri təşkil olunub. Bu səfərlər zamanı BVF-nin ekspertləri ilə Mərkəzi Bankın inflyasiyanın qısa müddət ərzində azaldılması və ortamüddətli perspektivdə inflyasiya proqnozlarının sabitləşdirilməsi istiqamətində apardığı siyasət, ölkənin bank sisteminin həssaslığının qiymətləndirilməsi, həyata keçirilən siyasətlə bağlı məsləhətləşmələr və müzakirələr aparılıb. milli valyutanın məzənnəsi və faiz dərəcələri, intervensiyalar və sterilizasiya, pul bazasının və manatın artırılması, bank sistemində likvidliyin (likvidlik şəraitinin) inkişaf etdirilməsi, habelə valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası və digər məsələlər.

BVF ilə əməkdaşlıq çərçivəsində bank nəzarətinin gücləndirilməsi, likvidlik tələblərinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsi, likvidlik sahəsində təcrübənin əldə edilməsi məqsədilə normativ aktların və likvidlik normalarının təhlili üzrə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi məqsədilə BVF missiyasının mütəmadi səfərləri təşkil olunur. pul və valyuta siyasətinin təkmilləşdirilməsi, ortamüddətli perspektivdə sərbəst üzən məzənnə rejiminə keçid, habelə kəmiyyət və keyfiyyət meyarlarının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə nəzarət, o cümlədən cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına qarşı mübarizə və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində Mərkəzi Bankın monetar, makroiqtisadi, real və xarici sektorlar üzrə statistik göstəriciləri üçün statistik proseslərin formalaşmasını təkmilləşdirmək.

BVF ilə əməkdaşlıq iqtisadiyyatın əksər sahələrində həyata keçirilir, müxtəlif dövlət qurumlarının rəhbərləri BVF-nin ölkələrdə və regionlarda təmsilçiləri ilə məsləhət xarakterli görüşlər keçirirlər. Bu görüşlərdə əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivləri, cari və sonrakı illər üçün ümumi iqtisadi göstəricilər, gələcək inkişaf planları, cari ilin büdcəsinin icrası və gələn ilin dövlət büdcəsinin parametrləri müzakirə olunur, əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar xərclərin səmərəliliyi qeyd olunur.

Bundan əlavə, hökumətin əsas ortamüddətli maliyyə hədəfləri, o cümlədən büdcə gəlirləri və qeyri-neft sektoruna investisiya proqramları diqqət mərkəzində olub, ölkəimizlə bağlı gözlənilən risklərin təsiri ilə bağlı fikir mübadiləsi aparılıb. regional geosiyasi gərginliklər və onun iqtisadi inkişafa mümkün təsiri.

Qədim “İpək Yolu”nun bərpaı ilə bağlı məsələlər müzakirə edilərkən bu ölkələr arasında əməkdaşlığın hazırkı vəziyyəti, İpək Yolu ölkələrinin gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi məsələləri, tranzit sistemləri ilə bağlı təcrübə mübadiləsi, gömrük və işgüzar əməkdaşlıq və digər məsələlər müzakirə edilib. müzakirə edildi.

İclasda, həmçinin gömrük daxilolmalarının həcmində son tendensiyalar, tətbiq olunan güzəşt və imtiyazlar, müvafiq proqnoz göstəriciləri və hesablamalar, Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyünün hazırkı vəziyyəti və qarşılıqlı maraqlı doğuran digər məsələlər müzakirə olunub.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti beynəlxalq maliyyə institutlarının təkcə güclü deyil, həm də zəif və kasıb ölkələrin maraqlarını əks etdirən şərtləri müəyyən etmək cəhdidir. Məqsədi Yoxsulluğun Azaldılması Strategiyasının həyata keçirilməsinə maliyyə dəstəyi olan tədbirlər paketini həyata keçirirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, BVF-nin əsas məqsədi inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupuna daxil olan dövlətlərin iqtisadi inkişafına dəstək verməkdir⁵[5].

Bundan əlavə, belə qənaətə gəlirik ki, ölkənin iqtisadi inkişafında beynəlxalq maliyyə institutlarının, eləcə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun rolu əvəzsizdir. Bu, xüsusilə Azərbaycan kimi keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün vacibdir. Araşdırma əsasında aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər. İcra ilə bağlı məsələlərə daha çox diqqət yetirilməlidir. BVF layihənin icrasına diqqətini artırmalı və yeni layihələrə yalnız cari performans vəziyyəti bunu tələb edərsə baxmalıdır. Əsas diqqət mövcud layihələrdə nəticələrin əldə edilməsinə yönəldilməlidir. Əhəmiyyətli dərəcədə ləngiyən layihələr maliyyə qurumu və hökumət tərəfindən dayandırılma ehtimalı baxımından nəzərdən keçirilməlidir.

BVF-nin fəaliyyəti kasıb ölkələrin maraqlarına əsaslanmalıdır. Bu fəaliyyət təkcə kasıbların deyil, zənginlərin də maraqlarını əks etdirməlidir. Yoxsulluğun Azaldılması Strategiyasını yoxsul ölkələrdə həyata keçirən beynəlxalq maliyyə təşkilatları bu ölkələrə onları özlərindən asılı vəziyyətə salacaq şəkildə təsir etməməlidir. Yeni layihə seçərkən diqqətli olmaq lazımdır. Məsələn, Azərbaycan kənd təsərrüfatında, ümumiyyətlə, qeyri-neft sektorunda beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığa can atmalı, yerli istehsalın təşkilinə nail olmalı, bu istiqamətdə ixracı artırmalıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Azərbaycan hökumətinə özəl sektorun rolunun artırılmasına, idarəetmənin və şəffaflığın təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş struktur islahatlarını dərinləşdirməyi və genişləndirməyi tövsiyə edir. "Bu yaxınlarda təsdiq edilmiş Milli Sosial-İqtisadi İnkişaf Prioritetlərinə (2021-2030-cu illər - İF) uyğun olaraq kompleks struktur islahatları Azərbaycanın qarşdakı onillikdə davamlı, inklüziv və yaşıl iqtisadi artımını təmin etmək üçün uzun yol keçəcək", - BVF-nin yekununda qeyd olunub. IV maddə üzrə Azərbaycan hökuməti ilə məsləhətləşmələrin nəticələri.

BVF 2021-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının artım tempi ilə bağlı proqnozlarını 2,3% səviyyəsində saxlayıb. Fondun hesablamalarına görə, 2022-ci ildə Azərbaycanda ÜDM 1,7% artacaq. Eyni zamanda, 2021-ci ildə qeyri-neft ÜDM-in artımı 3,5%, 2022-ci ildə 2,5%-ə qədər azalacaq, 2021-2022-ci illərdə neft sektorunun illik artımı 0,2% təşkil edəcək⁶[6].

"Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi neft hasilatının azalmasının təsirini yumşaldaraq, təbii qaz ixracını artıracaq. Daha yüksək neft qiymətləri cari hesabı 2020-ci ildə cüzi kəsirdən 2021-ci ildə ÜDM-in 2,4%-i profisitə qədər yaxşılaşdırmalıdır.

BVF hesab edir ki, uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda fiskal siyasət daha da əlverişli olmalıdır. Bundan əlavə, fondun analitiklərinin fikrincə, banklar üçün prudensial və tənzimləyici tədbirlərin mərhələli şəkildə normallaşdırılmasını davam etdirmək lazımdır. "AMB-nin siyasət çərçivəsinin və maliyyə bazarlarının inkişafı, maliyyə vasitəçiliyinin və maliyyəyə çıxışın yaxşılaşdırılması üzrə təşəbbüslərin daha da

⁵ Məmmədov Z. "Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul sistemi". Bakı, 2008, səh.89-93

⁶ Vəliyev D., Rəhimov M. "Beynəlxalq Maliyyə". Bakı, 2008, səh.103-108

təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, məhsuldarlığının və davamlılığının artırılmasına əlavə dəstək verəcək. Eyni zamanda, texniki yardım çərçivəsində beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıqla dəstəklənən Mərkəzi Bankın maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə daimi səyləri davam etdirilməlidir”, - deyərək yekunda qeyd olunur. 2021-ci il mayın 9-da BVF missiyası IV maddə üzrə Azərbaycan hökuməti ilə video məsləhətləşmələri başa çatdırıb.

Azərbaycan BVF-yə 1992-ci il sentyabrın 18-də üzv olub. 2006-cı ildən Azərbaycan hökuməti BVF-dən borc götürmür və əməkdaşlıq fondun nizamnaməsinin IV maddəsi, makroiqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri üzrə texniki missiyalar üzrə məsləhətləşmələr çərçivəsində həyata keçirilir.

Azərbaycan eyni zamanda ekoloji layihələrin həyata keçirilməsində maraqlı olmalıdır. Neftlə çirklənmiş ərazilərin reabilitasiyası layihələri xüsusilə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının diqqətini cəlb etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov, A.X., Vəliyev, M.A., Məmmədov, S.M., Ramazanov, M.K. (2010). *Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar*. Bakı, səh.54-65
2. Araz, O.N., Süleymanov, E. (2010). *Azərbaycan iqtisadiyyatı*. Bakı, səh.37-44
3. Məmmədov, M., İbadov E. (2008). *Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar*. Bakı, səh.65-69
4. Kərimov, C., Orucov, A., Kərimova, T. (2008). *Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar*. Bakı, səh.75-82
5. Məmmədov, Z. (2008). *Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul sistemi*. Bakı, səh.89-93
6. Vəliyev, D., Rəhimov, M. (2008). *Beynəlxalq Maliyyə*. Bakı, səh.103-108

THE MAIN DIRECTIONS AND PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND IMF

A.N.Pashayeva, N.S.Muradova

SUMMARY

This article presents the tasks, main directions and prospects for the development of cooperation between the Republic of Azerbaijan and the IMF. The system of competitive strategies is considered, and the functions to ensure their implementation are discussed.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И МВФ

А.Н.Пашаева, Н.С.Мурадова

РЕЗЮМЕ

В статье представлены задачи, основные направления и перспективы развития сотрудничества между Азербайджанской Республикой и МВФ. Рассмотрена система конкурентных стратегий, а также раскрыты функции по обеспечению их реализации.

Məqalə redaksiyaya 19 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 20 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 330.1

İNVESTİSİYALARIN TƏHLİLİNDƏ SİSTEMLİ YANAŞMANIN MAHİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

V.Ş.Nəzərov

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: vusalnazarov082022@gmail.com

Açar sözlər: investisiya, iqtisadiyyat, investisiya təhlili

Keywords: investment, economics, investment analysis

Ключевые слова: инвестиции, экономика, инвестиционный анализ

İnvestisiya fəaliyyəti öz mahiyyətinə görə mürəkkəb və çoxşaxəlidir, onun öyrənilməsi fənlərarası yanaşmanın nailiyyətlərinin eyni zamanda, kompleks tətbiqini tələb edir. Bu yanaşmanın tətbiqi investisiya proseslərinin bütün komponentlərinin tam anlaşılması yolu ilə ona sistemli şəkildə baxılmasına imkan yaradır.

Sistem dedikdə, bu sistemin bütövlüyünü təşkil edən, onun müəyyən prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən müəyyən elementlərinin və onlar arasında müvafiq əlaqələrin məcmusu başa düşülür [1, s.4]. Elmdə, müəyyən funksiyaları yerinə yetirən və birliyin formalaşmasında mühüm rol oynayan sistemin tərkib elementləri komponentlər və ya alt sistemlər adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, sistemlərin əhəmiyyəti və rolu haqqında müasir təsəvvür yalnız vahid bir bütövün bir-biri ilə əlaqəli elementləri kompleksinin hüdudlarından çox kənara çıxmışdır və müəyyən məqsədlərlə birləşən əhəmiyyətli daxili əlaqələrlə bağlı, reallığın ayrılmaz və sabit hissəsi kimi qəbul edilir. Sistem, onu digər sistemlərdən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlər, əlaqələr və keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Sistemin əsas xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldən V.G.Afanasyev, onlardan aşağıdakıları qeyd edir [2, s.7]:

- komponentlərin mövcudluğu (bilavasitə bu sistemi təşkil edən müəyyən elementlər (alt sistemlər) nəzərdə tutulur);

- integrativ keyfiyyətlərin mövcudluğu (yalnız sistem üçün xarakterik olan müəyyən xüsusiyyətlərin olması, başqa halda isə bu tərkib komponentlərin ayrı-ayrılıqda mövcudluğu bütövlükdə xarakterizə edilmir və funksionallığını itirir);

- aydın strukturun mövcudluğu (təqdim edilmiş əlaqələr sisteminə uyğun gələn və tərkibindəki komponentlərin arasında müəyyən əlaqələrin mövcudluğu olan);

- funksionallıq (sistem və onun komponentlərinin funksional xüsusiyyətlərinin mövcudluğu);

- kommunikativlik (sistemin daxili və xarici kommunikasiyaları ilə xarakterizə olunan müəyyən kommunikativ xüsusiyyətlərin olması).

Yuxarıda göstərilən xassələrə əlavə olaraq, sistemin tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və tabeliyini də qeyd edən Y.A.Konarjevski ilə razılaşmaq lazımdır. İqtisadi sistemin daimi idarəetmə aspekti vasitəsi kimi qəbul edilməsinə görə, onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri əsas komponentlərinin arasında müvafiq iyerarxiyanın olmasıdır. Sistem yanaşmasının əsas konsepsiyaları yeni deyil, çünki ilkin olaraq bunlar kimya, fizi-

ka, biologiya, astronomiya və arxeologiya kimi elm sahələrində təmsil edilmişlər. Məsələn, Ç.Darvinin növlərin mənşəyi və ya D.Mendeleeyevin təqdim etdiyi kimyəvi elementlərin dövrü sistemi sistemləşdirmə şəklində rəsmiləşdirilib.

V.N.Leksin sistemli yanaşmanı “elmi biliklərin metodologiyasında müvafiq tədqiqat obyektini sistem mövqeyindən nəzərdən keçirən müəyyən istiqamət” kimi müəyyən edir [3, s.63]. Bu halda təhlilin əsas meyarı sistemlilik və onun tərkib hissəsi olan elementlərdir. V.P.Kuzmin, təqdim edilən yanaşma altında onun ayrılmaz komponentlərinin funksionallıq qanunauyğunluğu və inteqral tərkib hissələrinin mahiyyətinin açılması yolu ilə obyektin komplekslik mövqeyindən öyrənilməsinə başa düşür [4, s.34]. Müasir şəraitdə elmin müxtəlif sahələrində tədqiqat obyektinin nəzəri, riyazi, informasiya, metodoloji və formal-məntiqi öyrənilməsinə yönəlmiş sistemli yanaşma tətbiq edilir. Bu yanaşmanın əsas üstünlüyü nəzəri və tətbiqi tədqiqatların birgə istifadəsinin mümkünlüyüdür ki, bu da birbaşa daha səmərəli nəticələr əldə etmək potensialını artırır. Sistem yanaşmasının mahiyyətinin geniş anlanması, sistemin müəyyən qarşılıqlı əlaqəli bir komponentlər (alt sistemlər) nöqtəyi-nəzərindən baxılmasından qaynaqlanmasıdır:

- giriş (resurslu potensial şəklində);
- çıxış (müəyyən məqsədlər şəklində);
- xarici mühitlə əlaqə (daha ümumi səviyyəli sistemlərlə birbaşa əlaqə)
- əks əlaqə (müvafiq reaksiyaların alınması) [5, s.141]. Bu yanaşma iqtisadi doktrinada ən çətin olanlardan biridir, çünki bir obyektin öyrənilməsi prosesində sistemin bütün komponentlərini ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə, habelə sistemin ümumi səviyyəli müəyyən bir elementini daha çox təhlil etmək tələb olunur.

S.Repin öz tədqiqatında sistemli yanaşmanın əsas postulatlarını ayıraraq, bunlara aşağıdakıları aid etmişdir [6, s.39]:

- sistem yanaşması öyrənilən obyektə sistemlərin idarə olunması metodologiyası mövqeyindən nəzərdən keçirir. Bu halda müəllif qeyd edir ki, sistem özünü idarə edir və ya kənardan idarə olunur ki, bu da birbaşa təhlil zamanı aydınlaşdırılmalıdır;
- hər hansı sistem öz mahiyyətinə görə daha ali (ümumi) sistemin bir hissəsidir ki, bu sistem öz funksionallığını həyata keçirdikdə baş verir və bu, əsasən xarici əlaqələrin həyata keçirilməsi zamanı üzə çıxır;
- sistemin davamlı inkişafı, həyat dövrünün bütün mərhələlərini keçərkən mövcud potensialdan istifadə edərək yetkinlik mərhələsində zirvəyə çatması. Sistemin idarə olunması üsulları onun həyat dövrünün mərhələsindən asılı olaraq dəyişməlidir;
- sistemin idarə edilməsi bu sistemin potensial imkanlarını adekvat şəkildə nəzərə almalı və məs onun sistem özəlliklərinə və xüsusiyyətlərinə uyğun gələn funksiyaların sonradan həyata keçirilməsini nəzərə almalıdır.

Mürəkkəb sistemlərin mahiyyətini modelləşdirmə obyektə nöqtəyi-nəzərindən təhlil edən, aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri qeyd edən N.Lıçkinanın tədqiqatını qeyd etmək lazımdır [7, s.11-12]:

- unikallıq (hər bir sistem öz mahiyyətinə görə unikaldır);
- altsistemlərin müxtəlif soyluluğu (riyazi sxemlərin müxtəlifliyi);
- sistem haqqında nəzəri və aktual biliklərin olmaması (sistem haqqında məlumatların əldə edilməsi prosesi çətinidir və subyektiv ekspert rəyləri üstünlük təşkil edir);
- obyektin dinamikada öyrənilməsi zəruriyyəti;
- çoxölçülülük (külli miqdarda alt sistemlər və onlar arasındakı əlaqələr);

– çoxmeyarlı qiymətləndirmə (birmənalı qiymətləndirmənin mümkünsüzlüyü).

Sistem təhlili tədqiqat obyektin öyrənilməsində qeyd edilən xüsusiyyətlərə əlavə olaraq detallaşmanı tələb edir ki, bu da öz növbəsində bilavasitə bu prosesi mürəkkəbləşdirir. Sistem təhlilinin düzgün həyata keçirilməsi prioritetlidir. ndə Prioritet, sistem təhlilinin, onun həyata keçirilməsi mərhələləri və əsas prinsiplər nəzərə alınmaqla, düzgün həyata keçirilməsidir. Sistem təhlilinin düzgün həyata keçirilməsində prioritetlik onun keçirilmə mərhələlərinin və əsas prinsiplərinin nəzərə alınmasıdır.

Sistem yanaşmasının mahiyyətini tam başa düşmək üçün onun prinsiplərini təhlil etmək lazımdır. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda sistemli yanaşmanın aşağıdakı əsas prinsiplərinin ayrılması qəbul edilmişdir [2, s.13-14]:

1. Bütövlük. Bu prinsip özünəməxsus xassələri ilə seçilən elementlərinin müstəqilliyini nəzərə almaqla sistemi vahid bütövlük mövqeyindən səciyyələndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesində onun elementlərinin müəyyən müstəqilliyinə baxmayaraq, bütün proses vahid bütövlük mövqeyindən nəzərdən keçirilir, bu da öz növbəsində bu fəaliyyəti kompleks şəkildə təhlil etməyə imkan yaradır.

2. Strukturlaşdırılmış. Sistemin bütün elementləri bir-biri ilə əlaqəli olmaqla bütün aspektlərdə özünü göstərən bütöv bir sistem yardır. Məsələn, investisiya prosesinin təşkilati strukturu təqdim edilmiş sistemin daxili təşkilini (mövzu nisbəti) səciyyələndirir, funksional struktur isə sistemin bütövlükdə və birbaşa onun hər bir tərkib elementinin yerinə yetirdiyi əsas funksiyaların mahiyyətinin dərk edilməsinə aiddir (obyekt nisbəti).

3. İyerarxiya. Sistemin hər bir komponenti bu sistemin müxtəlif səviyyələrində yerləşən qarşılıqlı əlaqədə olan alt sistemlər baxımından nəzərdən keçirilir. Müəyyən koordinasiya mövcud olduqda, sistemin təşkilinə çoxsəviyyəli yanaşma sistemin bəzi komponentlərinin digərlərinə tabe olmasına köməklik edir. İntestisiya prosesinin həyata keçirilməsi nisbətən muxtar (istehlakçılar) və ya mərkəzə (icraçılar) tabe ola bilən müxtəlif səviyyəli alt sistemlərin mövcudluğunu və müvafiq qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

4. Nisbilik. Öz struktur tərkibinə və funksional xüsusiyyətlərinə görə hər bir sistem unikal olduğuna görə sistem yanaşma tədqiqat obyektinə münasibətdə, onun bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qeyri-standartlığı ilə xarakterizə edilir.

5. Çoxaspektlik. Sistemin əsas komponentlərini təsvir etmək üçün müxtəlif üsul və modellərdən istifadə edərək, sistem yanaşması öyrənilən mövzunun müxtəlifliyini nəzərə alır. İntestisiya prosesində bu prinsip konkret bazarın xüsusiyyətlərini, investorların subyektiv vəziyyətini, investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli mühiti daha səmərəli nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Q.Klayner yuxarıda qeyd olunan sistemli yanaşma prinsipləri ilə yanaşı, çoxtərəflilik və dinamik mürəkkəblik prinsiplərini də qeyd edir [8, s.84]. Öz növbəsində İ.Blauberq son məqsəd, əlaqə, funksionallıq, mərkəzsizləşdirmə və qeyri-müəyyənlik prinsiplərini önə çəkir [3, s.46-47]. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyat elmində sistemli yanaşmanın kifayət qədər sayda prinsipləri fərqləndirilir ki, bu da bu yanaşmanın kompleksliyi ilə bilavasitə əlaqədardır və öyrənilən obyektin fəaliyyətinin bütün mümkün aspektlərini nəzərə alır.

N.Marenkov öz əsərində qeyd edir ki, “investisiya prosesi öz xüsusiyyətlərinə görə bunun üçün zəruri olan bütün xassələrə və əlamətlərə malik olan sistem anlayışına tam uyğundur: subyekt hissəsi (investor, alıcı), onlar arasında müəyyən münasibət (subyektlər tərəfindən mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kapitalın qoyulması prosesi) və investisiya mühiti (iqtisadi, siyasi, hüquqi, texnoloji və sosial-mədəni komponentlər)” [9, s. 24]. Qeyd

etmək lazımdır ki, sistemli yanaşma digər ümumi qəbul edilmiş yanaşmalarla müqayisədə investisiya prosesini tədqiq etməyə və onun əsas komponentləri, açar xassələri, xüsusiyyətləri və spesifik cəhətləri vasitəsilə mahiyyətini müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da daha obyektiv məlumat əldə etməyə imkan verir.

E.Letyaqınanın qeyd etdiyi kimi, investisiya obyektinin tədqiqində fərqli (sistemik olmayan) yanaşmadan istifadənin əhəmiyyətli çatışmazlığı obyektiv təhlil üçün kifayət qədər sayda amillərin olmamasıdır ki, bu da əsasən təcrid və məhdudlaşdırma ilə xarakterizə olunur [10, s.152]. İntestisiya prosesinin kifayət qədər detallı tədqiqində sistemli yanaşmanın mahiyyəti, sistemin elementləri (obyektlər və subyektlər) kimi onun komponentləri (fəaliyyət subyektləri və obyektleri, investisiya bazarı, iqlim, resurslar, siyasət) arasındakı əlaqənin birbaşa nəzərə alınması ilə bu prosesin vahid bütövlük mövqeyindən kompleks təhlilinə yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesinin sistemli öyrənilməsi aşağıda qeyd edilənləri nəzərdə tutur:

- 1) iqtisadi sistemdə investisiya prosesinin yerinin və rolunun müəyyən edilməsi;
- 2) sonradan onun əsas komponentlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sistem mövqeyindən investisiya prosesinin təhlili;
- 3) investisiya prosesinin tərkibinin, təşkilati strukturunun və komponentləri arasında əlaqələrin müəyyən edilməsi və təhlili;
- 4) başqa strukturların tərkibində investisiya proseslərinin xarici əlaqələrinin təsirinin təhlili;
- 5) investisiya prosesinin bir sistem kimi dialektikasının və inkişafının əsas qanunauyğunluqlarının təhlili, sistemin funksiyalarının nəzərdən keçirilməsi.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, investisiya prosesini ayrıca sistem kimi, həmçinin iqtisadi sistemin daha ümumi səviyyəli altsistemi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. İntestisiya prosesini maliyyə, innovativ, resurs və maddi-texniki resurslardan ayrı nəzərdən keçirmək olmaz. Sistemli yanaşma mövqeyindən investisiya prosesinin səciyyələndirilməsində əsas problemlərdən biri onun əsas amillərinin (elementlərinin) mahiyyətini müəyyən edilməsi və təhlil edilməsidir ki, bu da bu sistemin gələcəkdə bütövlüyünü və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə köməklik edir. Bu sistemi yaradan amillər daxili və xaricilərə bölünməlidir. Onların hər birini daha ətraflı təhlil etmək.

Daxili sistem yaradan amillər investisiya prosesi şəklində bu sistemi təşkil edən elementlərin yaratdığı müəyyən amillərdir. Bu amillərə aşağıdakılar aid edilməlidir:

– investisiya prosesinin iştirakçıları – gələcəkdə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kapital dövriyyəsi prosesi ilə birbaşa əlaqəli subyektlər. Bu fayda həm mənfəət şəklində maddi, həm də sosial-iqtisadi ola bilər. İntestisiya prosesinin subyektləri fiziki və hüquqi şəxslər (banklar, holdinqlər, beynəlxalq şirkətlər, fondlar), dövlətlər və onların orqanları, habelə digər birləşmələr ola bilər;

– investisiya obyekt - keyfiyyət və xassələri investisiya prosesinin subyektinə müvafiq gəlir əldə etməyə imkan verən kapital qoyuluşunun müəyyən obyekt. İstənilən əmlak, əsas və dövriyyə vəsaitləri, elmi-texniki məhsullar, mülkiyyət hüquqları, qiymətli kağızlar və s. bu obyektlər ola bilər. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda kadrların təhsil səviyyəsinin, potensialının və peşəkar hazırlığının yüksəldilməsi ilə bağlı müəyyən xərclər kimi başa düşülməli olan “şəxsə investisiya” anlayışı kifayət qədər populyardır [11, s.29];

– investisiya mühiti - investisiya prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyən edən iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi, texniki və hüquqi şərtlər sistemidir. İntestisiya mühitinin əsas məq-

sədi investisiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli, cəlbedici şərait və müəyyən imkanlar yaratmaqdır;

– investisiya gəliri - investor tərəfindən qoyulmuş kapitalın əlverişli maliyyə və ya sosial effekt əldə etməklə qaytarılmasıdır. Bu halda, investisiya gəliri, bu proses iştirakçılarının əsas gözləntilərinin ödənilməsinə səbəb olan investisiya prosesinin son nəticəsidir. Yüksək gəlir əldə etmək ehtimalı birbaşa bu proses iştirakçılarının məmnunluq səviyyəsinə təsir edir və qəbul edən ölkənin investisiya mühiti şəraitinin sonradan yaxşılaşmasına köməklik edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistem və investisiya prosesi sıx əlaqədədir, bu da istehsal qüvvələrinin vəziyyəti və investisiya aktivliyinin qarşılıqlı asılılığı ilə izah edilir. Müəyyən bir sahədə investisiya aktivliyi yüksəldikcə, iqtisadi sistemin ümumi inkişaf səviyyəsi yüksəlir.

İnvestisiya sisteminin, kənar sistem yaradıcı amillərinə bilavasitə siyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji amilləri aid edilməlidir. Qeyd edilən amillər birbaşa və ya dolayısı ilə, bunun üçün müəyyən şərait yaradaraq, investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilmə effektivliyinə təsir göstərir. Beləliklə qeyd edilən sistemlərin açar komponentlərini qeyd etmək olar:

- siyasi qeyri-stabillik;
- korrupsiya və bürokratiyanın səviyyəsi;
- qüvvədə olan qanunvericiliyin mükəmməl olmaması;
- təbii resurslarla təmin olma səviyyəsi;
- istehsal qüvvələrinin səviyyəsi;
- ekoloji vəziyyət;
- gender bərabərsizliyi;
- təhsilin səviyyəsi;
- kadr potensialının səviyyəsi;
- texnoloji potensialın inkişaf səviyyəsi;
- əhəlinin sağlamlıq vəziyyəti;
- tibbi və sosial sığortanın səviyyəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz xarici sistem yaradıcı amillər effektiv və əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında əsas yer tutur. Bu, investorun tərəfindən dövlətin təqdim etdiyi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və mümkün təminatlar səviyyəsinin qiymətləndirilməsi ilə izah edilir, çünki investisiya subyektinin əsas prioritet məqsədi gəlir əldə edilməsi üçün potensial imkanların yüksəkliyidir. Xarici sistem yaradan amillərə məhəl qoymadıqda, sonrakı mənfəət əldə etmək riskinin dərəcəsi artır.

İnvestisiya prosesində sistemli yanaşmanın mahiyyətini daha ətraflı başa düşmək üçün onun investisiya prosesinin konkret obyekt üzərində praktiki tətbiqini təhlil etmək lazımdır. Beləliklə, E.Letyaqına öz işində müəssisənin investisiya cəlbediciliyi kimi investisiya prosesinin belə bir obyektinin təhlilində sistemli yanaşmanın tətbiqi imkanlarını araşdırmışdı, müəllifin fikrincə bu zaman mütləq nəzərə alınmalıdır:

- obyektin investisiya cəlbediciliyinin qiymətləndirmə meyarları;
- obyektin təşkilati-hüquqi strukturunun diaqnostikası və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin loyallığı;
- obyektin investisiya potensialının göstəriciləri;
- elmi texniki tərəqqinin səviyyəsi;
- müvafiq bazarda obyektin rəqabətlik səviyyəsi;

– müvafiq sahənin müxtəlif zaman kəsiyində investisiya cəlbədiciliyinin göstəriciləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya prosesinin sistemi ilə birbaşa əlaqəli olan (bu prosesin iştirakçıları və obyekt hissələri), həmçinin marketinq, texniki, istehsal komponentini özündə birləşdirən əlaqəli sistemlərin elementləri investisiya cəlbədiciliyinin təhlilində sistemli yanaşmanın tətbiqi zamanı zəruri məlumatların böyük bir həcmi nəzərə alınmalıdır. Bu məlumatların bir-biri ilə qarşılıqlı bağlantısı olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Аглицкий И.С., Дробышев А.С., Золотарева Л.Ф., Пугановская Т.И. (2009) Проблемы управления нормативно-дескриптивными системами в условиях переходной экономики. – Дзержинский, ДМУП «Информационный центр. – 116 с.
2. Афанасьев В.Г. (1975) Человек в системах управления / М.: Знамя. – 64 с.
3. Лексин В.Н., Швецов А.Н. (2003) Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. – М.: Эдиториал УРСС. – 368 с.
4. Кузьмин В.П. (1973) Системность как ступень научного познания/системного исследования / М. – 304 с.
5. Майорова Т.В. (2011) Системный подход в определении сущности инвестиционного процесса // Деньги, учет и аудит. – Вып. 17. – с.137-147.
6. С.А.Репин, Р.А.Циринг. (2013) Системный подход как методологическое основание управления образовательной системой / Теория и практика управления образованием. – Челябинск, том 5, № 1. – с.34-42.
7. Лычкина Н.Н. (2016) Имитационное моделирование экономических процессов: учебное пособие / Москва: ИНФРА-М. – 254 с.
8. Клейнер Г.Б. (2008) Стратегия предприятия. – М.: Дело. – 568 с.
9. Маренков Н.Л. (2003) Основы управления инвестициями: [учебник] / М.: Эдиториал. - 440 с.
10. Летягина Е.Н., Беляев П.Н. (2015) Применение системного подхода в диагностике инвестиционной привлекательности предприятий – Фундаментальные исследования. – № 6 (ч.1) – с.148-153.
11. Краус Н.М. (2011) Инвестиционный менеджмент: учебно-методическое пособие. – Полтава: Астроя. – 176 с.

THE ESSENCE AND PRINCIPLES OF A SYSTEMATIC APPROACH TO INVESTMENT ANALYSIS

V.Sh.Nazarov

SUMMARY

This article reviews a systematic approach to the analysis of investment activity. The essence, elements, components, features of the system approach are studied.

**СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА
К АНАЛИЗУ ИНВЕСТИЦИЙ**

В.Ш.Назаров

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрен системный подход к анализу инвестиционной деятельности. Изучены сущность, элементы, компоненты, характеристики системного подхода.

Məqalə redaksiyaya 2 noyabr 2022 tarixində daxil olmuş, 22 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**“BİR KƏMƏR BİR YOL” TƏŞƏBBÜSÜNÜN BEYNƏLXALQ
TİCARƏTƏ TƏSİRLƏRİ: KƏMİYYƏT ANALİZİ**

Ş.E.Əzizov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: azizov_shamil@yahoo.com

Açar sözlər: “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü, infrastruktur, daşıma xərcləri, ticarət xərcləri

Keywords: One Belt, One Road initiative, infrastructure, transportation costs, trade costs

Ключевые слова: инициатива "Один пояс, один путь", инфраструктура, транспортные расходы, торговые расходы

Giriş

“Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsünün ölkələrin sosial-iqtisadi durumuna təsiri istiqamətində çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur ki, biz burada onların bir hissəsini - əsasən son onilliyin nəşrlərini araşdırırıq. Bununla belə, aşağıda görəcəyimiz kimi, nisbətən azsaylı tədqiqatlarda bu məsələ haqqında fərqli, hətta bəzən ziddiyyətli nəticələr ortaya çıxır. Biz bu hallar arasında qəti seçim etmirik və bu çeşidli fikirlərin tədqiqatımızda təqdim olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Əvvəla, iqtisadiyyat elmində belə hallar nəinki nadir deyil, hətta artıq təbii hal kimi qəbul olunur.

İkincisi, iqtisadiyyat kimi mürəkkəb və çoxamilli sahədə müxtəlif yanaşmaların və fərziyələrin müxtəlif nəticələrə gətirib çıxarması təbiidir.

Nəhayət, mütəxəssislər tərəfindən irəli sürülən çeşidli nəticələr və kəmiyyət qiymətləndirmələri ümumən bu istiqamətdə olan tədqiqatlarda, xüsusən də Azərbaycan üzrə araşdırmalarda daha diqqətli və tənqidi olmağı təşviq edir ki, bu da zəruri və faydalıdır.

1. KYT-nin ümumi təsirləri

Şəraitin müxtəlifliyi infrastruktur layihələrinin təsirlərinin də fərqli olmasını şərtləndirir – məsələn, müəyyən qrup ölkələrdə zamana qənaət yüksək, bəzilərdə isə aşağı ola bilər. Bu müxtəlifliyin meydana gəlməsi bir sıra amillə şərtlənir:

- İlk mühüm amil ölkənin bu nəqliyyat dəhlizlərindən istifadə intensivliyidir. Dəhliz ölkə ərazisindən keçsə də, əgər ölkənin ticarətə açıqlıq dərəcəsi aşağıdırsa, burada əsas gəlir tranzit ödənişlərindən ibarət olacaq. Bunun gözəl nümunəsi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməridir. Gürcüstanın bu kəmərdən yeganə gəliri tranzit ödənişləridir. Amma KYT üzrə də nəzərdə tutulan transxəzər karbohidrogen boru kəmərlərindən Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan kimi neft-qaz ölkələri iki istiqamətdə - həm bu mineralların ixracından, həm də tranzit ödənişlərindən yararlanacaqlar.

- Ölkədə alternativ nəqliyyat xətlərinin olması. Belə xətlərin olması yeni dəhlizlərin nisbi effektivliyini azaldır. Bu, müəyyən mənada kapitalın verimliliyinin azal-

ması qanununun təzahürüdür. Verimliliyinin azalması qanunu bir çox araşdırmalarda da təsdiqlənir. Məsələn, Çin mütəxəssislərinin 2021-ci ildə apardıqları tədqiqat göstərir ki, KYT Çində, həmçinin Qərbi və Mərkəzi Asiya ölkələrində ÜDM-in və bunun nəticəsi olaraq iqtisadi rifah və məşğulluğun artımına daha çox töhfə verdiyi halda Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələrində bu təsir nisbətən cüzdür [1, s.131]. Sözsüz ki, KYT-nin geridə qalmış ölkələr üçün müqayisədə daha önəmli olmasının əsas səbəblərindən biri məhz budur. Bu amillə əlaqədar Azərbaycan, Ermənistan və İranın qarşılıqlı münasibətləri kontekstində daha maraqlı bir misal diqqəti cəlb edir. Bizim bu tədqiqatımızın aparıldığı dövrdə paradoksal bir hal yaranmışdır. Azərbaycan tərəfinin Zəngəzur dəhlizi üzrə təkidlərinə rəğmən Ermənistan tərəfinin faktiki olaraq bunun əleyhinə siyasət aparması maraqlı mənzərə yaradır. Artıq çoxdan istifadəyə verilmiş Türkiyə və ümumən Avropa ilə nəqliyyat əlaqəsi yaradan alternativ Bakı-Tbilisi-Qars dəhlizi Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini azaldır və əksinə, Ermənistanın bu dəhlizə daha çox ehtiyacı olduğunu göstərir. Bu isə iqtisadi maraqların erməni tərəfi üçün arxa planda olması qənaətini yaradır. Digər tərəf olan İranın isə Zəngəzur dəhlizinə qarşı çıxmasının digər motivlərlə yanaşı iqtisadi maraqları da sezilir – sözsüz ki, bu dəhlizin açılması KYT-də orta yol adlanan marşrutun aktivləşməsinə gətirib çıxaracaq ki, bu da İrandan keçən cənub yolun aktuallığını və deməli, İranın gəlirlərini azaldacaq.

- Ölkənin texnoloji inkişaf səviyyəsi. Sözsüz ki, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan kapitalla malik ölkələrin infrastruktur layihələrindən yararlanma səviyyəsi daha yüksək olmalıdır.

- İnsan kapitalının inkişaf səviyyəsi. İnsan kapitalının inkişaf etdiyi ölkələrdə fiziki kapitalın verimliliyinin yüksək olması məlum faktıdır.

- Yeni iqtisadi əlaqələrin yaranması. Nəqliyyat dəhlizləri üzrə tarixi təcrübə, həmçinin KYT çərçivəsində reallaşmış layihələr nəticədə yeni dəyər zəncirləri və regional istehsal əlaqələrinin meydana gəlməsini göstərir.

Qeyd. Biz infrastruktur layihələrinin ölkə miqyasında təsirlərini qeyd etdik. Sözsüz ki, deyilənlər eyni qayda ilə ayrı-ayrı şirkətlərə və iqtisadiyyatın sahələrinə, yəni mikro və mezosəviyyəyə də şamil olunur ki, bu da şirkətlərin menecerləri və sahələr üzrə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Bu istiqamətdə aparılan digər bir araşdırmada da qeyd olunur ki, məsələn, əgər Monqolustan KYT ilə bağlı bütün infrastruktur xərclərini öz üzərinə götürmüş olarsa, onun əldə etdiyi iqtisadi səmərə bu xərcləri ödəmək iqtidarında deyil. Məhz bu səbəbdəndir ki, KYT-nin əhatə etdiyi ölkələrin bir çoxu belə xərclərin yalnız cüzi bir hissəsini özləri maliyyələşdirir [2, s.2-3]. Fəxrlə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan məhz belə ölkələr sırasındadır.

Elmi ədəbiyyatda nəqliyyat infrastrukturunu layihələrinin müxtəlif pozitiv təsirləri qeyd olunur [1, s.134-135]:

1. Daşınma müddətinin və daşınma xərclərinin azalması. KYT üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu təşəbbüs nəticəsində Hindistanla Çin arasında daşınma xərcləri təxminən 30% azalacaq. Hazırda Şərqi Asiyadan Avropaya yük daşımaları üçün əsas istifadə olunan dəniz nəqliyyatı yola 36 gün sərf etdiyi halda Sincan-Avropa beynəlxalq dəmir yolu işə düşdükdən sonra bu müddət 16 günə qədər azala bilər [3, s.16].

Başqa bir məqalədə göstərilir ki, KYT çərçivəsində beynəlxalq avtomobil daşımaları üzrə marjanın 25%, dəniz daşımaları üzrə isə 5% azalması Asiyada ÜDM-in 94 milyard dollara qədər artmasına səbəb olacaq [1, s.137].

2. Əlaqələrin intensivləşməsi və yeni bazarlara çıxış.
3. Şirkətlərin məhsuldarlığının artması. Məsələn, ABŞ-da müəssisələrin məhsuldarlığının yüksəlməsində dövlətin məhz nəqliyyat infrastrukturunu xərcləri həlledici rola malikdir [1, s.135].
4. Yeni şirkətlərin yaradılmasının stimullaşdırılması.
5. Xarici investisiyaların cəlb olunması. Bu məsələdə infrastrukturun vəziyyəti həlledici amil kimi qeyd olunur [4, s.211].
6. Ölkə regionlarının inkişafına və sənaye aqlomerasiyasının stimullaşdırılması [5, s.18].
7. Ticarətin intensivləşməsi əmək bazarlarına təsir edir. Qloballaşma şəraitində bu əmək resurslarının axını gücləndirə bilər. Bu məsələdə paradoksal hallar meydana gəlməsi maraqlıdır. Bir tərəfdən iqtisadi nəzəriyyənin hökmünə görə əmək haqqı səviyyəsinin qalxması işsizliyi artırır və bəzi tədqiqatçılar KYT ilə əlaqədar da vəziyyətin belə olacağını proqnozlaşdırır. Lakin bəzi tədqiqatçılar işsizliyin azalması fonunda əmək haqqının artmasını hökm edirlər və bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz şirkətlərin məhsuldarlığının artması ilə izah edirlər [6, s.1716].
8. Regional və regionlararası əlaqələrin güclənməsi.

2. KYT-nin daşınma müddətinə təsirləri

Məsafənin iqtisadi əlaqələrə mənfi təsiri aydın faktır. Bunu elmi araşdırmalar da təsdiqləyir. Məsələn, bir tədqiqatın nəticələrinə görə ticarət müddətinin bir gün artımı ixracı 5,2 faiz azaldır [7, s.9].

Araşdırdığımız digər bir tədqiqatda tərəfdaş satışlarının məsafəyə görə elastikliyinə -1,8-lə -0,8 arasında dəyişdiyini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, məsafənin 10% artımı tərəfdaş satışlarını 8-18% azaldır [8, s.5].

KYT üzrə nəqliyyat infrastrukturunu layihələrinin həyata keçirilməsinə qədər bu ölkələr arasında ikitərəfli ticarətin müddəti orta hesabla 383,1 saat, yəni təqribən 16 gün təşkil etməklə minimal 0,9 saatdan maksimal 40,6 gün arasında dəyişirdi. Məsələn, Çindən Polşa, Estoniya və Xorvatiya kimi Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrinə daşımaların müddəti 30 gün, Gürcüstan və Ermənistana isə təqribən 32 gün təşkil edirdi [7, s.7].

KYT-yə qədər dəmir yolla daşımaların orta sürəti saatda 50 km, dənizlə - saatda 25 km kimi qiymətləndirilir. KYT layihələri reallaşdıqdan sonra sürətlərin saatda 75 km-ə qədər artımı gözlənilir [7, s.20].

Daşınma müddətinin azalması ölkələrarası birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) axınına da müsbət təsir edir. Belə ki, müddətin 10% azalması dünya üzrə BXİ-lərin 12% artmasına səbəb ola bilər. KYT üzrə artım 11,7%, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrindən artım 13,4%, KYT-dən kənar olan ölkələr üzrə isə 9,1% təşkil edə bilər [8, s.31, 32].

Əvvəlki bölmələrdə qeyd olunduğu kimi, nəqliyyat infrastrukturunu layihələrinin mühüm birbaşa təsiri hərəkət müddətinin azalmasıdır. [2]-də coğrafi yerləşmə məlumatlarından istifadə etməklə və şəbəkə alqoritmi tətbiq etməklə KYT-nin nəqliyyat layihələri üzrə bu tipli tədqiqat aparılmışdır. Belə ki, layihələrin əhatə etdiyi hər bir ölkə cütü üçün layihənin gerçəkləşməsindən əvvəlki və sonrakı daşınma zamanları müqayisə edilmişdir.

Beləliklə, KYT-yə daxil olan bütün ölkələr üçün orta daşıma müddəti 1,2% azalacaq. Lakin bu rəqəm bütün regionlar üçün eyni olmayacaq. Qeyd olunur ki, ən yüksək qənaət Cənubi Asiya bölgəsində 4,35%, Yaxın Şərqi və Şimali Afrikada isə 2,87% təşkil etməklə ümumən Sakit okeanı və Şərqi Asiyada ortalama 2,31%-ə bərabər olacaq. Tədqiqatçılar ticarət xərclərinin zamana görə yüksək həssaslığını qeyd etməklə bu qənaətlərin yüksək effektini, hətta müxtəlif məhsullar üzrə müqayisəli üstünlüklərdə dəyişikliklərin olacağını hökm edirlər [2, s.1].

Digər araşdırmada infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində KYT ölkələrində daşıma zamanı 1,7-3,2%, ticarət xərcləri isə 1,05-2,9% azalmışdır [9, s.16].

2014-cü ildə türkiyəli müəllifin araşdırmasının nəticələrinə görə Avropa ticarət yolunda mühüm mövqə tutan Rumıniyadan 10 il ərzində ixracın müddəti 28 gündən 13 günədək azalmış, ixrac isə 8,3 milyard dollardan 65,8 milyard dollaradək artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, həmin ildə Rumıniya Logistika səmərəliliyi indeksinə (LPI - Logistics Performance Index) TRASEKA ölkələri arasında ikinci mövqedə olmuşdur. Logistika baxımından strateji coğrafi mövqeyə malik olan Gürcüstandan ixracın gerçəkləşdirilməsi müddəti isə 2005-ci ildəki 54 gündən 2014-cü ildə 9 günə qədər azalmışdır. Bu cür nəticənin əsas səbəbi kimi Gürcüstanın neft kəməri tranziti ölkəsi olması göstərilir [10, s.179-180].

Başqa bir tədqiqata görə, təkmilləşmələr KYT ölkələri üzrə yol müddətini 3,2% azalda bilər [11, s.3].

KYT-nin gerçəkləşməsi nəticəsində daşıma müddətinin azalması ölkələr üzrə müxtəlifdir: KYT-daxili bu, 3,9%, İƏİT ölkələri ilə ticarətdə isə 2,9% tərtibində proqnozlaşdırılır.

191 ölkə, 1000 şəhər və 47 iqtisadi sektoru haqqında qlobal verilənlər bazası, həmçinin 71 ölkəni əhatə edən regional verilənlər bazasından istifadə edən başqa bir tədqiqatda da bütün ölkələr üzrə daşıma müddətinin ortalama 1,2% azalması nəzərdə tutulmaqla aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir [11, s.2,3]:

Dünya üzrə daşımaların orta müddəti 2,5% azalır.

- KYT üzrə daşımaların müddəti 1,7-3,2% azalır.
- Ən çox vaxta qənaət Cənubi və Şərqi Asiya ölkələrində müşahidə olunur.
- Çin-Monqolustan-Rusiya iqtisadi dəhlizi üzrə nəql müddəti 3,6%, Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi üzrə isə - 11,9% təşkil edir.

• Gömrük nəzarətinə sərf olunan zamanın iki dəfə azaldığı halda Çin-Hind-Çin yarımadası dəhlizi üzrə nəql müddəti 7,7%, Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi üzrə isə 25,5% təşkil edəcək.

• KYT işə düşəndən sonra daşıma müddətləri qlobal səviyyədə 2,37-3,96% arasında, regional səviyyədə isə 2,86-4,45% arasında dəyişəcək [11, s.18]. Göründüyü kimi, regionda təsir daha yüksəkdir.

• KYT işə düşəndən sonra ticarət müddətləri qlobal səviyyədə 1,19-2,49% arasında, KYT ölkələri üzrə isə 1,74-3,24% arasında dəyişəcək [11, s.22]. Göründüyü kimi, ticarət müddətlərində regional təsir daha yüksəkdir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, optimist ssenari nəticələrinə görə ticarət xərclərində azalmada ən yüksək gözlənti Qazaxıstanda gözlənilir (9,5 faiz bəndi). İkinci ən güclü benefisiar 8,6%-lə Qırğızıstandır. Azərbaycan 7,3 faiz bəndi ilə cüzi olaraq Kanadadan geridə qalmaqla 4-cü yerdədir. Bu cədvəldə 2 fakt maraqlı görünür: 1) Kanadanın 3-cü pillədə olması; 2) Çinin son 3-cü pillədə olması.

Cədvəl 1. Bütün dəhlizlər boyunca sürət artımı (ən yüksək artım göstərən ölkələr)

Ölkə	Aşağı sərhəd, %				Yuxarı sərhəd, %			
	Ticarət müddəti		Ticarət xərcləri		Ticarət müddəti		Ticarət xərcləri	
	Baza səviyyə	Dəhliz idarə olunması halı	Baza səviyyə	Dəhliz idarə olunması halı	Baza səviyyə	Dəhliz idarə olunması halı	Baza səviyyə	Dəhliz idarə olunması halı
Qazaxıstan	1,74	2,79	1,72	2,76	5,63	9,59	5,56	9,48
Qırğızıstan	4,09	5,24	4,08	5,23	8,26	8,62	8,24	8,60
Kanada	0,84	0,94	0,80	0,90	3,65	7,84	3,50	7,49
Azərbaycan	2,15	2,16	2,13	2,14	2,93	7,41	2,91	7,34
Banqladеш	1,79	1,81	1,75	1,77	2,19	7,20	2,15	7,05
Monqolustan	2,28	3,10	3,09	2,27	4,28	6,67	4,26	6,64
Bolqarıstan	0,89	0,93	0,85	0,89	2,09	6,48	2,01	6,22
Belarus	0,92	1,36	0,90	1,33	3,82	6,32	3,74	6,19
Rumıniya	0,93	0,96	0,90	0,93	2,55	6,00	2,46	5,79
Türkiyə	3,36	3,62	3,14	3,38	3,82	6,19	3,57	5,78
Tailand	2,46	2,60	2,34	2,47	4,21	6,02	4,01	5,72
Ermənistan	1,14	2,23	1,14	2,22	1,53	5,04	1,52	5,02
Çin	2,55	2,74	2,42	2,60	3,65	5,14	3,47	4,88
Honq-Kong	2,49	2,63	2,45	2,59	2,84	4,80	2,79	4,72
Rusiya	0,88	1,42	0,84	1,36	2,35	4,68	2,25	4,47

Mənbə: [11, s.30]

Əlavə olaraq qeyd edək ki, zaman amilinin təsiri məhsullar üzrə də müxtəlifdir. Məsələn, bitki yağları və ağac və ağac məmulatları seqmentində çatdırılmanın 1 gün gecikməsi ixracı orta hesabla 25% azaldır, amma, məsələn, nəqliyyat vasitələri, geyim məmulatları və incəsənət əsərləri kimi məhsullar üçün bu azalma 3,9% təşkil edir [7, s.11].

Modelləşdirmə əsasında aparılan hesablamalar KYT-nin ölkələrdə idxal və ixracı artırmasını göstərir. Məsələn, Hindistan, Banqladеш və Myanmada ixracın artımı 3-7%, Pakistanda isə 14% səviyyəsində qiymətləndirilir. Xüsusən yoxsul ölkələrdən aqrar məhsulların ixracı dilənçiliyin miqyasını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış olar. Bəzi tədqiqatlarda idxalın ixracı üstələyəcəyi fikirlərinə rast gəlmək olur [12, s.6].

3. KYT-nin ticarət xərclərinə təsiri

Ticarətin biznesin inkişafına və deməli, ölkənin ÜDM-nin artımına təsiri danılmazdır. Ticarət resursları şirkətlər arasında səmərəli şəkildə bölməklə əmtəə və xidmətlər bazarında hər bir şirkətin effektiv payını müəyyənləşdirir [6, s.1713, 1719].

Məlum olduğu kimi, idxal olunan məhsulların satış qiymətlərinə dörd amillə müəyyənləşir:

- ixracatçı ölkədə alış qiyməti;
- daşıma və digər logistika xərcləri;
- idxal rüsumu ödənişləri;
- idxalatçının mənfəət marjası.

Bu baxımdan, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşməsi nəticəsində ikinci və üçüncü amillərdə xərclərin azalması baş verir. İkinci növ xərclərin azalması yuxarıda tədqiq olunur. Üçüncü növ xərclərdə də azalma baş verir. Belə ki, məlum olduğu kimi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı spesifik idxal rüsumu tariflərinin azaldılması və onların advolar rüsumlarla əvəzlənməsini təşviq edir. Bunun nəticəsidir ki, dünyanın bütün ölkələrində əksər məhsullara advolar rüsumlar tətbiq olunur. Digər tərəfdən advolar rüsumlar idxal məhsulunun invoys qiymətlərinə tətbiq olunduğundan və bu qiymətlər də nəqliyyat xərclərini ehtiva etdiyindən nəqliyyat xərclərinin azalması avtomatik olaraq idxal rüsumlarını da azdır. Beləliklə, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşməsi nəticəsində idxal olunan məhsulların satış qiymətlərində iki amilin təsiri ilə azalma baş verir.

Bu istiqamətdə çoxsaylı tədqiqatlar aparılır. Məsələn, [13]-də Ümumdünya İqtisadi Forumunun tövsiyə etdiyi qravitasiya modeli əsasında müxtəlif ssenarilər üzrə aparılan hesablamaların nəticələri göstərir ki, ticarət prosedurlarının lazımi qaydada sadələşdirilməsi ən yaxşı ssenaridə KYT ölkələrində ticarət həcmi 650 milyard dollar, adi ssenaridə isə 447,9 milyard dollar artıracaq ki, bu da mövcud (yəni 2018-ci ilin) 2,1 trilyon dollarlıq ticarət həcmi, uyğun olaraq, 32,4% və 22,3% artımı deməkdir [13, s.14].

Bundan başqa, KYT təşəbbüsünün özündə iştirakçı ölkələrdə gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi nəzərdə tutulur [11, s.3].

Tədqiqat göstərir ki, KYT layihələrinin gerçəkləşdirilməsi nəticəsində ticarət xərclərində aşağıdakı transformasiyalar baş verir [11, s.3]:

- Dünya üzrə ticarət xərcləri 1,1-2,2%, KYT xərcləri isə 1,5-2,8% azalacaq.
- Ticarət xərclərinin ən çox azalması Şərqi Asiya və Cənubi Asiya, həmçinin Sakit okean regionunda gözlənilir.
- Ticarət xərclərinin kəskin azalması əsasən nəqliyyat dəhlizləri üzrə baş verəcək: Çin-Monqolustan-Rusiya dəhlizi üzrə 2,4%, Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi üzrə isə - 10,2% təşkil edir.
- Çin-Hind-Çin yarımadası dəhlizi üzrə ticarət xərcləri 5,6%, Çin-Mərkəzi Asiya-Qərbi Asiya dəhlizi üzrə isə 21,6% təşkil edəcək.
- KYT işə düşəndən sonra məcmu ticarət xərcləri qlobal səviyyədə 1,05-2,19% arasında, KYT ölkələri üzrə isə 1,50-2,81% arasında dəyişəcək [11, s.18]. Göründüyü kimi, ticarət xərclərində də regional təsir daha yüksəkdir.

[11]-dəki tədqiqat əsasında regiondaxili və regionlararası ticarət xərclərinin azalması nəticələri Cədvəl 2-də əks olunur. Göründüyü kimi, matris simmetrik deyil. Bu, o deməkdir ki, KYT-nin gerçəkləşməsi nəticəsində regionlararası eyni marşrut üzrə düz və əks istiqamətdə ticarət xərclərinin azalması eyni deyil. Bu cədvəl üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar [11, s.24].

- Heç bir regionda ticarət xərclərinin artması gözlənilmir, sadəcə bəzi regionlarda təsir cüzidir. Məsələn, Amerika qitəsinə aid olan regionların daxilində cədvəl bu təsirlərin sıfıra bərabər olduğunu göstərir.
- Ən güclü azalma Şərqi Asiya-Sakit Okean və Cənubi Asiya bölgələrində gözlənilir.
- Qənaət tək KYT ölkələri arasında deyil. Məsələn, Avstraliya ilə Qırğızıstan arasında daşımalarda 11,1% qənaət qeyd olunur. Bu, Pakistanda KYT çərçivəsində tikiləcək yeni dəmir yolları və limanlarla izah olunur. Hətta Amerika qitəsinin dünyanın digər regi-

onları, xüsusilə KYT regionları ilə daşınmalarında da müəyyən xərc qənaətləri müşahidə olunmaqdadır [11, s.24].

• Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, KYT çərçivəsində investisiyalar bütün ölkələr üzrə eyni effektivliyə malik deyil. Məsələn, Monqolustanda 2500 km yeni dəmir yollarının tikilməsinə və 1000 km-dən çoxunun yeniləşdirilməsinə rəğmən, bu ölkədə idxal xərclərini cəmi 3,22% azalması, Keniyada 1800 km yeni dəmir yollarının və limanın tikilməsinə rəğmən isə idxalın 4,65% ucuzlaşması qeyd olunur [11, s.24].

Cədvəl 2. Ticarət xərclərinin bölgələrə görə mütənəsib azalması, %

	Şərqi Asiya və Sakit Okean	Avropa və Mərkəzi Asiya	Latin Amerikasını və Karib regionu	Orta Şərq və Şimali Afrika	Şimali Amerika	Cənubi Asiya	Sub- Sahara Afrikası
Şərqi Asiya və Sakit Okean	1,46	2,42	0,64	2,50	0,96	3,55	2,19
Avropa və Mərkəzi Asiya	2,39	0,91	0,72	0,32	0,70	0,74	0,95
Latin Amerikasını və Karib	0,65	0,71	0,00	0,04	0,00	1,08	0,51
Orta Şərq və Şimali Afrika	2,69	0,31	0,04	0,11	0,17	0,56	0,79
Şimali Amerika	0,99	0,66	0,00	0,15	0,00	1,21	0,41
Cənubi Asiya	3,84	0,81	1,06	0,57	1,32	3,17	2,30
Sub-Sahara Afrikası	2,40	1,03	0,53	0,85	0,45	2,44	0,86

Mənbə: [11, s.25]

Başqa bir tədqiqatın nəticələrinə görə, tarif rüsumlarının dəyişməzliyi şəraitində ticarət müddətinin bir gün azalması iki ölkə arasında ixracı 6,3%, tarif rüsumları 1% azaldığı halda 6,6%, 10% azaldığı halda isə 8,9% artır. Tarif rüsumları 50% azalarsa, ixrac 19,5%, tamamilə ləğv olunarsa, 32,7% artmış olar [7, s.19].

[9]-də iki ssenari üzrə aparılan tədqiqatda KYT-nin reallaşması sayəsində dünya üzrə ticarət xərclərində pessimist ssenaridə azalmanın minimal, maksimal və orta həddi, uyğun olaraq, 0,00%, 61,52%, 1,05% kimi, optimist ssenaridə isə, uyğun olaraq, 0,00%, 65,16%, 2,19% kimi qiymətləndirilir. KYT ölkələri üzrə qiymətləndirmə bir az yüksəkdir: pessimist ssenari üçün, uyğun olaraq, 0,00%, 61,52%, 1,50%, optimist ssenaridə üçün, uyğun olaraq, 0,00%, 65,16%, 2,81%.

Digər tədqiqatlarda ticarət xərclərinin azalmasının aşağıdakı nəticələri qeyd olunur.

• KYT-yə bilavasitə daxil olmayan ölkələr də bu təşəbbüsdən yararlanacaqlar. Məsələn, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi inkişaf etmiş ölkələr üçün KYT ölkələrinin ucuz resurslarını daha aşağı qiymətlərlə almaq imkanı yaranacaq [9, s.24].

Nəticə

Araşdırmamız aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

- Nəqliyyat infrastrukturunu layihələrinin təsirlərinin effektivliyi əlavə amillərdən asılı olmaqla müxtəlif ölkə və regionlarda müxtəlifdir.
- Nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan investisiyalar nəticəsində iki kateqoriya regionlar rifahın artımı baxımında ən çox yararlanırlar:
 - nəqliyyat xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azalanlar;
 - işçilər üçün cəlbədar olan ərazilər, hətta ixracda müqayisəli üstünlüyə malik olmasalar belə.
- Təbii ki, KYT üzrə nəzərdə tutulan investisiyalar həm coğrafiyaya aid olan bütün ölkələri əhatə etmir. Həmçinin KYT-yə cəlb olunan ölkələrdə də bütün regionlarda KYT çərçivəsində infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməzi nəzərdə tutulmur. Bununla bərabər KYT həm qlobal səviyyədə, həm də ölkələrin daxilində bütün regionlara təsir edir. Məsələn, sərhəd keçidlərinin sadələşdirilməsi bütün regionlar üçün xarici ticarəti asanlaşdıracaq, sürətlərin artımı isə ticarət xərclərini azaldacaq.

Ədəbiyyat

1. Chen, Z., & Li, X. (2021). Economic impact of transportation infrastructure investment under the Belt and Road Initiative. *Asia Europe Journal*, 19(Suppl 1), 131-159.
2. De Soyres, F. (2018). The growth and welfare effects of the belt and road initiative on East Asia Pacific countries. *MTI Practice Note*, 4, pp.1-4
3. Villafuerte, J., Corong, E., & Zhuang, J. (2016). The one belt, one road initiative: Impact on trade and growth.. - The 19th annual conference on global economic analysis, Washington. - DC: The World Bank
4. Stough, R. R., & Rietveld, P. (1997). Institutional issues in transport systems. *Journal of Transport geography*, 5(3), 207-214.
5. Chen, Z., & Haynes, K.E. (2012). Surface transportation and regional output: A spatial panel approach. *GMU School of Public Policy Research Paper*, (2012-15) – 25p.
6. Melitz, M.J. (2003). The impact of trade on intra-industry reallocations and aggregate industry productivity. *econometrica*, 71(6), 1695-1725.
7. Baniya, S., Rocha, N., & Ruta, M. (2020). Trade effects of the New Silk Road: A gravity analysis. *Journal of Development Economics*, 146, 102467 – 42 p.
8. Chen, M.X., & Lin, C. (2018). Foreign investment across the Belt and Road: Patterns, determinants, and effects. *World Bank Policy Research Working Paper*, (8607) – 77 p.
9. De Soyres, F., Mulabdic, A., & Ruta, M. (2020). Common transport infrastructure: A quantitative model and estimates from the Belt and Road Initiative. *Journal of Development Economics*, 143, 102415 – 43 p.
10. Keser, H.Y. (2015). Importance of transport corridors in regional development: the case of TRACECA. *Sosyoekonomi*, 23(24), 163-182.
11. De Soyres, F., Mulabdic, A., Murray, S., Rocha, N., & Ruta, M. (2019). How much will the Belt and Road Initiative reduce trade costs?. *International Economics*, 159, – 43 p.
12. Quium, A. A. (2019). Transport corridors for wider socio-economic development. *Sustainability*, 11(19), 5248.
13. Bartley Johns, M., Clarke, J. L., Kerswell, C., & McLinden, G. (2018). Trade Facilitation Challenges and Reform Priorities for Maximizing the Impact of the Belt and Road Initiative. - 97 p.

**THE IMPACT OF THE BELT AND ROAD INITIATIVE
ON INTERNATIONAL TRADE: QUANTITATIVE ANALYSIS**

Sh.E.Azizov

SUMMARY

This article presents an overview of important research conducted in the context of "One Belt, One Road" initiative. The importance of Azerbaijan achieving rationality in the investments provided for by this initiative is stressed, and the factors influencing the rationality are discussed.

**ВЛИЯНИЕ ИНИЦИАТИВЫ "ОДИН ПОЯС-ОДИН ПУТЬ" НА
МЕЖДУНАРОДНУЮ ТОРГОВЛЮ: КОЛИЧЕСТВЕННЫЙ АНАЛИЗ**

Ш.Э.Азизов

РЕЗЮМЕ

В статье представлен обзор важных исследований, проведенных в области инициативы "Один пояс, один путь". Отмечается важность достижения Азербайджаном рациональности в инвестициях, предусмотренных этой инициативой, и в этом контексте исследуются факторы, влияющие на рациональность.

Məqalə redaksiyaya 20 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 24 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 3.336

**MARKETİNQ ƏSASINDA MÜƏSSİSƏNİN RƏQABƏT STRATEGİYALARININ
FORMALAŞDIRILMASININ KONSEPTUAL ƏSASLARI**

S.B.Məmmədova, A.O.Əhmədova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: smamedova@mail.ru

Açar sözlər: rəqabət strategiyası, marketinq, proqnozlaşdırma, bazar, satış, tələb

Keywords: competitive strategy, marketing, forecasting, market, sales, demand

Ключевые слова: конкурентная стратегия, маркетинг, прогнозирование, рынок, продажа, спрос

Müəssisənin uzunmüddətli perspektivdə rəqabətdə sağ qalmasına imkan verən strateji davranışın əhəmiyyəti son onilliklərdə kəskin şəkildə artmışdır. Ətraf mühitdəki dəyişikliklərin sürətlənməsi, yeni sorğuların yaranması və istehlakçı mövqeyinin dəyişməsi, resurslar üçün rəqabətin artması, biznesin beynəlmilləşməsi, fəaliyyət göstərmək üçün yeni, çox vaxt tamamilə gözlənilməz imkanların yaranması, informasiyanın inkişafı, informasiyanın ildırım sürəti ilə yayılmasını və qəbulunu mümkün edən şəbəkələr, müasir texnologiyaların geniş imkanları, insan resurslarının rolunun dəyişməsi, eləcə də bir sıra digər amillər strateji idarəetmənin əhəmiyyətinin kəskin şəkildə artmasına səbəb olmuşdur. Bazarda baş verən bütün dəyişiklikləri nəzərə alaraq, səriştəli rəqabət strategiyalarının hazırlanması həm öz aralarında, həm də xarici korporasiyalarla şiddətli rəqabətə girən milli müəssisələr üçün getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin marketinq əsaslanan rəqabət strategiyaları həm qlobal səviyyədə, həm də daxili bazarda baş verən dəyişiklikləri nəzərə almağa imkan verir. Vaxtında aparılan marketinq tədqiqatları bazardakı dalğalanmaları, istehlakçıların seçimlərindəki dəyişiklikləri, bazarda yeni rəqiblərin meydana çıxmasını, makromühit amillərinin dəyişməsinə aşkar edə və müəyyən edilmiş amillərin təhlili əsasında rəqabət qabiliyyətli müəssisənin inkişaf strategiyasını hazırlaya bilər.

Bugünkü yüksək rəqabət şəraitində şirkətlər marketinqin sadə qaydalarına əməl edirlər: müştərilərin ehtiyaclarını öyrənmək və bu ehtiyacları ödəmək. Ona görə də hazırda müştərinin istək və istəklərinin öyrənilməsinə, onun davranışının müşahidəsinə və öyrənilməsinə külli miqdarda vəsait xərclənir. Ancaq istehlakçıların ehtiyac və istəklərini bilmək, rəqiblər eyni şəkildə işləyirsə, eyni ehtiyacı ödəyirsə, şirkətə üstünlük vermir. Buna görə də şirkət rəqabətdə qalib gəlmək istəyirsə, diqqətini rəqib şirkətlərə yönəltməlidir: güclü tərəflərlə toqquşmadan qaçmaq və zəif tərəflərə zərbə vura bilmək. Demək olar ki, bu gün marketinq təkcə müştərinin ehtiyac və ehtiyaclarının ödənilməsi deyil, həm də bu ehtiyac və ehtiyacları ödəyən təşkilatlar arasında konfliktidir [1].

Uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin yaşaması və inkişafı bazar dəyişikliklərini vaxtında qabaqlamaq və strukturunu və məhsul portfelinin məzmununu buna uyğunlaşdırmaq bacarığından asılıdır. Effektiv olmaq üçün bu cür strateji düşüncə sistemli olma-

lı və “gələcəyi təşkil etməyə”, istənilən nəticələri təmin edəcək hərəkətləri hazırlamağa yönəldilməlidir. Strategiya hər hansı fəaliyyət sahəsində strateji məqsədlərə nail olmaq üçün idarəetmə subyektinin proqramı, planı, ümumi kursudur.

Strategiya, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş, hazırda əsas olan, lakin həmişə dəqiq müəyyən edilməmiş uzunmüddətli fəaliyyət planıdır və buna görə də bunun həyata keçirilməsi şərtlərindəki dəyişikliklərdən asılı olaraq əlavə düzəlişlər və düzəlişləri nəzərdə tutur. plan. Strategiyanın vəzifəsi nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq üçün mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməkdir. Strategiya aləti strategiyanın yönəldildiyi məqsədə tabe olan bir taktikadır.

Strategiya təkcə sənaye, elmi, texniki, iqtisadi, təşkilati və sosial xarakterli uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrin əsaslandırılması, işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün bir vasitə kimi çıxış etmir, həm də təşkilatın nəzərdə tutulan məqsəd və vəzifələrə çatana qədər fəaliyyətini tənzimləyən amil kimi çıxış edir. əldə edilir, lakin eyni zamanda müəssisə ilə xarici bazar mühiti arasında əlaqə vasitəsi kimi.

Şirkətin xarici mühitində qəfil dəyişikliklər baş verdikdə strategiyanın formalaşdırılması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Belə dəyişikliklərin səbəbləri ola bilər: tələbatın doyması, texnologiyada əsas dəyişikliklər, gözlənilməz yeni rəqiblərin meydana çıxması, dəyişən sosial və iqtisadi şərait.

Onun yaradılması və fəaliyyət göstərməsi prosesində müəssisələr marketinqin əsas prinsiplərindən istifadə etmədən edə bilməzlər. Marketinq müəssisənin imkanlarının və mövcud tələbatın əlaqələndirilməsi sistemi kimi çıxış edən, həm istehlakçıların, həm də istehsalçının tələbatının ödənilməsinə təmin edən, istehsal və bazar sahəsində mürəkkəb, çoxşaxəli və məqsədyönlü işdir.

Marketinq kompleksinin hazırlanması, o cümlədən məhsulun inkişafı, satışın təşviqi üçün müxtəlif tədbirlərdən istifadə etməklə onun mövqeləşdirilməsi strateji idarəetmə ilə sıx bağlıdır. Müəyyən bir marketinq strategiyası ilə bazara girməzdən əvvəl şirkət rəqiblərin mövqeyini, imkanlarını aydın şəkildə anlamalı və rəqibləri ilə mübarizə aparacağı xətt çəkməlidir [2].

Müəssisənin marketinq fəaliyyəti strategiyasının hazırlanması dörd fəaliyyət şəraitinin müqayisəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir: - bazarın xüsusiyyətləri; - müəssisənin gözlənilən fəaliyyət müddəti; - bazara daxil olmanın planlaşdırılan dərinliyi və rəqabətə münasibət.

Marketinq strategiyası bazarda fəaliyyət üçün bələdçidir, aydın şəkildə tərtib edilmiş məqsədləri olan ümumi proqram şəklində tərtib edilmiş, onlara nail olmağın əsas yollarını qeyd etmiş, lazımi resurslarla təmin edilmişdir.

Müəssisənin marketinq strategiyası müəssisənin uzunmüddətli məqsədlərini xarakterizə etmək, marketinq fəaliyyətinin digər funksional fəaliyyətlərlə əlaqələndirilməsini təmin etmək və nəhayət, müxtəlif növ marketinq qərarlarını əlaqələndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Marketinq strategiyaları inkişaf imkanları və maneələri, eləcə də daxili resursları və imkanları baxımından firmanın xarici mühitinə uyğun olmalıdır.

Marketinq strategiyası - təşkilatın ümumi strategiyasının bir hissəsi olan, şirkətin uzunmüddətli perspektivdə mənfəətin və istehsal fəaliyyətindən gəlirin artırılmasında maksimum nəticə əldə etmək üçün mövcud resurslardan necə istifadə etməli olduğunu və / və ya istifadə edə biləcəyini təsvir edən bir element. məhdud resurslara.

Müasir iqtisadiyyatda istənilən şirkət öz fəaliyyətini planlaşdırma əsasında qur-

malıdır. Planlaşdırma şirkətin fəaliyyətinin istənilən sahəsini (istehsalat, kadr, maliyyə, investisiya, marketing, texnologiya, vergi və s.) əhatə etməlidir, lakin şirkətin fəaliyyətinin müxtəlif funksional sahələri üçün planlaşdırmada vurğu fərqli ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün investisiyalar nəinki müəssisə üçün o cümlədən ölkələr üçün belə dayanıqlı inkişafın təməl prinsiplərini təmin etməkdədir. İstər dövlət istərsə də müəssisə bilməlidir ki, onların gələcək iqtisadiyyat fəaliyyəti düzgün formada səciyyələndirilmiş investisiya siyasətindən asılıdır [3] [4] [5]. Məhz marketing, investisiya, texnoloji fəaliyyətlər üçün strateji idarəetməyə, istehsal, maliyyə və vergi üçün isə operativ idarəetməyə keçid xarakterikdir.

Strateji marketing istehlakçıları rəqiblərinkindən daha yüksək istehlak dəyərində malik mallarla təmin edən əmtəə və xidmətlərin yaradılması siyasətini sistemli şəkildə həyata keçirməklə orta bazar göstəricilərini aşmağa yönəlmiş uzunmüddətli plana malik aktiv marketing prosesidir.

Əməliyyat marketingi qısa planlaşdırma üföqlü, mövcud bazarlara yönəlmiş və məhsul, satış, qiymət və kommunikasiya ilə bağlı taktiki vasitələrdən istifadə etməklə müəyyən satış həcmi əldə etməyə yönəlmiş aktiv kommərsiya prosesidir. Strateji marketing şirkətin gəlirlilik və böyümə potensialını təmin edərək, onun resurslarına və güclü tərəflərinə uyğunlaşdırılmış cəlbədic iqtisadi imkanlar və istiqamətlərdə hədəfləyir.

Şirkətin strateji planlaşdırmasında marketingin rolu aşağıdakılardır [6]:

- rəhbər metodoloji prinsipləri təmin edir - şirkətin strategiyasının ən mühüm istehlakçı qruplarının ehtiyaclarına yönəldilməsini nəzərdə tutan marketing konsepsiyası;
- cəlbədic bazar imkanlarını müəyyən etməyə və firmanın potensialını qiymətləndirməyə kömək edən strateji planlaşdırıcılara məlumat verir;
- şirkətin hər bir fərdi bölməsi daxilində strategiyanın işlənilib hazırlanmasına kömək edir.

Şirkətin ümumi strategiyası və marketing strategiyası əsasən eynidir. Marketing istehlakçıların ehtiyaclarına və şirkətin onları ödəmək qabiliyyətinə diqqət yetirir, eyni şərtlər şirkətin missiyası və məqsədləri ilə müəyyən edilir. Strateji planlaşdırmada şirkətlər bir çox marketing anlayışlarından istifadə edirlər və bəzən strateji planlaşdırmanı marketingdən ayırmaq çətin olur. Təcrübədə bəzi şirkətlər öz strateji planlaşdırmalarını "strateji marketing planlaması" adlandırırlar.

Ən uğurlu müasir şirkətlər üçün marketing şirkətin bazarda strateji və taktiki davranışını müəyyən edən biznesin aparılmasının əsas ideologiyasıdır. Oudur ki, müasir iqtisadiyyat şəraitində artıq şirkətin marketinginin marketing konsepsiyalarından birinə arxalanması kifayət etmir, iki sahəyə: strateji və əməliyyat marketinginə dəqiq müəyyən edilmiş bölgüyə malik olmaq lazımdır.

Strateji marketing şirkəti cəlbədic iqtisadi imkanlara və istiqamətlərə yönəldir, onun resurslarına və üstünlüklərinə uyğunlaşdırılmış, onun gəlirliliyi və böyüməsi üçün potensial təmin edir.

Strateji marketingin bir hissəsi kimi:

- şirkətin missiyasını aydınlaşdırır,
- məqsədlər müəyyən edilir
- inkişaf strategiyalarını hazırlamaq;
- şirkətin məhsul portfelinin balanslaşdırılmış strukturu təmin edilir.

Strateji marketing planlaşdırmasının xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir [7]:

- strategiyanın işlənilib hazırlanması istiqamətlərin müəyyən edilməsi ilə başa çə-

tır, onun vasitəsilə istehsalın səmərəliliyinin tələb olunan artımını təmin etmək mümkündür;

□ strategiyanın hazırlanması operativ idarəetmə qərarının seçimindən daha az dolğun məlumatdan istifadəni nəzərdə tutur;

□ strategiyanın işlənilib hazırlanmasında daim yeni məlumatların ortaya çıxması strategiyanın həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan planda dəyişikliklərə səbəb olur; buna görə də strategiyanın hazırlanması mobil proses olmalı, dəyişikliklərə uyğunlaşa bilən və həm ilkin məqsədlərin formalaşdırılmasında, həm də onlara nail olmaq yollarında düzəlişlər etməyə hazır olmalıdır;

□ əməliyyat planlaşdırmasından fərqli olaraq, strateji planlaşdırmada rəqəmsal baxımdan müəyyən qərarların qəbul edilməsinin faydalılıq və effektivlik göstəricilərini müəyyən etmək çətinidir ki, bu da həm rəqəmsal, həm də keyfiyyət göstəricilərinin kombinasiyası əsasında qiymətləndirmə sisteminin işlənilib hazırlanmasını və/və ya tənzimlənməsini zəruri edir. .

Şirkətin marketing strategiyasını formalaşdırarkən, 4 qrup amil nəzərə alınmalıdır [8]:

1. tələbin və xarici marketing mühitinin inkişaf tendensiyaları (bazar tələbi, istehlakçıların müraciətləri, məhsulun paylanması sistemləri, hüquqi tənzimləmə, işgüzar dairələrdə tendensiyalar və s.);

2. bazarda rəqabətin vəziyyəti və xüsusiyyətləri, əsas rəqabət aparan firmalar və onların fəaliyyətlərinin strateji istiqamətləri;

3. şirkətin idarəetmə resursları və imkanları, rəqabət mübarizəsində güclü tərəfləri;

4. şirkətin inkişafının əsas konsepsiyası, onun qlobal məqsədləri və əsas strateji istiqamətlər üzrə prinsipial vəzifələr.

Strateji marketing planlaşdırmasının tam prosesi aşağıdakı əsas addımları əhatə edir:

1. marketing təhlilinin aparılması;
2. şirkətin missiyasının inkişafı;
3. şirkətin məqsədlərinin müəyyən edilməsi;
4. ümumi strategiyanın hazırlanması;
5. nəzarət mexanizminin tərfi.

Şirkətin marketing strategiyasının hazırlanmasında əsas məqam daxili və xarici mühitin təhlilidir. Daxili mühitin təhlili strategiyanın həyata keçirilməsi üçün müəssisənin imkanlarını müəyyən etməyə imkan verir; xarici mühitin təhlili zəruridir, çünki bu mühitdə dəyişikliklər həm marketing imkanlarının genişlənməsinə, həm də uğurlu marketingin əhatə dairəsinin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər.

Həmçinin, marketing tədqiqatları zamanı “istehlakçı-məhsul” münasibətlərini, bu sənayenin bazarında rəqabətin xüsusiyyətlərini, makro mühitin vəziyyətini, sənayenin istehsal olduğu regionun potensialını təhlil etmək lazımdır. Şirkət fəaliyyətə başlayır.

Məhsul portfelinin təhlili şirkətin daxili mühitinin təhlilinin tərkib hissəsidir. Onun köməyi ilə şirkətin məhsul sahəsi qiymətləndirilir, perspektivli gəlirli və perspektivsiz zərərli fəaliyyət sahələri müəyyənləşdirilir. Məhsul portfelinin təhlili şirkətin missiyasını müəyyən edən əsas məhsul qruplarını müəyyənləşdirir, müxtəlif qrupların cəlbediciliyini qiymətləndirir və hər birinin nə qədər dəstəyə layiq olduğuna dair qərarlar qəbul edir. Bu vəziyyətdə strateji marketingin məqsədi marketing mühitinin cəlbedici im-

kanlarından istifadə etmək üçün şirkətin qüvvələrini optimal şəkildə bölüşdürmək yollarını tapmaqdır.

Beləliklə, şirkətin marketinq strategiyasının nəzəri əsaslarının təhlili nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Strateji marketinq – şirkət ətrafında dünyaya və onun ondakı roluna (missiyasına) müəyyən baxışa əsaslanan, qlobalizm, innovasiya, inteqrasiya, bazar ehtiyaclarının perspektivlərinin struktur tədqiqatlarına üstünlük verilməsi və bazarın inkişafının monitorinqi prinsiplərinə əsaslanan müasir marketinqdir. mühit, ictimai əlaqələrdən fəal istifadə (publika).

Məqsəd baxımından tarazlığa, şirkətin, istehlakçıların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının uyğunlaşdırılmasına, bazar mübadilə münasibətlərinin bütün iştirakçılarının tərəfdaşlığına yönəlib və rəqiblərinkindən daha yüksək dəyərə malik mal və xidmətlərin yaradılmasını təmin edir.

2. Bütövlükdə marketinq strategiyası dominant prinsiplər toplusunun, uzun müddət üçün xüsusi marketinq məqsədlərinin və bu məqsədlərə yönəldilmiş biznes fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi üçün vasitələrin (vasitələrin) seçilməsi və birləşdirilməsi üzrə müvafiq qərarların təcəssümüdür. bazar.

3. Marketinq strategiyasının seçimi şirkətin (qurumun) bazardakı mövqeyi, potensialı və ənənələri, məhsulların xüsusiyyətləri, bazar şəraiti ilə müəyyən edilir. Qurumun strukturundan və idarəetmə üsullarından, şirkətin prioritetlərindən və məhsulun xüsusiyyətlərindən çox şey asılıdır.

4. Strategiyanın formalaşması prosesi beş mərhələdən ibarətdir: marketinq təhlili; şirkətin missiyasının inkişafı; şirkətin məqsədlərinin müəyyən edilməsi; ümumi strategiyanın işlənilib hazırlanması; nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi. Zəruri hallarda strategiyaya vaxtında düzəlişlər etmək üçün nəzarət lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Насыева, Л.А., (2013). Xidmət sahələrinin marketinqi.
2. Алексунин, В.А. (2017). Маркетинг в отраслях и сферах деятельности.
3. Mammadov, E.Y., & Azimzadeh, A.J. (2011) Efficiency of the innovation-investment model: experience from China and prospects for Azerbaijan. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, 32.
4. Azimzadeh, A. (2022). Bir Kuşak Bir Yol projesinin Azərbaycan və Çinin ekonomik ilişkisine etkisi. Turan-Sam, 14 (Sp. Issue), 119-126.
5. Мамедов, Э.Я.О. (2011). Государственное регулирование потребительского рынка в условиях формирования рыночной экономики. Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление, (4), 33-37.
6. Иконникова, И.В. (2008). Формирование конкурентной стратегии предприятия на основе маркетинга. Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Экономика, (1), 45-51.
7. Гереев, Р.З., Кучуков, Р.Р., & Манакова, Д.М. (2018). Специфика формирования маркетинговой стратегии предприятия на основе его конкурентных преимуществ. Дневник науки, (7), 13-13.
8. Исаев, А.А. (2017). Формирование маркетинговых стратегий предприятия: теоретический и методологический аспекты. Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса (4 (39)), 115-121.

CONCEPTUAL BASES FOR THE FORMATION OF COMPETITIVE STRATEGIES FOR THE ENTERPRISE BASED ON MARKETING

S.B.Mammadova, A.O.Ahmedova

SUMMARY

This article presents the tasks and stages of the process of developing marketing competitive strategies for enterprises. The system of competitive strategies is considered, and the functions to ensure their implementation are disclosed.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРЕДПРИЯТИЯ НА ОСНОВЕ МАРКЕТИНГА

С.Б.Мамедова, А.О.Ахмедова

РЕЗЮМЕ

В статье представлены задачи и этапы процесса разработки маркетинговых конкурентных стратегий предприятий. Рассмотрена система конкурентных стратегий, а также раскрыты функции по обеспечению их реализации.

Məqalə redaksiyaya 20 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 26 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 338

**KƏND TƏSƏRRÜFATINA İNVESTİSİYA CƏLB EDİLMƏSİ ÜZRƏ
İNNOVATİV FƏALİYYƏTİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

B.X.Feyzullayev, A.M.Hümbətov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

T.Ə.Fərzullayev

Azərbaycan Universiteti
Bakı, Mirəli Qaşqay küçəsi 84
e-mail: togrull@gmail.com

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, investisiya, innovasiya

Keywords: agriculture, investment, innovations

Ключевые слова: сельское хозяйство, инвестиции, инновации

Müasir bazar münasibətləri şəraitində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas amillərindən biri innovasiyadır. Milli iqtisadiyyatın rəqabətədavamlı aqrar sektorunun yaradılması və dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşdırılması perspektivi kənd təsərrüfatında innovativ fəallığın artımının təmin edilməsindən, xüsusən də yeni elmi kəşflərin və işlənmələrin praktiki cəhətdən inkişaf etdirilməsindən, istehsalın təşkili və idarə edilməsi üsullarının yeni formalarının tətbiqindən asılıdır. Müasir şəraitdə innovativ fəaliyyətin intensivləşdirilməsi imkanları onun investisiya dəstəyinin artması nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirilməlidir.

İnvestisiya proseslərinin həyata keçirilməsi üçün fərdi məqsəd və istiqamətlərin balansı, onların ardıcıl həyata keçirilməsi, investisiya strategiyasının müəssisənin ümumi inkişaf strategiyası ilə uyğunluğu, ətraf mühit amillərinin təsirinin nəzərə alınması, mövcud iqtisadi potensial və məqbul risk səviyyəsi nəzərə alınmaqla strategiyanın həyata keçirilməsi, təklif olunan investisiya sahələrinin səmərəliliyi kimi meyarlar investisiya strategiyasının effektivliyini ifadə edir. [1]

Aqrar-sənaye kompleksi və onun əsas sənayesi olan kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının aparıcı magistral sahələrini əhatə etməklə, aqrar-ərzaq bazarını, ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyini, kənd yerlərinin əmək və məskunlaşma potensialını təşkil edir. Ölkə vətəndaşlarının rifahının, milli təhlükəsizliyin və dinamik inkişafın davamlı artmasına nail olmaqda aqrar-sənaye kompleksi ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutur.

Bəzi makroiqtisadi göstəricilərdə aqrar-sənaye kompleksinin xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq, onun bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında rolu və yeri aşağıdakı səbəblərə görə artır:

- ərzaq məhsulları əhalinin ən mühüm həyati tələbatlarının ödənilməsində əvəzsizdir;
- aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf səviyyəsi ərzaq məhsullarının qiymətlərinə, inflyasiyaya, əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir;
- aqrar-sənaye kompleksində yaranan meyillər bir çox digər iqtisadi fəaliyyət növlərinə multiplikativ təsir göstərir;

- kənd təsərrüfatı kənd əhalisinin məşğulluq və gəlir səviyyəsini formalaşdıran, demoqrafik parametrlərə, adət-ənənələrin və mədəniyyətlərin qorunub saxlanmasına təsir göstərən kənd yerlərinin əsas sənayesidir;
- ətraf mühitin qorunmasına və yaxşılaşdırılmasına təsir göstərir;
- aqrar-sənaye kompleksi ölkənin ixrac potensialının formalaşmasında, dövlətin maliyyə dayanıqlığının artırılmasında iştirak edir.

Aqrar-sənaye kompleksinin innovativ inkişafı dedikdə, kənd təsərrüfatının, onunla qarşılıqlı əlaqədə olan sahələrin və bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə məhsuldar qüvvələrin artımı hesabına əldə edilən onun keyfiyyətə transformasiyası başa düşülür. Bu, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı üçün daha mütərəqqi texnologiyaların, kənd təsərrüfatı bitkilərinin təkmilləşdirilmiş sortlarının və heyvan cinslərinin, yeni texnikaların, mütərəqqi təşkilati-təsərrüfat modellərinin, müasir informasiya texnologiyalarının və digər innovasiyaların daim genişləndirilməsi ilə təmin edilir. [2]

Aqrar-sənaye kompleksində innovativ proseslərin inkişafını qiymətləndirərək, bu göstəricilər qrupunda məhsul istehsalının ümumi həcmində yüksək məhsuldar sort və hibridlərin xüsusi çəkisini təhlil edərək; ərzaq məhsullarının ümumi həcmində “sağlam qida” məhsullarının xüsusi çəkisi; gen mühəndisliyi, biotexnologiya, mikrobiologiya, nanotexnologiyalardan istifadə etməklə intensiv, resurslara qənaət edən, ekoloji cəhətdən təmiz, tullantısız innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə istehsal olunan məhsulların payı nəzərə alınmalıdır.

Aqrar-sənaye kompleksində innovasiya proseslərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onlar müxtəlif regional, sektoral, funksional, texnoloji və təşkilati xüsusiyyətlərə görə fərqlənirlər. Bu xüsusiyyətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, aqrar-sənaye kompleksində sənaye istehsal vasitələri ilə yanaşı, canlı orqanizmlər - heyvanlar və bitkilər istehsal prosesində fəal iştirak edirlər. Genişlənmiş çoxalma iqtisadi və təbii bioloji proseslərin qarşılıqlı təsirində baş verir. Ona görə də innovasiyanı idarə edərək təkcə iqtisadi qanunların deyil, həm də təbiət qanunlarının tələblərini nəzərə almaq lazımdır: Cədvəl 1-də Azərbaycan Respublikasında 2010-2021-ci illər üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabelliğini ifadə edən göstəricilər verilmişdir. Cədvələ əsasən, kənd təsərrüfatı müəssisələrində həyata keçirilən investisiya tədbirləri nəticəsində əldə olunan nəticəyə müvafiq, həm bitkiçilik, həm də heyvandarlıq məhsulları üzrə məhsul satışının rentabelliğinin artım dinamikasının müşahidə edilməsi innovasiyaların tətbiqi nəticəsində daha yüksək rəqəmlərin əldə edilməsindən xəbər verir.

Cədvəl 1. AR-da kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul satışının rentabelliği (faizlə)

Göstəricilərin adı	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Dənli bitkilər	39,8	47,3	56,2	55,0	39,5	72,1
Çəltik	-	-	12,0	-	37,2	3,0
Xam pambıq	7,5	10,6	27,2	12,9	19,6	-
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	51,8	201,8	55,0	88,6	81,7	82,1
Tütün	50,0	83,0	87,7	51,0	78,1	54,7
Yaşıl çay yarpağı	3,4	-	15,6	19,2	-	10,4

Kartof	52,5	17,6	27,5	47,4	94,7	64,3
Tərəvəz (açıq torpaqda)	40,9	71,4	42,8	12,1	1,5	30,9
Bostan məhsulları	43,4	43,1	73,6	44,4	32,2	20,9
Meyvə və giləmeyvə	11,3	24,8	28,5	41,0	19,5	78,6
Üzüm	22,4	14,1	6,2	3,6	17,8	28,2
Bitkiçilik məhsulları üzrə	30,0	36,0	40,4	35,7	29,2	51,7
Mal-qara və quş əti, cəmi						
iribuynuzlu mal-qara	5,9	2,4	70,3	22,0	15,5	22,6
qoyun və keçi	26,0	37,9	68,7	56,2	59,1	30,5
donuz	-	-	-	-	32,4	-
quş	10,8	3,0	10,3	2,9	1,9	2,0
Süd	20,8	23,9	20,2	11,2	45,3	25,4
Yun	40,6	26,7	41,4	33,1	45,0	42,4
Yumurta	1,5	9,9	-	-	9,8	16,5
Heyvandarlıq məhsulları üzrə	10,5	7,1	5,9	3,4	9,5	8,5
Kartof	52,5	17,6	27,5	47,4	94,7	64,3
Tərəvəz (açıq torpaqda)	40,9	71,4	42,8	12,1	1,5	30,9
Bostan məhsulları	43,4	43,1	73,6	44,4	32,2	20,9
Meyvə və giləmeyvə	11,3	24,8	28,5	41,0	19,5	78,6
Üzüm	22,4	14,1	6,2	3,6	17,8	28,2
Bitkiçilik məhsulları üzrə	30,0	36,0	40,4	35,7	29,2	51,7
Mal-qara və quş əti, cəmi						
iribuynuzlu mal-qara	5,9	2,4	70,3	22,0	15,5	22,6
qoyun və keçi	26,0	37,9	68,7	56,2	59,1	30,5
donuz	-	-	-	-	32,4	-
quş	10,8	3,0	10,3	2,9	1,9	2,0
Süd	20,8	23,9	20,2	11,2	45,3	25,4
Yun	40,6	26,7	41,4	33,1	45,0	42,4
Yumurta	1,5	9,9	-	-	9,8	16,5
Heyvandarlıq məhsulları üzrə	10,5	7,1	5,9	3,4	9,5	8,5

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az [6]

Aqrar-sənaye kompleksinə investisiyalar pul ifadəsində ifadə olunan, nəticələri uzun müddət ərzində və ya uzun müddətdən sonra təzahür edən xərclərdir. Eyni zamanda, investisiya layihəsinin maliyyə vəziyyətinin müntəzəm monitorinqi zəruridir, istifadə olunan maddi ehtiyatların dəyərindəki dəyişikliklərə xüsusi hesablama metodlarından istifadə edərək minimum səhvlə nəzarət etmək xüsusilə vacibdir. Bir qayda olaraq, mövcud vəziyyətdən və dövriyyədən asılı olaraq, vəsaitlərin dəyəri dəyişir. [3]

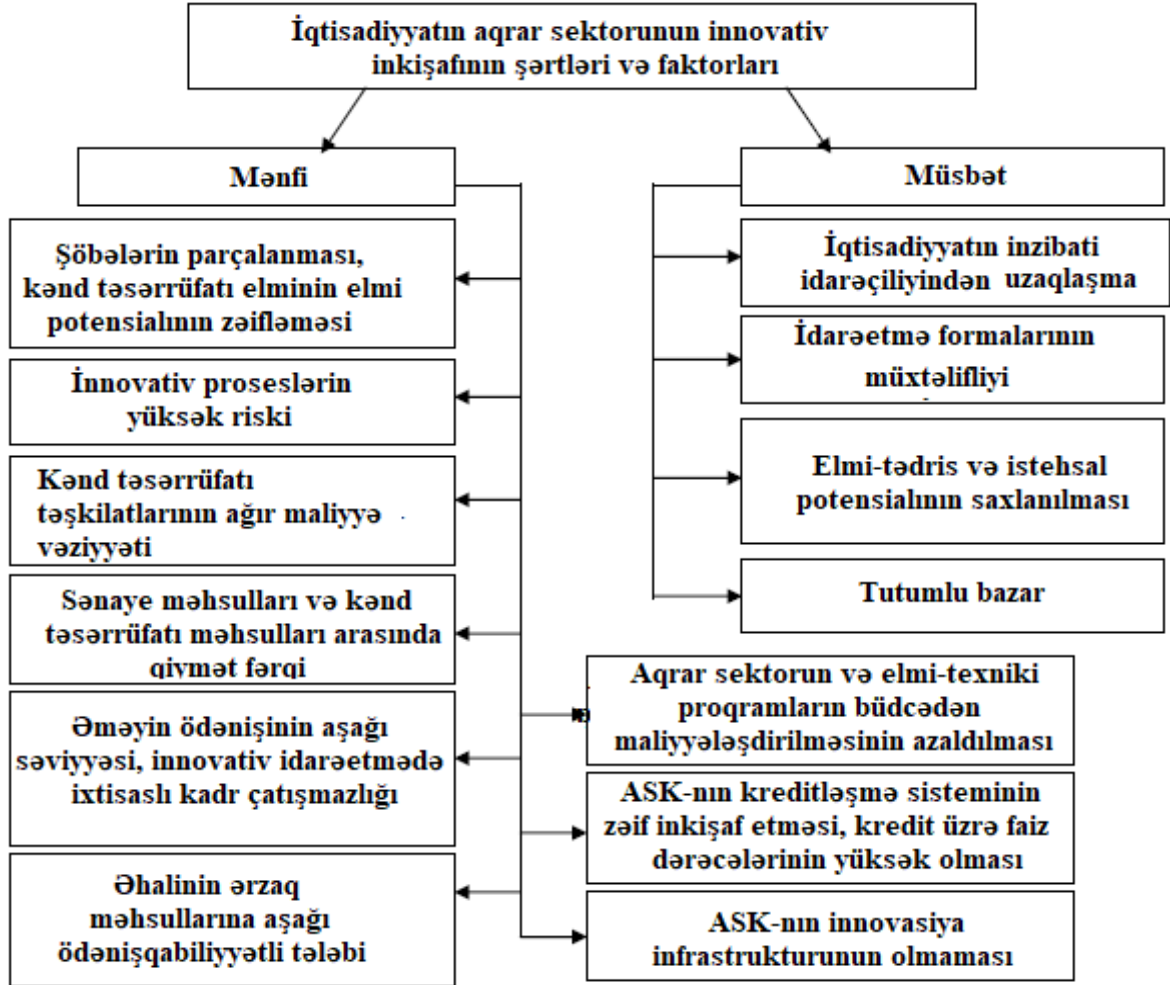
Aqrar-sənaye kompleksinin texniki və texnoloji modernləşdirilməsi, innovativ inkişaf növünə keçid olmadan ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini və ərzaq müstəqilliyini təmin etmək mümkün deyil. Əmtə və xidmətlərin istehsalında və bütövlükdə iqtisadiyyatda innovasiya proseslərinə mane olan bir sıra səbəblər mövcuddur:

1. Real tələbatın olmaması. İnnovasiyalara tələbatın olmaması, çünki iqtisadiyyatda elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrindən istifadə edilmir və innovativ inkişafa mənfi təsir göstərərək, iqtisadiyyatın inhisarlaşdırılması və rəqabət mexanizmlərinin zəifliyi ilə müəyyən edilir. Əsas amillərdən biri əmək haqqının aşağı səviyyədə olmasını qeyd etmək olar. Əməyin ucuzluğu nisbətən aşağı xərcləri və qiymətləri təmin etməklə bərabər, eyni zamanda fiziki əmək tutumlu sahələrin inkişafına təsir edir və istehsalın avtomatlaşdırılmasına əsaslanan yüksək texnoloji proseslərin istifadəsini minimallaşdırır. Bu da əmək vasitələrinin istifadəsini minimuma endirməklə xərclərin azaldılmasına mane olur.
2. Əhalinin əsas hissəsinin real gəlirlərinin aşağı olması və keyfiyyətli məhsul üçün daha yüksək qiymətlər ödəyə bilməməsi, yəni kommertiya təşkilatlarının yüksək keyfiyyətli maşın və avadanlıq ala bilməməsi ilə əlaqədar müştərilərin aşağı ödəmə qabiliyyəti.
3. Qlobal və daxili bazarlar üçün rəqabətqabiliyyətli məhsulların yaradılmasını təmin edə bilməyən iqtisadiyyatın aşağı investisiya aktivliyi.
4. İnnovasiya sahəsində işləmək qabiliyyətinə malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin kifayət qədər olmaması. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi fəal əhalinin xeyli az hissəsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kateqoriyasına aiddir, inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu rəqəm 50%-ə yaxındır.
5. Geri qaytarılma müddəti uzun olan böyük maliyyə xərclərinə ehtiyac səbəbindən innovasiyaya investisiyanın yüksək kommertiya riski; innovasiya proseslərinin qeyri-kamil təşkilati prinsipləri və üsulları; innovasiyaların maliyyə dəstəyi üçün normativ-hüquqi bazanın təkmil olmaması;

Şəkil 1-də iqtisadiyyatın aqrar sektorunun innovativ inkişafının mənfi və müsbət cəhətlər üzrə təhlili verilmişdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının elmi və texnoloji transformasiyasının qarşıda duran miqyasına və məqsədlərinə adekvat olan innovativ inkişaf, aqrar-sənaye kompleksinin düzgün təşkil edilmiş və səmərəli fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı sektorunda innovasiya prosesinə hərtərəfli dəstək verən innovasiyaların yaradılması və mənimsənilməsi prosesinin qarşılıqlı əlaqədə olan təşkilatların iştirakçılarının məcmusunu ifadə edən innovasiya sistemi olduqda mümkündür. [4]

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının modernləşdirilməsi və innovativ inkişafa, enerji və resursa qənaət edən texnologiyalara keçid prosesi işçi qüvvəsinin kütləvi şəkildə buraxılması ilə müşayiət oluna bilər. Bu baxımdan kənd yerlərində şaxələndirməyə, yeni iş yerlərinin açılmasına, kadrların yenidən hazırlanmasına, alternativ fəaliyyətin təşkilinə böyük diqqət yetirilməlidir. Sənaye və sosial infrastrukturun bərpası üçün büdcə vəsaitləri ilə yanaşı, həm daxili, həm də xarici investisiyaların cəlb edilməsi vacibdir. Bütün ölkə ərazisində kəndlərin inkişafına böyük investisiyalar, əlverişli investisiya mühiti yaratmaqla, kənd təsərrüfatına birbaşa büdcə dəstəyi verməklə, aqrar-sənaye kompleksinə sərmayə qoyan kommertiya təşkilatları üçün güzəştli kredit şərtləri müəyyən etməklə investisiyaların cəlb edilməsi zəruridir. Çünki, iqtisadiyyatın aqrar sektorunun innovativ inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsi çərçivəsində sənayenin texniki və texnoloji modernləşdirilməsi həyata keçirilir ki, bunsuz ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək mümkün deyil. Kənd təsərrüfatının texniki və texnoloji modernləşdirilməsi kənd təsərrüfatı istehsalçıların bitkiçilik və yem istehsalı üçün yüksək texnologiyalı maşınlar əldə etməsini stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır. Belə

ki, texniki və texnoloji modernləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi maşın-traktor parkının yenilənmə tempinə xeyli dərəcədə müsbət təsir edir.

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2007	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1000 ha əkinə traktor düşür, ədəd	15.9	13.4	7.7	10.5	13.1	20.0	20.4	21.3	22.2
Bir traktora düşən əkin, ha	63	75	129	96	76	50	49	47	45
Müvafiq bitkilərin min hektar əkin sahəsinə düşən kombaynların (maşınların) sayı, ədəd									
Taxilyığan	3.0	2.1	0.7	1.4	1.8	3.5	3.7	3.8	37.0
Qarğıdalıyığan	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.3	0.2	0.2	0.2

Kartofyiğan	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2	0.7	0.8	0.9	1.1
Çuğunduryiğan	3.5	1.1	1.2	0.1	0.6	3.6	4.8	6.8	27.8
Pambıqyiğan	...	...	4.6	1.7	2.3	3.7	4.8	4.8	4.9
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha									
Taxılıyğan	338	487	1369	736	567	286	272	262	269
Qarğıdalıyğan	2450	5978	18455	17928	17845	3175	4105	4812	5359
Kartofyiğan	4963	3290	15244	12558	4898	1521	1324	1163	951
Çuğunduryiğan	279	944	820	7061	1740	276	210	146	36
Pambıqyiğan	...	...	217	577	439	272	208	207	203
100 traktora düşür, ədəd									
Kotan	15	16	5	6	8	12	13	13	15
Kultivator	5	4	0.4	0.5	1	2	3	4	4
Taxıl-toxum səpən	9	9	2	2	3	5	5	9	10
Otbiçən	3	4	1	1	2	2	2	4	5

* 2007-ci ildən Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatları əsasında

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az [6]

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında investisiya mexanizmlərinin inteqrasiyalaşdırılması nəticəsində, kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatında hər il əvvəlki illərə nəzərən artım dinamikası müşahidə edilir.

Cədvəl 3. “Aqrolinq” ASC tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının lizinqə verilməsi və lizinq yolu ilə satılması, ilin axırına (ədədlə)

	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Traktorlar	419	1061	1346	662	266	137
Kotanlar	380	759	692	197	134	67
Kultivatorlar	12	41	259	188	54	39
Səpici aqreqatlar	148	439	652	180	147	67
Otbiçənlər	131	162	89	64	10	5
Otpresləyənlər	54	73	60	21	34	1
Pambıqyiğanlar	-	-	101	45	12	1
Taxılıyğan kombaynlar	217	116	118	225	54	106
Gübrəsəpən maşın	30	111	65	64	6	2
Çiləyici və tozlayıcı maşınlar	66	110	212	77	88	43
Yumşaldıcılar	2	32	21	2	133	8

Taxıl-toxum təmizləyənlər	8	30	30	28	12	-
Malalar	16	57	219	80	131	72
Ot dırmaqları	32	22	32	29	9	1
Bağarası frezerlər	20	19	25	13	71	2
Traktor yedəkləri (qoşquları)	9	173	588	180	115	30
Kombayna qoşulan biçici aqreqlər	-	5	27	20	14	12
Digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları	94	187	626	260	479	138
Satılmış və verilmiş maşınların dəyəri, milyon manat	28.5	59.2	197.9	130.6	52.3	37.6

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az [6]

Cədvəl 3-ə əsasən qeyd etməliyik ki, yalnız investisiyanın artırılması nəticəsində yüksək inkişaf etmiş maddi-texniki bazanın fəaliyyət göstərməsi və təsərrüfatların yeni maşınqayırma məhsulları ilə yeniləşdirilməsi, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma üçün maşınlar kompleksinin yaradılması, modernləşdirilməsi və texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi əsasında kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırmaq və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək mümkündür.

Aqrar sektorda innovativ aktivliyin aşağı olması bir neçə amil qrupları ilə bağlıdır:

1. İqtisadi amillər sektorun maliyyə vəziyyətini, onun xarici maliyyələşdirmə mənbələrindən asılılıq dərəcəsini, habelə investisiya fəaliyyətini xarakterizə edir. Satılan kənd təsərrüfatı və alınmış sənaye məhsullarının qiymətlərinin qeyri-bərabərliyi səbəbindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları elə iqtisadi vəziyyətə düşdülər ki, onların praktiki olaraq genişləndirilmiş təkrar istehsalı təmin etmək imkanları minimum səviyyədə olur. Bu baxımdan, istehsalın mövcudluğu və inkişaf etdirilməsi problemi elmi-texniki tərəqqi problemini kölgədə qoyur. Qeyd etməliyik ki, innovasiyalar əlverişli investisiya mühiti olan regionlarda yaranır.
2. İnzibati-idarəetmə amilləri, yerlərdə dövlət və kommərsiya təşkilatları münasibətlər sistemini əks etdirir. Yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti, onların təşəbbüskarlığı regionun innovativ inkişafının istiqamətini və mühüm xüsusiyyətlərini xeyli dərəcədə müəyyən edir.
3. İnfrastruktur amillər sektorun iqtisadi mühitə inteqrasiyasının texnoloji imkanlarını xarakterizə edir. Belə ki, təkcə istehsalın inkişafına deyil, həm də sektorun innovasiyalar yaratmaq qabiliyyətini müəyyən edən maliyyə və institusional infrastrukturun vəziyyətinə də diqqət yetirilməlidir.
4. Sosial amillər. İşçi qüvvəsinin keyfiyyəti sektorda innovasiya fəaliyyətinə güclü təsir göstərir, çünki işçi qüvvəsinin təhsil və peşəkar səviyyəsi innovasiyaların və onların nəticələrinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Cədvəl 4. Məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
min nəfər							
2005	4062.3	292.5	1573.6	211.9	174.6	32.3	1777.4
2010	4329.1	306.2	1655.0	287.5	179.1	55.8	1845.5
2015	4671.6	321.4	1698.4	336.4	197.1	60.3	2058.0
2016	4759.9	338.2	1729.6	343.8	198.4	61.2	2088.7
2017	4822.1	345.3	1752.9	347.9	201.0	61.7	2113.3
2018	4879.3	363.7	1769.3	354.5	203.2	62.8	2125.8
2019	4938.5	363.7	1777.7	366.2	205.8	63.2	2161.9
2020	4876.6	356.6	1771.9	357.5	202.7	61.4	2126.5
2021	4988.2	368.4	1809.9	373.4	206.9	62.4	2167.2
faiz							
2005	100.0	7.2	38.7	5.2	4.3	0.8	43.8
2010	100.0	7.1	38.2	6.6	4.1	1.3	42.7
2015	100.0	6.8	36.4	7.2	4.2	1.3	44.1
2016	100.0	7.1	36.3	7.2	4.2	1.3	43.9
2017	100.0	7.2	36.4	7.2	4.2	1.3	43.7
2018	100.0	7.4	36.3	7.3	4.2	1.3	43.5
2019	100.0	7.4	36.0	7.4	4.2	1.3	43.7
2020	100.0	7.3	36.3	7.3	4.2	1.3	43.6
2021	100.0	7.4	36.3	7.5	4.1	1.3	43.4

Mənbə: AR Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az [6]

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi, Azərbaycanda məşğul əhalinin 1.809,9 min nəfəri, yəni ümumi məşğul əhalinin 36,3 %-i kənd təsərrüfatı sahəsində əmək fəaliyyətindədir. Bu da, mövcud fəaliyyət növləri ilə müqayisədə, digərlərinə nəzərən ən yüksək göstəricidir. İnvestisiya təminatı mexanizmləri üzrə innovativ dəstəyin kənd təsərrüfatına istiqamətlənməsi əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olacaqdır. Qeyd etməliyik ki, geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təminatı üçün həm innovativ texnologiyanın, həm də istehsal amillərinin kəmiyyəti əsas faktordur. Məşğul əhalinin 36,3%-inin kənd təsərrü-

fatı sahəsində fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ixtisaslı kadr çatışmazlığı müşahidə edilməkdədir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində kənd təsərrüfatı istehsalının innovativ inkişafı yüksək məhsuldar və əlverişsiz ətraf mühit amillərinə davamlı bitki sortlarından və heyvan cinslərindən istifadəni, onlarda kompleks mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırmanın həyata keçirilməsini, ixtisasartırma, işçilərin əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırır, intensiv istehsala keçidə səbəb olur.

Hesab edirik ki, investisiya imkanlarının genişləndirilməsi ilə modernləşmə, innovativ inkişaf modelinə keçməyə imkan verir, qlobal iqtisadi böhranın mənfi nəticələrini kompensasiya edir, kənd təsərrüfatı maşınqayırmasında, bitkiçilikdə və heyvandarlıqda qabaqcıl texnologiyaların geniş miqyasda tətbiqi yolu ilə yerli kənd təsərrüfatının və emal sənayelərinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan modernləşmə və innovasiyalar aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf strategiyasında intensiv iqtisadi artım amilləri olmaqla yanaşı, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin və ərzaq müstəqilliyinin təmin edilməsinin əsası kimi çıxış edir.

Milli kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəli innovativ inkişafı dövlət orqanlarının səylərinin birləşdirilməsi və qarşılıqlı fəaliyyəti (əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması və innovasiyaya birbaşa dəstək), qabaqcıl texnologiyaların inkişafı vasitəsilə elm, təhsil (xüsusi kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması) və innovasiyalara investisiya qoyan biznes ilə mümkündür. [5] Bu baxımdan, innovasiyaya həm kommertiya təşkilatları, həm də dövlət dəstəyi, investisiya resurslarını kənd təsərrüfatının prioritet sahələrində cəmləşdirə bilən səmərəli mexanizmin təşkili, aqrar-sənaye kompleksində innovasiyaların tətbiqi üçün şəraitin yaradılması, innovativ fəaliyyət üçün kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının mürəkkəbliyi və xüsusiyyətləri aqrar sektorda innovativ proseslərin risklərinin yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Tədqiqat və istehsal nəticələrinin maliyyələşdirilməsi riski, xərclərlə nəticələr arasında formalaşan risk, innovativ məhsullara tələbin qeyri-müəyyənliyi özəl investitorları kənd təsərrüfatının inkişafına investisiya qoymağa maraq göstərməsinə mənfi təsir göstərir.

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun Cədvəl 1-də sadalanan mənfi tendensiyaların əhəmiyyətli hissəsini yaradan əsas problemi kimi kənd təsərrüfatı istehsalçıların aşağı rentabelliğini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, aşağıdakı səbəbləri göstərmək düzgün olar:

- birincisi, kənd təsərrüfatı məhsullarının və sənayenin qiymətlərinin qeyri-bərabərliyi;
- ikincisi, məhsulların son qiymətində kənd təsərrüfatı istehsalçıların aşağı payı.

Aşağı əmək haqqı və ixtisaslı kadrların az olması faktoru, aqrar-sənaye kompleksində müxtəlif profilli ali təhsilli mütəxəssislərin çatışmazlığı ilə əlaqələndirilir. Ölkədə kənd yerlərindən digər sahələrə yüksək ixtisaslı kadrların axını, gənclərin aqrar sahədə işləmək istəyinin olmaması (bir çox tələbələr diplom alıb şəhərdə qalır və öz ixtisasından kənar sahədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olur) əmək haqqının aşağı olması ilə bağlıdır.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatının texnoloji və texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas problemdir. Investisiya imkanları ilə formalaşan innovasiya prosesinin intensivləşdirilməsi üçün əlverişli institusional şəraitin yaradılması və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, özəl biznesin və kənd ailələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin canlandırılması ilə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiy-

yətini və rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə nail olmaq olar. Fikrimizcə, bir-birilə əlaqəli olan, kənd təsərrüfatında elmi tədqiqatlar üzrə innovativ təkliflərin sayının genişləndirilməsi və kənd təsərrüfatı innovasiyalarına həssaslıq və elmdən istehsalata səmərəli innovasiya apararı şəkənin formalaşdırılması kimi bir neçə vəzifəni həll etməklə yaxın gələcəkdə innovasiyaların təşviqi üçün effektiv mexanizm yaratmaq mümkün hesab edilir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı qarşısında duran vəzifələrin həlli yalnız optimal investisiya imkanlarının reallaşdırılması ilə innovativ inkişafa uyğun olaraq mümkündür. İnnovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıda qeyd edilənlər daxildir:

- innovativ inkişafın hüquqi tənzimlənməsinin təmin edilməsi və onun iştirakçılarının maraqlarının qorunması;
- innovasiyaların yaradılması və inkişafı üçün birbaşa və dolaylı investisiya dəstəyinin həyata keçirilməsi;
- prioritet inkişafın müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi üzrə investisiya təminatı mexanizmi;
- tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın səmərəli formalarının inkişafı, təşkilati-iqtisadi strukturların formalaşdırılması;
- aqrar-sənaye kompleksi üçün innovasiya fəaliyyəti sahəsində kadr hazırlığı;
- aqrar-sənaye kompleksinin maddi-texniki bazasının prioritet inkişafı;
- innovasiyalar sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı.

İnvestisiya və innovasiya prosesləri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması, bütövlükdə kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün əsas faktor hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Гайдук, В.И., Попова, Е.В., & Калитко, С.А. (2011) Хозяйственные риски в аграрном предпринимательстве. Труды Кубанского государственного аграрного университета (31), 22-26.
2. Курчеева, Г.И. (2016) Инновационная активность как условие перехода к шестому и седьмому технологическим укладам (на материалах Новосибирской области). Современная конкуренция, 10(3 (57)), 106-118.
3. Мустафаев, А.А. (2014) Методология оценки инвестиций в АПК. Современные технологии управления, (4 (40)), 19-25.
4. Спицын, В.В. (2014). Оценка результативности развития высокотехнологичных отраслей России в сравнении с зарубежными странами. Мир новой экономики, (3), 41-49.
5. Саввин, А.В. (2014) Пути и проблемы инновационного обновления аграрного сектора экономики. В «Организационно-экономический механизм инновационного развития агропромышленного комплекса» (стр.219-222).
6. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2022. AR Dövlət Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

**WAYS TO INTENSIFY THE INNOVATIVE ACTIVITIES
IN ATTRACTING INVESTMENTS IN AGRICULTURE**

B.H.Feyzullayev, A.M.Hümbətov, T.A.Fərzullayev

SUMMARY

This work is focused on the possible ways to speed up the process of attracting investments in agriculture. The authors stress that to overcome the low efficiency of production processes and the decline in profitability in some branches of agriculture a qualitative increase in production efficiency must be achieved and a technological modernization of economic entities must be done.

**НАПРАВЛЕНИЯ ИНТЕНСИФИКАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ПРИВЛЕЧЕНИЮ ИНВЕСТИЦИЙ
В СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО**

Б.Х.Фейзуллаев, А.М.Гумбатов, Т.А.Фарзуллаев

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о возможных путях ускорения процесса привлечения инвестиций в сельское хозяйство. Авторы отмечают, что для преодоления низкой эффективности производственных процессов и снижения рентабельности в некоторых отраслях сельского хозяйства, необходимо качественное повышение эффективности производства и технологической модернизации хозяйствующих субъектов.

Məqalə redaksiyaya 20 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 4 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.94

**GLOBAL FINANCIAL CAPITAL
AS A SOURCE OF SYSTEMIC RISK**

N.A.Quliyev

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: qloballaşma, maliyyə, iqtisadi kateqoriya, sistemli maliyyə riski

Keywords: globalization, finance, economic category, systemic financial risk

Ключевые слова: глобализация, финансы, экономическая категория, системный финансовый риск

Cardinal global technological, political, socio-economic transformations of the last decades, global crisis shocks, the frequency of which is increasing, changing priorities in the development of states, business structures, the emergence of new markets for goods and services have determined innovations in economic and financial science. When the environmental conditions change, economic entities adequately react to it, transforming their own strategies, economic behavior, and forms of interaction with each other. The task of economic science is to explain these changes, if necessary to correct or refute old postulates, to build new hypotheses.

In our opinion, the era of globalization has changed the main characteristics of financial relations so much that while preserving the economic nature of the fundamental categories of money, capital, value, resources, etc. it fundamentally changed their forms, shape, functions and other parameters. Globalization requires the creation of an updated contour of financial theory, which has replaced the classical and neoclassical concepts of finance.

As the main regulator of the reproduction process, finance mediates both the process of creating new value and the process of capital accumulation. The movement of value in its monetary form is the economic basis of the functioning of finance, and finance itself is a category of economic basis. Nevertheless, the emergence of the concept of "finance" and the formation of the classical theory of finance, according to the general opinion of theorists, are connected with the state (superstructure).

The foundations of the classic theory of finance have been developed in the late 19th and early 20th Centuries by K.G.Rau, V.A.Lebedeva, L.Kosa, F.Niti, I.H.Ozerova and other well-known theorists. The foundation of the classical theory of finance is the role of the state in public reproduction as an economic entity, the functioning of which was ensured by the society through the mandatory redistribution of part of the national income in its favor. The science of finance can be defined as the science of ways to best satisfy the material needs of the state.

All theorists agree that the concept of "finance" is historically related to the state and appeared in the process of centuries-old development of commodity-money relations. It was the state that became the first "whale" on which both positive and normative theori-

es of finance began to be built. In the late 19th Century, the final design of the so-called classical theory of finance has been made [1, p.5].

The middle of the 20th Century as a period of the flourishing industrial society is characterized by a significantly increased role of large companies and the formation of financial markets. The problems of primary financial distribution in the main system-forming link - production and business practice - have become relevant in financial science. In the theory of finance, the transition from classical to neoclassical interpretation was marked. In this period, with the efforts of representatives of the Anglo-American financial school, the theory of finance received an absolutely new content. 41 Instead of theoretical concepts about the role of distributive relations in the provision of interests of the state superstructure came studies of corporate finance and capital markets.

In the theory of finance, a new stage in the formation of the financial business sector, functioning in the market of financial assets and liabilities, has come. In the most general form, the neoclassical theory of finance can be defined as a system of knowledge about the organization and management of the financial triad: resources, relationships, markets. Scientists associate the formation of neoclassical finance with the evolution of economic theory and the formation of the neoclassical economic school, in particular with the studies of A.Marshall (neoclassical theory of marginalism), W.Jevons (the theory of marginal utility), E.Bohm-Bawerk (theory of capital and the theory of interest). This period in the development of financial science includes the emergence of theoretical concepts and applied research in the field of corporate finance, financial management and capital markets (portfolio theory and the pricing model in the market of financial assets, the theory of pricing in the option market, the theory of capital structure, etc.).

The new realities of the end of the XX and the modern period of the XXI Centuries are characterized by the deepening and growth of globalization trends, which are strengthened, qualitatively and quantitatively complicated under the influence of the development of information technologies, the network economy, and integration processes in various areas of international relations. The last global crisis finally established an absolute priority in the behavior of all participants of the world community without exception, in all areas of life, on all levels - the fight against risks. This priority – risks – has been transformed into the key idea of many scientific disciplines, not only economic, but also social and political content, and is also an object of managerial activity in business and state structures.

At the same time, the basic element of the market economy has been preserved and acquires new qualitative and quantitative characteristics - capital, relative to which all other elements are derivatives. In the era of the rise of globalization and growing risks, the theory of global finance (following classical and neoclassical) is required, in the center of which there are two basic categories - global financial capital (GFK) and systemic financial risks. The study of these fundamental concepts allows, in our view, to comprehensively characterize the modern picture of the global financial world.

GFK is an evolutionary form of financial capital, formed in the process of merging industrial and banking capital during the period of monopoly capitalism, adapted to modern conditions of financial globalization.

Oddly enough, the concept of global financial capital has not yet found a deep theoretical understanding in the studies of economists. The problems of financial globalization, financial economics, and global financial markets are studied by many scien-

tists and comprehensively covered in numerous works. And GFC, as a basic element of all processes in the financial sphere without exception, was not reflected in the economic literature. Meanwhile, the unprecedented growth of financial markets, financial assets, and capitalization of companies over the past few decades is due to the all-encompassing, unlimited, and poorly regulated power of global financial capital. This power is able to destroy not only the entire national markets and economies of sovereign states, but also to destroy the global financial system through the implementation of systemic financial risks.

A.V.Buzgalin and A.I.Kolganov, investigating the phenomenon of virtual fictitious financial capital as a product of the development of total network markets and global hegemony of capital in the context of the development of the virtual economy and financial globalization, call it and, accordingly, the entire global financial system a spontaneous, weakly regulated "black box" [2, p.58]. Global financial capital has acquired such a scale that it has become uncontrollable to anyone in particular. The movement of global financial capital forms systemic financial risks.

E.O.Mirhorodskaya defines global financial capital as the highest form of financial capital, which is a subjectively expressed and stock (placed in securities) money capital that moves freely in the world economic space, capable of effectively using the organizational reproductive potential of large economic structures, procedures, technologies and systems specific to them management, means of technical and software support, forms of concrete relations, which gives him the opportunity to systematically receive income characteristic of him - financial rent, payment for the results of changes" [3, p.123].

Considering the concept of GFC, you should pay attention to the fact that the traditional definition of "global" in relation to any object, subject or phenomenon of globalization means the scale of universal coverage of countries, territories, that is, global spread. However, it is expedient to emphasize when analyzing GFC not so much on cross-border mobility, but on the globality of its influence on the world economy, politics, almost without exception, the development process in all areas of life. Moreover, it will be more correct to talk about its globality as the potential of universal influence on the modern and strategic vectors of world development. The influence can be both positive (creative, developing) and negative (destructive, threatening) depending on many factors.

GFK creates new workplaces, provides income for participants in production, operations, transactions, stimulates the development of innovative financial technologies, instruments, forms new market segments and types of financial institutions on this basis, strengthens market relationships and interdependencies.

GFK threatens the integrity of financial systems by concentrating in one hand and monopolizing the market, promotes economic overheating and the development of speculative market segments, serves the shadow economy and illegitimate activities of unscrupulous economic subjects, initiates systemic financial risks [4, p.41].

How to determine GFK? It is legitimate to offer several definitions of this concept.

GFK is the value of the totality of monetary resources accumulated in the global economy, which bring income to their owners as a result of management activities carried out by the capital owners themselves or by third parties (trustees, in governing).

GFC is the capital of financial conglomerates belonging to the category of systemically significant global financial institutions. Their list is compiled and annually updated by the FSS and the joint forum of IMF. The concept of "financial conglomerate" and its

characteristics are recorded in official documents at the global level.

GFK is an economic category of financial capital that "works" in the conditions of globalization, manifested in financial relations between state, private and public entities.

GFK is a source (carrier) of systemic financial risks in the global economy, a threat to the stability of the global financial system.

GFK is the "cementing material" of the network economy of the world, its circulatory system, which pumps through its channels trillions of monetary units in different reserve currencies.

GFK is an object of global management of systemic financial risks, which involves the development and implementation of capital requirements, risks of capital accumulation and use, procedures and methods of capital merger and bankruptcy of its holders.

If previously the functions of financial capital were considered to be reproduction of value, accumulation, provision of workplaces, then in modern conditions GFK performs the following functions:

1. Function of initiation of systemic financial risks.
2. Spatial function. According to E.O.Mirhorodskaya, global financial capital controls the processes of economic, social (institutional and sociocultural) development of territories, is able to reproduce the center-periphery structure of the national and global space, which increases the asymmetry of the distribution of wealth between parts of the world, regional groups and individual states. Entering the global economy or large economic spaces on the right periphery puts the economies of individual countries in the conditions of fierce global competition, active penetration of global financial capital into them and inclusion in the composition of large economic structures that cover the space in a network manner [3, p.89].
3. Integration function. If earlier financial capital allowed the formation of new segments of the financial market by means of innovative financial instruments, today the boundaries between segments are blurred, there is a convergence effect, that is, mutual penetration of markets, consolidation of instruments.
4. Virtualization function. It implies a separation from the real economic material basis, the prevalence of electronic carriers of information about capital and its parameters, the functioning of electronic financial markets.
5. The institutional function is connected with the formation of new global financial institutions capable of managing the GFK, as well as supranational structures of global financial regulation.

We present a typology of forms of GFC, which largely explains, firstly, its essential content as a category and, secondly, the diversity of its presence in the economy.

- 1) GFC property (state, private, public ownership of capital, as well as any other classifications of types of ownership).
- 2) GFC function (systemically significant financial institutions – private capital; states – budgets, sovereign investment funds, state reserve funds, international gold and currency reserves of central banks; international financial organizations; public organizations, for example, the church; shadow financial capital – offshore, money mafia and etc.).
- 3) GFC assets (monetary, currency assets, precious metals, securities, derivative instruments, that is, fixed-term contracts, loans and investments).
- 4) GFC networks (monetary provision of interconnections between elements of the network economy).

- 5) GFC flows (cross-border flows of capital between regions, countries, corporations).
- 6) GFC risks (capital as a carrier and source of systemic financial risks – an object of global management; regulated and non-regulated capital).

The given typology will be developed more deeply in the further study. Here we will only note that the ability of GFC to be present simultaneously in various guises, in different regions of the world, mainly in virtual electronic form, to exert a gigantic influence on all market subjects, and, finally, to form a vector for the development of world financial processes, is striking. ГФК, figuratively speaking, is the engine of the modern history of the financial world and at the same time the potential source of its possible demise.

E.O.Mirgorodskaya singles out the immanent characteristics of global financial capital, which is transnational in nature and is deeply and extensively diversified - a special structural mobility and managerial flexibility.

And capital itself and its movement generate risks. Risk is a function of capital, that is, risk is produced one from capital. Arguing about monetary (financial) capital as money that moves along given, selected trajectories in search of reliable, profitable, low-risk placement in any assets around the world, we are simultaneously talking about the risks that constantly accompany, immanent to this process. If we take the last criterion as a starting point, then it is appropriate to consider a different attitude to risk. So, when investing, the investor thinks, first of all, about minimizing the risk. A speculator (from Latin *speculatio* – tracking, viewing, contemplation, speculation) calculates the risk, and the player is ready for any risk for the sake of the game itself. So far we have established that any capital is an income-generating value, the very existence of which is a risk. What risks are relevant for capital as an income-generating value?

Risk (threat)	Result of risk action
Inflation	Depreciation of capital, i.e. loss of part of the value
Reduction of profitability of assets in which capital is invested	Loss of part of income brought by capital
Opportunistic behavior of business partners	Extortion, withdrawal of capital by criminal, fraudulent means
Change of legislation (tax, political, etc.) of the regime in the host country	Loss of (partial) capital
Bankruptcy or default of the enterprise (in another country) where the capital is invested	Loss (partial or full) of capital
Ineffective capital management (low level of management)	Loss of part of the capital income. Loss (partial or full) of capital.

It is legitimate to introduce the term "risk-capital", which, in fact, is used as "risk-capital" in risk management to denote the share of the capital of the organization, which the shareholders are ready to risk, that is, to lose it over a certain period of time under the condition of preserving the business. Limiting and maintaining the level of accidental losses within the framework of the established "risk-capital" can be considered the main practical task of risk management. 49 In the process of research, the category "capital-risk" is understood as a kind of essential relationship, mutual dependence, inseparability of

capital and risk. The existence and especially the movement of capital are always characterized by the risks of loss of all or part of the capital, malicious or for other reasons of an objective, subjective nature, the seizure of all or part of the capital. The vulnerability of capital is so high that at one time it freed the science of financial management, risk management.

References

1. Ковалев, В.В. (2005). Становление неоклассической теории финансов. Вестник Санкт-Петербургского университета. Менеджмент, (1), 3-25.
2. Бузгалин, А., & Колганов, А. (2016). Деньги XXI века: виртуальный фиктивный финансовый капитал. ЧЗХ. ГОД.[Электронный ресурс] URL: <http://www.alternativy.ru/ru/node/782> (дата обращения: 2.06. 2018).
3. Миргородская, Е.О. (2007). Эволюция финансового капитала в условиях глобализации (Doctoral dissertation, Московский государственный университет).
4. Orucov, M. (2020). Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54.

GLOBAL MALİYYƏ KAPİTALI SİSTEMLİ RİSK MƏNBƏYİ KİMİ

N.A.Quliyev

XÜLASƏ

Məqalədə maliyyə münasibətlərinin qloballaşmasının təsiri altında baş verən dəyişikliklərin nəzəri təhlili aparılmışdır. Qlobal maliyyə kapitalının iqtisadi mahiyyəti göstərilmiş, onun ölkənin maliyyə sistemində müsbət və mənfi təsirləri araşdırılmışdır.

ГЛОБАЛЬНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ КАПИТАЛ КАК ИСТОЧНИК СИСТЕМНОГО РИСКА

Н.А.Кулиев

РЕЗЮМЕ

В статье представлен теоретический анализ изменений, происходящих под воздействием глобализации финансовых отношений. Показана экономическая суть глобального финансового капитала и исследованы его позитивные и негативные влияния на финансовую систему страны.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 12 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.9

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR-ƏRZAQ BAZARININ VƏ
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİLİYİNƏ ƏSAS TƏHLÜKƏLƏRİN DİAQNOSTİKASI**

S.R.İbrahimova, M.M.Orucov

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: aqrar-ərzaq bazarı, ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq məhsulları, ÜDM, subsidiya

Keywords: agri-food market, food security, food products, GDP, subsidy

Ключевые слова: агропродовольственный рынок, продовольственная безопасность, продовольственные товары, ВВП, субсидия

Aqrar-ərzaq bazarı Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizlik sistemində bir sıra spesifik xüsusiyyətləri xarakterizə edir. Aqrar-ərzaq bazarı əhalinin müxtəlif qruplarını onların tələbatına uyğun olaraq ərzaq məhsulları ilə təmin edir və bu proses bazar münasibətləri ilə tənzimlənir. Aqrar-ərzaq bazarının əsas tərkib hissəsi ölkənin milli iqtisadiyyatının mühüm hissəsi olan kənd təsərrüfatı sahəsidir. Kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsullarının istehsalı və emalı bir sıra xarici və daxili amillərdən asılı olan mürəkkəb bir sistemdir. Aqrar-ərzaq bazarının ölkə əhalisini kifayət qədər ərzaq məhsulları ilə təmin etməsi dövlətin aqrar siyasətinin mühüm hissəsini təşkil edir. Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində ölkəmizin makroiqtisadi və maliyyə siyasətinin əsas məqsədi struktur dəyişikliyinə və artımın təmin edilməsidir [1, səh.2].

Azərbaycan Respublikası ərzaq təhlükəsizliyinə böyük diqqət verdiyindən, bu sahədə aparılan aqrar siyasət əsasən mövcud potensialdan və torpaq resurslarından səmərəli istifadə etməklə məhsul istehsalı həcminin artırılması yolu ilə məhsul bolluğunun yaradılmasına istiqamətlənmişdir. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliliyinin təmin edilməsi normativ mexanizminin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılması 2001-ci il 2 mart tarixində 640 №-li «Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı»nın təsdiq edilməsi, 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının, 2019-cu il 29 aprel 1143 №-li «Azərbaycan Respublikasında qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair 2019-2025-ci illər üçün Dövlət Proqram» lərinin qəbul edilməsi sayəsində olmuşdur.

Akademik İ.Q.Uşaçov qeyd edir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aşağıdakı əsas məsələlərin həll edilməsini tələb edir:

- kənd təsərrüfatı, ASK-nın istehlak xidməti sferasının və yeyinti sənayesinin texniki-texnoloji modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsi;

- sahələrin innovasiyaları mənimsəmək bacarığı olan kənd potensialının formalaşdırılması;

- kənd təsərrüfatına yararlı istehsalın bərpa edilməsi üzrə geniş miqyaslı işlərin aparılması;

- kənd ərazilərində müasir sosial infrastrukturun yaradılması [2, səh.8].

Ölkəmizdə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar aqrar-ərzaq bazarının fraqmentləşməsinə göstərir. Aqrar-ərzaq bazarı kənd təsərrüfatı məhsullarının iri və kiçik istehsalçıları, həmçinin bu məhsulların satıcılarından ibarətdir. Aqrar-ərzaq bazarında heç bir istehsalçı və satıcı ərzaq məhsulları seqmenti üzrə 10%-dən böyük paya sahib deyil. Məhsulun növü, fəaliyyət seqmenti, bazarda varlığı və şirkətin ölçüsünə daxil olmaqla müxtəlif amillərin müəyyən şəkildə birləşməsi bazarda vəziyyətin qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar-ərzaq bazarlarında olan kompaniyaların iri alıcılardan asılılığı orta qiymətləndirilir. Aqrar-ərzaq məhsullarını idxal və istehsal edən kompaniyaların gəlirlərinin böyük bir hissəsi kiçik alıcılardan daxil olduğu kimi iri alıcılardan da daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, kompaniyaların ¼-i (dördüdə bir) iri alıcılardan asılı olduqlarını qeyd edirlər və bu asılılıq aqrar sahənin bütün seqmentlərində bitkiçilik, heyvandarlıq və emalda özünü göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən aqrar sahənin məhsul istehsalçılarının quruluşunda kiçik təsərrüfatlar üstünlük təşkil edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyalarına görə aqrar məhsulları istehsalçıların 81,9%-i torpaq sahəsi iki hektaradək olan təsərrüfatlardan ibarətdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında ölkə üzrə kənd təsərrüfatlarını torpaq sahəsinə görə qruplaşdırmaq.

Milli iqtisadiyyatın aqrar sektorunda ümumi təsərrüfatların tərkibində xırda təsərrüfatların payı daha çoxdur. Ümumi təsərrüfatların 80,0%-dən çoxunun torpaq sahəsi iki hektardan azdır və bu xırda təsərrüfatların əkin sahəsi ümumi torpaqların 24,1%-ni təşkil edir. Aqrar sektirdə iki-beş hektar torpaq sahələrinə malik olan kənd təsərrüfatları ümumi torpaq sahəsinin 23,9%-ni təşkil etməklə kənd təsərrüfatlarının ümumi sayında 13,9% xüsusi çəkiyə malikdirlər. Torpaq sahəsi 200 hektardan çox olan təsərrüfatların sayı 750 olmaqla bütün kənd təsərrüfatlarının sayında 0,05 paya malik olmalarına baxmayaraq ümumi torpaq sahəsinin 26,3%-ni təşkil edir.

Eyni vəziyyət heyvandarlıq təsərrüfatlarında da özünü göstərir. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatlarına görə, iribuynuzlu heyvandarlıqla məşğul olan fermer təsərrüfatlarında mövcud olan iribuynuzlu heyvanların bir fermer təsərrüfatına düşən orta sayı 7,7 baş təşkil edir və təsərrüfatların 82%-nə təqribən on baş iribuynuzlu heyvan düşür. 2015-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatının, aqrar-ərzaq bazarının və ərzaq təhlükəsizliyinin inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarının reallaşdırılması zamanı ən çox gözlənilən nəticələr arasında 2015-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ərzaq əmtəələrinin ümumi həcmində (ehtiyatların həcmi nəzərə alınmaqla) yerli ərzaq əmtəələri istehsalının xüsusi çəkisinin dəyişilməsi dinamikasına diqqət yetirək. Belə ki, Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bütün növ ət və ət məhsulları göstəricisi üzrə istehsalın həcmi 2015-ci ildə 298,6 min ton, 2018-ci ildə 326,0 min ton, 2019-cu ildə 335,7 min ton, 2020-ci ildə isə 346,0 min ton olmuş və 2020-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən 47,4 min ton, yaxud 15,9% çox məhsul istehsal edilmişdir.

Cədvəl 1

**2015-2020-ci illərdə ərzaq məhsullarının ümumi həcmində ölkəmizdə istehsal olunan əsas
növ ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin dinamikası**

№	ƏSAS NÖV ƏRZAQ MƏHSULLARI	2015			2018			2019			2020		
		Cəmi eh.ton	İstehsal ton	%	Cəmi eh.ton	İstehsal ton	%	Cəmi eh.ton	İstehsal ton	%	Cəmi eh.ton	İstehsal ton	%
1	Hər növ ət və ət məh.	325459	298613	91,7	407061	326024	80,1	421179	335719	79,7	423230	346011	81,7
2	Süd və süd məhsulları	2455392	1924542	78,4	2416958	2080437	86,1	2551713	2150817	84,3	2675673	2192497	81,9
3	Yumurta (min ədəd)	1588670	1552916	97,7	1727619	1676213	97,0	1862425	1827072	98,1	1941901	1906198	98,2
4	Balıq və balıq məhsulları	68755	51237	74,5	77987	61879	79,3	80651	63084	78,2	79052	61217	77,4
5	Bitki yağları	254151	106645	42,0	250164	71143	28,4	266887	75132	28,1	266614	75088	28,2
6	Çörək və çörək məhsulları	1211580	1197600	98,8	1249445	1235000	98,8	1270986	1256400	98,8	1309488	1294604	98,9
7	Kərə yağı	43745	23935	54,7	35349	23638	66,9	37555	24073	64,1	41211	24622	59,7
8	Şəkər	453114	332130	78,3	593005	200983	33,9	727000	271039	37,3	832932	258434	31,0
9	Düyü	38588	2834	7,3	79225	11975	15,1	77200	11070	14,3	83310	9397	11,3
10	Un	2074816	1507440	72,6	2157590	1603133	74,3	2352170	1806069	76,8	2421304	1855293	76,6
11	Buğda	3849706	1639830	42,6	3902413	1991683	51,0	4406068	2114139	48,0	4047775	1818665	44,9
12	Kartof	1520700	839795	55,2	1666570	898914	53,9	1778361	1004172	56,5	1840550	1037637	56,4
13	Hər növ tərəvəz	1496725	1275257	85,3	1763948	1521931	86,3	1974288	1714678	86,8	2058819	1738860	84,5
14	Meyvə və giləmeyvə	1003750	8884158	88,5	1196259	1010816	84,5	1297912	1099710	84,7	1344765	1133132	84,3

Ət və ət məhsullarının istehsal göstəricisi cəmi ehtiyatların tərkibində 2015-ci ildə 91,7%, 2018-ci ildə 80,1%, 2019-cu ildə 79,7%, 2020-ci ildə 81,7% paya malik olmuşdur.

Aqrar sahə ölkənin milli iqtisadiyyatının əsas sahəsi olmaqla yanaşı 2020-ci ilin statistik məlumatlarına görə ÜDM-nin 6,9%-ni təşkil edir. 2020-ci ilin statistik məlumatlarına görə ölkə üzrə məşğul əhalinin sayı 4876,6 min nəfərdir ki, onun da 1771,9 min nəfəri, yaxud 36,3%-i kənd təsərrüfatında çalışır.

2020-ci ildə ölkə əhalisinin sayının 10067,1 min nəfər olmasını, əhalinin 4755,1 min nəfərinin, yəni 47,2%-nin kənd yerlərində yaşamasını da nəzərə alsaq, sosial və iqtisadi baxımdan kənd təsərrüfatı sektorunun ölkə üçün böyük əhəmiyyət daşdığını görürük.

2020-ci ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə 1995-ci il ilə müqayisədə 11,6 dəfə, 2015-ci il ilə müqayisədə 49,5%, 2019-cu illə müqayisədə isə 7,5% artmışdır.

Belə ki, Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 2015-ci ildə bütün növ ət və ət məhsulları üzrə adambaşına istehlak normasının 31,5 kq və adambaşına istehsalın 31,0 kq olduğu halda əhalinin adambaşına faktiki istehlakı 33,5 kq, 2018-ci ildə adambaşına istehlak normasının 31,5 kq və adambaşına istehsalın 31,0 kq olması halında adambaşına istehlakın 39,8 kq, 2019-cu ildə adambaşına istehlak normasının 31,5 kq və adambaşına istehsalın 34,0 kq olması halında adambaşına istehlakın 40,8 kq və 2020-ci ildə isə adambaşına istehlak normasının 31,5 kq və adambaşına istehsalın 35,0 kq olması halında adambaşına istehlak 40,8 kq olmuşdur.

Cədvəl 2 əsasında aparılan təhlildən görürük ki, 2020-ci ildə bütün növ ət və məhsulları üzrə adambaşına istehsal 2015-ci il ilə müqayisədə 12,9% artsada bu müddət ərzində adambaşına istehlakın artım tempi 21,9% olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında adambaşına əsas növ ərzaq məhsullarının istehlak səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, bu gün ölkəmiz ərzaq məhsullarının idxalından asılı vəziyyətdədir.

Əhalinin ərzaq məhsulları üzrə ölkə miqyasında cəmi istehlak xərclərini müəyyən etmək üçün ev təsərrüfatlarında ərzaq məhsullarına bir ayda adambaşına düşən istehlak xərclərinin miqdarından və həmin dövrdə ölkə əhalisinin sayından istifadə etmək lazımdır (Cədvəl 3).

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, 2001-2020-ci illər ərzində həm ölkə əhalisinin sayında, həm də əhalinin adambaşına əsas ərzaq məhsullarına istehlak xərclərində artım vardır. Belə ki, 2020-ci ildə əhalinin atımı 2001-ci ilə nisbətən 24,0%, 2013-cü ilə nisbətən 7,6%, 2015-ci ilə nisbətən 4,9% artdığı halda, müvafiq dövr ərzində əhalinin adambaşına ərzaq məhsullarına istehlak xərcləri 2001-ci ilə nisbətəndə 5,9 dəfə, 2013-cü ilə nisbətəndə 40,7%, 2015-ci ilə nisbətəndə 30,0% təşkil edərək, əhalinin sayının artım tempini qabaqlamışdır.

Cədvəl 4-ün məlumatlarından görünür ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsində son illərdə azalma müşahidə edilir. Belə ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi 2001-ci ildə 92,6%, 2005-ci ildə 99,3%, 2008-ci ildə 96,2%, 2011-ci ildə 102,2%, 2013-cü ildə 101,2%, 2014-cü ildə 100,6%, 2015-ci ildə 100,5%, 2018-ci ildə 95,6%, 2019-cu ildə 93,3% və 2020-ci ildə isə 94,1% olmuşdur.

Hesablanmış məlumatlardan göründüyü kimi, son illərdə ölkə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsində 2005-2018-ci illərlə müqayisədə 2020-ci ildə azalma baş

Cədvəl 2

2013-2020-ci illərdə əsas növ ərzaq məhsullarının adambaşına istehsal və istehlakının dinamikası

Ad	2013			2015			2018			2019			2020		
	adam başına norma	adam başına isteh.	istehlak	adam. başına nor.	adam. başına isteh.	istehlak	adam başına norma	adam başına isteh.	istehlak	adam. başına nor.	adam başına isteh.	istehlak	adam. başına nor.	adam. başına isteh.	istehlak
1.Ət məhsulları	31,5	31,0	33,4	31,5	31,0	33,5	31,5	33,0	39,8	31,5	34,0	40,8	31,5	35,0	40,8
2.Süd məhsulları	232,4	197,0	246,5	232,4	202,0	246,2	232,4	212,0	240,2	232,4	217,0	246,3	232,3	220,0	257,6
3.Yumurta (ədəd)	153,0	166,0	153,0	153,0	163,0	154,0	153,0	171,0	153,0	153	184	165	153	191	175
4.Qənd və qənd məhsulları	17,4		25,6	17,4	34,6	21,7	17,4	20,3	25,3	17,4	27,1	26,3	17,4	25,7	26,9
5.Bitki yağları	9,8	11,2	10,8	9,8	11,1	12,6	9,8	7,2	15,1	9,8	7,5	16,1	9,8	7,4	15,3
6.Balıq məhsulları	7,7	5,3	7,2	7,7	5,4	7,0	7,7	6,3	7,4	7,7	6,4	7,6	7,7	6,1	7,3
7.Kərə yağı	6,7	2,5	4,7	6,7	2,5	4,4	6,7	2,4	3,3	6,7	2,4	3,3	6,7	2,4	3,6
8.Çörək məhsulları	126,1		124,6	126,1	124,8	124,2	126,1	124,8	124,4	126,0	125,9	125,5	126,1	128,6	128,4
9.Kartof	50,6	87,0	72,5	50,6	88,0	71,6	50,6	92,0	73,5	50,6	101,0	82,2	50,6	104,0	83,3
10.Tərəvəz	97,0	126,0	108,0	97,0	134,0	110,4	97,0	155,0	112,9	97,0	173,0	127,7	96,9	174,0	134,1
11.Meyvə və gilə	46,0	90,0	66,9	46,0	93,0	72,7	46,0	103,0	74,2	46,0	111,0	80,4	45,9	114,0	87,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2013-2020

Cədvəl 3

Ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları üzrə illik istehlak xərcləri

İllər	Ölkə əhalisi, min nəfər	Ərzaq məhsullarına aylıq istehlak xərcləri, adambaşına, man	Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına aylıq xərcləri, min man	Ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına illik xərcləri, mln man
2001	8114,3	21,7	176080,3	2113,0
2005	8447,4	35,7	301572,2	3618,9
2008	8779,9	65,2	572449,5	6869,4
2011	9111,1	82,4	750754,6	9009,1
2013	9356,5	91,8	858926,7	10307,1
2014	9477,1	95,6	906010,8	10872,1
2015	9593,0	99,4	953544,2	11442,5
2018	9898,1	119,7	118480,6	14217,6
2019	9981,3	123,8	1235684,9	14828,2
2020	10067,1	129,2	1300669,3	15608,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri

Cədvəl 4

2001-2020-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsinin dinamikası

İllər	Ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları mln. ABŞ dol		İxrac və idxalın saldosu			Əhalinin ərzaq xərcləri mln. manat	Ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsi %
			Mln ABŞ dol	Dolların orta illik məzənnəsi	Mln. manat		
	İxrac	İdxal					
2001	21,4	188,4	167,0	0,9913	155,5	2113,0	92,6
2005	273,2	299,9	26,7	0,9459	25,2	3618,9	99,3
2008	476,4	789,6	319,2	0,8216	257,3	6869,4	96,2
2011	906,9	656,5	250,4	0,7897	-197,7	9009,1	102,2
2013	949,9	788,2	161,6	0,7845	-126,8	10307,1	101,2
2014	840,5	750,7	89,8	0,7844	-70,4	10872,1	100,6
2015	764,6	707,5	57,1	1,0261	-58,6	11442,5	100,5
2018	626,9	997,4	370,5	1,7000	629,9	14217,6	95,6
2019	677,4	1257,0	579,6	1,7000	985,3	14828,2	93,3
2020	689,1	1233,7	544,6	1,7000	925,8	15608,0	94,1

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri

vermişdir. Ölkə üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin ümumi səviyyəsinin bu illər ərzində aşağı düşməsinin əsas səbəbi əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq xərclərinin miqdarının və bu müddət ərzində ölkəyə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları idxalının həcmnin artması olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə ölkəyə idxal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcmi 2005-ci ilə nisbətən 4,1 dəfə, 2013-cü ilə nisbətən 56,5%, 2015-ci ilə nisbətən 74,3%, 2018-ci ilə nisbətən 23,7% artmış və 2019-cu illə müqayisədə isə 1,9% azalmışdır.

Beləliklə, son 10 ildə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının təqribən 3,5%-i nisbətində olan və müvafiq dövr ərzində cəmi büdcə xərclərində 1,1% xüsusi çəkiyə malik olan aqrar subsidiyalar kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərini azaldılmasında və

qiymət rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasında kifayət qədər mühüm rol oynamışdır. Fikrimizcə, dövlət subsidiyalaşdırması kənd təsərrüfatı müəssisələrinə dəstəyin mühüm stimulu və alətidir. Dövlət subsidiyalaşdırılması həyata keçirilmə mexanizminə görə kifayət qədər effektiv deyil. Belə ki, sahibkarlar tərəfindən verilən müraciətlərə baxılmasının şəffaflığı və operativliyi səviyyəsi, habelə yerlərdə qərarların qəbulu bir çox hallarda artıq dərəcədə bürokratlaşdırılıb və uzadılıb ki, nəticədə belə hallar göstərilən dəstək tədbirinin səmərəliliyini azaldır. Bu baxımdan, subsidiyalaşdırma prosesi qaydalarının yenidən işlənməsinə ehtiyac vardır.

Aqrar sahənin məhsulları ilə ölkənin özünütəminatmə göstəricisində də artım olmuş və yerli istehsal potensialının gücləndirilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən strategiya nəticəsində əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi 2015-2020-ci illərdə davamlı olaraq aşağı düşmüşdür.

Yerli aqrar-ərzaq bazarının inkişafını ləngidən əsas amillərdən biri ixtisaslı işçi qüvvəsinin qıtlığıdır [5, səh.41]. Yaranan bu vəziyyət bütövlükdə əməkqabiliyyətli əhalinin kənd yerlərindən şəhərlərə və digər yerlərə miqrasiyasıdır. Belə bir vəziyyət aqrar-ərzaq bazarı inkişafının intensiv layihələrinin həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir. Kənd təsərrüfatının iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək nöqtəyi nəzərini əks etdirən daha bir maneə ASK-nın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün məqsədli proqramlara ayrılan büdcə vəsaitlərindən qeyri-məqsədli istifadəni və kəndin sosial inkişafını göstərmək olar.

İqtisadi təhlükəsizlik kontekstində aqrar-ərzaq bazarının diaqnostikası bir çox yerli istehsalçıların rəqabətin güclənməsinə, habelə dövlət dəstəyinin azalmasına kifayət qədər hazır olmadığını göstərir. Belə bir vəziyyətin yaranmasına fəaliyyətlərin aşağı rentabelli olması; bir sıra regionlara dövlətin diqqətinin kifayət qədər olmaması (belə ki, biznes əsaslandırılmış şəkildə daha inkişaf etmiş və yararlı olan regionlara yönəldilir); kadrların tərkibinin aşağı ixtisaslı olması; kifayət qədər maliyyələşmənin olmaması; kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin aşağı olması və s. amilləri aid etmək olar.

Onu da qeyd edək ki, bu amillərin hamısı bir-biri ilə qarşılıqlı asılıdırlar. Belə ki, istehsalın səmərəliliyinin aşağı olması mənfəətin azalmasına gətirir ki, bu da kənd təsərrüfatı müəssisələrini banklar üçün cəlbedici etmir. Maliyyələşmənin kifayət qədər olmaması isə öz növbəsində innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi üçün investisiyaların qarşısını alır.

Aqrar-ərzaq bazarının və ərzaq təhlükəsizliliyinə əsas təhlükələrin diaqnostikasının aparıldığımız təhlilini ümumiləşdirərək bu nəticəyə gələ bilərik ki, müasir dövrdə ölkənin aqrar-ərzaq bazarına əsas təhlükələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İdxal məhsullarının ölkənin aqrar-ərzaq bazarına hiss edilən təzyiqi;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi səviyyəsinin kifayət qədər olmaması;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyi məsələlərinə sistemli yanaşmanın olmaması;
- Kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün bazara çıxışda maneələrin mövcudluğu;
- Kənd təsərrüfatının elmi-texniki potensialının aşağı düşməsi və ixtisaslı kadrların çatışmamazlığı;
- Kənd təsərrüfatı üçün kredit resurslarının dəyərinin yuxarı olması.

Ədəbiyyat

1. «Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı». (2001) Bakı, 2 mart 2001
2. Ушачев, И. (2008). Основные положения доктрины продовольственной безопасности Российской Федерации. АПК: экономика, управление (12), 1-9
3. «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı». (2008) Bakı, 25 avqust 2008
4. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2021
5. Orucov, M. (2020). Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54

DIAGNOSTICS OF THE AGRICULTURAL FOOD MARKET AND THE MAIN THREATS TO FOOD SECURITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

S.R.İbrahimova, M.M.Orucov

SUMMARY

This article deals with the diagnostics of the main threats to the agri-food market and food security of Azerbaijan. The analysis of the development of agriculture in Azerbaijan in 2003-2020 is presented.

ДИАГНОСТИКА АГРАРНО-ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО РЫНКА И ОСНОВНЫХ УГРОЗ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

С.Р.Ибрагимова, М.М.Оруджов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена диагностике основных угроз агропродовольственному рынку и продовольственной безопасности Азербайджана. Представлен анализ развития сельского хозяйства страны в 2003-2020 гг.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 13 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.94

BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ MÜLKİ-HÜQUQİ MÜQAVİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

M.M.Orucov, N.S.Muradova

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: biznes müqaviləsi, sahibkarlıq fəaliyyəti, müqavilə tənzimlənməsi, dispoitivlik

Keywords: business contract, business activity, contractual regulation, dispositivity

Ключевые слова: предпринимательский договор, предпринимательская деятельность, договорное регулирование, диспозитивность

Hüquq o müqavilə münasibətlərinin hüquqi mexanizmini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu münasibətlər onu tələb etsin. Hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyinin tərkib hissələrindən biri məhz bundan ibarətdir. Buna görə də qanunverici tərəfindən iqtisadi münasibətlərin hüquqi müxtəlifliyini əks etdirən müqavilələrin yeni növlərinin (yarımtiplərinin) vaxtında yaradılması vacib məsələdir [1, səh.28]. “Sahibkarlıq təşəbbüsünə can atmaq insan təbiətində məhdudlaşsa da, sahibkarlıq mədəniyyəti və etikası, dəyərlər sistemi və prioritetləri cəmiyyətdə onilliklər, hətta əsrlər boyu formalaşır [2, səh.102].

Mülki vəziyyətdə və sahibkarlıq fəaliyyətində müqavilə mülki hüquq obyektlərinin hərəkəti üzrə bütün proseslərin qanuni şəkildə rəsmiləşdirilməsinin əsas yolu kimi görünür. Sahibkarlar mülki hüququn obyektlərini əldə etmək və ya özgəninkiləşdirmək üçün bütün hərəkətlərini qanuni şəkildə rəsmiləşdirməli olduqları üçün müqavilə hüquqi baxımdan onlar üçün sahibkarlıq fəaliyyətini aparmaq üzrə əsas iş alətinə çevrilir. Müqavilə sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri arasında mülki, işgüzar, təşkilati və digər ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicilərindən biridir [3, səh.41].

İ.V.Yerşovanın sahibkarlıq hüququ sahəsində ifadə etdiyi mülahizə kifayət qədər əsaslı görünür: “qanunvericiliyin inkişafı və onun tətbiqi təcrübəsi artıq bu gün sahibkarlıq hüququnun predmetini, onun tənzimlənməsi sferasına sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlərdən başqa, həm də iqtisadi fəaliyyətin digər növləri ilə bağlı münasibətləri də daxil etməklə genişləndirmişdir”. Həqiqətən də, sahibkarlıq fəaliyyətinin müqavilə ilə tənzimlənməsi həm iri biznesin, həm də kiçik və orta biznesin subyektləri üçün, o cümlədən mikro müəssisələr üçün də xarakterikdir. Azərbaycanda kiçik və orta biznes bütün əmtəə və xidmətlər bazarının böyük bir hissəsini təşkil edir və iri bizneslə müqayisədə daha geniş yayılmışdır, buna görə də cəmiyyətin demək olar ki, bütün həyat fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Hüquqi tətbiq fəaliyyətində sahibkarlıq müqavilələrinin tətbiqinə yönəlmiş islahatların bir sıra nəticəsi göz qabağındadır. Bu cür müqavilə quruluşu onların məzmununa daxil olan təsərrüfat müqavilələrinin şərtlərini müəyyən etməyə, gələcəkdə sahibkarlar arasında müqavilə əməkdaşlığının ümumi qaydalarını müəyyən etməyə imkan verir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə öhdəliyi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- müqavilə üzrə qarşı tərəflər arasında konkret hüquqi münasibətləri tənzimləmək;
- bu müqavilə öhdəliyi çərçivəsində tərəflər üçün məqbul olan qarşılıqlı fəaliyyət üsullarını müəyyən etmək;
- üzərinə götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin konkret qaydası və şərtləri, habelə qəbul edilmiş müqavilə öhdəliyinin pozulması halında təqsirkar qarşı tərəfin məsuliyyətə cəlb edilməsinin həcmi və şərtləri.

Öz mahiyyətinə görə sahibkarlıq müqaviləsi sahibkarlıq subyektlərinin iradəsini və maraqlarını qanundan daha dolğun və dəqiq şəkildə əlaqələndirməyə və tənzimləməyə qadirdir.

Sahibkarlıq müqaviləsinin müstəqil hüquqi hal kimi yaranması və mövcudluğunun obyektiv şərti subyektin sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində yaranan sahibkarlıq müqaviləsinin hüquqi xüsusiyyətləridir.

Müqavilənin sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinin mühüm aləti kimi yüksək əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır, belə ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektlərinin iradəsinin həyata keçirilməsinin hüquqi forması kimi sahibkarlıq müqavilələri çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin öhdəliklər hüququnun hüquqi tənzimlənməsinə həsr olunmuş bölməsində sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn öhdəliklərin tənzimlənməsinin xüsusi qaydası göstərilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı öhdəlikləri xarakterizə etmək üçün, sahibkarlıq hüquqi doktrinasında iki anlayışdan istifadə olunur: “sahibkarlıq müqaviləsi” və “sahibkarlıq öhdəliyi”. Bir tərəfin sahibkarlıq fəaliyyətinin aparılması ilə bağlı öhdəliklərinə sahibkarlar (sözün geniş mənasında, hər hansı peşəkar bazar iştirakçısı deməkdir) arasında və eyni zamanda sahibkarlar və istehlakçılar arasında öhdəliklər daxildir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində müqavilələrin hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərinin müəyyən edərək qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm və əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənedici xüsusiyyəti, bir tərəfdən, onun ictimai mahiyyəti, digər tərəfdən isə, dövlət tərəfindən bu cür fəaliyyətlərə nəzarətin dövlət tənzimlənməsi şəklində mövcudluğudur. Dövlət nəzarəti sahibkarlıq münasibətləri öhdəliklərinin hüquqi tənzimlənməsi sferasına mühüm təsir göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təkcə qanunvericilik normaları ilə deyil, həm də digər hüquq sahələrinin normaları: vergi, inzibati, valyuta, gömrük və s. tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq aydındır ki, sahibkarlıq müqavilələri də müəyyən dərəcədə bu sahələrin hüquq və qanunvericilik tənzimlənməsində təbədir. Bundan əlavə, sahibkarlar sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan vətəndaşlardan fərqli olaraq, xüsusi rəqabət qanunvericiliyinin, ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyin, reklam qanunvericiliyinin normalarını rəhbər tutmağa borcludurlar. Nəticə etibarilə, sahibkarlıq müqavilələrinin belə xüsusi hüquqi tənzimlənməsi bu cür müqavilələrdə hüquqi tənzimlənmənin fərqli xüsusiyyətlərinin olduğunu bir daha vurğulamağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində sahibkarlıq müqavilələrinin birbaşa və hərtərəfli hüquqi tənzimlənməsinin olmamasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Eyni zamanda, sahibkarlıq müqavilələrinin faktiki tənzimlənməsi daxili mülki qanunvericiliyə məlum olan hər hansı digər müqavilə strukturları ilə eyni şəkildə həyata ke-

çirilir.

Mülki qanunvericilik sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində öhdəliklərin hərtərəfli tənzimlənməsini həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində olan bəzi sahibkarlıq müqavilələri növlərinə dair qaydalarla fərqli bir prosedur müəyyən edilmədiyi təqdirdə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin öhdəliklərə dair ümumi müddələrinin iş müqavilələrindən irəli gələn öhdəliklərə tətbiq edilməli olduğu qənaətinə gəlinir və digər xüsusi qanunlar, belə xüsusi qaydalar olmadıqda isə müqavilə haqqında ümumi müddələrlə tənzimlənilir.

Müqavilələrin müəyyən növləri üçün müvafiq növ öhdəliklərin qanunvericiliklə tənzimlənməsinin mahiyyətini, onların qanunla və ya digər hüquqi aktda nəzərdə tutulmuş müqavilələrin əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır.

Bu gün sahibkarlıq müqaviləsinin mürəkkəb mülki hüquq və ictimai hüquq tənzimləmə institutu olması barədə doktrinal olaraq ədalətli fikir formalaşmışdır.

Sahibkarlıq sahəsində müqavilələrin tənzimlənməsində sahibkarlıq subyektlərinin sərbəst iradəsinə əsaslanan fərdi tənzimləmə mühüm yer tutur. Bu prinsipə uyğun olaraq sahibkarlıq subyektləri qanunvericilikdə adı göstərilməyən müqavilələr bağlaya və icra edə bilərlər. Belə bir vəziyyətdə bağlanmış müqavilənin hüquqi tənzimlənməsinə, oxşar münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarını, onlar olmadıqda isə müqavilə və öhdəliklərə dair ümumi müddəalar tətbiq ediləcəkdir.

Beləliklə, sahibkarlıq müqaviləsinin azadlığı, digər şeylərlə yanaşı, işgüzar hüquq münasibətləri subyektlərinin onun məzmununu müstəqil şəkildə müəyyən etmək qabiliyyətini və istənilən vaxt razılışma yolu ilə onu dəyişdirmək və ya ləğv etmək imkanlarını nəzərdə tutur.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan qanunvericiliyində müqavilə mülki və sahibkarlıq hüququnun əsas institutlarından biridir. Bütün müqavilələrə münasibətdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin imperativ normaları və mülki və sahibkarlıq qanunvericiliyi sisteminə daxil olan digər normativ aktlarda məcburi qaydalar nəzərdə tutulmuşdur və onlara əməl edilməməsi bağlanmış müqavilələrin etibarsızlığına gətirib çıxarda bilər. Bununla belə, mülki qanun mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri üçün kifayət qədər yüksək davranış azadlığı müəyyən edir, ona görə də tərəflərin istəyinə əsasən müqavilədə şərtlərin və əsasnamələrin müəyyən edilməsinə yol verilir. Burada sahibkarlıq sahəsində müqavilələrin şərtlərinin şərh edilməsi zərurəti vacib ola bilər. Doktrinada ifadə olunan fikirlə razılışmaq lazımdır ki, "Azərbaycannın sahibkarlıq müqaviləsi üzrə hüquqi təcrübəsi müqavilə üzrə ədalətliyi təmin etmək və ədalətsiz biznes təcrübələrinin qarşısını almaq vasitəsi kimi hüquqi üsullarından istifadə istiqamətində təkamül edir"

Risk edərək təklif etməyə cəsarət edirik ki, müasir dünyada müqavilələrin əhəmiyyətli hissəsi təşkilati xarakter daşıyanlar da daxil olmaqla, sahibkarlıq müqavilələri kimi təsnifləşdirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkarlıq müqaviləsi anlayışını konsepsiyanın göstərilən baza formulirovkaları əsasında başa düşülməsinə yanaşma, müqavilənin mahiyyətini tərəflərin hər birinə xeyirli olan razılışma kimi və müqavilənin şərtlərini yerinə yetirmə yolu kimi daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Müqavilə düzgün icrası ilə tərəflərin maraqlarının təmin olunduğu hüquqi vasitədən başqa bir şey deyil [4, səh.32].

Bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi, dövlətin sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi münasibətlərini imperativ reseptlər və "daxilidən" nəzarət üsulu ilə tam tənzimləməkdən imtina etməsi şəraitində, müqavilələr, o cümlədən sahibkarlıq müqavilələri, sahibkarların müstəqil şəkildə qarşı tərəflərlə münasibətlərini ən rahat şəkildə qurmaları üçün çox əhəmiyyətli hüquqi vasitədir. Elmi ədəbiyyatlardada sahibkarlıq sahəsində müqavilə probleminə əsasən müvafiq müqavilələrin iştirakçıları kimi sahibkarların maraqları baxımından baxılır ki, bu da tamamilə başa düşüləndir.

Ənənəvi olaraq, hüquqşünaslar sahibkarlıq müqavilələrini müvafiq müqavilələrin iştirakçıları kimi sahibkarların maraqları nöqtəyi-nəzərindən baxırlar və təhlil edirlər ki, bu da kifayət qədər başa düşüləndir və təbiidir, çünki belə müqavilələr sahibkarlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, cəmiyyət üçündə bu müqavilələr və sahibkarlıq müqavilələrinin vasitəsi ilə tənzimlənən sahibkarlıq fəaliyyətinin özündə xüsusi maraq kəsb edir. Üstəlik, bu cür maraq təkcə hər bir vətəndaşın sahibkarlar sırasına qoşulmaq və müvafiq olaraq belə bir müqavilənin predmetinə çevrilmək imkanları ilə deyil, həm də sahibkarlıq müqavilələrinin aktiv şəkildə bağlanması və icrası ilə müəyyən edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində öhdəliklərin sahibkarlıq xarakteri daşmasına baxmayaraq, belə müqavilələrin tərəfləri arasında öhdəlik münasibətləri etibar, inam və xoş niyyətə əsaslanmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində müqavilə öhdəliyi qarşı tərəflər arasında iqtisadi münasibətlərin konkret hüquqi rejimini müəyyən edir, tərəf-sahibkarlar arasında qarşılıqlı fəaliyyət formalarını, sahibkarlıq müqaviləsi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi qaydasını və şərtlərini müəyyən edir. Əslində, məhz sahibkarlıq müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin iradəsini razılaşdırmağa imkan verir. Bu baxımdan E.V.Bogdanova, E.E.Bogdanova, D.E.Boqdanova sivilizasiya doktrinasında deyilən fikirlə razılaşmaq lazımdır. Qanunvericilik mülki hüquq münasibətlərində etimad ideyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar nümayiş etdirir. Bəzi hallarda qarşı tərəflər arasında etimad nəzərdə tutulur, digərlərində isə yalnız fərziyyələr kifayət etmir və etimad, hüquqi vasitələrlə stimullaşdırılır və sözün əsl mənasında cəmiyyətin hüquqi həyatına daxil edilir. Bu baxımdan, mülki hüquqa ilk növbədə müqavilə hüquq münasibətləri iştirakçılarının vicdanlılıq prinsipinin daxil edilməsini qeyd etmək lazımdır [5, səh.28].

Sahibkarlıq müqaviləsinin sahibkarlıq münasibətlərinin tənzimlənməsi və sabitləşdirilməsi vasitəsi kimi tədqiq edilməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, malların, işlərin və xidmətlərin dövriyyəsi zamanı yaranan sahibkarlıq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sahibkarlıq müqaviləsindən istifadə etmədən faktiki olaraq mümkün deyil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimləyicisi kimi sahibkarlıq müqaviləsi, məsələn, biznesin aparılması üçün binaların və ya avadanlıqların icarəyə götürülməsi münasibətlərindən başlayaraq, onun məhsulların tədarükü, malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi və s. ilə bitən bütün mərhələlərində mövcuddur.

İctimai münasibətlərin dövlət tənzimlənməsini, bu halda işgüzar münasibətləri müqavilə tənzimlənməsi ilə müqayisə etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, sahibkarlıq subyektləri üçün müqavilə tənzimlənməsi ən sərfəlidir, çünki o, tərəflərin qarşılıqlı davranışlarını müəyyən etməkdə daha çox sərbəstlik verir, son nəticədə bu tərəflər arasında faktiki münasibəti məqbul və konkretləşdirir. Dövlət tənzimlənməsi isə öz spesifikliyinə və qarşısında duran vəzifələrə görə faktiki münasibətlərin və hüquqi münasibətlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bütün təsərrüfat subyektləri üçün tətbiq edilməli olan ümumi davranış qaydalarını müəyyən edir. Lakin bu o demək deyil ki, mü-

qavilə tənzimləməsi dövlət tənzimlənməsindən üstündür və ya onu əvəz edə bilər. Bu baxımdan, M.V.Voronin və T.Q.Okriaşvili haqlı olaraq qeyd edirlər ki, sosial münasibətlərin səmərəli inkişafına həm müqavilə tənzimləməsinin, həm də dövlət-hüquqi tənzimləmənin mövcudluğu şərait yaradır. Məhz sahibkarlıq fəaliyyətinin belə tənzimlənməsində dövlət və müqavilə tənzimləməsinin simbiozu özünü göstərir.

E.V.Boqdanov düzgün olaraq ümumiləşdirir ki, keyfiyyətə, qiymətə və s. tələbdə sahibkarlıq müqaviləsində yalnız de-yure iki tərəf iştirak edir - təsərrüfat subyektləri (de-fakto), reallıqda isə demək olar ki, istənilən təsərrüfat müqaviləsində sahibkarlıq subyektlərindən başqa dövlət və cəmiyyət də iştirak edir.

Hal-hazırda elm adamları arasında tamamilə əsaslandırılmış bir fikir var ki, işgüzar münasibətlərin tənzimlənməsinə dövlət və müqavilə tənzimləməsinin birləşməsinə əsaslanan yanaşma dövlətin müsbət aspektlərini birləşdirməyə imkan verən uğurlu təcrübədir.

Elmdə belə bir fikir çoxdan möhkəmlənmişdir ki, sahibkarlıq mühitində biri sahibkarlıq subyektini statusuna malik olan şəxslər tərəfindən bağlanan müqavilələr sahibkarlıq müqaviləsi kimi təsnif edilir.

Bəzi alimlər tədqiqatlarında istehlakçı müqavilələri ilə sahibkarlıq müqavilələrini qarşı-qarşıya gətirirlər. Bununla belə, fikrimizcə, belə bir təzad tamamilə əsaslandırılmır, çünki bu müqavilələrin oxşar müqavilə strukturları arasından bu müqavilələrin ayrılması haqqında danışmağa imkan verən bir sıra əhəmiyyətli xüsusiyyətləri var. Ən çox yayılmış müqavilələrdən biri olan pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi, iki şəxs arasında fərdi qaydada bağlanan adi alqı-satqı müqaviləsi ilə müqayisədə daha sərt və daha həcmli hüquqi tənzimləməyə malikdir. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, pərakəndə satış müqaviləsində vətəndaşlar arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsində sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyən iki bərabərhüquqlu subyektin vətəndaşlara-istehlakçılara mal satması üçün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarın iştirakı ilə bağlanmış müqavilələrdir.

Əgər onun hüquqi mahiyyətini müəyyənləşdirməyə və doktrinal mövqelərdən dərk etməyə çalışsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan iki fenomeni ehtiva edir: birincisi, hər iki iştirakçının sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirdiyi öhdəlik, ikincisi isə öhdəlikdir. Müvafiq olaraq, istifadə olunduğu hüquq normalarının ardınca gələn bu anlayış, işgüzar öhdəliklər və müqavilələr də daxil olmaqla, geniş spektrli münasibətlərə tətbiq edilir. Bu məsələdə xarici təcrübəyə istinad edərək qeyd etmək olar ki, Fransa qanunvericiliyi bütün müqavilələrin kommersiya, mülki və qarışıq bölünməsinə nəzərdə tutur. Kommersiya müqavilələri kommersiya maraqlarını güdən sahibkarlar arasında bağlanan müqavilələrdir. Sırf mülki müqavilələrdə tərəflərdən heç biri sahibkar kimi çıxış etmir. Qarışıq müqavilələr kommersiya maraqlarından çıxış edən sahibkarla sahibkar olmayan və öz hərəkətlərini kommersiya marağı güdmədən həyata keçirən şəxs arasında bağlanan müqavilələrdir. Ehtimal etmək olar ki, bu cür bölmə sahibkarlıq və qeyri-sahibkarlıq müqavilələri arasındakı əlaqəyə dair yerli ədəbiyyatda ümumiyyətlə geniş yayılmış baxışa uyğun gəlir.

Beləliklə, iş müqavilələri aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

1. Sahibkarlıq müqavilələri sahibkarlıq fəaliyyəti çərçivəsində bağlanır.
2. Sahibkarlıq müqavilələri sahibkarlar arasında inkişaf edən üfqi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üsuludur.
3. Sahibkarlıq müqaviləsi onun bütün tərəflərinin sahibkarlar olduğu halda sahibkarlıq müqaviləsi sayılır. Yəni, əgər müqavilənin bir tərəfi sahibkardırsa, digəri isə sahibkar de-

yilsə, onda belə müqavilə sahibkarlıq müqaviləsi deyil. Ancaq bu fikir, əlbəttə ki, çox mübahisəlidir. Müqavilənin hansı məqsədlə, məişət və ya biznes məqsədi ilə bağlanması fərqi yoxdur. Müəyyən şərtlərdə belə bir razılaşma istehlakçı müqaviləsi və ya pərakəndə satış müqaviləsi kimi təsnif edilə bilər.

4. Sahibkarlıq müqaviləsi həmişə işgüzar məqsədlər üçün bağlanır.

Beləliklə, sahibkarlıq müqaviləsi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədlərinə qarşılıqlı nail olmaq üçün bağladıkları müqavilədir.

Sonda bir daha vurğulamaq yerinə düşər ki, müasir bazar münasibətləri, sahibkarlığın inkişafı rəqabət səviyyəsinin yüksəldilməsi və dispoziitiv dövlət tənzimlənməsi və iştirakçıların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanır. Məhz belə mühüm prinsipləri rəhbər tutaraq, şəxslər sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirirlər ki, onların da tənzimlənməsində mülki normalar mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Левушкин, А.Н., & Федечко, Ф.И. (2014). Правовая сущность непоименованного договора и реализация его в рамках принципа свободы договора. Юридический мир, (4), 27-30.
2. Ершова, И.В., & Тарасенко, О.А. (2018). Малое и среднее предпринимательство: трансформация российской системы кредитования и микрофинансирования. Вестник пермского университета. Юридические науки, (39), 99-124.
3. Orucov, M. (2020). Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54.
4. Сулейменов, М.К., Покровский, Б.В., Жакенов, В.А., и др. (2017). Договор в народном хозяйстве (вопросы общей теории).
5. Воронин, М.В., & Окришвили, Т.Г. (2018). Современное состояние частного права в России: теоретико-правовой анализ. Актуальные проблемы российского права, (6 (91)), 25-31.

PROPERTY AND LEGAL CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN BUSINESS ACTIVITIES

M.M.Orucov, N.S.Muradova

SUMMARY

This article examines the legal nature, essence and significance of an entrepreneurial contract, its role in the implementation of entrepreneurial activities. Among other things, the authors make an attempt to define a business contract and determine its distinctive features.

**ИМУЩЕСТВЕННО-ПРАВОВЫЕ ДОГОВОРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

М.М.Оруджов, Н.С.Мурадова

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются правовая природа, сущность и значение предпринимательского договора, его роль в осуществлении предпринимательской деятельности. Среди прочего, авторами предпринимается попытка дать определение предпринимательскому договору и определить его отличительные признаки.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 14 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.39

**THEORY OF MONETARY AND CREDIT POLICY
IN CONDITIONS OF INSTABILITY OF ECONOMIC SYSTEMS**

E.M.Adishirinzadeh

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: mayil_oruc@yahoo.com

Açar sözlər: pul, pul-kredit siyasəti, kommersiya bankları, kredit əməliyyatları, mərkəzi bank

Keywords: money, monetary policy, commercial banks, credit operations, central bank

Ключевые слова: деньги, денежно-кредитная политика, коммерческие банки, кредитные операции, центральный банк

Money plays an extremely important role in a market economy. As A.M.Rikachev said, money is a common bond that connects us into what is called the organism of the national economy. They link consumers to producers, workers to capitalists, capitalists to buyers. They serve as a general form of economic relations of our time [1, p.78]. “Money is not a thing, but a “social relation,” K.Marx wrote in “The Poverty of Philosophy” [2, p.175]. Money is an external (real) expression of social relations based on barter transactions. This definition emphasizes the social nature of money, which, consequently, determines its social role [3, p.95].

Money affects the development of society and the ongoing socio-economic processes.

The content of money and the possibility of using it to solve economic and social tasks are constantly changing, adapting to the conditions of production. The very fact of the movement of money gives rise to the possibility of accumulating and redistributing monetary resources through financial markets and public funds, the largest of which is the state budget. The market is impossible without money and monetary circulation. Money is in constant motion and carries out a continuous turnover: it serves the processes of selling goods and services, the accumulation of capital and the formation of savings, it is used in payments in financial transactions (transactions with securities, credit transactions) and non-commodity payments (taxes, fees, rents, fines and etc.). Commodity-money relations require some amount of money they need to carry out their functions.

In market economy, the peculiarities of money circulation are that it serves as an object of predictive planning by the state, commercial banks, legal entities and individuals. The efficiency of the use of money in the economy predetermined the creation of monetary systems, that is, systems organized and regulated by state laws on the circulation of money in the country. The monetary system consists of a number of elements: the name of the monetary unit, the security of banknotes, emission mechanism, structure of the money supply in circulation, the procedure for predictive planning of money circulation, the mechanism of monetary regulation, the procedure for establishing the currency course, the order of cash discipline in the economy. Through the monetary system, the state regulates the circulation of money and pursues a monetary policy in the sphere of monetary re-

lations.

The development of production leads to an increase in the role of money. Money circulation is a constant element of the reproduction process. In a market economy, there is a contradiction between the constant formation of free cash from enterprises of different forms of ownership and the population, and the need to use these funds for needs and requirements of reproduction. Society is interested in the continuity of the circulation of production capital and the implementation of expanded reproduction, which is associated with an increase in GDP, production assets, and the renewal of the labor force. In this regard, if necessary, enterprises attract additional financial resources. This need may arise in the case of a seasonal nature of production, an additional production order, a time gap between the implementation of significant one-time costs and their return, financial difficulties that have arisen associated with a lack of own working capital, etc. In the resource market, enterprises show demand for factors of production: land, labor, entrepreneurial ability and capital. Free cash forms the loan capital and besides, they are not unlimited, so capital is a limited resource. The distribution of resources is highly unequal, and each factor is paid differently: labor by wages, land by rent, capital by interest, entrepreneurial ability by profit. Free cash is accumulated and redistributed through financial markets where financial intermediaries operate, which form their resource base mainly by issuing obligations and use these funds to purchase securities and make loans. Through financial intermediaries, cash flows in the form of additional financial resources are received by business entities and population, while funds are provided on certain conditions: urgency, payment, repayment, security. The economic category that reflects the movement of loan capital is credit. In the modern economy, the functions of accumulating funds, lending to economic entities, issuing means of payment, making financial investments are carried out by various credit and financial institutions, which are organizations that generate income mainly from transactions with financial instruments or intermediary services in financial markets. Financial institutions include such financial intermediaries as deposit-type credit institutions, insurance companies and pension funds, financial investment companies. These institutions also include organizations that ensure the functioning of financial markets: stock and currency exchanges, brokers, dealers, and other professional participants in the securities market. The institutions that provide the performance of special credit and financial functions include the Central Bank, budgets of different levels, extra-budgetary funds.

Commercial banks are the most common financial intermediaries. Their services are used by the state, economic entities, and the population when placing funds in deposits. Funds raised by depository organizations are used to issue bank, consumer, and mortgage loans. With the necessary credit resources, the banking sector ensures continuity and the effectiveness of social reproduction, improving the quality of life of the population. Thus, money contributes to the formation of credit spheres, accumulation and redistribution of financial resources through various funds and the creation of a special system of financial relations.

Commercial banks, in order to regulate the lending process, pursue a credit policy designed to determine rational relationships with various categories of borrowers, the economic and legal framework for lending operations, general approaches and procedures for lending to specific categories of borrowers. The general directions of the credit policy for making a decision on issuing a loan include the following elements: loan conditions

(interest rates, terms, etc.), borrower creditworthiness standards, methods for ensuring the fulfillment of loan obligations, a system for financing reserves for possible losses, measures to ensure the return of a loan. Non-cash money of commercial banks plays an important role in modern monetary systems. The money of commercial banks includes termless deposits of the non-banking sector in these banks. The release (withdrawal) of non-cash money of a commercial bank into circulation occurs during operations of purchase (sale) of assets (securities or currency) from its customers or when issuing (returning) loans. Commercial banks separately carry out the issue (withdrawal) of cash by them into circulation, which are associated with credit and cash transactions. Thus, a regular supply into the economy and the withdrawal of money from the economy occurs regularly in the form of small change, banknotes and termless deposits of commercial banks.

As a result of credit operations, a monetary sphere is formed, characterized by monetary relations between the lender and the borrower, associated with the transfer of funds for temporary use on the terms of repayment, urgency, payment. The basis of this process is credit operations that meet the real needs of the economy in the means of circulation and payment.

Given the importance of money in a market economy, the state controls and regulates the amount of money and credit provided to the economy as a whole.

Maintaining the stability of the monetary system largely depends on financial organizations that represent the emission mechanism of money, form the money supply and its structure, determine the procedure for securing banknotes and the procedure for setting the exchange rate, as well as the procedure for predictive planning of money circulation. These financial institutions include the banking system. The country's banking system is a combination of various types of national banks, banking institutions and credit institutions operating on the basis of the country's general monetary mechanism in a certain period [4, p.73]. The main link in the banking system of any state is the central bank. Central banks emerged as commercial banks with the right to issue banknotes. The issue of money is divided into the issue of cash and non-cash money. In addition to the central bank, there is another source of money emission - the banking system, where there is an active interaction between the central and commercial banks (for example, central banks issue loans to commercial, etc.). The mechanism for expanding the emission of non-cash money is based on the effect of credit and deposit multiplication, which contributes to the expansion and contraction of the money supply by commercial banks. The ability of the central bank to create money is not limited because, by acquiring certain assets from business entities or by granting loans to commercial banks, he pays off his obligations, which can lead to a significant increase in money in the economy. Therefore, he must use this opportunity carefully, since its main task is to protect and ensure the stability of the national currency, its purchasing power, which implies maintaining balance in the monetary market. As an instrument of state management of the economy, the central bank conducts monetary regulation. The money and commodity markets in the economy are closely interconnected and by pursuing a targeted monetary policy (changing, for example, the money supply), the state, represented by the government, has the ability to influence both the money market and the commodity market. At the same time, credit and credit relations determine the scale and specifics of money issue and money circulation; credit also has direct relation to the circulation of capital and business activity of the busi-

ness, ensuring the continuity of production. Measures for the conduct of monetary policy by the state are aimed at creating macroeconomic balance in the commodity and money markets, the balance between the volume of demand and supply of money, ensuring a balance between exports and imports.

A policy is a way of performing sequentially related actions, where the principles are the basis for determining the appropriate policy and how to implement it.

Depending on the sphere of social relations that is the object of political influence, we can talk about economic policy, social, cultural, technical and other policies. Monetary policy is only one facet of a wide range of policies pursued by the bank and the state in the banking sector.

There are many definitions of this term.

Some economists view monetary policy as the management of the money supply in financial and foreign exchange markets and economic entities to loans and at an interest rate, appropriate to certain economic goals.

Such a definition one-sidedly reveals the mechanism of influencing the state management of the economy, since it excludes the methods, methods, tools used by the monetary authorities.

A different interpretation of monetary policy can be found in Irishev B.K.: "Monetary policy is a set of interrelated measures taken by the monetary authorities in the monetary system in order to regulation of the conjuncture and the reproductive process". In this position of the author, it would be rational to replace the complex of interrelated measures with the concept of a strategy or a mechanism that gives a deeper assessment of the actions of the state. Monetary policy is the main strategy for government management of the entire banking sector, the structure and dynamics of the money supply, inflation and foreign exchange processes, gold and foreign exchange reserves and investment volumes. The main goal of any state policy, including monetary policy, is to improve the welfare of the population.

From our point of view, for the success of monetary policy its coherence with other areas of socio-economic development, ensuring the interests of the country in the system of world economic relations, and its economic security is of fundamental importance. Without such linkage, it is impossible to have long-term financial stability of the country. None of the above definitions can claim to be complete and accurate.

Monetary policy is an economic strategy of the state through the mediation of special financial and credit institutions for the regulation of money circulation and money supply, which is aimed at achieving the best positive economic and social results, as well as inflation control, creation of conditions for economic growth and the formation of a foreign economic climate at each specific stage of social development.

This definition links the responsibility of the state and its monetary authorities for the result of the ongoing monetary policy in the economic and social spheres, in foreign economic activity, taking into account the current situation in the social development of a single country and the world community as a whole. It reflects the realities of ongoing changes in the world based on globalization in various spheres of human life.

Monetary policy can be considered in a "narrow" and "broad" sense. The "narrow" policy is understood as the achievement of the optimal exchange rate through investments in the foreign exchange market, accounting policies and other tools that affect short-term interest rates. "Broad" policy is aimed at combating inflation through the impact on the

money supply in circulation.

The founder of a broad understanding of monetary policy was John Law [5, p.23]. In his book "The Youth of Science", V.Anikin writes: "Law argued that the key to economic prosperity is the abundance of money in the country. Not that he considered money itself to be wealth, he understood perfectly well that true wealth is these are goods, enterprises, trade. But the abundance of money, in his opinion, ensures the full use of land, labor, entrepreneurial talents. Law wrote: "Domestic trade is the employment of people and the exchange of goods. Internal trade depends on money. More of them gives occupation of more people than a smaller number ... ". Good laws can bring the circulation of money to the fullest extent to which it is capable, and direct the money into those branches that are most advantageous to the country; But no laws can give people jobs if there is not enough money in circulation to pay the wages of more people" [6, p.41].

The concept of monetary policy began to take shape at the beginning of the century.

Since monetary policy is based on the theory of money, which studies, among other things, the process of influencing the state of the economy as a whole by money and monetary policy, the content of a particular concept of monetary policy directly depends on which direction of economic thought she arose. Today, the theoretical problems of money and monetary policy are a field of heated debate and rivalry between opposing schools in the Western world.

The main dividing line lies between the Keynesian approach, which embodies the ideas of the operational use of money as a tool for the daily management of the economic situation and stimulating the pace of economic development, and monetarism, which condemns such manipulations in the monetary sphere, leading, according to the supporters of this doctrine, to strengthening economic contradictions and disproportions and hinder the operation of spontaneous market stabilizers. Keynesianism, as is known, was formed in the 30's and 40's and quickly occupied the dominant position in the theoretical literature and programs of economic policy; monetarism first entered the arena later, in the mid-1950's, and for a long time was the object of skepticism and attacks from the academic and government circles of the leading capitalist countries.

By putting forward the slogan "money matters", the monetarists gave a powerful impetus to the development of monetary research. Proponents of this trend accused orthodox Keynesians of ignoring the important role of monetary factors in the reproductive process and in carrying out obviously pro-inflationary policy. They paid special attention to the study of various effects and economic consequences of monetary shifts, highlighting in as a decisive link in the dynamics of the money supply. However, in the end, the position of the monetarists led to the hypertrophy of the role of money in economic mechanism, to an unjustified portrayal of them as the most important, determining factor in the development of the conjuncture and the dynamics of the nominal (expressed in current prices) national income.

Indeed, in fundamental aspects, these schools are similar, since both focus on government policies that affect aggregate demand to such an extent that production and aggregate supply issues are left out of the analysis. The real differences between schools, insofar as they explore the problem of choosing between monetary and fiscal policy, emerge from empirical observations.

In "The General Theory of Employment, Interest and Money" (1936), J.M.Keynes substantiated the need for constant and widespread intervention state into economic life with the help of primarily fiscal regulatory tools to prevent economic crises and ensure employment. In practice, the embodiment of these views was, above all, the policy of the so-called "built-in stabilizers." In accordance with this policy, when the prerequisites for an economic recovery appear, the central bank must saturate the economy with money through the rediscounting of obligations of economic agents, such as bills or mortgage-backed securities. When signs of "overheating" are detected, the central bank should begin to reduce the money supply, causing a controlled slowdown in economic growth.

In 1970-80s, the main ideas of Keynesianism were criticized by the economic school of "monetarists" (founder of the school - M.Friedman).

In "The Monetary History of the United States, 1867-1960", M.Friedman and A. Schwartz write about the patterns they have identified, according to which the growth rate of the money supply in circulation is associated with the movement of the cycle, anticipating the overall pace of development of the business cycle. Friedman and Schwartz's research uncovered a relationship between growth rates money supply and extremum points in the business cycle.

Monetarists see great danger in manipulating the money supply. They believe that in the process of regulation there is a certain lag between the change in the money supply and the corresponding effect in the sphere of production duration from 5 to 21 months in a cyclical crisis and 13-14 months - with a cyclic rise. In this regard, it is concluded that central banks should conduct a uniform increase in the money supply - no more than 3-5% per year. It is this increase in the money supply, in his opinion, causes business activity in the economy. This effect lasts for 6-8 months, after which the values of macroeconomic indicators return to their original level.

Monetarist Scholars Advocate Priority tight monetary policy does not depend on the state conjuncture and is aimed at limiting inflation and its main function is a control over the issue of money in circulation. At the same time, the purpose of such control is to match the money supply with the long-term growth rate of the economy. It is believed that such an orientation towards long-term trends in the field of monetary circulation will best contribute to maintaining optimal economic growth rates. According to some monetarists, the anti-cyclical regulation of the market economy disrupts the operation of spontaneous market forces, resulting in an increase in inflationary trends.

In support of these conclusions, the monetarists referred to the experience of the 1970's of the last century, when many industrialized countries increased the money supply (leading to inflation), but economic growth was not observed. This situation is called "stagflation", inflation combined with stagnation. The effects of a tight monetary policy pushed uncompetitive companies out of the market, and this served as the basis for the "new" economic growth. However, Keynesians also do not reject the need for a restrictive policy. The disputes between these two currents, in fact, boil down to the fact that monetarism rejects the idea of "injecting money for future economic growth."

Modern Keynesians and monetarists recognize that a change in the money supply affects the volume of GDP, but they evaluate both the significance of this influence and the mechanism differently: from the point of view of Keynesians, a certain level of interest rate should be the basis of monetary policy, and from the point of view of monetarists - the very supply of money.

The approach to politics is largely predetermined by the initial ideological and philosophical premises underlying various political and economic trends and schools. Thus, the conclusions of the Keynesian doctrine are dictated by the philosophy of activism inherent in this current, the energetic intervention of the state in economic processes to mitigate cyclical fluctuations in the situation and achieve a high level of production and employment of the workforce strength. Monetarists also defend the principle of non-interference in economic life. They have a negative attitude towards the ideas of a "compensatory" policy and put the principle of stabilizing the purchasing power of money as the most important condition for maintaining the general economic equilibrium at the forefront.

Thus, monetarists oppose the active macroeconomic policy of the state. The economy of capitalism, they argue, is fundamentally stable, and the state's interference only disrupts the natural mechanisms of adaptation of economy to changing conditions.

To date, among the central banks of the largest the monetarist approach is popular, focused on securing the money supply in order to stabilize prices. In the same time a range of new phenomena such as capital flows, financial innovations, stock bubbles, etc. force researchers to reconsider fundamental ideas of monetarism.

The development of the economy at the turn of the 20th-21st Centuries is characterized by the growing processes of globalization of economic systems, destroying the boundaries of national economies, the growing liberalization of economic regimes; the growing influence of transnational corporations in the functioning of the national economy; the growing dependence of states on global and financial markets. As O.S.Sukharev notes, monetary policy should not be adjusted to the economic structure, but should form this structure through its impact on the economy.

Today, monetarism is no longer a complete antipode to the Keynesian concept of economic development. Currently, there is a synthesis of Keynesianism and monetarism - an independent theoretical model, accumulating elements of both economic theories. With this attitude most experts agree, and disagreements, as a rule, arise in connection with the choice of ways to solve these problems. According to D.S.Lvov, the main direction in the development of monetary relations should be ensuring a normal cash flow, allowing efficient functioning of the real sector of the economy.

For decades, the world's leading economists have paid great attention to monetary policy issues. Recently, most countries have recognized keeping inflation rates at a consistently low level as its main goal.

Monetary policy is traditionally regarded as the most important direction of the state's economic policy. Monetary policy, being part of the national economic policy, must be inscribed in the overall goal of developing the national economy and contribute to the achievement of macroeconomic balance.

The state must effectively manage the functioning economic processes. For this, it is necessary to clearly define certain goals and specify the corresponding tasks. At present For the time being, there is no single ideal system for the formation of monetary policy, due to the fact that regulatory instruments vary significantly depending on various conditions, for example, on the stage of economic development, the degree of development of the banking system, etc. At the same time, in each state, monetary instruments are improved and changed over time. However, despite the difference in the conditions for conducting monetary policy, there are common fundamental principles built-

ding specific national management systems. One of these principles is the choice of the main goal of conducting monetary politicians. In economic policy, the problem of goals is central, since it is the most important stage in the organization of the development of economic processes.

References

1. Рыкачев, А.М. (1910). Деньги и денежная власть. СПб. – с.6.
2. К.Маркс. (1955) Нищета философии. К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения, т.4. – с.110.
3. Трахтенберг, И.А. (1962) Денежное обращение и кредит при капитализме. Акад. наук СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений.
4. Белотелова, Н.П., & Белотелова, Ж.С. (2014) Деньги. Кредит. Банки.
5. Уэрта, Х. (2008) Уэрта Де Сото Х. Деньги, банковский кредит и экономические циклы. Пер. с англ., под ред. А.В.Куряева.
6. Orucov, M. (2020) Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54.

İQTİSADİ SİSTEMLƏRİN QEYRİ-STABİLLİYİ ŞƏRAİTİNDƏ PUL-KREDİT SİYASƏTİ NƏZƏRİYYƏSİ

E.M.Adışirinzhadə

XÜLASƏ

Məqalə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi şəraitində dövlətin pul-kredit siyasətinin nəzəri konsepsiyasının formalaşması məsələlərinə həsr olunmuşdur. İqtisadi böhran şəraitində ölkədə həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin nəzəri təhlili aparılmışdır. Pul-kredit siyasətinin ölkə iqtisadiyyatına və ümumi daxili məhsulun artımına təsiri göstərilmişdir.

ТЕОРИЯ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ НЕСТАБИЛЬНОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Э.М.Адыширинзаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам формирования теоретической концепции денежно-кредитной политики государства в условиях нестабильности экономики страны. Проведен теоретический анализ денежно-кредитной политики страны в условиях экономического кризиса. Показано влияние денежно-кредитной политики на экономику страны и на рост валового внутреннего продукта.

Məqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 18 iyul 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.97

**ASSESSMENT OF THE EFFICIENCY
OF INNOVATION MANAGEMENT IN AGRICULTURE**

A.M.Alizadeh

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: axmed.alizade.1983@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, idarəetmə, inteqral səmərə, rentabellik indeksi

Keywords: innovations, management, integral efficiency, profitability index

Ключевые слова: инновации, управление, интегральная эффективность, индекс рентабельности

The effectiveness of management can be expressed through the efficiency of the functioning of the managing (subject of management) and managed system (object of management):

$$Eu = Eou \times Esu,$$

where Eu is a management efficiency, Esu is an efficiency of the control system (subject of management), and Eou is an efficiency of the controlled system (object of control).

Determining the efficiency in the agricultural field can be performed according to the regional, administrative, organizational division, structural levels of the sector management [1, p.125].

In order to know how effective the management of innovations in the agricultural sector is, it is necessary to take into account the mutual relationship between the efficiency of the main production and the efficiency of innovations.

The efficiency of the enterprises operating in the field of agriculture is closely related to how production and raw materials are used. At this time, the effectiveness of the management of agricultural enterprises is determined by the level of its use of resources such as land, workers, raw materials and financial means. Thus, we can show the essence of innovation management in agricultural enterprises as goal - resources - production - result - impact [1, p.136].

To assess management, such characteristics as efficiency, economy, efficiency are used.

The effectiveness of management is defined as a correlation between the result and the goal of production (the degree of approach to the goal).

Profitability of management is a comparison of the result and the costs of management (the price of approaching the goal).

The effectiveness of management in enterprises depends on the implementation of the chain of timely preparation, adoption and implementation of management decisions.

The main factor of the effectiveness of management in agricultural sector enterprises is the efficient organization of production process in these enterprises. The level of efficiency of the management in agricultural enterprises depends on the evaluation of the skills and performance of management personnel in solving the issues put to the

task and increasing the efficiency of production process. To determine this, it is necessary to pay attention to the indicators that determine the increase in the efficiency of the production process as a result of the improvement of management. Here, by comparing the plan and actual indicators showing the increase in production volume mainly as a result of the improvement of management, it is possible to see how much output has increased through the improvement of management efficiency.

In order to determine the work of management personnel in the enterprise in action, it is necessary to compare their annual activities and learn how they affect efficiency.

The indicator of management efficiency of the *i*-type functional subsystem (*I_e*) is determined by the following formula;

$$E_{eu} = F_{ef} / P_{ef} \times 100,$$

where *F_{ef}*, *P_{ef}* are the actual and planned indicators of the management efficiency of the *i*-th type of subsystem (technological, social, environmental, economic), respectively.

The effectiveness of the management process in agricultural sector enterprises is measured by the extent to which the company operates profitably and achieves set goals.

If we look at the management of innovations in agricultural enterprises as the result of the influence of management functions in these enterprises and evaluate the effectiveness of the influence of these management functions as 0 - not implemented, 0.5 - not implemented efficiently enough, 1 - effectively implemented, then the efficiency of the innovation management system will be determined by the ratio of the share for each function, and the control system will be ideal, if one of the functions is performed less efficiently, it will be partially efficient, and if one of the functions does not work, all the functions of the control system will not work efficiently enough. In general, the effectiveness of a control system will be determined by the effectiveness of the weakest performing function (the "weak link").

To assess the effectiveness of organization management, the following indicators are used:

General result indicators of the efficiency of the management process in agricultural enterprises: average value of personal funds, thousand manats, net profit (loss) per 100 hectares of cultivated land, manats.

Indicators of social efficiency in agricultural enterprises: the ratio of the average monthly salary of the employees of the enterprise to the average salary for the region, %; including management staff, %;

Indicators of efficiency of the management apparatus: the share of salaries of management employees in the annual wage fund of employees of the enterprise, %;

Productivity indicators of management labor in agricultural enterprises: income per employee of the management apparatus from the sale of products, the provision of work and services, thousand manats; net profit (loss) per employee of the management apparatus, thousand manats.

In agricultural enterprises, it is not always possible to evaluate the beneficial effect obtained from innovations in the production process, as well as in operation, by means of value indicators, that is why two measures are used as a generalizing indicator of the minimized cost and quality of the innovation.

If it is not possible to determine the functional quantitative relationship between quality and reduced costs, expert or statistical methods are used to determine the average weighted generalized indicator of innovation;

- minimization of environmental pollution;
- consideration of modern technical conditions, rules and requirements;
- to new sales markets of manufactured products and services and those products and bringing services to groups with new consumers.

For the purpose of analyzing and evaluating the innovations applied in agricultural enterprises, Methodical proposals for evaluating the efficiency of investment projects are used. Evaluation of the effectiveness of the innovation project is determined as a result of determining its effectiveness indicators:

- As a result of the implementation of the innovation project for the participants of the innovation project commercial (financial) efficiency, which takes into account financial results;
- As a result of the implementation of the investment project for the state, regional and local budget budget efficiency reflecting financial results;
- Economic efficiency, which takes into account the costs and results related to the implementation of the innovation project;

The social, ecological, political and other consequences of the innovation project, which have other consequences that cannot be evaluated, are considered as additional indicators of efficiency.

To assess the overall economic efficiency of innovations, a system of indicators can be used:

- integral effect (net present value, net present or net present value, net present effect) - the value of the differences between results and innovation costs for the billing period, reduced to one, usually the initial year, that is, taking into account the discounting of results and costs;
- Profitability index (index of profitability, profitability index) - the ratio of income to innovation costs as of the same date;
- rate of return (internal rate of return, internal rate of return, rate of return on investment)
- the discount rate at which the amount of discounted income for a certain number of years becomes equal to innovative investments;
- payback period - based on the cash flow with the reduction of invested funds in innovation and the amount of cash flow to the present value.

Existing methods for the economic evaluation of innovative projects are based on the assessment and comparison of the volume of investments and cash receipts due to investments in innovations.

One of the evaluation methods is to determine the payback period for investments in an innovative project as the ratio of the volume of capital investments to the profit received. The general indicator of investment evaluation is the return on investment - the percentage of the total amount of profit received from the introduction of innovation to investment.

To take into account inflation and time lags, when assessing the effectiveness of investments, the estimated expected profit from innovation is reduced by the percentage of inflation (increase in prices) or discounting is applied.

Evaluation of innovative projects should be comprehensive: economic evaluation of the effectiveness of investments; risk assessment; assessment of the strategic importance of the project for the organization; social and environmental impact assessment.

However, the final assessment of the effectiveness of agro-innovations is given by the market, the consumer, and the result of innovative activity is a product sold on the market with high profitability.

To assess the effectiveness of the development of scientific achievements, VNIIESKh has developed a number of methodological recommendations [2, p.15].

When evaluating scientific and technical products, a system of indicators is usually recommended in accordance with the above criteria and the identified types of efficiency: technological, economic, social and environmental, which correspond to similar subsystems of agricultural production (Table 1).

Table 1

Evaluation of the effectiveness of the development of scientific achievements		
Stage of scientific development	Evaluation of the effectiveness of the study	
	fundamental	applied
creation stage research and development (R&D)	according to the relevance of the topic, coordination, scientific validity;	by practical significance, forecast economic efficiency.
implementation stage	new knowledge and theoretical positions	on the maximum speed and efficiency of informing commodity producers about new scientific products through channel dissemination
Research development stage	by the level of cumulative efficiency of economic activity	
NI propagation stage	by the nature and degree of satisfaction of consumer requests, by the scale dissemination	

When evaluating the effectiveness of state support for innovation activities, the presence and observance of the state support approved by the subjects is checked for:

- documents defining the strategy, goals and objectives and the procedure for providing state support for innovation;
- their compliance with the main directions of state support;
- measurability of the set goals and objectives;
- the possibility of determining the effectiveness of the provision of state support for innovation;
- the relationship of the goals and objectives set with the key performance indicators of structural units and the management of the subject of state support, the system of motivation of its employees (if the specified requirement is applicable to the subject of state support being checked);
- availability of a system for assessing responsibility for failure to achieve the set goals (if the specified requirement is applicable to the audited subject of state support).

Forms of state support for innovation activities are: direct financing; providing free bank loans to individual inventors and small innovative enterprises; creation of venture in-

novative funds enjoying significant tax benefits; reduction of state patent fees for individual inventors; deferred payment of patent fees for resource-saving inventions; realization of the right to accelerated depreciation of equipment; creation of a network of technopolises, technoparks, etc [3, p.80].

In 2013-2020, a sub-program related to technical and technological modernization and innovative development was defined in the State Program for the regulation of agricultural products, raw materials and food markets.

The objectives of the program are as follows:

- sales volumes of new equipment by producers of agricultural machinery to agricultural producers (tractors, grain harvesters, forage harvesters);
- the number of implemented innovative projects;
- increase in the use of biological plant protection products and microbiological fertilizers in crop production;
- share of agricultural waste processed by biotechnology methods (Table 2).

Table 2

Forecast values of indicators (indicators) of the implementation of the subprogram "Technical and technological modernization, innovative development"

Indicators	2017	2018	2019	2020
Sales volumes of new equipment by producers of agricultural machinery to agricultural producers, pcs:	1220	1227	1362	1535
tractors	1013	928	834	709
combine harvesters	248	232	205	179
forage harvesters				
Number of implemented innovative projects			15	19
Growth in the use of biological plant protection products and microbiological fertilizers in crop production (by 2010), %			26,9	27,1
The share of agricultural waste processed by biotechnology methods,			10	10,3

Source: prepared by the author based on statistical materials

Expected results of the subprogram implementation:

- sales of 127.9 tractors and 52.8 combine harvesters by producers of agricultural machinery to agricultural producers, including new models (with the provision of state support measures) - 12.6 tractors, 5.3 grain harvesters, 1.3 forage harvesters;
- increase in the number of implemented innovative projects up to 104;
- acquisition in 2020 of agricultural machinery by agricultural producers (with the exception of citizens engaged in private farming and agricultural consumer cooperatives), including 68 tractors, 48 grain harvesters and 80 forage harvesters harvesters;
- growth in the use of biological plant protection products and microbiological fertilizers in crop production (by 2020) by 32.2 percent;
- the share of agricultural waste processed by biotechnology methods - up to 11.5 percent.

In accordance with the Article of the Budget Code of the Republic of Azerbaijan, the criteria for evaluating the effectiveness and efficiency of the implementation of long-term targeted programs are:

- 1) the degree of achievement of the declared results of the implementation of long-term target programs;

- 2) the percentage of deviation of the achieved performance indicators from the planned ones;
 3) dynamics of expenses for the implementation of activities of long-term target programs;
 4) dynamics of indicators of efficiency and effectiveness of the implementation of long-term target programs.

Table 3

Resource support and predictive (reference) assessment of expenditures of the federal budget, budgets of state non-budgetary funds, consolidated budgets of the regions of the Republic of Azerbaijan and legal entities

Events	Responsible executor, coexecutors, state customer-coordinator	2017	2018	2019	2020
Renewal of the agricultural machinery fleet, thousand man.	State budget (Ministry of Agriculture)	517,4	656,3	836,4	921,0
Implementation of promising innovative projects in the agro-industrial complex, thousand man	State budget (Ministry of Agriculture)			351,3	405,2
	Consolidated budgets regions of the Republic of Azerbaijan			351,3	960,6
	Legal entities			351,3	960,6
Development of biotechnology, thousand rubles	State budget (Ministry of Agriculture)			216,7	151,9
	Consolidated budgets regions of the Republic of Azerbaijan			75,8	53,2

The difference in the used target and resource indicators for the implementation of the program makes it difficult to compare them, assess the effectiveness of the program by economic methods.

We single out the effectiveness of innovation management at the level of an organization, a corporation (the effectiveness of an organization's innovative activity, the effectiveness of management activities, the effectiveness of innovation implementation) and at the state level (the effectiveness of state regulation of the innovative activities of agricultural organizations, the effectiveness of government projects and sectoral programs for the innovative development of the agro-industrial complex) [4, p.80].

References

1. И.С.Санду, В.А.Свободин, В.И.Нечаев, М.В.Косолапова, В.Ф.Федоренко. Эффективность сельскохозяйственного производства (методические рекомендации). (2013) М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 228 с.
2. И.Г.Ушачев, И.С.Санду и др. (2005) Развитие предпринимательства в научно-технической сфере АПК: Методические рекомендации, М., 35 с.
3. M.M.Orucov. (2021) Diagnostics of the main threats to agro-food industry and food safety. The Scientific and Pedagogical News of Odlar Yurdu University, №58, p.80-94
4. M.M.Orucov. (2020) Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54, s.39-45

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASIYALARIN İDARƏEDİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ə.M.Əlizadə

XÜLASƏ

Məqalə kənd təsərrüfatında innovasiyaların idarə edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. İdarə olunan sistemin fəaliyyət göstəricilərinin təhlili aparılmışdır. İnnovasiyaların ölkə iqtisadiyyatına və ümumi daxili məhsulun artımına təsiri göstərilmişdir.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИЯМИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

А.М.Ализаде

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена оценке эффективности управления инновациями в сельском хозяйстве. Проведен анализ показателей эффективности управляемой системы. Показано влияние инноваций в экономику страны и на рост валового внутреннего продукта.

Məqalə redaksiyaya 9 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 10 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 331.101.26;331.522.4

**POSTSƏNAYE CƏMIYYƏTİ VƏ İQTİSADİYYATI:
INNOVASİYALI İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ**

K.A.Rəsulov

Azərbaycan Texniki Universiteti
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 25
e-mail: kamran_rsl@yahoo.com

Açar sözlər: postsənaye cəmiyyəti, postsənaye iqtisadiyyatı, innovasiya

Keywords: post-industrial society, post-industrial economy, innovation

Ключевые слова: постиндустриальное общество, постиндустриальная экономика, инновация

GİRİŞ

Postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü informasiya münasibətlərinin inkişafı və resurs amilinə münasibətin dəyişməsi fonunda baş verir. Həmin dəyişikliklər postsənaye iqtisadiyyatının təşəkkülü və inkişafı mühitini formalaşdırır. Təbii ki, bu mürəkkəb prosesdir və onun elmi-nəzəri problemlərinin kompleks şəkildə tədqiqinə ehtiyac vardır. Bununla belə, postsənaye cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının inkişafının aktual elmi-nəzəri problemləri kifayət qədər araşdırılmamışdır. Yeni çağırışlar və informasiya cəmiyyətinin inkişafının konseptual tələbləri haqqında danışılan problemlərin aktuallığını daha da artırır.

Postsənaye cəmiyyəti və iqtisadiyyatı: nəzəri və təcrübi aspektlər

Azərbaycanda postsənaye iqtisadiyyatının təşəkkülü və inkişafı üzrə yeni əsrin çağırışları dövlət rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir. Yüksək texnoloji istehsalın inkişafı qloballaşmanın xüsusilə intensivləşdiyi hazırkı dövrdə ölkəmizin yaxın və uzaq ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığının prioritetinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Mərkəzi Asiya və türkdilli ölkələrə rəsmi səfərləri şərqivəsində yeni əməkdaşlıq istiqamətlərinin, o cümlədən fiber-optik infrastrukturun yaradılmasına yönəlmiş “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsinin önəmi xüsusilə vurğulanır. Azərbaycanın suverenliyinin tam bərpa edilməsindən sonra postsənaye iqtisadiyyatının inkişafına yönəlmiş belə genişmiqyaslı tədbirləri reallaşdırmaq imkanlarımız daha da genişləncəkdir.

İctimai fikrin inkişafının bu və ya digər tarixi mərhələlərində iqtisadi proseslərin xarakterində və gedişində baş verən radikal dəyişikliklər, texnoloji poliqon və inkişafın dinamik maddi bazası kimi sənayenin roluna münasibətləri dəyişdirir. Həmin münasibətlər son onilliklərdə iqtisadiyyatın inkişaf amillərinə sənaye müstəvisində, müxtəlif aspektlərdə baxışları aktuallaşdırmışdır. Bununla belə, müasir iqtisadiyyatın inkişaf amillərinə sənaye müstəvisində baxışların aktuallaşması ilk növbədə, və başlıca olaraq, qloballaşma dövründə sənayenin inkişaf vektorlarından, imkanlarından, prioritetlərindən və perspektivlərindən asılı olaraq baş verir [1].

Postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü prosesləri, postsənaye iqtisadiyyatının inkişafının elmi-nəzəri və təcrübi məsələləri, məlum olduğu kimi, kifayət qədər öyrənilməmiş və lazımı ümümləşdirmələr aparılmamışdır. Bununla belə, bir sıra ümümləşdirmələr, o

cümlədən bəzi müddəalar, zənnimizcə məqbul dərəcədə əsaslandırılmış hesab edilə bilər [2]. Deyək ki, bir sıra mənbələrdə xronoloji baxımdan postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü prosesi üç böyük mərhələnin ardıcılığı kimi qəbul edilir:

- sənayeyə qədərki mərhələ;
- sənaye mərhələsi;
- postsənaye mərhələsi.

Aydındır ki, postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü prosesinin qeyd olunun mərhələlər üzrə sadələşdirilmiş bölgüsünü, ilkin yanaşmada sivilizasiyanın ümumi tarixinin araşdırılması zamanı da tətbiq etmək olar. Bir mərhələdən digərinə keçid əvvəlki mərhələni sıradan çıxarmasa da, onu ikinci plana keçirir.

Sənayeyə qədərki mərhələnin araşdırılmasına həsr olunmuş tədqiqatların nəticələrini xülasə etməklə, belə bir fikrə gəlmək olar ki, həmin dövrdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın təşkili insanın əzələ qüvvəsinə, əmək tutumlu texnologiyalara, xüsusi və uzunmüddətli hazırlıq tələb etməyən təhsil, təbii ehtiyatlardan birbaşa və bir çox hallarda israfçı istifadəyə əsaslanırdı.

Sənaye mərhələsi, isə kapital tutumlu texnologiyalara, maşın istehsalına, əzələ qüvvəsini əvəzləyən alternativ enerji mənbələrinə, uzunmüddətli təhsil tələb edən kadr hazırlığına və ixtisasartırmaya əsaslanır.

XXI əsrdə sənaye istehsalının, ümumilikdə maddi istehsalın, maddi aktivlərin ictimai tərəqqidə aparıcı rolunu tədricən itirməsi, həlledici dərəcədə biliklərin artan rolu müqabilində baş verir. Bu baxımdan, zənnimizcə, aşağıdakı fikirlə razılaşmaq olar. "Qərb dünyasının sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyalarını təhlil edən "postsənaye", "informasiya cəmiyyəti", "texnotron cəmiyyət" və s. kimi nəzəriyyələrin müəlliflərinin ümumi rəyi bundan ibarətdir ki, postsənaye cəmiyyətində sənaye sferası, deməli, maddi istehsal, maddi aktivlər öz üstünlüyünü itirir, onları biliklər və informasiya əvəz edir. İnformasiyanın, yeni biliklərin postsənaye cəmiyyətinin əsas resursuna çevrilməsi bütövlükdə cəmiyyətin sosial və siyasi strukturunun, habelə beynəlxalq və dövlətlərarası qarşılıqlı təsirlərin dəyişməsinə səbəb olur" [3].

Müxtəlif istiqamətlərdə innovasiyalı fəaliyyət sayəsində, iqtisadi inkişafda prioritetliyin məhsul istehsalından xidmət istehsalına keçməsi postsənaye cəmiyyəti üçün xarakterik olan cəhətlərdən biridir. Əmtəlik məhsul istehsalının ictimai tərəqqinin aparıcı şərti olmaq funksiyasını xidmət sahəsinə ötürməsi prosesi təbii ki, tədricidir və inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın informasiya bölməsinin üstün inkişafı ilə müşayiət olunur.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri və inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili, postsənaye və informasiya cəmiyyətlərinin bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlaması və vahid inkişaf mühiti formalaşdırması barədə müəyyən dəlillər və arqumentlər verir. İnformasiya cəmiyyətinin aşkar səciyyəvi cəhətlərindən biri, burada insanların əksəriyyətinin biliklərin qarşılıqlı mübadiləsi məqsədilə müasir informasiya texnologiyalarından daha fəal istifadə etməsidir [4, s.7-13]. Odur ki, bir sıra mənbələrdə informasiya cəmiyyətinə postsənaye iqtisadiyyatının əsas atributu və sivilizasiyanın inkişafında yeni mərhələ kimi baxılır.

İnformasiyanın ictimai istehsalın əsas resurslarından birinə çevrilməsi, artıq bir neçə onilliklər ərzində davam edən tədrici prosesdir. İnformasiya resurslarının postsənaye cəmiyyətinin iqtisadi və sosial inkişafında həlledici rola malik olması üçün, ümumi resurs təminatında həmin resurslar lazımı keyfiyyət və kəmiyyət parametrlərinə, o cümlədən

məqbul xüsusi çəkiyə malik olmalıdır. İnformasiya cəmiyyətinin əsas fərqləndirici cəhətlərindən biri dünya informasiya resurslarının əlyətənliyini təmin edən müasir qlobal informasiya fəzasının formalaşması və dinamik surətdə inkişaf etməsidir.

Qərbin nüfuzlu tədqiqat mərkəzlərində, habelə ABŞ-ın və Qərbi Avropanın tədqiqat universitetlərində postsənaye cəmiyyətinin formalaşmasının səbəblərinə aşağıdakıları aid edirlər [5]:

- əmək bölgüsü proseslərinin davam etməsi, müxtəlif istehsal sahələrindən ayrılaraq ayrı-ayrı fəaliyyət kimi müstəqil xidmət növlərinin formalaşmasını şərtləndirir;
- iqtisadi inkişaf və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi istehlakın strukturunun dəyişməsinə səbəb olur. Deyək ki, informasiya və proqram təminatı xidmətlərinin xüsusi çəkisində artım, özünü kifayət qədər aşkar şəkildə göstərir;
- elektron ticarət, elektron xidmətlər (elektron marketing, reklam və s.) informasiyanı kütləvi istehlak edilən məhsula çevirməklə məsrəflərə və onların, əsasən şərtləndirdiyi qiymətlərin səviyyəsinə təsirsiz qalır. Daha doğrusu, haqqında danışılan səviyyələrin aşağı düşməsi meyilləri özünü göstərir;
- elmtutumlu məhsulların hazırlanmasında və son istehlakçıya çatdırılmasında informasiya resurslarının xüsusi çəkisi artır.

İndi isə postsənaye və postiqtisadi cəmiyyət anlayışlarına, müqayisəli şəkildə münasibət bildirməyə cəhd edək. Postsənaye cəmiyyətinin özünün inkişafının mərhələlərə bölünməsi və bu baxımdan, postiqtisadi mərhələnin (fazanın) fərqləndirilməsi fikri ilə, müəyyən qeyd-şərtlərlə razılaşımaq olar. Əmtəlik məhsulun ictimai istehsalın hərəkətverici qüvvəsi olmaq keyfiyyətini tədricən itirməsi postiqtisadi cəmiyyətin əsas atributlarındanır. Başqa sözlə, müasir meyillərin təhlili “maddi istehsalın və maddi mənafehlərin aparıcı rol oynadığı iqtisadi cəmiyyətin öz yerini əmtəlik məhsul istehsalının ictimai istehsalda tərəqqi mənbəyi olmadığı postiqtisadi cəmiyyətə verdiyini” [6, s. 50] söyləməyə əsas verir.

Postsənaye cəmiyyətinin postiqtisadi mərhələsində (fazasında) kapitalın təmərküzləşdirilməsi prosesi də özünəməxsus əlamətlər kəsb etməyə başlayır. Postsənaye iqtisadiyyatında kapitalın təmərküzləşdirilməsində baş verən müxtəlif xarakterli dəyişikliklərdən biri də bu prosədə pul əmanətlərinin rolunun azalmasıdır. Ən inkişaf etmiş ölkələrdə (deyək ki, ABŞ-da), hazırda əhalinin məcmu borclarının, onların məcmu əmanətlətinin məbləğindən çox olması, heç də nadir hal deyildir. Haqqında danışılan iqtisadi münasibətlər şəraitində cəmlənərək investisiyaya çevrilən sərbəst vəsaitlərin istehsal güclərinə yönəldilən hissəsində ciddi dəyişikliklər baş verir. Məsələ ondadır ki, ən yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını, məlum olduğu kimi, təkcə istehsal güclərinə yönəldilən vəsaitləri artırmaqla nail olmaq mümkün deyildir. Ən yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını dəstəkləmək üçün, tədris sisteminin müasir tələblərə cavab verən səviyyəyə çatdırılması ilə yanaşı, əqli mülkiyyətin istifadəsi mexanizmi təkmilləşdirilməli, insanların yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına real tələbat gücləndirilməli, bilavasitə insan kapitalına (başqa sözlə, təhsilin, elmin, sağlamlığın, idmanın inkişafına) yönəldilən investisiyalardan istifadə səmərəliliyi, ciddi surətdə yüksəldilməlidir.

Vençur investisiyaları və vençur biznesi, ilkin məlumatlardan və onların təhlili nəticələrindən görüldüyü kimi, yüksək ehtimalla postsənaye iqtisadiyyatı üçün xarakterik olacaqdır [7]. Vəsait qoyuluşunun ödəniləcəyinə zəmanət almadan kiçik ölçülü innovasiya şirkətlərinə yönəldilən məbləğ elmi ideyanın kommersiyyalaşması məqsədilə, yüksək risk şəraitində istifadə olunursa, bu vençur investisiyası hesab edilə bilər. Vençur investisiyası-

nın maliyyələşdirilməsi riskli olmaqla yanaşı onun yüksək gəlir gətirəcəyini ehtimal edir. Başqa sözlə, yeni elmi ideyaların kommersiyalaşdırılması prosesində risk ehtimalı yüksək olsa da, çoxsaylı cəhdlərdən biri və ya bir neçəsi özünü doğrultduqda, məcmu xərclərin (zərərlərin) ödənilməsi baş verir. Başqa sözlə, vənçur biznesi istehsal güclərinin kütləvi modernləşdirilməsi və bazarda ən böyük paya malik şirkətlərin formalaşdırılması proseslərinə deyil, yeniliklər hesabına davamlı olaraq izafi mənfəətə sahib olmaq xəttinə xidmət edir.

Bilik iqtisadiyyatının inkişaf prioritetlərinin, istehsal və xidmət sahələrində innovasiya fəallığının səmərəli dəstəklənməsi postsənaye iqtisadiyyatında öz kapitalı az olan subyektlərin belə kapital sahibləri üçün cəlbədiciyini təmin edə bilər. Deyək ki, kiçik ölçülü innovasiya şirkətlərinin uğurları, təcrübədən görüldüyü kimi geniş miqyaslı innovasiyalı layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bununla belə, onu da unutmamaq lazımdır ki, postsənaye iqtisadiyyatında kütləvi istehsalın bir çox baxımdan “ətəlliliyi”, tələbdə baş verən sürətli dəyişikliklərə adekvat reaksiya verməyə imkan yaratmır.

Hazırda səfərbər (mobil) şirkətlər xidmət bazarında daha çevik manevr imkanlarına malikdir. Onlar elmi innovasiyalar hesabına öz rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək, korporativlik amilinə özünəməxsus və kreativ yanaşmalar formalaşdırırlar. Belə vəziyyət, postsənaye cəmiyyətinin və postsənaye iqtisadiyyatının inkişafı perspektivlərinə münasibətdə xidmət sahələrində korporativlik amilinə diqqəti artırır.

Postsənaye cəmiyyətində elmi tədqiqatların tətbiqi istiqamətlərinin rolu kəskin sürətdə yüksəlir. Bu və digər meyillər texnoloji innovasiyaların hərəkətverici qüvvəsi kimi elmi innovasiyaların əhəmiyyətini artırır [8]. Elmtutumlu, o cümlədən innovativ resursqoruyucu proseslərin, o cümlədən istehsal proseslərinin səmərəliliyi informasiyalaşma proseslərinin tempi və proporsiyaları ilə bilavasitə əlaqədardır. Məhz haqqında danışılan və bu kimi bir sıra digər amillər postsənaye iqtisadiyyatının və ümumilikdə postsənaye cəmiyyətinin texnoloji potensialının və ondan istifadə mühitinin formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Dünyanın iqtisadi güc mərkəzlərinin tədqiqat mərkəzlərinin apardığı son araşdırmalar informasiyalaşma proseslərinin postsənaye cəmiyyətinin texnoloji potensialının və ondan istifadə mühitinin formalaşmasında rolunun artdığını söyləməyə əsas verir.

Postsənaye cəmiyyətinin formalaşması barədə ilkin məlumatların təhlili, həmin cəmiyyətin sosial strukturunda, ciddi və özünü əyani şəkildə gösrərən dəyişikliklərin baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan, formalaşmaqda olan postsənaye cəmiyyətində, ilk növbədə insanın artan rolu fonunda, fiziki əməyin xüsusi çəkisinin azalması və yüksək ixtisaslı əqli və yaradıcı əməyin payının əhəmiyyətli dərəcədə artması faktı, xüsusilə qeyd edilməlidir. Təbii ki, bu halda işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, o cümlədən kadr hazırlığına, ixtisas artırmaya, kreativ düşüncə sahiblərinin yaradıcı potensialının üzə çıxarılmasına məsrəflər, nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. Xüsusi qeyd olunmalı digər məqam fasiləsiz təhsil konsepsiyasının, müasir informasiya texnologiyalarının artan imkanları nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsinin obyektiv zərurətə çevrilməsidir [9, s.4052-4056].

Ümumiyyətlə, postsənaye cəmiyyətinin postiqtisadi fazasına keçidin cəmiyyətcə ölçülə bilən əlamətlərini nəzərdən keçirdikdə, onu deyərək bilərik ki, həmin əlamətlərdən biri, mövcud işçi qüvvəsinin üçdə ikisinin bilik iqtisadiyyatına aid sahələrdə məşğul olmasıdır. Digər əlamət cəmiyyətin təbəqələşməsində təhsil amilinin önə çıxması, peşəkarlığa nail

olmuş zehni əmək adamlarının ekspert, məsləhətçi və texnokratlar qismində siyasi səviyyədə daha çox təmsil olunmasıdır.

Postsənaye sivilizasiyasının təşəkkülü muzzdlu əməyə münasibətdə ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bu zaman yüksək ixtisaslı işçinin şirkət üçün əhəmiyyəti artır, muzzdlu işçilərin sayı artdıqca, onların işəgötürənlərdən birbaşa asılılığı azalır. Muzzdlu işçilər və işəgötürənlər arasında tərəfdaşlığa yaxınlaşan münasibətlər formalaşmağa başlayır. İşçi heyətin idarə edilməsində mərkəzləşdirilmiş iyerarxik strukturadan, əməkdaşlar üçün sərbəstliyin daha səciyyəvi olduğu iyerarxik-şəbəkə strukturuna keçid baş verir.

Postsənaye iqtisadiyyatında resurs və innovasiya

Xammal və enerji daşıyıcılarının idxalından asılılığın zəifləməsi postsənaye iqtisadiyyatının yeni reallıqlara uyğunlaşması imkanlarını genişləndirir. Ümumilikdə postsənaye iqtisadiyyatının inkişafın sənaye mərhələsinə nisbətən üstünlüklərinə, ilk növbədə minilliyin çağırışlarına uyğunlaşma imkanlarının artması, xidmət iqtisadiyyatının maddi resurs tutumunun azalması, əqli mülkiyyətdən istifadə prosesində manevr qabiliyyətinin güclənməsi aid edilməlidir. Bu və digər amillərin təsiri altında formalaşan fəaliyyət mühiti postsənaye iqtisadiyyatının inkişafının tempi və miqyasını şərtləndirməklə, postiqtisadi münasibətlərin rüşeymlərini formalaşdırır.

Müasir dünyanın reallıqları, daha doğrusu yeni əsrin ilk onillikləri üzrə aparılmış tədqiqatların nəticələri postsənaye iqtisadiyyatına malik ölkələrin dünya təsərrüfat sistemində payının artdığını söyləməyə, kifayət qədər əsas verir. Həmin artım bilik, innovasiya, elmtutumlu xidmət və i.a. iqtisadiyyatının üzvi vəhdəti ilə yanaşı, modernləşdirmə proseslərinin optimallaşdırılması hesabına əldə edilir [10]. Optimallaşdırma təkcə məhdudiyət şərtləri və məqsəd funksiyasının kəmiyyət ifadələrinə deyil, habelə fəaliyyətin yeni motivlərinə münasibətdə əlverişli nisbətlərin tapılmasını və onların əsaslandırılmış təshihlər sisteminin qurulmasını nəzərdə tutur.

Yeni əsrdə qloballaşma prosesinin meyillərindəki ümumilik və təzahürlərindəki ciddi fərqlər ölkələr və sosismlar arası fərqlərin təbəqələşməyə təsir edəcək dərəcədə dərinləşir və əyaniləşir. Digər tərəfdən makrotexnoloji yeniliklərin vahid mənbələrdən (əsasən, dünyanın iqtisadi güc mərkəzlərindən) yayılması, postsənaye dövrünün başlanğıcında oxşar meyillərin nəticələrinə vahid rakursda baxılması cəhdlərini təşviq etməkdədir. Başqa sözlə, postsənaye cəmiyyətində sırf iqtisadi münasibətlərə diqqətin əvvəlki templə artmaması, haqqında danışılan cəmiyyətdə sosial gərginlik və qarşıdurmaların yaranma və güclənmə səbəblərində də əhəmiyyətli dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Görmək çətin deyil ki, qloballaşan dünyada postiqtisadi inqilabın nəticələri, texnoloji inkişafın lokomotivi olan ölkələrdə innovasiya proseslərinin tənzimlənməsi hesabına daha böyük səmərə verir. Eyni zamanda qeyd edək ki, haqqında danışılan səmərədən, gözlənilmədiyi kimi makrotexnoloji yeniliklərin əsas mənbəyi olan, dünyanın iqtisadi güc mərkəzləri daha çox yararlanma bilirlər.

Elmi-texniki tərəqqidə sıçrayış məqamları artdıqca, sənayedə elmi-texniki inqilab dövrü elementlərinin mühit yaratma qabiliyyəti güclənir. Özlüyündə bu meyil olduqca mürəkkəb proseslərin məhsuludur. Burada təkcə onu qeyd edək ki, elmi-texniki tərəqqinin intensiv dövrlərində (zənnimizcə, həmin dövrlər, onilliklər ərzində elmi-texniki inqilab adı altında təqdim olunmuşdur), maddi və əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyəti elmi-texniki imkanların genişlənməsinə adekvat reaksiya verə bilmirlər. Odur ki, həmin dövr-

lərdə maddi və əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyətinə tələbləri konkretləşdirən fəal addımların atılması, heç də nadir hal olmamışdır. Belə vəziyyət kədr hazırlığına tələblərin dəyişmə tezliyini yüksəltməklə yanaşı, maddi və texnogen resurslar arasında fərqlərə yenidən baxılması məsələsini mütəmadi şəkildə gündəliyə çıxarmışdır.

Postsənaye iqtisadiyyatı institusional dəyişikliklərə kifayət qədər həssasdır [11]. Tədqiqatımızın predmetinə aid olmadığına görə bu məsələni araşdırmadan, təkcə onu qeyd etmək ki, postsənaye iqtisadiyyatında, tranzaksiya xərclərinin dinamikasının diqqətə layiq məsələ hesab ediləcəyi gözlənilir.

Institusional iqtisadiyyatın mühüm indikatorlarından biri kimi tranzaksiya xərclərinin xüsusi çəkisinin artması postsənaye iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindəndir. Bunun ilkin səbəblərindən biri informasiyanın keyfiyyətinə artan tələblərdir. Yeni iqtisadi əlaqələrin qurulması və sənaye innovasiyalarının mənimsənilməsində iştirak edən tərəfdaşların sayının artması və tərkibinin daha da müxtəlifləşməsi informasiya təminatına məsrəfləri artırır. Haqqında danışılan artım informasiyanın qiymətləndirilməsində kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərinə vahid kontekstdə baxılması məsələlərini aktuallaşdırır.

İnformasiyanın sintaksis (forma), semantik (məna) və pragmatik (fayda) aspektlərdə qiymətləndirilməsi nəticələrinə, məzmun, dəqiqlik, operativlik, dürüstlük və s. kimi keyfiyyət meyarları üzrə münasibət bildirilməlidir. Həmin münasibətin metodiki təminatı yaxşılaşdıqca tranzaksiya xərclərinin strukturunun optimallaşdırılması imkanları genişlənir. Başqa sözlə, postsənaye cəmiyyətinin postiqtisadi fazasında informasiya resurslarının keyfiyyəti yaxşılaşdıqca, tranzaksiya xərclərinin xüsusi çəkisinin tədricən stabilləşməsi baş verir. Bu isə, postsənaye cəmiyyətində səmərəli fəaliyyət üçün əlverişli mühit formalaşdıracaqdır.

Postsənaye cəmiyyətində postiqtisadi fazanın başlanmasının indikativ göstəriciləri kimi, ilkin yanaşmada aşağıdakılar qəbul edilə bilər:

- yeni məhsulların həyat tsiklinin qısalması;
- bazarın yeni seqmentlərinin formalaşması və onlar haqqında metainformasiyaya olan tələblərin ciddiləşməsi;
- yeni ideyalardan yeni məhsulların yaranmasına qədər dövrü əhatə edən konsepsiyaların ömrünün sürətlə qısalması şəraitində tranzaksiya xərclərinin xüsusi çəkisinin tədricən stabilləşməsi.

Postsənaye iqtisadiyyatında texnoloji və digər xarakterli yeniliklərin iqtisadi məqsədəuyğunluqla əlaqəsi tədricən əyaniləşir. Bu prosesdə dövlətin oynadığı rol, ilk növbədə elmi-texniki siyasətinin prioritetlərinin əsaslandırılmasında və onların reallaşdırılmasında ifadə olunur [12]. Postsənaye cəmiyyətinin postiqtisadi fazaya daxil olması və həmin fazanın xarakteristikaları dövlətin bu prosesdə oynadığı roldan bilavasitə asılıdır. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, idarəetmədə, artıq qeyd olunduğu kimi ierarhik-şəbəkə strukturunun tədricən formalaşması, böyük ehtimalla postsənaye cəmiyyətinin postiqtisadi fazasının dövlət tənzimlənməsindən birbaşa asılılığını azalda bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, postsənaye cəmiyyətində iqtisadi fəallığın səviyyəsi və elmtutumlu fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi mexanizminin çevikliyindən və dəyişən mühitə adaptasiya qabiliyyətinin dəstəklənməsi imkanlarından asılıdır. Postsənaye iqtisadiyyatının formalaşmağa başladığı inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texnoloji və idarəetmə müstəvilərində innovasiyalı fəaliyyətin nəticələri, əhəmiyyətli dərəcədə bilik iqtisadiyyatının, o cümlədən informasiya proseslərinə xidmət sisteminin, habelə innovasiya infra-

strukturunun səmərəliliyinə xidmət edir. Postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oyanayacağı, yüksək ehtimalla gözlənilən innovasiyalı fəaliyyətin nəticələri elmi-texniki siyasətin nəzərdə tutulmuş yekunlarına yaxınlaşdıqca, mütərəqqi texnologiyaların yaradılması və mənimsənilməsinin ünvanlı investisiyalaşdırılması imkanları genişlənir. Onu da qeyd etmək ki, aparılan son tədqiqatların nəticələri, investisiya proseslərinin, get-gedə kütləvi istehsalın deyil, yeni tələbləri nəzərə alan çoxvektorlu və çoxprofilli fəaliyyətin tələblərini nəzərə almaq məcburiyyətində qalacağını söyləməyə kifayət qədər əsas verir.

Qloballaşma proseslərinin müasir meyilləri, araşdırmalardan görüldüyü kimi postsənaye cəmiyyətinin formalaşmasında ikili rola malikdir. Bu baxımdan aşağıdakı mövqe, zənnimizcə kifayət qədər əsaslandırılmış hesab etmək olar. “Bir tərəfdən, müasir qloballaşma modeli cəmiyyətin yeni inkişaf mərhələsinə - dünya postsənaye sivilizasiyasına keçid üçün texnoloji, informasiya, inteqrasiya üçün əsas təqdim edir. Digər tərəfdən qloballaşmanın hazırda baş verdiyi iqtisadi, geosiyasi və sosial-mədəni formalar, vaxtı keçmiş sənaye sivilizasiyasının, onun son sənaye mərhələsinə xas olan xarakteristika və ziddiyyətlərin XXI əsrdə də davam etdirilməsinin sonuncu “qalası” olaraq mövcuddur” [13, s.8]. Başqa sözlə, postsənaye sivilizasiyasını müşayiət edəcək qloballaşma modeli həm özünü təsdiqləyən yeni meyilləri, həm də mühafizəkar elementləri nəzərə almaq məcburiyyətindədir.

Artım iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafın və postsənaye cəmiyyətin məlum xarakteristikaları, müqayisəli surətdə şərh oluna bilər. Hazırda fəaliyyətdə olan ənənəvi iqtisadi sistemi, bir çox tədqiqatçılar, zənnimizcə haqlı olaraq, artım iqtisadiyyatı adlandırırlar. Bu zaman, mövcud iqtisadi sistemin səmərəliliyinin istehsalın və məhsuldarlığın artımı meyarı ilə qiymətləndirildiyi nəzərə alınır. Dayanıqlı inkişaf, gələcək nəsillərə problem yaratmayan inkişaf kimi qəbul edilməklə, yuxarıda şərh olunan amillərin təsiri altında formalaşan postsənaye cəmiyyətinin məcmu səmərəliliyində mühüm rola malikdir. Dayanıqlı inkişaf mütərəqqi (ekoloji təmiz, resursqoruyucu və i.a.) texnologiyaların tətbiq arealının genişləndirilməsi, alternativ enerji daşıyıcılarının dövrüyyəyə cəlb edilməsi və bu kimi bir sıra digər amillərin təsiri sayəsində biliklərin əsas resurs olduğu inkişaf modelini reallaşdırmaq imkanına malikdir.

NƏTİCƏ

Postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü və postiqtisadi mərhələnin formalaşmasının temp və proporsiyaları dayanıqlı inkişafın imkanlarından istifadə səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Həmin asılılığın kompleks surətdə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Postsənaye iqtisadiyyatında resurslara və innovasiyalara münasibətdə yeni paradıqma onun xarakterik cəhətlərini şərtləndirir. Dayanıqlı postsənaye cəmiyyəti biliklər iqtisadiyyatının səmərəliliyində həlledici rola malikdir və böyük ehtimalla gələcəkdə də belə olacaqdır. Odur ki, postsənaye cəmiyyətində, xüsusilə onun postiqtisadi fazasında innovasiyalı və dayanıqlı inkişafın institusional və infrastruktur təminatı daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Massabayev, Kanat & Dauen, Dinara & Seidin, Nurlan & Batyrkhan, Bolatbek. (2021) The main vectors of globalization and evolution of China's political system. Central Asia and The Caucasus. 22. 007-021. 10.37178/ca-c.21.1.01
2. Bole, David. (2021) What is industrial culture anyway? Theoretical framing of the concept in economic geography. // <https://doi.org/10.1111/gec3.12595>

3. Nəzərov M. (2020) "Postsənaye cəmiyyəti" nəzəriyyəsi: Z.Bjezinski, E.Toffler, D.Bell." <http://newtimes.az/az/politics/3257>
4. Boschele, Marco. (2015) The "Information Society" and the Role of Knowledge in Society. Online Academic Journal of Information Technology. Vol.: 5. 7-13. 10.5824/1309-1581.2014.1.001.x.
5. OECD Science, technology and industry. (2014) Outlook 2014. OECD publishing
6. Проблемы информационной экономики. (2006) Вып.5. Национальная инновационная система России: проблемы становления и развития: Сб. науч. трудов / Под. ред. Р.М.Нижегородцева. Москва, ЛЕНАНД, 424 с., с.50
7. Hrebeshkova, Olena & Kyzenko, Olena & Grebeshkov, Oleksii. (2017) Strategic business performance metrics in a postindustrial economy.
8. Rumyantsev, Aleksey. (2014) Postindustrial technological way of production: time of emergence. Economic and social changes: facts, trends, forecast / Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. 4. 10.15838/esc/2014.4.34.5
9. Laal, Marjan & Laal, Ashkan & Aliramaei, Arsalan. (2014) Continuing Education: Lifelong Learning. Procedia - Social and Behavioral Sciences 4052-4056. 116. 4052-4056. 10.1016/j.sbspro.2014.01.889
10. Robinson, Robert C. (2016) Postindustrial society. Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/money/topic/postindustrial-society>
11. Keefer, P. (2011) Institutions really don't matter for development? A response to Chang. Journal of Institutional Economics, 7(4)
12. Miles, Ian. (1985) The new post-industrial state. Futures. 17. 588-617. 10.1016/0016-3287(85)90015-1
13. Яковец Ю.В. (2008) Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва, Экономика, 411 с.

POST-INDUSTRIAL SOCIETY AND POST-INDUSTRIAL ECONOMY: THE PROBLEMS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT

K.A.Rasulov

SUMMARY

This work is focused on the factors which affect the development of post-industrial economy. The methods of observation, comparative analysis, induction and deduction, abstraction and generalization are used.

ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО И ПОСТИНДУСТРИАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА: ПРОБЛЕМЫ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

К.А.Расулов

РЕЗЮМЕ

В работе рассматриваются факторы, влияющие на развитие постиндустриальной экономики. Используются методы наблюдения, сравнительного анализа, индукции и дедукции, абстракции и обобщения.

Məqalə redaksiyaya 10 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 12 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 3.33.338

SÜNİ İNTELLEKTİN YARATDIĞI YENİ İŞ İMKANLARI VƏ İŞLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ PROSESLƏRİ

N.E.Hüseynov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: natig_huseynov@unec.edu.az

Açar sözlər: süni intellekt (Sİ), əmək bazarı, işçi qüvvəsi

Keywords: artificial intelligence (AI), labor market, workforce

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), рынок труда, рабочая сила

Giriş

Yeni iş yerlərinin yaradılması və iş yerlərinin dəyişdirilməsi prosesləri illərdir müzakirə mövzudur. İş yerlərinin yaradılması iqtisadi artım və sosial sabitlik üçün vacibdir, işlərin yenilənməsi isə daim inkişaf edən iş bazarının reallığıdır. Bu məqalədə yeni iş imkanlarının yaradılmasına kömək edən amillər və işlərin yenilənməsi, əvəzlənməsi prosesləri müzakirə edilmiş, Google Trends analizinə əsasən Sİ və işsizlik arasındakı əlaqənin təyin edilməsinə çalışılmışdır.

Yeni iş yerlərinin yaradılmasının əsas səbəblərindən biri texnoloji innovasiyalardır. Yeni texnologiyaların tətbiqi və sənayelərdə avtomatlaşdırmanın artan istifadəsi proqram mühəndisliyi, data analitikası və rəqəmsal marketing kimi sahələrdə yeni iş imkanları yaratmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun hesabatına görə, texnoloji tərəqqinin 2025-ci ilə qədər 97 milyon yeni iş yerinin yaradılmasına səbəb olacağı gözlənilir (WEF, 2020). Bununla yanaşı, texnoloji irəliləyişlər müəyyən işlərin, xüsusən də avtomatlaşdırıla bilən, təkrarlanan tapşırıqlara aid olan işləri əvəzləməkdədir. İş yerlərinin dəyişdirilməsi prosesləri çox vaxt texnoloji irəliləyişlərin nəticəsidir. Avtomatlaşdırma və süni intellekt istehsal, pərakəndə satış və müştəri xidməti kimi sahələrdə iş yerlərini əvəz etmişdir. Yeni texnologiyaların tətbiqi, şübhəsiz ki, səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırsa da, həm də iş yerlərinin dəyişdirilməsinə və işsizliyə səbəb olmuşdur. McKinsey Qlobal İnstitutunun hesabatına görə, 2030-cu ilə qədər qlobal miqyasda 375 milyona qədər işçi avtomatlaşdırmaya görə peşə kateqoriyalarını dəyişməli ola bilər (Manyika və başqaları, 2017).

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iş yerlərinin dəyişdirilməsi prosesləri həmişə mənfi hal deyil. Əslində onlar inkişaf etməkdə olan sənaye sahələrində yeni iş imkanlarının yaradılmasına səbəb olmaqdadır. Məsələn, e-ticarətin yüksəlişi rəqəmsal marketing və logistika kimi sahələrdə yeni iş imkanlarının yaradılmasına səbəb olub. Əsas odur ki, işçilərin bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və yaranan yeni iş imkanlarından yararlanmaq üçün lazım olan bacarıq və resurslara malik olması təmin edilsin.

Araşdırmada Sİ-nin məşğulluqla bağlı təsirləri müzakirə olunaraq həm bizneslərin, həm də fərdlərin rəqəmsal sənaye inqilabında sınaqdan keçən davranışları təhlil edilmişdir. Google trend analizi həyata keçirilmiş və Sİ-işsizlik əlaqəsini anlamağa kömək edən analizlər aparılmışdır.

Sİ məşğulluğu necə pozur

Sİ faydalı ola bilsə də, bu, təşkilatlardakı bütün problemlər üçün sehrli bir həll deyil və öz çətinlikləri ilə gəlir. İş yerində süni intellektdən istifadə ilə bağlı əsas problemlərdən biri odur ki, bu, işçilər üçün iş itkilərinə səbəb olmaqdadır. Bəzi tədqiqatçılar süni intellekt tətbiq olunduqca işçilərin iş yerlərini itirə və iş imkanları olmadan qala biləcəyini proqnozlaşdırır (Balsmeier və Woerter, 2019). Bu o deməkdir ki, Sİ-nin iş yerində yerinə yetirdiyi vəzifələr artıq insan işçiləri tələb etməyə bilər (Michailidis, 2018). Tədqiqatçılar arasında süni intellektin əmək bazarına potensial təsiri ilə bağlı çoxlu mübahisələr var, bəziləri bunun kütləvi iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola biləcəyini, digərləri isə bunun yeni iş imkanları yarada biləcəyini və ümumi məhsuldarlığı və rifahı artırma biləcəyini iddia edir.

Acemoğlu və Restrepo (2018) iddia edirlər ki, süni intellekt və avtomatlaşdırma müəyyən sənayelərdə iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola bilsə də, onların geniş yayılmış işsizliyə səbəb olma ehtimalı azdır. Onlar təklif edirlər ki, siyasətçilər innovasiyaları və insan kapitalına investisiyaları təşviq edən siyasətlərə diqqət yetirməlidirlər. Brynjolfsson və Mitchell (2017) həmçinin süni intellekt və maşın öyrənmənin yeni iş imkanları yaratmaq və məhsuldarlığı artırmaq potensialına malik olduğunu, lakin onlar həm də işçilərdən yeni bacarıqlar inkişaf etdirmələrini və yeni iş üsullarına uyğunlaşmalarını tələb edir.

Frey və Osborne (2017), digər tərəfdən, müxtəlif işlərin avtomatlaşdırmaya həssaslığını təxmin etmişdir və süni intellekt ilə avtomatlaşdırmanın nəqliyyat və istehsal kimi müəyyən sənayelərdə əhəmiyyətli iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola biləcəyini iddia edirlər. Muro və digərləri (2019) həmçinin süni intellekt və avtomatlaşdırmanın müəyyən sənayelərdə iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola biləcəyini, lakin onların həm də yeni iş imkanları yaratmaq və məhsuldarlığı artırmaq potensialına malik olduğunu irəli sürür.

Autor (2015) iş yerinin avtomatlaşdırılmasının tarixini və gələcəyini araşdırır və iddia edir ki, süni intellekt və avtomatlaşdırma müəyyən sənayelərdə iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola bilsə də, onların geniş yayılmış işsizliyə səbəb olma ehtimalı azdır. Onun sözlərinə görə, iqtisadçılar təhsil və təlim proqramlarına sərmayə yatan siyasətləri vurğulamalı, həmçinin avtomatlaşdırma nəticəsində işsiz qalana kömək etməlidirlər.

Yeni texnologiyanın inkişaf sürəti onun məşğulluğa necə təsir edəcəyini proqnozlaşdırmaq üçün tək başına kifayət deyil. Sürətli texnoloji irəliləyişlərin iş itkilərinə daha çox səbəb olması ilə bağlı ümumi bir inanc var. Bəziləri iddia edir ki, süni intellekt sürətlə irəliləyəcək və işsizlik səviyyələrinin artması ilə nəticələncək (Ford, 2015). Bununla belə, avtomatlaşdırmanın təsirlərinin tənzimlənməsində tələbin rolunu vurğulayan Bessenin (2017) araşdırmasına görə, əgər tələb kifayət qədər çevikdirsə və süni intellekt insanları tamamilə əvəz etmərsə, texnoloji irəliləyişlər onları silmək əvəzinə əslində yeni iş yerləri yaradacaq. Belə bir ssenaridə texnoloji dəyişikliyinin daha sürətli tempi iş yerlərinin ixtisarına səbəb olmaqdan, əslində daha sürətli iş yerlərinin yaradılmasına kömək edəcək.

Süni intellektin məşğulluğu pozmasının əsas yollarından biri əvvəllər insanlar tərəfindən yerinə yetirilən işlərin avtomatlaşdırılmasıdır. Süni intellekt texnologiyaları irəliləməyə davam etdikcə, onlar indi sürücülük, birja ticarəti və müştəri xidmətləri kimi bir vaxtlar yeganə insanların sahəsi olan mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirə bilirlər (Frey &

Osborne, 2017). Bu, xüsusilə avtomatlaşdırmaya ən həssas olan aşağı ixtisaslı işçilər üçün iş yerlərinin itirilməsi ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olmaqdadır (Acemoglu & Restrepo, 2019). Bunun səbəbi təkmilləşdirilmiş məlumatların mövcudluğu və emal gücü ilə birləşdirildikdə, Sİ kompüterlərə rəqəmsallaşmanın əvvəlki mərhələləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə daha geniş tapşırıqları yerinə yetirmək imkanı verməsidir (Brynjolfsson və McAfee, 2014). Bundan əlavə, Sİ mütəxəssisləri, data analitikləri və avtomatlaşdırma mütəxəssisləri kimi yeni iş rollarına qarşıdakı illərdə tələbatın artacağı gözlənilir (WEF, 2020). Süni intellekt məşğulluğu pozduqca, işçilərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün yeni bacarıqlara yiyələnmək və bacarıqlarını artırmaq öhdəliklərinin yaranması getdikcə aydınlaşır. İş yerlərinin dəyişən tələbləri ilə ayaqlaşma bilmək üçün fərdlər ömürboyu öyrənmə və davamlı peşəkar inkişaf məşğul olmalıdırlar (European Commission, 2017). Bu, yeni texniki bacarıqların, eləcə də uyğunlaşma, möhkəmlik və emosional intellekt kimi yumşaq bacarıqların inkişaf etdirilməsini əhatə edə bilər.

Sİ-nin inkişafı ilə iqtisadi ekosistem mürəkkəbləşdikcə təşkilatların strukturlaşdırılması üsulları dəyişir. Bu dəyişikliklər insanın yaradıcılığını və yenilikçiliq qabiliyyətlərini daha çox qiymətləndirir. Süni intellekt isə böyük verilənlər toplusunu və bir-biri ilə əlaqəli məlumatları təhlil etmək üçün daha çox istifadə olunur. Sİ inkişaf etdikcə bərabərində bir neçə əsas problemin həlli diqqət tələb edir. Birincisi, alqoritmlərə kor-koranə etibar etmək problem yarada bilər (Organ və digərləri, 2021). İkincisi, Boeing Max hava qəzalarının ekstremal vəziyyətində göründüyü kimi, xüsusən də mürəkkəbliyinə görə alqoritmləri başa düşmək üzərində potensial nəzarətin itirilməsidir. (O'Neill və digərləri, 2020). Üçüncüsü, insan iştirakının tamamilə aradan qaldırılmasından qaçınmaq çox vacibdir.

Nəticə olaraq, süni intellekt iş yerlərini avtomatlaşdırmaqla, iş tələblərini yenidən formalaşdırmaqla, yeni iş imkanları yaratmaqla və ixtisasartırma ehtiyacı yaratmaqla məşğulluğu pozur. Avtomatlaşdırma iş yerlərinin dəyişdirilməsinə səbəb ola bilsə də, o, həm də inkişaf etməkdə olan sahələrdə yeni iş yerləri yaratmaq potensialına malikdir. İşçilərin əmək bazarının dəyişən tələblərinə uyğunlaşmaq və işçi qüvvəsində rəqabətə davamlı qalmaq üçün öz bacarıqlarını təkmilləşdirmələri və davamlı şəkildə öyrənmə ilə məşğul olmaları vacibdir. Süni intellektin insanları tamamilə əvəz edə biləcəyini və ya dünyanı idarə edə biləcəyini göstərən çox az dəlil var. Əvəzində süni intellekt kompüter öyrənməsinin vacib hissəsidir və bəşəriyyətin gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacaq (Khogali və Mekid, 2023).

İşçi qüvvəsinin yenidən formalaşmasında süni intellektin rolu

Süni intellekt işçilərin ixtisaslaşmasını, istehsal standartlarını və insanın zehni qabiliyyətlərinin əhəmiyyətini artırmaqla bizneslərə təkmilləşdirmələr gətirəcək. Bunun cəmiyyətə və ümumilikdə insanlara müsbət təsir edəcəyi gözlənilir. Bununla belə, Sİ-nin potensial faydalarından maksimum yararlanmaq və uzunmüddətli işsizliyin qarşısını almaq üçün təhsil və təlim vacib olacaq. İşçi qüvvəsinin yaxşı hazırlıqlı və ixtisaslı olmasını təmin etməklə, biz süni intellektin imkanlarından istifadə edə, iş itkilərini minimuma endirə və dəyişən iş mənzərəsinə uyğunlaşa bilərik (Zajko, 2022).

Süni intellekt (Sİ) texnologiyası həyatımızın ümumi və vacib hissəsinə çevrilib. İndiki vaxtda süni intellekt demək olar ki, hər şeydə istifadə olunur və bu, bizim necə yaşadığımıza əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib. Müəssisələr və korporasiyalar öz əməliyyat-

larını təkmilləşdirmək üçün süni intellektdən geniş şəkildə istifadə edirlər. Bu proseslərin sadələşdirilməsinə, məhsuldarlığın, səmərəliliyin artırılmasına və xərclərin azaldılmasına imkan verməkdədir (Tewari və Pant, 2020).

Süni intellektin işçi qüvvəsini yenidən formalaşdırmasının əsas yollarından biri insanların bilik və bacarıqlarının uyğunlaşdırılmasıdır. Süni intellekt texnologiyaları səhiyyə və təhsildən tutmuş maliyyə və istehsalata qədər bir sıra sənayelərdə insan performansını artırmaq üçün istifadə edilə bilər (WEF, 2018). Məsələn, süni intellektlə işləyən chatbotlar müştəri xidmətləri nümayəndələrinə müştəri sorğularını həll etməkdə kömək edə bilər, proqnozlaşdırıcı analitika isə səhiyyə mütəxəssislərinə daha dəqiq diaqnozlar qoymağa kömək edə bilər. Süni intellekt eyni zamanda məlumatların daxil edilməsi və təhlili, hətta bəzi qərarların qəbulu prosesləri kimi vaxtilə insanlar tərəfindən yerinə yetirilən rutin tapşırıqları da avtomatlaşdırır. Bu, səmərəliliyi artırmaq və müəssisələr üçün xərcləri azaltmaq potensialına malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda işlərin itirilməsi ilə bağlı narahatlıqları artırır (Manyika və başqaları, 2017). Bununla belə, qeyd etmək vacibdir ki, Sİ həm də məlumat elmi, maşın öyrənməsi və robototexnika kimi inkişaf etməkdə olan sahələrdə yeni iş imkanları yaradır. Beləliklə, süni intellektin yüksəlişi həm də işçi qüvvəsində yeni bacarıqlara tələbat yaradır. Rutin tapşırıqlar avtomatlaşdırıldıqca, işçilər məlumatların təhlili, proqramlaşdırma və robot texnikası kimi sahələrdə daha çox ixtisaslaşdırılmış təcrübə qazanmalı olacaqlar (WEF, 2018). Bu dəyişiklik həm də avtomatlaşdırılması daha çətin olan yaradıcılıq, tənqidi düşüncə və emosional zəka kimi yumşaq bacarıqlara daha çox tələbat yaratmaqdadır.

Böyük Britaniyada bu yaxınlarda keçirilən sorğu göstərib ki, süni intellekt texnologiyasını tətbiq edən şirkətlər qeyri-Sİ texnologiyasını tətbiq edən şirkətlərlə müqayisədə həm iş yerlərinin yaradılması, həm də iş yerlərinin dağıdılması nisbətini daha yüksək səviyyədə yaşayır. Bu o deməkdir ki, Sİ yeni iş imkanlarına səbəb ola bilsə də, bəzi iş yerlərinin itirilməsi ilə də nəticələnə bilər. Sorğu göstərir ki, süni intellekt vasitəsilə yeni iş yerləri yaratmaq şansı onun həyata keçirilməsi səbəbindən iş yerlərini itirmək şansı qədərdir (Hunt və digərləri, 2022).

Nəticə olaraq, süni intellekt insan imkanlarını artırmaqla, gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdırmaqla, yeni bacarıqlara tələbat yaratmaqla və əmək bazarına təsir etməklə işçi qüvvəsinin yenidən formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Sİ-nin əmək bazarına təsiri mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Süni intellekt yeni iş imkanları yaratmaq və insan fəaliyyətini artırmaq potensialına malik olsa da, o, həmçinin iş yerlərinin dəyişdirilməsi və bərabərsizliklə bağlı narahatlıqları artırır (Brynjolfsson & Mitchell, 2017). Siyasətçilər və bizneslər üçün süni intellektin əmək bazarına təsirinin idarə edilməsinə fəal yanaşmaq, işçiləri sürətlə dəyişən işçi qüvvəsində uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz edən təhsil və təlim proqramlarına sərmayə qoymaq vacibdir.

Sİ və Əmək Bazarı: Dəyişikliyi qəbul etmək və fürsətlərdən istifadə etmək

Müasir şirkətlərdə insan resurslarının idarə edilməsi prosesləri texnologiyadakı dəyişikliklərdən aktiv şəkildə təsirlənir. Süni intellekt insan təcrübəsindən qiymətli məlumatların alınmasında da mühüm rol oynamaqdadır. Rəqabətli bazarda həyatda qalmaq üçün şirkətlər ağıllı və effektiv HR üsullarından istifadə etməlidirlər. Buna avtomatlaşdırma, genişlənmiş intellekt və robototexnika kimi qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Bu texnologiyalar şirkətlərə işçi qüvvəsini mənəli şəkildə dəyişməyə və təkmilləşdirməyə kömək etməkdədir (Pathak və Solanki, 2021). Süni intel-

lekt həm də işin təbiətini dəyişdirərək, onu daha çevik və uzaqdan idarə ediləbilən formaya salmaqdadır. COVID-19 pandemiyası uzaqdan işin qəbulunu sürətləndirdi, süni intellekt isə şirkətlərə uzaqdan işləyən işçiləri idarə etməkdə koməklik göstərə bilməkdədir.

Bugünkü rəqabətli biznes mühitində sənaye sektorunda əhəmiyyətli artım müşahidə olunur. Sənayelər üçün əsas problemlərdən biri davamlı təkmilləşdirmənin idarə edilməsidir. Fəaliyyətlərini daha səmərəli və rəşional etmək üçün bir çox sənayelər müasir texnologiyalardan istifadə edirlər. Tədqiqatçılar və ekspertlər həmçinin sənayelərin süni intellekt və rəqəmsal texnologiyalar kimi vasitələrdən istifadə etmələrini təklif edirlər. Bu alətlər insan resursları departamentinin müxtəlif aspektlərində dəyərli olduğunu sübut etmişdir. Məsələn, süni intellekt işə qəbul, seçim, işə götürmə, performans təhlili, işçilər haqqında məlumatların toplanması və real vaxt rejimində aktual və dəqiq məlumatların verilməsi kimi vəzifələr üçün istifadə olunur. Bu, şirkətlərə daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə və ümumi performanslarını yaxşılaşdırmağa kömək edir (Yawalkar, 2019).

Xüsusi yüksək səviyyəli texniki bacarıqlara tələbat dəyişir. Bughin və digərləri (2018) 2016-cı ildən 2030-cu ilə qədər potensial olaraq 90 faizə qədər yüksələn qabaqcıl İT və proqramlaşdırma bacarıqlarına olan tələbin kəskin artacağını bildirlər. Süni intellekt və avtomatlaşdırma bütün sektorlarda ayrılmaz bir hala gəldiyindən, texnologiya mütəxəssislərinə əvvəllər ehtiyac duyduqlarından çox ehtiyac duyulacaqdır (Bughin və digərləri, 2018). Bu kateqoriyada qabaqcıl məlumatların təhlili və riyaziyyat, texnologiya dizaynı, mühəndislik və texniki xidmət, tədqiqat elmi kimi digər bacarıqlara da artan tələbat olsa da, bu tələbat qabaqcıl İT və proqramlaşdırma bacarıqları kimi nəzərə çarpan bir artım yaşamayacaq.

Sİ tərəfindən idarə olunan biznes və texnologiya sahəsində üç yeni iş kateqoriyasının olmasını müəyyən etmək olar. Bu rollardakı fərdlər onun vəzifələrini təkmilləşdirmək üçün Sİ texnologiyası ilə yanaşı işləyəcəklər. Bu üç kateqoriya, təlimçilər, izahatçılar və dəstəkçilərdir. Birinci kateqoriya, təlimçilər, insanlara süni intellekt sistemlərinə xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməyi öyrətmək fürsətini əhatə edir. İkinci fürsət texnologiya və biznes liderləri arasında körpü yaradan “izahçılar”ı əhatə edir. Süni intellektin “qara qutu” təbiəti çoxlarını narahat edir. Süni intellekt yayıldıqca mürəkkəb alqoritmləri texnoloji olmayan mütəxəssislərə izah etmək həyati əhəmiyyət kəsb edir. Üçüncü fürsət isə davamlılığını təşkil etmək üçündür. Dəstəkçilər Sİ-nin nəzərdə tutulduğu kimi işləməsini təmin edirlər (Wilson və digərləri, 2017). Araşdırmalara əsasən süni intellektin ədalətliyi, audit edilə bilənliyi və təhlükəsizliyi ən çox sual yaradan məsələlərdir (Sollosy və McInerney, 2022). Süni intellektin əmək bazarına təsirinin müxtəlif işlər üzrə fərqli olmasını aşağıdakı sıralama ilə aydınlaşdırmaq olur. Müxtəlif müəlliflərin araşdırmalarına əsaslanaraq, süni intellektdən hansı işlərin daha çox və ən az təsirlənməsi aşağıdakı kimidir (Webb, 2020; Felten, Raj and Seamans, 2019; Brynjolfsson, Mitchell and Rock, 2018). Süni intellektə ən çox məruz qalan işlər:

- klinik laboratoriya texnikləri, optometristlər və kimya mühəndisləri də daxil olmaqla yüksək ixtisaslı peşələrdir;
- təftiş və keyfiyyətə nəzarət kimi vəzifələri əhatə edən istehsal rolları da nəzərə alınır, baxmayaraq ki, onlar aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinin kiçik bir hissəsini təşkil edir;

- kimya, mülki və nüvə mühəndisləri, epidemioloqlar, aktuarilər, statistiklər, kredit analitikləri, mühasiblər, kompüter proqramçıları və əməliyyat tədqiqatı analitikləri kimi ağ yaxalıq işləri;
- konsyerjlər, mexaniki tərtibatçılar, kredit müəllifləri, brokerlər, həmçinin dəfn və meyitxana sektorunda olanlar kimi xidmətə əsaslanan rollar.

Süni intellektə ən az məruz qalan işlər:

- tədqiqatçılar kimi yeni situasiyalar vasitəsilə düşünməyi əhatə edən yüksək ixtisaslı peşələr;
- tədris, idarəetmə və baristalar, yemək hazırlayan işçilər və masaj terapevtləri kimi işlər də daxil olmaqla güclü şəxsiyyətlərarası bacarıqlar tələb edən peşələr;
- xidmətçilər, təmizlikçilər, kafeterya qulluqçuları, qabyuyanlar, mehmanxana daşıyıcıları, kəsicilər, ət qablaşdırıcılar, damçılar, rəssamlar, masaj terapevtləri və fitnes təlimatçıları kimi fiziki cəhətdən tələbkar işlər;
- masaj terapevtləri, heyvan alimləri, arxeoloqlar, ictimai çıxış edən diktorları, suvaqçılar və stükko ustaları kimi digər rollar.

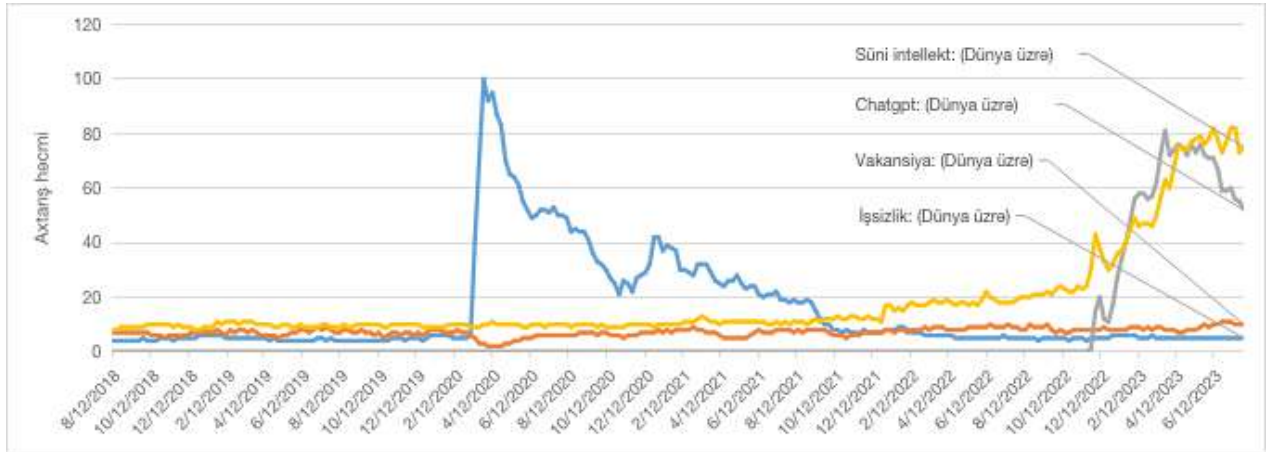
İşsizlik və Sİ arasındakı əlaqənin araşdırılması: Google Trends Analizi

Süni intellekt texnologiyasının yüksəlişi onun ənənəvi əmək bazarlarına təsiri ilə bağlı narahatlıqlara səbəb olub. Bu məqalə süni intellektə ictimai maraq və iş axtarışı davranışı arasında korrelyasiya olub-olmadığını araşdıraraq Sİ və işsizlik arasındakı əlaqəni araşdırır. Bu araşdırmaya rəhbərlik edən tədqiqat sualı budur: Google Trends məlumatlarında iş axtarışı ilə bağlı sorğular və Sİ ilə əlaqəli sorğular arasında əlaqə varmı?

Metodologiya

Sİ ilə bağlı sorğuların işsizlik ilə bağlı olan sorğular ilə əlaqəsini araşdırmaq üçün Google Trends məlumatları toplanmışdır. Təhlilin zaman əhatəsi 5 illik (2018-2023) dövrü əhatə edir. Axtarış terminləri iki kateqoriyaya bölünmüşdür: işlə əlaqəli terminlər “İşsizlik”, “Vakansiya”; Sİ ilə əlaqəli terminlər isə “Süni intellekt” və “Chatgpt” olaraq müəyyən edilmişdir. Dəqiq müqayisələri təmin etmək üçün məlumatların normallaşdırılması aparılmışdır.

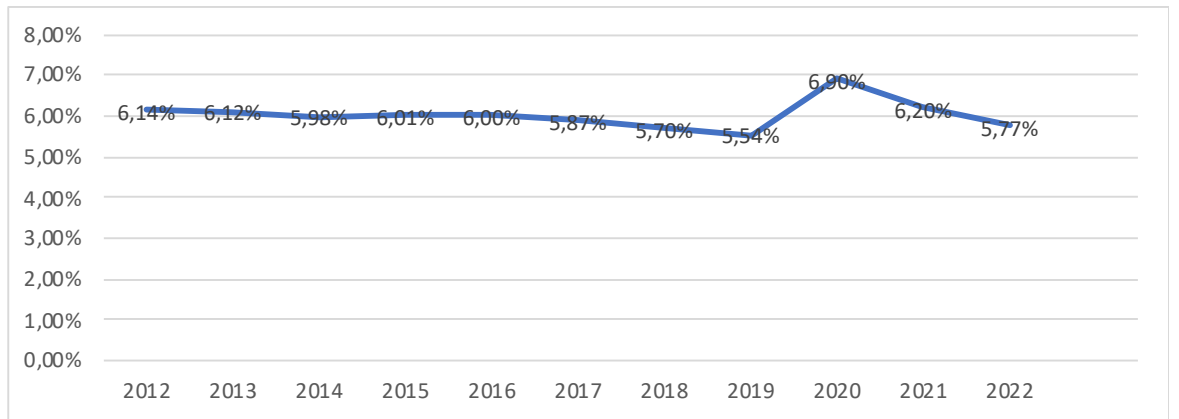
Axtarış matorlarında son 5 ilin dünya üzrə nəticələrində iş ilə bağlı olan açar sözlərin axtarış dərəcəsi Sİ ilə bağlı olan digər açar sözlər ilə qarşılaşdırılmışdır. Açar sözlər insanların işdən ayrıldığı zaman axtarış matorlarında axtarış zamanı ilkin olaraq vakansiyalar ilə maraqlanacağı, ikinci isə işsizlik hüquqlarını araşdıracağı nəzərə alındığından, vakansiya və işsizlik olaraq müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən müqayisə ediləcək Sİ açar sözləri isə bu sahədəki inkişafı izləməyə yardımcı ola biləcək trend mövzular ilə bağlı olaraq chatgpt və süni intellekt sözlərinin axtarış nəticələrinə bağlanmışdır. Bu qrafik zamanla iş ilə bağlı axtarıların və süni intellektlə əlaqəli axtarıların tendensiyalarını göstərir. Qrafikdəki zirvələr və enişlər iş axtarışı və Sİ marağı arasındakı əlaqəyə işıq sala biləcək potensial korrelyasiya və ya nümunələr üçün araşdırılır. Aşağıdakı qrafikdə nəzərdə tutulan korrelyasiyanın aydınlaşdırılması üçün müəyyən edilmiş açar sözlərin 09.08.2018-10.08.2023 tarixləri arasındakı 5 il ərzində dünya əhalisi tərəfindən axtarılarına uyğun nəticələri təqdim olunur:

Qrafik 1: Google Trends dünya üzrə biznes sahəsinə uyğun axtarış nəticələri

Qrafik 1-də müşahidə olunan nümunələr diqqətlə təhlil edildiyi zaman ilk öncə işsizlik açar sözündən ən çox Covid19 pandemiyası dövründə istifadə olunduğu məlum olur. Süni intellekt ilə bağlı axtarışlarda isə Chatgpt tətbiqi insanlar tərəfindən istifadə olunmağa başladığı andan daha çox axtarımağa başlandığı məlum olur. İşlə bağlı axtarışların süni intellektlə əlaqəli axtarışlarla uyğunlaşdığı dövrlər olsa da ümumi olaraq süni intellektdəki ildən ilə axtarış həcmnin artması işsizlik ilə bağladığımız açar sözlərin artması ilə əlaqəli görünür. İctimai qavrayışlar, texnoloji irəliləyişlər və sənaye dəyişiklikləri kimi amillər nəzərə alınmaqla bu korrelyasiyaların mümkün şərhələrinə baxılması vacib amildir. Qeyd etmək vacibdir ki, tədqiqatın kəşfiyyat xarakteri qəti fikirlər üçün əlavə araşdırma tələb etməkdədir.

Müqayisəli təhlilin həyata keçirilməsi üçün Google Trends məlumatlarına müəyyən edilmiş iqtisadi göstəricilərlə çarpaz istinad edilməlidir. Rəsmi işsizlik nisbətləri, iş yerləri məlumatları və süni intellekt sənayesinin artım templəri ilə müqayisələr aparılmalıdır. Bu müqayisəli təhlil məlumatların nəticələrinə əlavə etibarlılıq qazandırmaq üçün vacib şərtlərdəndir.

Qrafik 2: Dünya əhalisinin işsizlik faizləri, World Bank (2022)

Beləliklə, dünya əhalisinin işsizlik faizlərinin illik dəyişiminə nəzər yetirsək son 10 ildə illik dəyişikliklərin adətən azalan tendensiyada olduğunu və ortalama 0.09% dəyişdiyini görürük. Covid19 pandemiyası səbəbindən 2020-ci ildə bu gedişat kəskin pozularaq işsizlik faizlərini 6.9% səviyyələrinə yüksəltmişdir. İşsizlik səviyyəsinin sonra-

dan yenidən aşağı tendensiya izləməyə başladığı dövr Sİ-ilə bağlı axtarışların kəskin artdığı dövr ilə üst-üstə düşməkdədir. Dünya əhalisinin real işsizlik faizlərinin Google Trend analizimizdəki işsizlik ilə bağlı olan sözlərin axtarış faizinin çoxaldığı illərdə azalması bizə açar sözlərin düzgün seçilməsini göstərməkdədir. Süni intellekt ilə bağlı olan açar sözlərin axtarışların 2021-ci ildən başlayaraq kəskin artdığını nəzərə alsaq, bu dövr ərzindəki məşğulluğun təsirlənməsinə nəzər salmaqda fayda vardır. Qrafik 2-dən görüldüyü kimi, Sİ-ilə bağlı axtarışların kəskin artmağa başladığı dövrdə işsizlik faizləri müvafiq olaraq kəskin azalmağa başlamışdır.

Məhdudiyyətlər

Google Trends analizi bir sıra məhdudiyyətləri özündə ehtiva edir ki, həmin məhdudiyyətlər təhlil zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Birincisi, məlumatlara xas olan potensial demoqrafik meyilləri nəzərə almaq vacibdir. Google axtarış sistemi istifadəçilərinin davranışlarını təmsil edir və bütün əhalini təmsil etməyə bilər. Əlavə olaraq bir çox kontekstual məlumatın olmaması xüsusi axtarış meyillərinin arxasında duran motivləri müəyyən etməyi çətinləşdirir. Digər bir nüans isə məlumatların xəbərlər və ya müvəqqəti tendensiyaların səbəb olduğu dalğalanmalara həssaslığı nəzərə alınmalıdır. Google Trends oflayn fəaliyyətlərə məhəl qoymadan yalnız onlayn davranışı ələ alır ki, bu da müəyyən təhlilləri təhrif edə bilər. Buna görə də, Google Trends məlumatlarından istifadə etmək üçün onları digər mənbələrlə birləşdirən və məhdudiyyətləri nəzərə alan yanaşma lazımdır.

Nəticələr və Müzakirə

Google Trends təhlili işsizliyin artıb azalmasına süni intellektin inkişafının təsirinin balanslı olduğuna işarə etməkdədir. Təhlildən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Sİ-nin dünya səviyyəsində axtarış nəticələrinin 5 illik səviyyəsi artaraq davam etsə də, bu illər ərzində işsizlik ilə bağlı problemlər Covid19 pandemiyası dövründən kənar vaxtlarda demək olar ki stabil qalmaqdadır. Bu isə onu göstərir ki, süni intellektin inkişafı işlərin itirilməsindən çox onların dəyişdirilməsinə səbəb olmaqdadır. Əks halda qrafikdə işsizliklə bağlı axtarışların həcmi Covid19 pandemiyasındakı dövrdə görünən kimi artaraq davam etməli idi. Bununla belə, tədqiqat bu korrelyasiyaların səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmadığını vurğulayır. Bu ilkin fikirləri təsdiqləmək və əsaslandırmaq üçün davamlı tədqiqatların zərurliyini birdən aha diqqətə çatdırmaqda fayda vardır. Bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq təhlilin nəticələri Sİ-nin indiki inkişaf və nüfuzu daxilində işsizliyə balanslı təsir göstərməsini bir daha təsdiqləməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). Artificial intelligence, automation and work. National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w24196>
2. Autor, D. (2015). Why are there still so many jobs? The history and future of workplace automation. *Journal of Economic Perspectives*, 29(3), 3-30. <https://doi.org/10.1257/jep.29.3.3>
3. Balsmeier, B., Woerter, M., 2019. Is this time different? How digitalization influences job creation and destruction. *Res. Pol.* 48 (8), 103765 <https://doi.org/10.1016/j.respol.2019.03.010>.

4. Bessen, J. (2018). Artificial intelligence and jobs: The role of demand. In *The economics of artificial intelligence: an agenda* (pp. 291-307). University of Chicago Press. <https://www.nber.org/system/files/chapters/c14029/c14029.pdf>
5. Bughin, J, Hazan, E, Lund, S, Dahlstrom, P, Wiesinger, A & Subramaniam, A. (2018). *Skill shift: automation and the future of the workforce*, McKinsey Global Institute, [San Francisco], viewed 05 Aug 2023, <https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/skill-shift-automation-and-the-future-of-the-workforce>
6. Brynjolfsson, E., T.Mitchell and D.Rock. (2018) “What Can Machines Learn and What Does It Mean for Occupations and the Economy?”, *AEA Papers and Proceedings*, Vol. 108, pp. 43-47, <http://dx.doi.org/10.1257/pandp.20181019>.
7. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. WW Norton & Company.
8. Brynjolfsson, E., & Mitchell, T. (2017). What can machine learning do? Workforce implications. *Science*, 358(6370), 1530-1534. <https://doi.org/10.1126/science.aap8062>
9. European Commission. (2017). *Upskilling pathways: New opportunities for adults*. Retrieved from <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/71f1b8be-5a26-11e7-a9b0-01aa75ed71a1>
10. Felten, E., M.Raj and R.Seamans. (2019). *The Occupational Impact of Artificial Intelligence on Labor: The Role of Complementary Skills and Technologies*. NYU Stern School of Business, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3368605>.
11. Ford, Martin. (2015). *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*. New York: Basic Books
12. Frey, C.B., & Osborne, M.A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*, 114, 254-280. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2016.08.019>
13. Hunt W., Sarkar S., Warhurst C. (2022). Measuring the impact of AI on jobs at the organization level: Lessons from a survey of UK business leaders. *Research Policy*, Volume 51, Issue 2, 104425, ISSN 0048-7333, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104425>.
14. Khogali H. O., Mekid S. (2023). The blended future of automation and AI: Examining some long-term societal and ethical impact features, *Technology in Society*, Volume 73, 102232, ISSN 0160-791X, ss.10, <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2023.102232>.
15. Sollosy M., McInerney M. (2022) Artificial intelligence and business education: What should be taught, *The International Journal of Management Education*, Volume 20, Issue 3, 100720, ISSN 1472-8117, <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2022.100720>.
16. Michailidis, M.P. (2018). The challenges of AI and blockchain on HR recruiting practices. *Cyprus Review*, 30(2), 169-180. <https://cyprusreview.org/index.php/cr/article/view/763>
17. Muro, M., Maxim, R., & Whiton, J. (2019). *Automation and the Future of Work: Scenarios and Policy Options*. Brookings Institution. <https://doi.org/10.7862/rq493>
18. Tewari I., and Pant M., (2020). Süni İntellekt İnsan Resursları İdarætmesini yenidæn formalaşdırır: A Review. *IEEE International Conference on Advent Trends in Multidisciplinary Research and Innovation (ICATMRI)*, Buldhana, India, pp.1-4, doi: 10.1109/ICATMRI51801.2020.9398420.
19. World Economic Forum. (2020). *Future of jobs report 2020*. <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>

20. World Economic Forum. (2018). Future of jobs report 2020.
<https://www.weforum.org/reports/reader-the-future-of-jobs-report-2018>
21. Manyika, J., Chui, M., Miremadi, M., Bughin, J., George, K., Willmott, P., & Dewhurst, M. (2017). Jobs lost, jobs gained: What the future of work will mean for jobs, skills, and wages. McKinsey Global Institute.
<https://www.mckinsey.com/featured-insights/future-of-work/jobs-lost-jobs-gained-what-the-future-of-work-will-mean-for-jobs-skills-and-wages>
22. O'Neill, B., Stapleton, L., Gill, K., Brandt, S. (2020). Sİ və Cəmiyyət haqqında Söhbət; Sizin hesablamamız onun hesabından böyük ola bilər, lakin o, Sullenberger Hudson çayı testindən keçəcəkmi?, IFAC-PapersOnLine, 53(2), 17405-17414, 21st IFAC World Congress, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2020.12.2096>
23. Organ J., O'Neill B., Stapleton L. (2021). Artificial Intelligence and Human-machine symbiosis in Public Employment Services (PES): Lessons from Engineer and Trade Unionist, Professor Michael Cooley, IFAC-PapersOnLine, Volume 54, Issue 13, pp.387-392, ISSN 2405-8963, <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2021.10.478>.
24. Pathak, S., & Solanki, V.K. (2021). Impact of internet of things and artificial intelligence on human resource development. Further advances in internet of things in biomedical and cyber physical systems, 239-267.
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-57835-0_19
25. Webb, M. (2020). Süni intellektin əmək bazarına təsiri.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3482150
26. Wilson, H.J., Daugherty, P., & Bianzine, N. (2017). Süni intellektin yaradacağı iş yerləri. MIT Sloan Management Review, 58(4), 14.
<https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85023740109&origin=inward>
27. World Bank. (2022). Dünya əhalisinin işsizlik faizləri.
<https://www.statista.com/statistics/279777/global-unemployment-rate/>
28. Yawalkar, M.V.V. (2019). A study of artificial intelligence and its role in human resource management. International Journal of Research and Analytical Reviews (IJRAR), 6(1), 20-24. pp.23 <https://www.researchgate.net/publication/331596981>
29. Zajko M. (2022). Artificial intelligence, algorithms, and social inequality: sociological contributions to contemporary debates, Sociology Compass 16.
<https://doi.org/10.1111/soc4.12962>

NEW JOBS CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE PROCESSES OF JOB CHANGE

N.E.Huseynov

SUMMARY

This work delas with the problems of rapidly growing implementation of artificial intelligence in different spheres of human activity. Expanded analysis showed that the artificial intelligence does not increase unemployment, but essentially reformulates jobs.

**НОВЫЕ РАБОЧИЕ МЕСТА, СОЗДАВАЕМЫЕ ИСКУССТВЕННЫМ
ИНТЕЛЛЕКТОМ, И ПРОЦЕССЫ СМЕНЫ РАБОТЫ**

Н.Э.Гусейнов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам всё более активного внедрения искусственного интеллекта в разные сферы человеческой деятельности. Расширенный анализ показал, что искусственный интеллект не увеличивает безработицу, а существенно переформулирует рабочие места.

Məqalə redaksiyaya 12 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 17 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

İNKİŞAF EDƏN MÜASİR DÜNYA TURİZMİNDƏ EKOLOJİ AMİLLƏRİN ROLU

E.F.Əliyev

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: elxanaliyev.f@gmail.com

Açar sözlər: turizm, ekologiya, iqtisadiyyat, ətraf mühit, biomüxtəliflik, iqlim

Keywords: tourism, ecology, economy, environment, biodiversity, climate

Ключевые слова: туризм, экология, экономика, окружающая среда, биоразнообразие, климат

Dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin iqtisadiyyatında müasir turizmin əhəmiyyəti, əsasən onun iqtisadi artıma nail olmaq, iş yerləri yaratmaq və regional inkişafı stimullaşdırmaq potensialına malik olmasındadır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr çox vaxt turistləri cəlb edə biləcək unikal təbii və mədəni sərvətlərə malikdirlər və turizm yerli icmalar üçün əhəmiyyətli gəlir mənbəyi ola bilər. Bundan əlavə, müasir turizm ölkənin iqtisadiyyatını şaxələndirməyə və onun ənənəvi sənayelərdən asılılığını azaltmağa kömək edə bilər.

Müasir turizm, dəyişən iqtisadi, sosial və texnoloji şərtlərə cavab olaraq ortaya çıxan müasir iqtisadiyyatın bir formasıdır. Turizmin müasir iqtisadiyyatda əhəmiyyəti ilə yanaşı, bəzi problemləri də mövcuddur. Əgər bu gün müasir turizm davamlı şəkildə idarə olunmasa, bu ətraf mühitə və yerli icmalara mənfi təsir göstərə bilər. Buna görə də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müasir turizmi təkmilləşdirmək, onun faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq, mənfi cəhətlərini minimuma endirmək, ətraf mühitə və yerli icmaların sosial həyat tərzinə təsirlərini nəzərə almaq çox vacibdir. Hal-hazırda formalaşan problemlərin global xarakterini nəzərə alaraq, onları milli ya regional səviyyədə həll etmək mümkün deyil (2, səh.7).

Turizmin inkişafında ekoloji amillərin nəzərə alınması olduqca vacib məsələ hesab edilməlidir. Çünki bu, turizm fəaliyyətinin təbii mühitə və yerli icmalara mənfi təsirlərini minimuma endirməyə kömək edir. Buraya tullantıların azaldılması, təbii yaşayış yerlərinin və təbiətin qorunması, turizm fəaliyyətinin uzunmüddətli perspektivdə davamlılığının təmin edilməsi daxildir.

Belə ki, ətraf mühiti nəzərə alaraq, qurulan turizm iqtisadiyyatının inkişafı həm yerli icmalar, həm də ümumbəşəri hədəflər üçün müsbət təsirə malik ola, davamlı iqtisadi artıma və planetimizin qiymətli resurslarının qorunmasına töhfə verə bilər.

Müasir turizmin inkişafında ekoloji amillərin nəzərə alınmasını vacib edən səbəblər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Ekoloji davamlılıq: Turizmin ətraf mühitə təsiri əhəmiyyətli və uzunmüddətli ola bilər. Ətraf mühitə etinasızlıq təbii ehtiyatların deqradasiyasına, biomüxtəlifliyin itirilməsinə və uzunmüddətli perspektivdə yerli icmaların dolanışıq vasitələrinə və turizmin canlılığına təsir edə biləcək digər mənfi effektlərə səbəb ola bilər. Ekoloji amilləri nəzərə alaraq, turizm onun mənfi təsirlərini minimuma endirəcək və davamlılığı təşviq

edəcək şəkildə inkişafa səbəb olacaq.

Brend reputasiyası: Ətraf mühitə daha çox diqqət yetirən müasir cəmiyyətdə istehlakçılar səyahət seçimlərinin ətraf mühitə təsirindən daha çox xəbərdar olurlar. Nəticə etibarilə, ekoloji dayanıqlığa üstünlük verən şirkətlər və istiqamətlər, ehtimal ki, daha çox müştəri cəlb edəcək və daha yaxşı reputasiya qazanacaq.

Xərclərə qənaət: Turizmin inkişafına ekoloji mülahizələrin daxil edilməsi, xərclərə də qənaətə gətirib çıxara bilər, çünki davamlı təcrübələr çox vaxt resurslardan daha səmərəli istifadə ilə nəticələnir və tullantıları azaldır. Bu da, turizm müəssisələrinin maliyyə dayanıqlığını yaxşılaşdırmağa və turizmin inkişafı üçün ümumi xərcləri azaltmağa kömək edir.

Yerli icma dəstəyi: Yerli icmaların cəlb edilməsi və onların ətraf mühitə təsirləri ilə bağlı perspektivlərinin nəzərə alınması turizmin inkişafına dəstək yaratmağa kömək edə bilər. İcmalarla sıx əməkdaşlıq etməklə həm ətraf mühitə, həm də yerli icmalara fayda verən davamlı turizm modelləri yaratmaq mümkündür.

Müasir turizmin inkişafında ekoloji amillərin nəzərə alınması təkcə sənayenin uzunmüddətli həyat qabiliyyəti üçün deyil, həm də gələcək nəsillər üçün daha yaxşı dünya yaratmaq üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Turizmin ətraf mühitə mənfi təsirləri dedikdə, turizm fəaliyyətinin təbii mühitə və onun ekosistemlərinə göstərə biləcəyi zərərli təsirlər nəzərdə tutulur. Bu təsirlər meşələrin qırılması, torpağın deqradasiyası və çirklənməsi kimi fiziki və ya biomüxtəlifliyin azalması kimi bioloji ola bilər. Onlar həmçinin su, enerji və qida resurslarının istehlakı ilə bağlı ola bilər ki, bu da resursların tükənməsinə və həddindən artıq istifadəyə səbəb olur. Bundan əlavə, nəqliyyat və turizmdə enerji istifadəsindən yaranan karbon emissiyaları iqlim dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Turizm iqtisadiyyatının düzgün idarə edilməməsi və sadalanan mənfi təsirlər, ətraf mühitə uzunmüddətli təsir göstərə bilər və bu hal həm turizm sənayesinin, həm də yerli icmaların davamlılığına xələl gətirə bilər.

Mənfi təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində bir sıra dövlətlərin fəaliyyəti də vardır ki, məsələn, Almaniyanın inkişafı və maliyyə əməkdaşlığı üzrə Federal nazirliyinə görə, “ekoturizm turizmin elə növüdür ki, bu zaman ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi, mühafizə edilən təbiət ərazilələrinin maliyyələşdirilməsinə yardım edilməsi, yerli əhaliyə gəlir mənbəyi yaradılması üçün düşünülmüş cəhdlər edilir” (2, səh.10).

1995-ci ildə ÜTT-nin himayəsilə İspaniyada 52 ölkənin iştirakı ilə keçirilən beynəlxalq turizm forumu qərara almışdır ki, turizmin inkişafına nail olmaq üçün bu sahədə mövcud olan problemlərin həllində dövlət dəstəyi olmalıdır (5).

Turizmin planlı şəkildə idarə olunmaması nəticəsində, ətraf mühitə qarşı formalaşan bir sıra mənfi təsirlər var ki onları aşağıdakı kimi sıralamaq ola bilər:

Çirklənmənin artması: Turizm fəaliyyətlərində nəqliyyat və turizm obyektlərinin istismarı ətraf mühitə tullantıların atılması, çirkləndiricilərin buraxılması ilə nəticələnir. Bu da çirkləndiricilərin havaya, suya və torpağa yayılması ilə nəticələndirə bilər, ətraf mühitə və canlı təbiətə zərər verə bilər.

Meşələrin qırılması: Turizm infrastrukturu və fəaliyyətləri, mehmanxanaların və turistik yerlərin tikintisi kimi fəaliyyətlər üçün meşələrin təmizlənməsi təbii yaşayış yerlərinin və canlı təbiətin itirilməsinə səbəb ola bilər.

Biomüxtəlifliyin itirilməsi: Turizm fəaliyyəti nəticəsində vəhşi təbiətin yaşayış yerlərinin pozulması və parçalanması biomüxtəlifliyin azalmasına və heyvanlar aləminin

populyasiyalarına ziyan vurmasına səbəb ola bilər. Qeyri-doğma növlərin introduksiyası və təbii yaşayış mühitinin pozulması da biomüxtəlifliyin azalmasına səbəb ola bilər.

Su qıtlığı: Turistik fəaliyyətlər tərəfindən su ehtiyatlarının həddindən artıq istifadəsi yerli icmalarda su qıtlığına səbəb ola bilər.

Torpağın deqradasiyası: Turizm obyektlərinin tikintisi və yoldan kənarında sürmə kimi fəaliyyətlər torpağın keyfiyyətinə təsir edə və yerli ekosistemlərə zərər verə bilən torpağın deqradasiyası və eroziya ilə nəticələnə bilər.

İqlim dəyişikliyi: Turizmlə bağlı nəqliyyat və enerji istehlakından yaranan karbon emissiyaları iqlim dəyişikliyinə səbəb və ya təkan verə bilər.

Təbii ehtiyatların həddən artıq istismarı: Su, enerji və digər təbii ehtiyatların turizm fəaliyyəti ilə həddən artıq istifadəsi, xüsusən də resursları məhdud olan ərazilərdə resursların tükənməsi və qıtlığı ilə nəticələnə bilər.

Tullantıların yaranması: Qida tullantıları, kanalizasiya və qablaşdırma da daxil olmaqla böyük miqdarda tullantıların istehsalı ətraf mühitin çirklənməsi ilə nəticələnə və yerli ekosistemlərə zərər verə bilər.

Bu mənfi təsirlər həm yerli mühit, həm də yerli icmaların rifahı üçün ciddi nəticələrə səbəb ola bilər. Turizmin planlaşdırılması və inkişafı zamanı bu təsirlərin nəzərə alınması və onların azaldılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Bu gün müasir iqtisadiyyatda dayanıqlığa doğru təkmilləşmə, eyni zamanda turizm sferasında da bu istiqamətdə fəaliyyətləri labüd edir.

Dayanıqlı (davamlı) turizm - turizm fəaliyyətinin ətraf mühitə, yerli icmalara və iqtisadiyyata mənfi təsirlərini minimuma endirməyə çalışan, eyni zamanda turistlər üçün yüksək keyfiyyətli təcrübə təmin edən bir turizm növüdür. O, iqtisadi, sosial və ekoloji problemləri tarazlaşdırmaq məqsədi daşıyır, turizm artımının uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmasını təmin edir. Bu, tullantıların və emissiyaların azaldılması, təbii yaşayış yerlərinin və vəhşi təbiətin qorunması, yerli icmaların dəstəklənməsi və mədəni mübadilənin təşviqi kimi təcrübələrin qəbulunu əhatə edir.

Davamlı turizm iqtisadi artımı təşviq etmək, eyni zamanda ətraf mühiti qorumaq və yerli icmaları dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri mənimsəmək və yerli iqtisadiyyatları dəstəkləməklə, davamlı turizm uzunmüddətli iqtisadi həyat qabiliyyətini təmin etməyə, təbii yaşayış yerlərini və canlı təbiəti qorumağa və mədəni mübadiləni təşviq etməyə kömək edə bilər.

Turizmin dayanıqlı inkişafında sürətli və məqsədyönlü inkişafa nail olmaq üçün, turizmin yenidən inkişafa başladığı ayrı-ayrı rayonlarda mədəni irsin qorunması məsələsinə əsaslı yanaşma tərzini təmin edəcək sosial-mədəni proqram hazırlamaq faydalı olur. Bu baxımdan, mədəni görməli yerlər turistləri cəlb etmək əsas amillərdən sayılır (3, səh.47).

Dayanıqlı turizmin inkişafını tənzimləyən normativlər turizmdə rəqabət və risk amillərinin hökmran olduğu şəraitdə xidmət keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə normativləri mürəkkəbləşdirir. İqtisadi, sosial, siyasi, təşkilati, texniki və innovasiya xarakterli amillərin təsiri turizmin xidmət keyfiyyətinin eyni göstəricilərini qiymətləndirməyə imkan vermir (17, səh.319).

Dayanıqlı turizmin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi bir neçə səbəbə görə müasir iqtisadiyyat və əhalinin rifahı üçün vacib hesab edilir:

Ətraf mühitin mühafizəsi: Dayanıqlı turizm təcrübələri turizm fəaliyyətinin ətraf mühitin çirklənməsi, meşələrin qırılması və resursların tükənməsi kimi mənfi təsirlərini minimuma endirmək və təbii yaşayış yerlərinin və canlı təbiətin qorunmasına kömək et-

mərkəz məqsədi daşıyır.

İqtisadi faydalar: Dayanıqlı turizm təcrübələrini təşviq etməklə, turizm sənayesi uzunmüddətli iqtisadi həyat qabiliyyətini təmin edə və yerli icmalarda davamlı iqtisadi artıma töhfə verə bilər.

Sosial və mədəni qorunma: Dayanıqlı turizm mədəni mübadilə və yerli icmalara hörmət edən məsuliyyətli turizm təcrübələrini təşviq etməklə yerli mədəniyyəti, adət-ənənələri və irsi qorumağa kömək edə bilər.

Təkmilləşdirilmiş turist təcrübələri: Unikal, pozulmamış təbii attraksionlar təklif etməklə və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri təbliğ etməklə, dayanıqlı turizmdə turist təcrübəsinin ümumi keyfiyyətini artırıla bilər.

Biomüxtəlifliyin qorunması: Dayanıqlı turizm təcrübələri vəhşi təbiətin yaşayış yerlərinin məhvinə azaltmaqla və təbii mühiti qorumaqla biomüxtəlifliyin qorunmasına kömək edə bilər.

Beləliklə, dayanıqlı turizm, turizm sənayesində məsuliyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin təşviq edilməsində əsas amildir, eyni zamanda yerli icmaların iqtisadi, sosial və mədəni rifahına dəstək verir və gələcək nəsillər üçün təbii mühiti qoruyur.

Dünyada ekoloji dayanıqlığı müasir turizmin inkişafına uğurla inteqrasiya edən ölkələrə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Kosta Rika: Ekoturizm sənayesi ilə tanınan Kosta Rika davamlı turizm təcrübələri vasitəsilə təbii mühitini və canlı təbiətini qorumaq üçün əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Ölkə torpaqlarının təxminən dördü birini qorunan ərazilər kimi ayırır və ekoloji təmiz təcrübələrə, canlı təbiətin qorunmasına və mədəni mübadilələrə güclü diqqət yetirməklə davamlı turizmdə liderdir.

İslandiya: Heyrətamiz təbii gözəllikləri və unikal mədəni irsi ilə İslandiya davamlı turizm üçün məşhur bir məkana çevrilib. Ölkə bərpa olunan enerjiyə, dayanıqlı nəqliyyata və tullantıların idarə olunmasına böyük diqqət yetirir və təbii ətraf mühitin qorunmasının uzun tarixinə malikdir.

Butan: Butan mütamadi olaraq, ölkənin mədəni irsinin və təbii mühitinin qorunmasına diqqət yetirməklə, davamlı turizm üçün bir model kimi tanınır. Ölkə davamlı turizm təcrübələrini, o cümlədən az təsirli turizmi, meşələrin, canlı təbiətin və su ehtiyatlarının qorunmasını mənimsəmişdir.

Yeni Zelandiya: Yeni Zelandiya heyrətamiz təbiət mənzərələri ilə tanınır və ekoturizm üçün populyar yerlərdən biri hesab edilir. Ölkə davamlı turizmi təşviq etmək üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirmişdir, o cümlədən təbii yaşayış yerlərinin qorunması, yerli icmalara dəstək, bərpa olunan enerji və dayanıqlı nəqliyyatdan istifadə.

Finlandiya: Geniş meşələri, gölləri və təbii gözəllikləri ilə Finlandiya dayanıqlı turizm üçün məşhur bir məkana çevrilib. Ölkə ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri və dayanıqlı (təmiz) nəqliyyatı istifadəyə verən ölkə, öz təbii mühitini və vəhşi təbiəti qorumaq istiqamətində uzun tarixə malikdir.

Bu ölkələr, ekoloji dayanıqlığı müasir turizmin inkişafına uğurla inteqrasiya edən ölkələrin yalnız bir neçə nümunəsidir. Davamlı turizm təcrübələrini mənimsəməklə, bu ölkələr öz təbii mühitlərini qoruya və yerli icmaları dəstəkləyə bilmiş, eyni zamanda turistlər üçün yüksək keyfiyyətli təcrübələr təqdim etmişlər.

Bu vəziyyətin tam əksi olaraq, overturizm və qeyri-peşəkar idarəetmənin nəticəsində dünyanın bir sıra turizm bölgələrində ekoloji problemlərin artması müşahidə olunur. Bu hallara biomüxtəlifliyə ziyan, su və havanın çirklənməsi, enerji və resurs xərcləri, yaşıllıq-

ların və təbii landsaftların itirilməsi, mədəni irsin və yerli icmaların ekoloji bütövlüyünün pozulması kimi hallar daxildir. Belə ki, bu problemlər ekosistemlərdə və yerli əhalinin həyat keyfiyyətində davamlı və geri dönməz dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Dünyada turizm zonaları arasında bu yerlərə misal olaraq, İspaniyada Kosta del Sol, İndoneziyadakı Bali adası, Türkiyədə Qara dəniz sahilləri, Meksikanın Sakit okean sahili bölgələri, Karib adaları, Kanar adaları, Taylanddakı Phuket adası, İspaniyanın Mayorka adası, Bolqarıstanda Qızıl Qum çimərlikləri və Taylanddakı Koh Samui adasını misal göstərmək olar. Əlbəttə ki, bu tam siyahı deyil (19).

Ekoloji baxımdan turizmdə meydana çıxan problemlərin həllində dayanıqlı turizmin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu sahədə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bir sıra addımlar atılır ki, bu dayanıqlı turizmdə prioritet sayılır. Bu vəzifələr arasında turizmin planlaşdırılması, ekoloji cəhətdən təmiz turizm təcrübələri, icmanın iştirakı, iqlimlə bağlı tədbirlər, monitorinq və qiymətləndirmə daha çox istifadə edilən tədbirlərdən hesab edilir.

Turizmin planlaşdırılması: Hökumətlər, turizm sənayesi və yerli icmalar iqtisadi, sosial və ekoloji problemləri tarazlaşdıran davamlı turizm planları hazırlamaq üçün birlikdə işləyirlər.

Ekoloji cəhətdən təmiz turizm təcrübələri: Turizm sənayesi tullantıların azaldılması, davamlı nəqliyyat və canlı təbiətin qorunması kimi ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri təşviq edir.

İcmanın iştirakı: Yerli icmalar dayanıqlı turizm planlarının hazırlanmasında iştirak edir və dayanıqlı turizm təcrübələrinin təşviqində dəstəklənirlər.

İqlimlə bağlı tədbirlər: Turizm sənayesi karbon izlərini azaltmaq və iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yumşaltmaq üçün, məsələn, enerjiden istifadənin azaldılması, bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoyuluşu və mühafizə təşəbbüslərinin dəstəklənməsi kimi addımlar atılır.

Monitorinq və qiymətləndirmə: Effektivliyini təmin etmək və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün davamlı turizm təcrübələrinin müntəzəm monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılır. Bu istiqamətdə tətbiq olunan layihələrin planlaşdırılması və həyata keçirilmə mümkünlüyü ciddi araşdırılmalıdır (3, səh.34).

Qeyd edilən bu addımları atmaqla turizm sənayesi, ekoloji problemlərinin öhdəsindən gəlmək və daha məsuliyyətli və ekoloji cəhətdən təmiz turizm formasını təşviq etmək üçün çalışır.

Müasir turizmdə ekoloji gərginlikdən qaçma və ya yaxşılaşdırma istiqamətində ən yaxşı təcrübələrə nümunə olaraq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların azaldılması və idarə olunması, dayanıqlı nəqliyyat və qoruma təşəbbüslərini göstərmək olar.

Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadədə, otellər və kurortlar karbon izlərini azaltmaq və dayanıqlı turizmi dəstəkləmək üçün günəş panelləri, külək turbinləri və digər bərpa olunan enerji mənbələri quraşdırıla bilər. Tullantıların azaldılması və idarə olunmasında, otellər və kurortlar kompostlama, təkrar emal və birdəfəlik plastiklərin azaldılması kimi tullantıların minimuma endirilməsi və idarəetmə təcrübələrini qəbul edə bilər. Dayanıqlı nəqliyyat kimi hökumətlər və turizm sənayesi turizmin karbon izini azaltmaq üçün elektrik nəqliyyat vasitələri, velosiped icarəsi və ictimai nəqliyyat kimi dayanıqlı nəqliyyat variantlarından istifadəni təşviq edə bilər. Qoruma təşəbbüsləri isə, turizm sənayesi vəhşi təbiətin mühafizəsi, yaşayış mühitinin bərpası və ekoloji təhsil proqramları kimi mühafizə təşəbbüslərini dəstəkləyə bilər (7, 8, 9).

Beləliklə, turizmin ekoloji problemlərin həllində dayanıqlı idarəetmənin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- ətraf mühitin mühafizəsi;
- iqtisadi həyat qabiliyyəti;
- sosial məsuliyyət;
- resursların idarə edilməsi;
- əlçatanlıq;
- planlaşdırma və inkişaf.

Bu prinsiplərə riayət etməklə turizm sənayesi iqtisadi artımı dəstəkləyən, eyni zamanda ətraf mühiti qoruyan və yerli icmaları dəstəkləyən davamlı turizm inkişafına nail olmuş olur. Belə ki, iqtisadi artımın və ekoloji dayanıqlığın tarazlaşdırılması müasir turizmin inkişafı üçün çox vacibdir, çünki bu, sənayenin inkişaf etməyə davam etməsini təmin edir, eyni zamanda ətraf mühiti və yerli icmaları qoruyur. Turizm iş yerlərinin yaradılması, artan vergi gəlirləri və xarici valyuta gəlirləri də daxil olmaqla əhəmiyyətli iqtisadi faydalar təmin edir. Əks təqdirdə, iqtisadi amilləri nəzərə almadan ekoloji davamlılığın riayət etmə, turizm sənayesinin artım potensialını məhdudlaşdırma və dolanışıqları turizmdən olan yerli icmalara zərər verə bilər.

Buna görə də ətraf mühiti və yerli icmaları dəstəkləyərkən, sənayenin inkişaf etməyə davam etməsini təmin etmək üçün turizmin inkişafının iqtisadi və ekoloji məqsədlərini tarazlaşdırmaq vacibdir. Buna ekoloji cəhətdən təmiz turizm infrastrukturunun qurulması, dayanıqlı nəqliyyat variantlarının təşviqi və yerli icmaların turizm layihələrinin planlaşdırılması və inkişafına cəlb edilməsi kimi davamlı turizm təcrübələrinin həyata keçirilməsi ilə nail olmaq olar.

Turizm bölgələrində ekoloji problemləri həll etmək üçün aşağıdakılara əməl edilməsi əsas fəaliyyət kimi qəbul edilə bilər:

- Həssas ekoloji zonalarda turizmin inkişafının məhdudlaşdırmaq.
- Tullantıların idarə olunmasını və su və enerjisindən səmərəli istifadəni təmin etmək.
- Ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar və cihazlar hazırlamaq.
- Turistləri və yerli əhalini ətraf mühitin qorunmasının vacibliyi haqqında maarifləndirmək.
- Ekoloji məsələlər üzrə yerli və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək.
- Turizm sənayesi üçün ekoloji standartlarını müəyyən etmək.
- Bərpa olunan enerji mənbələrini inkişaf etdirmək.
- Ekoloji problemlərin həllində yerli sakinlərə dəstək vermək.
- Ekoloji fəsadlar nəzərə alınmaqla turizm fəaliyyətini tənzimlənmək.

İqtisadi artımı və ekoloji davamlılığı tarazlaşdırmaqla turizm sənayesi həm iqtisadi tərəqqiyə, həm də ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verə bilər və onu gələcək üçün davamlı və məsuliyyətli sənayeyə çevirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ş.Hüseynova, H.Soltanova. (2017) Turizm, ətraf mühit amilləri və onların idarə edilməsi. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı
2. Ə.T.Əsgərov, B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülaliyev. (2011) Ekoloji turizm, Dərs vəsaiti, Bakı
3. Turizmin davamlı inkişafı yerli planlaşdırma üzrə mütəxəssislər üçün vəsait. (2012) Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Prezident Kitabxanası, Bakı

4. V.S.Senin. (2003) Beynəlxalq turizmin təşkili. Elektron kitab, Maliyyə və statistika, Fəsil 8
5. H.Soltanova. (2014) Turizm sahəsində ekoloji amillərin əhəmiyyəti. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı
6. V.Abbasov, A.Məmmədova. (2018) Turizm sahəsində ətraf mühit problemləri və idarə edilməsi. Bakı: Səhər Nəşriyyatı
7. A.Aşıcı. (2016) Çevresel Etkileriyle Turizm. Detay Yayıncılık
8. E.Gegez. (2015) Sürdürülebilir Turizm ve Çevre. Detay Yayıncılık
9. K.Ataman. (2006) Turizmde Çevre ve Sürdürülebilirlik. Detay Yayıncılık
10. M.Çakmak. (2016) Turizmde Çevre Yönetimi. Detay Yayıncılık
11. A.Çelik. (2011) Turizmde Çevresel Faktörlerin Rolü: Kavramsal ve Yönetimsel Yaklaşımlar. Detay Yayıncılık
12. Б.Бернардо, Р.Френк. (2018) Экономика. Санкт-Петербург, 462 стр.
13. Е.В.Краснова. (2016) Устойчивый туризм: экологический и социальный аспекты. Инфра-М
14. Е.В.Попова. (2017) Экологические аспекты туризма. Учитель
15. S.Wearing and J.Neil. (1999) Ecotourism:Impacts, Potentials and Possibilities. Reed Educational and Professional Publishing Ltd
16. S.Gössling, P.Peeters and C.Michael Hall. (2012) Environmental Management for Sustainable Tourism: A Business-Oriented Approach. Routledge
17. C.Michael Hall, S.Gössling and D.Scott. (2015) Sustainable Tourism: A Comprehensive Guide to Planning and Development. Earthscan from Routledge
18. C.Michael Hall and J.Higham. (2015) Tourism and Climate Change: Impacts, Adaptation and Mitigation. Routledge
19. A.Spenceley. (2012) Tourism and Protected Areas: Benefits Beyond Boundaries. IUCN
20. M.Gren and E.H.Huijbens. (2017) Tourism and the Anthropocene. Routledge

THE ROLE OF ECOLOGICAL FACTORS IN TODAY'S DEVELOPING WORLD TOURISM

E.F.Aliyev

SUMMARY

The current state of tourism in the world is analyzed in this article. The issues of reducing the severity of ecological problems in tourist regions and the perspectives of tourism are discussed. Priority areas are specified.

РОЛЬ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В СОВРЕМЕННОМ РАЗВИВАЮЩЕМСЯ МИРОВОМ ТУРИЗМЕ

Э.Ф.Алиев

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется современное состояние туризма в мире. Обсуждаются вопросы снижения остроты экологических проблем в туристических регионах и потенциальные возможности туризма. Указаны приоритетные направления.

Məqalə redaksiyaya 12 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 18 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 339.97

THE ESSENCE OF INNOVATION MANAGEMENT IN AGRICULTURE

A.M.Alizadeh

Odlar Yurdu University
13 Koroglu Rahimov St., Baku
e-mail: axmed.alizade.1983@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, idarəetmənin effektivliyi, operativ idarəetmə, effektivliyin qiymətləndirilməsi

Keywords: innovations, management efficiency, operational management, efficiency assessment

Ключевые слова: инновации, эффективность управления, оперативное управление, оценка эффективности

The concept of long-term socio-economic development in the Republic of Azerbaijan for the period up to 2030 focuses on a phased transition to an innovative type of development. The main modernization task of the government is to change the existing model of economic growth. Instead of "oil" growth, the country must move to "innovative" growth [1, p.9].

In 2010, a course was taken in the Republic of Azerbaijan to modernize the economy, which is fully consistent with the trends in the development of world economy.

An analysis of various definitions allows us to conclude that, depending on the object and subject of research, different economists consider the category of "innovation" differently, while in research it is possible to single out the main directions depending on the essence of innovation: change, end result, progress, etc [2, p.175].

Innovations have the following characteristic features:

- the basis for the implementation of innovations is qualitative changes that lead to the improvement or the emergence of new products or technologies;
- innovation should bring a certain effect;
- the main properties of innovation are scientific and technical novelty, practical applicability and commercial feasibility.

If the specific essence of innovation is changes, then the main function of innovation activity is the function of change.

I. Schumpeter identified five factors such as new equipment, new technologies, or new market provision (buying and selling) of production, introduction of products with new characteristics into production, use of new raw materials, changes in the organization of production and its material and technical support, and the emergence of new sales markets [3, p.159].

Innovation is always the result of changing a particular element of organization. The choice of innovation objects cannot be arbitrary, it is based on the assessment of actual state of the management system.

The content of the planned organizational changes in agricultural enterprises depends on the area, where the innovation is applied, and the goals, structure, technology.

The staff is included in the application objects of the innovation.

In accordance with the methodological recommendations of Azstat, the study of innovation activity provides for the study of innovation activity resources (personnel, production assets, financial resources) and results (innovative products, impact on the performance of enterprises).

According to the types of innovations, form No. 4-innovation includes innovations: technological (process, product) - since 1994; organizational - since 2000; marketing - since 2006; environmental - since 2009. Form No. 2-MP innovation includes technological (process, product) innovations since 1999.

Organizational innovations - implemented new methods of doing business, organizing jobs, external relations.

Marketing innovation refers to the implementation of new and significantly improved marketing methods that include significant changes in the design and layout of goods, service and work, the use of new methods in the presentation, sale, presentation and promotion of goods, and the creation of a new pricing strategy for selling products.

Ecological innovations - innovations that contribute to improving environmental safety, reducing or preventing negative environmental impacts carried out as part of completed technological, organizational or marketing innovations.

Technological innovations in themselves reflect the final result of innovation activity, which manifests itself in the form of a new improved process or method of production applied in agricultural enterprises. An innovation is considered implemented if it is applied in the market or in the production process.

The statistical compilation "Azerbaijan in Figures" provides the following definitions related to innovation activity.

Innovative activity is an activity used in practical activity and related to the transformation of ideas into technologically new or improved products or services in the market, production process.

The results of innovative activities are evaluated on a scale of significance of the impact of innovations on the development of the organization (low, medium, high degree of impact, or there was no impact). Based on such assessments, ratings of the significance of the results of innovation activities are calculated.

An innovatively active organization implements activities aimed at creating innovations during the survey period, regardless of the results of activities for the actual emergence of innovations, and also has expenses for innovations in the reporting year, regardless of their completion.

Abroad, innovative organizations include organization with more than 70% of the total output in monetary terms for the reporting tax period formed through the production of innovative products. This criterion is difficult to apply in Azerbaijan.

It should be noted that the innovative activity of an agricultural enterprise characterizes the degree of participation of that enterprise in the implementation of innovative activities within a certain period of time. The level of innovative activity of an agricultural enterprise is determined by the amount of innovations performed.

Types of innovative activities include scientific research and preparation, acquisition of new technologies, purchase of machinery and equipment related to technological innovation, purchase of software, production design, training and preparation of employees related to the innovation process, marketing research, etc.

The innovation process is the process of successive transformation of scientific knowledge into innovation, and during this process, the innovation is transformed from a scientific idea into a concrete product, technology and service, and gradually spreads through the production process [4, p.39].

Innovative processes in the agro-industrial complex are distinguished by regional, sectoral, functional, technological and organizational features.

There are the following stages of innovation processes: fundamental research, applied research, design development, marketing, production, sales.

As the innovation spreads, it improves, becomes more effective, creates unique consumer properties, new applications and new consumers who perceive this product, technology or service as new to themselves.

The innovative development of the agro-industrial complex provides for such a type of economic development, when innovations as the end result of innovative activity become the main factor. Innovative activity is interpreted as bringing a new product or service to the market, mastering a new production process (technology) or business model, creating new market segments [5, p.41].

Under the innovative susceptibility of the organization of the agro-industrial complex to the development and implementation of innovations, we will understand its ability to rationally use available resources and technologies; in a timely manner to create flexible organizational structures and effective organizational and economic mechanisms that ensure the reduction of the cycle of creating innovations and their commercialization; to use and develop the creative initiative of the staff, the experience and potential of highly qualified specialists; to form strategies of competitiveness on the basis of ensuring susceptibility to innovations.

All types of innovative activities are carried out at the levels of management through the performance of management functions.

According to the theory of innovation management, the subject of management can be one or a working group, an organization that carries out the purposeful activity of the management object, where the object of management can be innovation, the innovation process, and the economic relations between the participants of the innovation market.

Modern organizations are a complex system that covers various areas of management: production and sales management, fixed assets and intangible assets management, inventory and cost management, labor and financial resources management, etc. The organization of their activities should be based on the effective functioning of the entire system as a whole.

Organization management is a purposeful, ordering influence of the administration on its team in order to ensure the effective implementation of the organization's development plan for expanded reproduction.

In market conditions, the organization is a self-governing entity. The organization is managed on the basis of its complete economic independence, self-sufficiency and self-financing.

The management of an organization in specific economic conditions is due to the division of responsibility depending on the implemented management functions that determine the tasks and content of the activity of business entity.

The functional purpose of the management process is to determine the goal and the organizational and economic mechanism of influence on the management object to obtain

the desired result. This is manifested in the formation of the content of the management process through the development and implementation of managerial influence based on the economic mechanism.

The classical approach to the allocation of management functions according to Henri Fayol is presented in Fayol identifies five management functions, which are independent areas, but at the same time associated with other areas of the management process.

M.Porter Ave He proposed to divide all the operations of the organization into two blocks: the main activities for the creation of the final product and supporting activities. The core business of an organization is an end-to-end process and consists of: purchasing, operations, distribution, marketing and sales, and the provision of product-supporting services. Supporting business processes consist of company-wide infrastructure, human resource management, technology development, and company-wide purchasing.

Among the functions of innovation management are

I. the functions of the management entity include the following:

- the function of planning in the process of innovation and their implementation in practice includes complex measures for the preparation of indicators;
- the function of the organization is to jointly implement the investment program based on any rules and procedures to unite people who are passing;
- motivational function - employees of their work on creation and implementation of innovations is to encourage interest in the results;
- control function - the organization of innovation process, the creation plan and innovations.

II. the control object functions.

- venture capital investment – venture financing of investments in innovation market;
- organization of innovation process in agricultural enterprises - creation, realization of innovations and rational organization of innovation activity on dissemination;
- promotion of innovations in the innovation market and organization of its diffusion.

The tricks of innovation management are divided into 3 groups [6, p.89]:

- a new product that affects only production innovation, marketing tricks, benchmarking, or high tricks for creating new technological operations with quality features;
- promotion and application of innovations in production, implementation, and agricultural enterprises reengineering innovation affecting expansion, brand strategy tricks;
- the price that affects the implementation, promotion and wide application of innovations selling the most profitable and efficient innovations through market segmentation and mergers speed up tricks.

The complexity of agricultural production and its features predetermine the originality of approaches and methods of forming a system for managing innovation processes, a combination of various types of innovation, and strengthening the role of the state in stimulating innovation.

The innovation management system should be integrated into the overall management system of the organization. To harmonize the goals of innovation management and the goals of the overall management system, it is necessary to ensure that the results of innovation activity correspond to the main parameters of the organization's performance.

Management functions include: planning, organization, motivation and control.

Planning as an initial management function involves deciding what, how, to whom and when to do. Planning in the agro-industrial complex develops the tasks of the system as a whole and its structural elements, directions and methods for their solution. The current stage of development of the Azerbaijan agrarian economy actualizes strategic planning, which is the central link in strategic management.

The planning system must meet the condition of sustainability and flexibility of results, which is especially important in the context of the development of innovations, when the entire future activity of the organization depends on the right decision to invest in the project. When planning innovation, it is important to link plans at the strategic, tactical and operational levels.

The function of the organization provides for the structural construction of the organization of the agro-industrial complex, its divisions and the system of management subjects. This function provides for the rational organization of jobs; optimal use of production resources; regular professional development of personnel, balanced work based on the coordination of the efforts of performers.

The organization of innovations involves the formation of the organizational structure of the organization's innovative activities, as well as the organization of the innovation process.

Through the control function of management, monitoring and verification of the implementation of established rules and orders is carried out. Its implementation pursues an assessment of the effectiveness of managerial decision-making and their implementation; identification of deviations and development of corrective measures. The control phase allows you to maintain the effective implementation of the remaining functions.

In addition to these functions, supporting functions are no less important for the innovation management process - the functions of communication, motivation, delegation and decision-making.

The state innovation policy in the agro-industrial sector of the country's economy means the stimulation of the innovation activity of the enterprise, the creation and support by the state of appropriate mechanisms and institutions that ensure the advancement of scientific-technical and high-tech projects in the production process.

Management mechanism and implementation of innovation floor in the agro-industrial complex may include the following structural elements: management objectives; management factors; methods of influence on factors; management resources.

The innovation policy management mechanism is a part of the innovation system, which includes innovation objects and subjects.

The elements of the innovation system are: an information dissemination system that provides the innovation structure with the necessary information; a network of institutes, institutions and organizations that initiate, borrow, import and adapt innovative technologies in order to improve the scientific and technical level of domestic production; system of continuing professional education and retraining of employees; apparatus for managing the innovative development of the agro-industrial complex.

The comprehensive program for the development of biotechnologies in Azerbaijan for the period up to 2025 identifies three key areas for the development of technologies for the innovative development of the modern economy: information technologies, nanotechnologies and biotechnologies.

In segments where the consumption of industrial biotechnology products is relatively developed, international companies dominate: 100% of feed amino acids for agriculture (lysine), up to 80% of feed enzyme preparations, 100% of enzymes for household chemicals, more than 50% of feed and veterinary antibiotics, 100 % lactic acid, 50 to 100% biological food ingredients.

Indicators of innovative development of agriculture in the Republic of Azerbaijan to ensure the necessary competitive potential are resource-saving technologies and biotechnologies, which by 2025 in the world market should cover 40-50% of the arable land of the Republic; technologies using multi-operational agricultural machines and tools, environmentally friendly technologies, organic agriculture, technologies for regulating the processes of realizing the potential of high plant yields and high animal productivity, precision farming should be implemented in the practice of 25-30% of all agricultural producers. It is vital to accelerate the development of a system of breeding and genetic innovations to introduce into production varieties and hybrids that are resistant to adverse conditions, diseases and pests, so that by 2020 more than half of agricultural producers can use them effectively.

Due to the specifics of the activities of innovative organizations (the probabilistic nature of the results of scientific activities, the need to balance cash flows between production and scientific activities, the need to apply different organizational structures for scientific and production personnel, and other features), it is necessary to develop a new integrated approach to innovation management to build a sustainable adaptive strategy development of agricultural organizations.

References

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. (2021)
2. Друкер П. (2004) Энциклопедия менеджмента: пер. с англ. - М.: Вильямс, 432 с.
3. Шумпетер Й. (1982) Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 462 с.
4. M.M.Orujov. (2021) Diagnostics of the main threats to agro-food industry and food safety. The Scientific and Pedagogical News of Odlar Yurdu University, №58, p.80-94
5. M.M.Orucov. (2020) Milli iqtisadiyyatın müasir inkişaf modeli. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, №54, s.39-45
6. Ильенкова С.Д. (2008) Инновационный менеджмент. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 105 с.

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASIYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Ə.M.Əlizadə

XÜLASƏ

Məqalədə innovasiyaların idarə edilməsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsindən bəhs edilir. İdarə olunan sistemin fəaliyyət göstəricilərinin təhlili aparılmışdır. İnnovasiyaların ölkə iqtisadiyyatına və ümumi daxili məhsulun artımına təsiri araşdırılmışdır.

**СУЩНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИЯМИ
В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**

А.М.Ализаде

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об оценке эффективности управления инновациями в сельском хозяйстве. Проведен анализ показателей деятельности управляемой системы. Исследовано влияние инноваций в экономику страны и на рост валового внутреннего продукта.

Мəqalə redaksiyaya 8 iyun 2023 tarixində daxil olmuş, 19 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**TİBB,
BİOLOGİYA
VƏ PSIXOLOGİYA
ELMLƏRİ BÖLMƏSİ**

UOT № 631.46

**QƏHVƏYİ-ÇƏMƏN VƏ BOZ-QƏHVƏYİ TORPAQLARIN FİZİKİ VƏ
KİMYƏVİ XASSƏLƏRİ (Quba-Xaçmaz regionu timsalında)**

Y.K.Manafova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
Bakı, M.Rahim küçəsi, 5
e-mail: manafovayegana60@gmail.com

Açar sözlər: boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqlar, qranulometrik tərkib, fiziki gil, qida elementləri, karbonatlılıq

Keywords: grey-brown and meadow-brown soils, granulometric composition, physical clay, nutrients, calcareousness

Ключевые слова: серо-коричневые и коричнево-луговые почвы, гранулометрический состав, физическая глина, питательные вещества, карбонатность

Giriş

Torpaqların kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadəsi, şumlanması, müxtəlif aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi kimi antropogen təsirlər onun bütün komponentlərinin – fiziki, kimyəvi və bioloji xassələrinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Torpaqların münbitliyinin azalması və bərpası kəskinliylə qarşıda duran problemlərdən biridir. Torpağın münbitliyinin artırılması aqrokimya elminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biridir [19]. Kənd təsərrüfatının ən vacib problemlərindən biri torpaqlarda üzvi maddələrin və qida elementlərinin bərpasını təmin etmək, münbitliyini qorumaq, ətraf mühiti qorumaqla davamlı məhsul əldə etməkdir [17]. Torpaq canlıların məhvindən və parçalanması nəticəsində əmələ gələn qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrdən ibarətdir. Onun tərkibi bir çox amillərdən, o cümlədən torpağın növündən, onun becərilməsindən, üzvi maddələrin tərkibindən, nəmlikdən, iqlim şəraitindən və digər amillərdən asılıdır [18].

Bitkilər tərəfindən mənimsənilən qida maddələrinin miqdarı torpaqların effektiv münbitliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Bu göstəricilərdə baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək üçün bitkilər altında istifadə olunan torpaqların aqrokimyəvi monitorinqinin aparılması vacibdir. Biokütlənin kimyəvi tərkibi əsasən karbonun biokimyəvi dövrənini, həmçinin humusun - spesifik maddələrin əmələ gəlməsi mərhələlərini müəyyən edir. Təbii şəraitin və abiogen amillərin qarşılıqlı təsiri üzvi maddələrin çevrilmə istiqamətini və sürətini, onun nəmlənməsini və mineralaşmasını müəyyən edir [12].

Torpaqlarda aqrokimyəvi tədqiqatların aparılmasında əsas məqsəd mənimsənilən qida maddələrinin miqdarının zaman və məkan çərçivəsində nəzərə çarpacaq dərəcədə variasiya etməsidir. Torpaqda asan həll olan qida maddələrinin miqdarı torpaqəmələgəlmə şəraitindən və torpaq əmələgəlmənin dinamik şəraitinin təsirindən [14], becərilmə aqrotexnikasından, torpaqların qida maddələri ilə təmin olunma dərəcəsindən, tətbiq olunan gübrə normalarından, ərazinin torpaq-iqlim şəraitindən və digər amillərdən asılıdır [1]. Qida maddələrinin bitkilər tərəfindən mənimsənilməsi bitkinin bioloji xüsusiyyətlərindən, torpağın xassələrindən, potensial münbitlik dərəcəsindən, ən əsası üzvi və mineral maddələrin

torpaqda üzvi maddə ilə birləşməsindən, torpağın qranulometrik tərkibindən, nəmlikdən, aerasiyadan, torpaq mühitindən və s. amillərdən asılıdır [1,7]. Qranulometrik tərkib (QT) torpaqların dispersliyinin müəyyən edilməsində, torpaqların diaqnostikasında və təsnifatında və bir çox tətbiqi məsələlərin həllində torpaqların ən çox istifadə olunan fiziki kəmiyyət göstəricisidir [20].

Ekosistemlərə antropogen təzyiq əsasən kənd təsərrüfatı işləri ilə əlaqədardır. Torpaqların intensiv becərilməsi, qida maddələrinin bitkilərlə aparılması, torpağın kimyəvi maddələrlə və heyvan tullantıları ilə çirklənməsi, suvarma və drenajın mənfi nəticələri, dehumifikasiya və torpaq eroziyası geniş ərazilərin torpaqlarının vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən ən vacib amillərdəndir. Sənayenin və nəqliyyatın birlikdə biosferə və onun tərkib hissələrinə təsiri təbii landşaftların məhv olmasına, davamlı ekosistemlərin aqroekosistemlərlə əvəz olunmasına, eyni zamanda qorunub saxlanılan ekosistemlərdə dəyişikliklərə səbəb olmuş, nəticədə kənd təsərrüfatının biosferə mənfi təsiri qlobal xarakter almışdır [16]. Torpaqların ekoloji qiymətləndirilməsinin əsasını bitkilərin həyatı üçün zəruri olan əsas qida maddələrinin (azot, fosfor və kalium) miqdarının öyrənilməsi təşkil edir ki, bu da torpaqların potensial münbitliyi haqqında mühakimə etməyə imkan verir. Azotun, fosforun və kaliumun mənimsənilən formalarının miqdarı bitkilər üçün vacib qida mənbəyi olub, bütün aqroekosistemin səmərəliliyini müəyyən edir. Azot birləşmələri, o cümlədən nitratlar, bitkinin hüceyrələri üçün əsas tikinti materialı və böyümə faktoru kimi xidmət edir, fermentlərin və nuklein turşularının, eləcə də bütün üzvi birləşmələrin (xlorofil, vitaminlər) tərkibinə daxildir [12]. İntensiv kənd təsərrüfatı şəraitində torpaqların şumlanması, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadəsi və becərilməsi nəticəsində onlara antropogen təsir dərəcələri artmışdır, bu da aqrofitosenozun xassələrinin və rejimlərinin dərinədən öyrənilməsinə tələb edir [11].

İşin əsas məqsədi – boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların fiziki və kimyəvi göstəricilərini müqayisəli şəkildə öyrənmək, onların istifadə istiqamətindən asılı olaraq necə dəyişdiyini müəyyənləşdirməkdir.

Material və metodika

Tədqiqat obyektini Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsinin boz-qəhvəyi və çəmən-qəhvəyi torpaqlarıdır (Quba və Xaçmaz rayonları timsalında). Torpağın qranulometrik tərkibi əvvəlcədən natrium pirofosfatla işlənməklə pipetka üsulu ilə Kaçinskiyə və kimyəvi göstəricilər E.V.Arınuşkinaya görə təyin edilmişdir [9].

Kəsim 5. Xaçmaz rayonu, Çarxı kəndi, koordinatları: N 41°24' 21.54, E 48°51' 41.86, h - 34 m. Relyefi: düzənlik, mikrorelyef: dənizsahili düzənlik, torpağın adı: boz-qəhvəyi şorakətli; qranulometrik tərkib: ağır gillicəli; torpaqəmələgətirən süxurlar və döşəmə süxurlar: əhəng dağları, digər karbonatlı süxurların aşınması; bitki örtüyü: üçillik qoz, şaftalı, alça; təbii təsərrüfat yeri: qoz bağları.

Morfoloji təsviri:

0-30 sm - boz-qonur, orta gillicəli, topavari-tozlu, bərk, köklər, çoxlu kökcüklər, kök çürüntüləri, həşərat yolları, iri çatlar, az nəmli, qaynama güclü;

30-72 sm - açıq qonur, orta gillicəli, topavari-tozvari, çox bərk, kök, kökcüklər, qara ləkələr, çatlar, seyrək həşərat yolları, nəmli, keçid təcridi, qaynama güclü;

72-96 sm – qonur-sarımtıl, topavari, bərk, kökcüklər, xırda çatlar, pas ləkələri, qara ləkələr, nəm, keçid təcridi, qaynama otaq;

96-110 sm – samanı, yüngül gillicəli, struktursuz, yumşaq, kökcüklər, nəmli, keçid aydın, qaynama - orta;

110-132 sm – gilli, bozumtul-qəhvəyi, struktursuz, bərk, kökcüklər, sarı pas ləkələri, lil fraksiyaları, nəmli, keçid aydın, qaynama - orta.

Quru subtropik bozqır zonada torpaqəmələgətirən süxurlar əsasən əhəng daşlarından, konqlomeratlardan, tufberektsiyalardan, qum daşlarından və onların aşınma materiallarından təşkil olunmuşdur [2, 3, 4].

Kəsim 6. Rayon: Xaçmaz rayonu, Sabiroba kəndi, kəsimin yeri: Sort sınaq məntəqəsi (Qusarçay ZTS-na yaxın ərazi); koordinatlar: N 41⁰31^{II} 5.75, E 48⁰44^{II} 47.42, h - 81 m; relyefi: düzənlik; torpağın adı: qəhvəyi-çəmən gleyli suvrılan; qranulometrik tərkib: ağır və orta gillicəli; torpaqəmələgətirən süxurlar və döşəmə süxurlar: əhəng dağları, digər karbonatlı süxurların ellüsü; bitki örtüyü: gavalı bağı, 18-20 il; təbii təsərrüfar yeri: meyvə bağları, gavalı, alma, armud, fındıq.

Morfoloji təsviri:

0-30 sm - açıq qəhvəyi, orta gillicəli, topavari, az kip, ağac kökləri, bitki kökləri, kök çürüntüləri, həşərat yolları, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - güclü;

30-62 sm - qonurumtul, ağır gillicəli, dənəvər-topavari, az kip, ağac kökləri, kökcüklər, həşərat yolları, çoxlu ağımtıl ləkələr, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - güclü;

62-84 sm – sarımtıl-samanı, ağır gilli, prizmavari-laylı, az kip, kök, kökcüklər, ağ, sarı, qara ləkələr, nəm, keçid aydın, qaynama - güclü;

84-115 sm – boz-samanı, orta gilli, struktursuz, az kip, kökcüklər, ağımtıl ləkələr, nəmli, keçid aydın, qaynama - orta;

115-135 sm – qonurumtul, orta gilli, prizmavari-laylı, az kip, pas ləkələri, nəmli, keçid aydın, qaynama - güclü.

Kəsim 7. Rayon: Quba rayonu, Zərdabi qəsəbəsi; koordinatlar: N 41⁰24^{II} 16.95, E 48⁰39^{II}49.27, h - 298 m; relyefi: dağətəyi; mikrorelyef: şərqrə maili düzənlik; torpağın adı: dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş; qranulometrik tərkib: orta gilli; torpaqəmələgətirən süxurlar və döşəmə süxurlar: əhəng dağları və digər karbonatlı süxurların ellüsü; bitki örtüyü: kalış, südləyən, lansetyarpaqlı bağayarpağı, biyan, meyvə ağacları; təbii təsərrüfar yeri: meyvə bağları.

Morfoloji təsviri:

0-20 sm - qəhvəyi, dənəvərvari, yüngül gilli, yumşaq, kök, kökcüklər, kök çürüntüləri, bitki soğanaqları, həşərat yolları, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - zəif;

20-45 sm - qəhvəyi-qonur, topavari-dənəvərvari, ağır gilli, bərk, kök, kökcüklər, kök çürüntüləri, çatlar, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - zəif;

45-72 sm – qonurumtul-qəhvəyi, narın tozvari, yüngül gilli, bərk, kökcüklər, həşərat yolları, məsamələr, seyrək ağ ləkələr, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - orta;

72-100 sm – qonur, qozvari-dənəvərvari, narın, yüngül gillicəli, bərk, seyrək kökcüklər, seyrək qaramtıl ləkələr, az nəmli, keçid təcrici, qaynama - orta;

100-120 sm – açıq-boz, topavari, bərk, yüngül gillicəli, tək-tək kökcüklər, nəmli, keçid təcrici, qaynama - orta.

Qəhvəyi-çəmən torpaqlarda torpaqəmələgətirən süxurlar əsasən qədim allüvial çöküntülərdən təşkil olunmuşdur, gilli, gillicəli və karbonat mənşəlidir [2]. Gilli və gillicəli qranulometrik tərkibə malik qədim allüvial çöküntülər və dağ çaylarının gətirmə konuslarının narın torpaqlı-çınqıllı çöküntüləri, gilli-gillicəli tərkibli delüvial-prolüvial və qədim allüvial çöküntüləri bu torpaqların əsas torpaqəmələgətirici süxurları rolunu oynayır [6, 21].

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi

Qəhvəyi-çəmən torpaqların qranulometrik tərkibi.

Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsində qəhvəyi-meşə torpaqların formalaşması və genetik xüsusiyyətləri torpaqəmələgətirən amillərdən (iqlim, bitki örtüyü, relyef, ana süxur və antropogen təsir) asılıdır və sonuncunun təsirindən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir [5, 8]. Torpaqların qranulometrik tərkibinin ağırlaşması mübadiləvi kationların fiziki-kimyəvi udulmasının intensivləşməsilə bağlıdır, bu da hərəkətli fosforun və mübadiləvi kaliumun miqdarına təsir edir. Torpaq profilinin qranulometrik tərkibə görə differensiasiyası qida elementlərinin miqrasiyasında geokimyəvi maneə yaradır [1]. Hissəciklərin maksimum miqdarı iri toz və lil fraksiyalarında cəmlənmişdir [10].

Ölçüsü 1-0.25 və 0,25-0,05 mm olan qum hissəciklərin cəmi (iri, orta və narın qum) az miqdarda olub, profil boyu qeyri-bərabər paylanmışdır. Bu fraksiyaların miqdarı kəsim 5-də profil boyu 1.46-6.90%, kəsim 6-da 3.56-12.45% və kəsim 7-də 17.74-37.61% arasında dəyişmişdir. Beləliklə, bu göstərici boz-qəhvəyi torpaqlarda kəsirlər üzrə profil boyu 1.46-8.80%, qəhvəyi-çəmən torpaqlarda 3.60-41.00% intervalda tərəddüd etmişdir. Dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqlarda qum hissəciklərinin miqdarı qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlara nisbətən daha çox olmuşdur. Görünür ki, qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda qum hissəciklərin miqdarının az olması qleyləşmə və torpaq profilinin bərkiməsi ilə bağlıdır.

Toz hissəciklərinin miqdarı (iri, orta və narın) kəsim 5-də 57.90-74.40%, kəsim 6-da 55.20-62.00% və kəsim 7-də 24.60-57.20% arasında dəyişmişdir. Kəsirlərin profil boyu müqayisəsi göstərir ki, boz-qəhvəyi torpaqlarda iri toz hissəciklərinin miqdarı (30.20-42.80%) qəhvəyi-çəmən torpaqlara nisbətən (6.20-33.60%) daha çox olmuşdur. Bütün kəsirlərdə orta və narın toz hissəciklərinin miqdarı iri toza nisbətən az olmuşdur. Toz hissəciklərinin miqdarı kəsim 5 kəsim 7-də üst qatlarda, kəsim 6-da aşağı qatlarda daha çox olmuşdur.

Lillilik dərəcəsinin (lil fraksiyalarının fiziki gilə nisbətinin 100 misli) miqdarı kəsim 5-də profil boyu 33.60-47.60%, kəsim 6-da 22.80-39.80% və kəsim 7-də 34.80-53.00% intervalda dəyişmişdir. Torpaqların müqayisəsi göstərir ki, lillilik dərəcəsi kəsim 5-də boz-qəhvəyi torpaqlarda profil boyu bərabər paylanmışdır, qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda üst qatlarda, dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqlarda aşağı qatlarda daha yüksək olmuşdur.

Fiziki gilin miqdarı bütün kəsirlər üzrə profil boyu 47.00-77.20% arasında dəyişmişdir. Fiziki gilin profil boyu paylanması qəhvəyi-çəmən qleyli torpaqlarda (60.20-77.20%) boz-qəhvəyi şoranvari (52.40-66.40%) və dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş (47.00-70.20%) torpaqlara nisbətən daha çox olmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiq olunan torpaqlarda fiziki gilin miqdarı fiziki quma nisbətən daha çox olmuşdur.

Kəsim 5-də 0-132 sm qatda fiziki gilin miqdarı 52.40-66.40% arasında olduğundan torpaqların qranulometrik tərkibi klassifikasiyasına görə yüngül gilli torpaqlara aid etmək olar. Kəsim 5-də profilin üst qatı yüngül və aşağı qatları orta gillidir. Kəsim 6-da 0-84 sm qatda fiziki gilin miqdarı 72.60-77.20% arasında dəyişmişdir və qranulometrik tərkibinə görə orta gilli, 84-135 sm qatda 60.20-61.60% olduğundan yüngül gilli torpaqlara aiddir. Kəsim 7-də 0-20 sm və 72-120 sm qatlarda 47-48.03% arasında olduğundan ağır gillilikli, 45.72 sm qatda 52.80% olduğundan yüngül gilli və 20-45 sm-lik qatda fiziki gil 70.20% olduğundan orta gilli torpaqlara aiddir.

Suvarılan qəhvəyi-çəmən torpaqlar qranulometrik tərkibinin yüngül gilli, ağır gillicəli, strukturunun lilli-tozvari, lillilik dərəcəsinin 40-50% olması ilə səciyyələnir [2]. Yüngül qranulometrik tərkibə malik torpaqlarda mineralaşma və nitrifikasiya prosesi daha intensiv gedir [14].

Beləliklə, tədqiq olunan kəsilərdə fiziki gilin miqdarına görə boz-qəhvəyi şoranvari torpaqları yüngül gilli, qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan və dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqları orta gilli torpaqlara aid etmək olar.

Torpaq mühiti. Tədqiq olunan torpaqlarda torpaq mühitin reaksiyası 7.1-8.1 arasında dəyişmişdir. Belə ki, pH-ın qiyməti kəsim 5-də profil boyu 7.4-8.1, kəsim 6-da 7.3-7.7 və kəsim 7-də 7.1-7.9 intervalda olmuşdur. Beləliklə, boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların mühiti - pH neytral və zəif qələvi arasında olmuşdur.

Qəhvəyi-çəmən torpaqların kimyəvi xassələri.

Humus. Humusun əmələgəlmə istiqaməti və tipi torpağa daxil olan bitki qalıqlarının xüsusiyyətləri, onların parçalanması və humifikasiyasının bioloji və hidrotermiki şəraiti, onların əmələ gəlməsinin termodinamiki vəziyyətilə müəyyən edilir [13].

Humusun miqdarı kəsim 5-də 0-30 sm qatda 2.43%, azotun miqdarı 0.137%, 30-72 sm-də müvafiq olaraq 1.78% və 0.098%, 72-96 sm-də 1.49% və 0.084%, 96-100 sm-də 1.03% və 0.056%, 110-132 sm-də 0.67% və 0.028%, kəsim 6-da 0-30 sm-də 3.23% və 0.179%, 30-62 sm-də 2.36% və 0.132%, 62-84 sm-də 1.08% və 0.056%, 84-115 sm-də 0.83% və 0.042%, 115-135 sm-də 0.62% və 0.028%, 135-149 sm-də 0.41% və 0.014%, kəsim 7-də 0-20 sm-də 3.84% və 0.213%, 20-45 sm-də 2.87% və 0.157%, 45-72 sm-də 1.45% və 0.084%, 72-100 sm-də 0.98% və 0.056%, 100-120 sm-də 0.72% və 0.028% olmuşdur. Beləliklə, humusun miqdarı kəsim 5-də 0-132 sm-lik profil boyu 0.67-2.43%, kəsim 6-da 0-149 sm-lik qatda 0.41-3.23% və kəsim 7-də 0-120 sm-lik qatda 0.72-3.84% intervalda tərəddüd etmişdir.

Torpaqların şumlanması humus ehtiyatı ilə bərabər onların keyfiyyətinə də təsir edir. C:N nisbəti humus tərkibinin keyfiyyət və aqronomik cəhətdən daha vacib göstəricisidir. C:N nisbətinin dəyişməsi humusəmələgəlmə şəraitindən, hidrotermiki şəraitdən, torpağın nəmliyindən, üzvi qalıqların miqdarından və nisbətindən asılıdır [11].

Üzvi karbonun azota nisbəti bütün kəsilmələr üzrə profil boyu aşağı qatlara doğru dəyişmişdir. Belə ki, kəsim 5-də C:N nisbəti profil boyu 10.3-13.9, kəsim 6-da 10.5-12.8 və kəsim 7-də 10.2-14.9 olmuşdur. Demək olar ki, aşağı qatlara doğru C:N nisbəti artma istiqamətində dəyişmişdir. Görünür ki, bunun səbəbi aşağı qatlarda azot üzvi tərkibli birləşmələrin miqdarının azalmasıdır.

Azotun nitrat forması. Azotun, fosforun və kaliumun mənimsənilən formaları bütün aqroekosistemin səmərəliliyini müəyyən edən bitkilər üçün vacib qida mənbəyidir. Azot birləşmələri, o cümlədən nitratlar, bitkinin hüceyrələri üçün əsas tikinti materialı və böyümə faktoru kimi xidmət edir, fermentlərin və nuklein turşularının, eləcə də bütün üzvi birləşmələrin (xlorofil, vitaminlər) bir hissəsidir. Azot çatışmazlığı ilə əsas biokimyəvi proseslər ləngiyir, vegetativ kütlənin inkişafı ləngiyir [12]. Torpaqların aqroekoloji qiymətləndirilməsində azot, fosfor və kaliumun ümumi miqdarının təyininə əlavə qida elementlərinin (bitkilər üçün asan mənimsənilən) miqdarının təyini [16].

Torpaq azotunun əsas hissəsi müxtəlif üzvi birləşmələrin tərkibinə daxildir: bitki qalıqları, humus maddələri, zülallar, amin turşuları və s. Azotun az hissəsi bitkilər üçün asan mənimsənilən mineralların tərkibinə daxildir. Bundan əlavə, azotun bir hissəsi (azotun ammoniyak forması) gil mineralları tərəfindən fiksasiya oluna bilər. Azotun ammoniyak və nit-

rat forması torpaqda il ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərə uğrayır, bu da öz növbəsində bir çox amilin - iqlim şəraiti (temperatur, rütubət), aqrotexniki tədbirlər və s. təsirinin nəticəsidir [16].

Bunların hamısı torpaqda mineral azotun əhəmiyyətli dərəcədə dinamikasına səbəb olur və bu da həmin göstəricidən ekosistemə antropogen təsirin dərəcəsini qiymətləndirərkən bundan əsas göstərici kimi istifadə etməyə imkan vermir [16].

Tədqiqatlar nəticəsində (cədvəl) məlum olmuşdur ki, Kəsim 5-də profil boyu nitratların miqdarı 1.47 mq/kq-dan 2.85 mq/kq-a, kəsim 6-da 1.26 mq/kq-dan 2.61 mq/kq-a və kəsim 7-də 1.24 mq/kq-dan 2.86 mq/kq-a qədər dəyişir ki, bunun da ən çox miqdarı profilin üst qatında olmuşdur. Boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların nitratla az təmin olunması görünür ki, bir tərəfdən torpaq tipinin təbiətilə, digər tərəfdən bitkilər tərəfdən intensiv istifadə olunması ilə bağlıdır. Bu torpaqlarda yağıntuların çox olduğu dövrdə nitratların yüksək hərəkətli olması ilə onlar yer səthinə kifayət qədər yaxın olan qrunt suları ilə torpaqdan yuyulması ilə əlaqədar ola bilər [12].

Udulmuş ammoniyak. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti torpaq örtüyünün əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyasına səbəb olmuşdur, bu dəyişiklik əsasən biogen elementlərin miqdarının dəyişməsində tapmışdır [16].

Udulmuş ammoniyakın miqdarı kəsirlərdə profil boyu azalan istiqamətdə dəyişmişdir. Bu göstərici kəsim 5-də profil boyu 3.6-8.2, kəsim 6-da 3.7-7.8 və kəsim 7-də 3.4-12.3 NH_4 mq/kq arasında dəyişmişdir. Kəsim 7-də müqayisədə ammoniyakın miqdarı daha çox olmuşdur. Tədqiq olunan torpaqlarda udulmuş ammoniyakın miqdarı azotun nitrat formasına nisbətən daha çox olmuşdur. Görünür ki, tədqiq olunan torpaqlarda dövrü olaraq nəmliyin çox olması ilə əlaqədardır.

Mütəhərrik fosfor. Fosfor canlı orqanizmlərin həyati fəaliyyəti üçün azot qədər vacib elementdir [16].

Fosfor üzvi birləşmələrin (fosfatidlər, fitin, nuklein turşuları, DNT və RNT molekulları) bir hissəsidir, hüceyrələrin enerji mübadiləsində, tənəffüs və fotosintez proseslərində mühüm rol oynayır. Fosforun çatışmaması bitkilərin yavaş böyüməsi və inkişafında, meyvələrin və toxumların formalaşması və inkişafının ləngiməsində özünü göstərir [12]. Torpaqların qida elementləri ilə təmin olunması onun münbitliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Bitkilərin fosforla qidalanmasının mənbəyi torpaq məhlulunda olan bilavasitə fosfat ionlarıdır, ona görə də torpaq məhlulunda olan fosforun qatılığı bitkilərin böyümə və inkişafının ilkin mərhələlərində fosforla təmin olunmasının qiymətləndirməsində, həmçinin torpağın ümumi münbitliyinin vacib göstəricidir [15].

Torpaqda fosfor mineral və üzvi birləşmələrin tərkibində olur. Üzvi fosfor əsasən humusun tərkibində (0,8-2,5% P_2O_5) və fitatlar formasında (neytral torpaqlarda fitinin kalsium və maqnezium duzları, turş torpaqlarda alüminium və dəmir fitatları) olur. Torpaqda üzvi fosfor birləşmələri, demək olar ki, bitkilər üçün praktik olaraq əlçatmazdır və onlara bitkilər üçün qida mənbəyi kimi baxılmır. Mikroorqanizmlər tərəfindən bu birləşmələr mineralaşdıqda üzvi fosfatlar mineral formaya keçir və bitkilər üçün mənimsənilməsi mümkün olur [16].

Demək olar ki, tədqiq olunan bütün kəsirlərdə boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqlar mütəhərrik fosforun miqdarının az olması ilə xarakterizə olunur. Boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların istifadə olunma istiqamətindən asılı olaraq mütəhərrik fosforun miqdarı Kəsim 5-də profil boyu 0-132 sm qatda 2.3-14.4, Kəsim 6-da 0-149 sm qatda 2.3-13.3 və Kəsim 7-də 0-120 sm qatda 2.5-12.2 P_2O_5 mq/kq arasında dəyişmişdir. Bütün kə-

simlərdə bu göstərici profil boyu tədricən azalma istiqamətində dəyişmişdir.

Belə ki, tədqiq olunan qəhvəyi torpaqlar qida formalarının miqdarının aşağı olması ilə xarakterizə olunur ki, bu da tədqiq olunan torpaqların genetik xüsusiyyətləri, bitkilərin biologiyası, fitosenozun tərkibi və torpaq mikroorqanizmlərinin aşağı fəallığı ilə izah olunur [12].

Udulmuş əsaslar. Udulmuş əsasların cəmindən kalsiumun miqdarı maqneziuma nisbətən dəfələrlə çoxdur. Kəsim 5-də profil boyu 0-132 sm qatda kalsiumun miqdarı 16.32-24.52 mq.ekv, maqneziumun miqdarı 4.37-6.63 mq.ekv, kəsim 6-da 0-149 sm müvafiq olaraq 15.34-19.32 və 2.94-5.38 mq.ekv, kəsim 7-də 7.45-14.41 və 2.44-4.08 mq.ekv arasında tərəddüd etmişdir. Kəsim 5-də profil boyu boz-qəhvəyi şoranvari torpaqlarda kalsium və maqneziumun cəmi 21.53-31.82, kəsim 6-da qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda 17.28-23.29 və kəsim 7-də 10.27-18.49 mq.ekv arasında dəyişmişdir. Bütün torpaq kəsirlərində profil boyu kalsiumun miqdarı maqneziumun miqdarından çox olmuşdur. Bu nisbət Ca:Mg kəsim 5-də 3.1-5.6, kəsim 6-da 2.8-5.0 və kəsim 7-də 2.6-4.5 arasında olmuşdur. Kəsirlərdə kalsiumun miqdarı profil boyu aşağı qatlara doğru azalan istiqamətdə dəyişmişdir, maqneziumun miqdarı fərqli olaraq profil boyu qeyri-bərabər paylanmışdır. Ümumiyyətlə, bu torpaqlar udulmuş əsaslardan kalsiumla daha yaxşı təmin olunmuşdur.

Karbonatlılıq. Bütün kəsirlərdə profil boyu HCl-un təsirindən qaynama qeydə alınmışdır, yəni bu torpaqlarda az və ya çox dərəcədə karbonatların olduğunu təsdiq edir. Analizin nəticələrindən görünür ki, profil boyu kəsim 5-də boz-qəhvəyi şoranvari torpaqlarda karbonatlılıq 1357-31.03%, kəsim 6-da qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda 7.99-14.35% və kəsim 7-də qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqlarda 3.57-11.39% intervalda dəyişmişdir. Kəsim 5 boz-qəhvəyi şoranvari torpaqlarda və kəsim 6-da qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda karbonatlılıq kəsim 7-yə dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqlara nisbətən daha çox olmuşdur. Bu görünür ki, ana süxurların təbiətilə bağlıdır.

Tədqiq olunan torpaqların qranulometrik tərkibi və kimyəvi göstəriciləri torpaq tipindən, onların mədəniləşmə səviyyəsindən və s. asılı olaraq dəyişmişdir.

Nəticə

Quba-Xaçmaz rayonları ərazisində qoyulmuş kəsirlərə görə boz-qəhvəyi şoranvari torpaqları yüngül gilli, qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan və dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqları orta gilli torpaqlara aid etmək olar. Qəhvəyi-çəmən torpaqların üst qatlarında fiziki gilin, boz-qəhvəyi torpaqlarda isə toz fraksiyalarının miqdarı çox olmuşdur.

Boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların mühiti - pH neytral və zəif qələvi arasında dəyişmişdir.

Qəhvəyi-çəmən torpaqların humusla təmin olunması boz-qəhvəyi torpaqlara nisbətən daha yüksək olmuşdur. Boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqlar müqayisədə nitratla az, udulmuş ammoniyakla daha çox təmin olunmuşdur, tədqiq olunan boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqlar mütəhərrik fosforun miqdarı ilə az təmin olunmuşdur. Boz-qəhvəyi torpaqlarda və qəhvəyi-çəmən qleyli suvarılan torpaqlarda karbonatlılıq dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş torpaqlara nisbətən daha çox olmuşdur.

Cədvəl
Boz-qəhvəyi və qəhvəyi-çəmən torpaqların kimyəvi göstəriciləri

№	Kəsim,	Dərinlik, sm	Humus, %	Azot, %	Azotun mənimsənilən formaları, mq/kq		Mütəhərrik fosfor, P ₂ O ₅ mq/kq	CaCO ₃ CO ₂ -yə görə, %	Udulmuş əsaslar, mq.ekv		Ca+Mg	Ca:Mg	pH
					N/NH ₄	N/NO ₃			Ca	Mg			
5	Xaçmaz rayonu boz-qəhvəyi şorakətli	0-30	2,43	0,137	8.2	2,85	14,4	29,36	24,52	4,37	28.89	5.6	7.4
		30-72	1,78	0,098	5.6	1,73	13,3	31,01	22,63	6,63	29.26	3.4	7.8
		72-96	1,49	0,084	4.7	1,69	12,2	19,51	26,45	5,37	31.82	4.9	8.1
		96-110	1.03	0,056	4.2	1,62	10.2	16,55	21,16	4,38	25.54	4.8	8.1
		110-132	0,67	0,028	3.6	1,47	yox	13,57	16.32	5,21	21.53	3.1	7.9
6	Xaçmaz rayonu Sabiroba kəndi dağ qəhvəyi-çəmən suvarılan	0-30	3,23	0,179	7.8	2,61	13,3	7,99	18,13	5,16	23.29	3.5	7.2
		30-62	2,36	0,132	5.7	1,72	11,1	10,28	15,24	5,38	20.62	2.8	7.7
		62-84	1.08	0,056	4.6	1,68	10.2	11,33	17,46	3,83	21.29	4.6	7.3
		84-115	0,83	0,042	4.2	1,6	8,9	14,35	19,32	4,84	24.16	4.0	7.6
		115-135	0,62	0,028	4.0	1,32	yox	11,80	16,17	3,27	19.44	5.0	7.3
		135-149	0,41	0,014	3.7	1,26	yox	9,26	15,34	2,94	17.28	5.2	7.6
7	Quba rayonu Zərdabi kəndi dağ qəhvəyi-çəmən mədəniləşmiş	0-20	3,84	0,213	12.3	2,86	12,2	9,76	14,41	4,08	18.49	3.5	7.1
		20-45	2,87	0,157	10.2	1,81	11,1	8,48	13,25	3,17	16.42	4.2	7.2
		45-72	1,45	0,084	6.3	1,53	10.4	11,39	9,46	2,75	12.21	3.4	7.8
		72-100	0,98	0,056	5.2	1,36	8,9	5,28	7,45	2,82	10.27	2.6	7.9
		100-120	0,72	0,028	3.4	1,24	yox	3,57	10,93	2,44	13.37	4.5	7.6

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev E.R. (2019) Suvarma və gübrə normalalarının optimallaşdırılmasının örtüklü əkinlərdə bitkilərin yerüstü kütləsində qida elementlərinin miqdarına təsiri // Torpaqşünaslıq və Aqrokimya, Cild 24, № 1, s. 169-174.
2. Babayev M.P., Cəfərov Ə.M., Cəfərova Ç.M., Hüseynova S.M, Qasimov X.M. (2017) Böyük Qafqazın müasir torpaq örtüyü. Bakı: Elm, 344 s.
3. Babayev M.P., Həsənov V.H., Cəfərova Ç.M. və b. (2011) Azərbaycan torpaqlarının morfoqenetik diaqnostikası, nomenklaturası və təsnifatı. Bakı: Elm, 452 s.
4. Babayev M.P., İsmayılov A.İ., Hüseynova S.M. (2017) Azərbaycan milli torpaq təsnifatının beynəlxalq sistemə inteqrasiyası. Bakı: Elm, 272 s.
5. Əliyev H.Ə. (1964) Böyük Qafqazın şimal-şərq hissəsinin meşə və meşə-bozqır torpaqları. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 234 s.
6. Məmmədov Q.Ş. (2007) Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, 660 s.
7. Zamanov P.B., Heydərova R.X. (2015) Torpaqda bitki üçün çatışmayan qida maddələrinin hesablanması və səmərəliliyi. Torpaqşünaslıq və Aqrokimya. cild 22, № 1-2, s. 324-330.
8. Алиев Г.А. (1965) Коричневые лесные почвы. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 112 с.
9. Аринушкина Е.В. (1970) Руководство по химическому анализу почв. Москва: Изд-во Московского Университета. 244 с.
10. Болдырева В.Д. (2022) Принципы интерпретации данных гранулометрического состава черноземов по материалам почвенных дата-центров Ростовской области. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук Ростов-на-Дону, 24 с.
11. Ерёмин Д.И. (2012) Агрогенная трансформация чернозема выщелоченного Северного Зауралья: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора биологических наук. – Тюмень. - 35 с.
12. Лавринова М.Г. (2022) Эколого-биологическое состояние аллювиальных болотных осушенных почв различных угодий и разной степени гидроморфизма. Диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук. Нижний Новгород. 204 с.
13. Лим А.Г., Середина В.П. (2015) Особенности фракционно-группового состава гумуса почв северо-восточной части Прикаспийской низменности. Отражение био-, гео-, антропоферных взаимодействий в почвах и почвенном покрове. Сборник материалов V Международной научной конференции, посвященной 85-летию кафедры почвоведения и экологии почв ТГУ, г. Томск, Россия. Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, с. 48-53.
14. Пивоварова Е.Г. (2006) Подвижные питательные вещества в почвах, их роль в почвообразовании и продуктивности агроценозов (на примере Предалтайской почвенной провинции): автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук. Барнаул, 44 с.
15. Пинаева М.И. (2019) Агроэкологическое обоснование различных методов расчета доз минеральных удобрений и применения соломы в зернопаровом звене полевого севооборота. Диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук. Пермь, 162 с.
16. Титова, В.И. (2011) Агро- и биохимические методы исследования состояния экосистем: учеб. пособие для вузов / В.И.Титова, Е.В.Дабахова, М.В.Дабахов; Нижегород-

ская гос. с.-х. академия. – Н.Новгород: Изд.-во ВВАГС, - 170 с.

17. Черный Е.С. (2006) Агроэкологическая эффективность применения цеолитовых туфов и отходов производства под ячмень на светло-серых лесных почвах Северной лесостепи Центрально-Черноземного региона РФ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук. Орел, 24 с.

18. Чугунова О.А. (2020) Влияние способов основной обработки на микробиоту почвы и урожайность ярового ячменя в лесостепи среднего Поволжья: Диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук Научный руководитель: кандидат биологических наук, профессор Марковская Г.К.Кинель. С.168.

19. Шотт П.Р. (2007) Биологическая фиксация азота в однолетних агроценозах лесостепной зоны Западной Сибири. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора сельскохозяйственных наук. Барнаул, 39 с.

20. Юдина А.В., Фомина Д.С., Валдес-Коровкина И.А., Чурилина Н.А., Александрова М.С., Головлева Ю.А., Филиппов Н.В., Ковда И.В., Дымов А.А., Милановский Е.Ю. (2020) Пути создания классификации почв по гранулометрическому составу на основе метода лазерной дифракции. Почвоведение, № 11, с. 1353–1371.

21. Халилов Т.А., Микаилов Н.К. (2021) География почв с основами почвоведения. Учебник. Баку: Escoprint. 376 с.

PHYSICAL AND CHEMICAL PROPERTIES OF MEADOW-BROWN AND GREY-BROWN SOILS (on the example of Guba-Khachmaz region)

Y.K.Manafova

SUMMARY

The granulometric composition and fertility parameters of the grey-brown and meadow-brown soils in the north-eastern part of the Greater Caucasus (in WRB – *Irragic Calsisols*) have been studied based on the genetic horizons of the profile of soil sections. It is revealed that an amount of physical clay is more than that of physical sludge in the investigated sections of the grey-brown saline-like, irrigated gleyic brown-meadow and cultivated mountain brown-meadow soils.

ФИЗИЧЕСКИЕ И ХИМИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА КОРИЧНЕВО-ЛУГОВЫХ И СЕРО-КОРИЧНЕВЫХ ПОЧВ (на примере региона Губа-Хачмаз)

Е.К.Манафова

РЕЗЮМЕ

В статье на основе генетических горизонтов профиля почвенных разрезов изучены гранулометрический состав и составляющие плодородия серо-коричневых и коричнево-луговых почв (WRB – *Irragic Calsisols*) северо-восточной части Большого Кавказа. Выявлено, что наличие физической глины относительно физического ила выше в исследованных серо-коричневых соленоватых, орошаемых коричнево-луговых глеевых и окультуренных горно-коричнево-луговых почвах.

Məqalə redaksiyaya 22 fevral 2023 tarixində daxil olmuş, 24 iyun 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 573.6: 577.3

**OKSIDLƏŞDİRİCİ STRESSİN *Candida guilliermondii*
MAYA GÖBƏLƏYİ HÜCEYRƏLƏRİNƏ TƏSİRİ**

N.K.Köçərli, S.T.Hümmətova

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: sam_bio@mail.ru

Açar sözlər: hidrogen peroksid, oksigenin fəal formaları, maya göbələyi hüceyrələri, oksidləşdirici stress, yaşama qabiliyyəti

Keywords: hydrogen peroxide, active oxygen forms, yeast cells, oxidative stress, viability

Ключевые слова: перекись водорода, активные формы кислорода, дрожжевые клетки, окислительный стресс, жизнеспособность

Giriş

Maya göbələyi hüceyrələrində oksidləşdirici stress yaratmaq üçün müxtəlif usullar var. Bu üsullardan biri hüceyrələrə hidrogen peroksidlə (H_2O_2) təsir etməkdir. H_2O_2 göbələklərdə 10-100 mM qatılıqda oksidləşdirici stressə səbəb ola bilər və hüceyrədə bəzi biokimyəvi reaksiyalarda, əsasən mitoxondridə yan məhsullar əmələ gəlir. Onun toksikliyi əsasən hüceyrə makromolekullarının - lipidlərin, zülalların, DNT və s. dağılmasına səbəb olmasıdır (8). Oksigenin digər fəal formaları (OFF) ilə müqayisədə H_2O_2 nisbətən az toksiklik xüsusiyyətinə malikdir. Onun toksikliyi metal ionları ilə qarşılıqlı təsir zamanı arta bilər (Fenton reaksiyası) və bu zaman yüksək toksikliyə malik hidrosil radikalı əmələ gəlir (6). Stressə qarşı cavab reaksiyası orqanizmin funksional halından asılıdır. Oksidləşdirici stress zamanı treqalozanın qoruyucu rolu bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur. H_2O_2 yüksək qatılıqları ilə işlənmiş orqanizmlərdə treqalozanın miqdarı artır, onun sintezinin pozulması isə stress şəraitində onların yaşama qabiliyyətini itirməsi ilə nəticələnir. Güman edilir ki, treqaloza sərbəst radikalları zərərsizləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Treqaloza makromolekulların polyar qrupları ilə xüsusi kompleks əmələ gətirərək, membran lipidlərinin yağ turşularını qoruyur (8).

Hidrogen peroksid H_2O_2 hüceyrələrdə redoks dövrəni ilə toksiklik yaratmaq üçün çox istifadə edilən oksidləşdiricidir və hüceyrə redoksunun tənzimlənməsinə əsaslı töhfə verə bilər. Redoks signalı, sistein ehtiva edən tənzimləyici zülalların əsas sistein qalıqlarının tiol qruplarını əksinə oksidləşdirəndi post-translational modifikasiya ilə tənzimlənir ki, bu da zülal katalitik aktivliyində dəyişikliklərlə nəticələnir. Böyümə faktorlarına, hipoksiyaya və digər amillərə cavab olaraq, hüceyrədaxili səviyyələrdə H_2O_2 signal ötürülməsində redoks daşıyıcıları kimi fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Bununla belə, daha yüksək konsentrasiyalarda aparılan tədqiqatlar DNT, zülal və lipidlərin makromolekulyar zədələnməsi ilə nəticələnən hüceyrələr üçün toksik olduğunu göstərmişdir. Bu nəticələr üçün fərz edilən mümkün mexanizmlər maya göbələyi hüceyrələrinin inkişafının zədələnməsi və nəticədə hüceyrə ölümünə, apoptoz və nekrozun əmələ gəlməsinə səbəb olan hüceyrə komponentlərinin kimyəvi oksidləşməsidir (7, 11). Hidrogen peroksid (H_2O_2) hüceyrə signalında mühüm rol oynayır, lakin buna baxmayaraq,

daha yüksək konsentrasiyalarda zəhərlidir. Təəccüblüdür ki, hüceyrə H_2O_2 toksikliyinə mexanizmləri hələ də zəif başa düşülür. Burada, H_2O_2 səbəb olduğu hüceyrə ölümünün tənzimlənməsində iştirak edən maya Prx1-nin mitoxondrial 1-Cys peroksiredoksin üçün mühüm rolu aşkar edilmişdir. Prx1-in oksidləşdirici ekvivalentləri H_2O_2 -dən mitoxondrial glutatyona səmərəli şəkildə köçürdüyü göstərilmişdir. PRX1-in silinməsi glutatyonun oksidləşməsinə ləğv edir və katalaza Ctt1-in yuxarı tənzimlənməsi ilə sitozolik adaptiv reaksiyaya səbəb olur. Bu təsirlərin hər ikisi kəskin H_2O_2 problemindən sonra hüceyrə canlılığının yaxşılaşmasına kömək edir. PRX1-i təbii və işlənmiş peroksiredoksin variantları ilə əvəz etməklə, tədqiqatçılar H_2O_2 -yə çox fərqli matriks glutatyon reaksiyalarını proqnozlaşdırmağa bilmişlər. Buna görə də, H_2O_2 səbəb olduğu hüceyrə ölümünün idarə edilməsində matriks glutatyon oksidləşməsinin əsas rolu nümayiş etdirilmişdir. Nəhayət, Prx1-in hiperoksidləşməsinin yüksək H_2O_2 konsentrasiyalarında matriks glutatyonun oksidləşməsinə məhdudlaşdırma üçün söndürmə mexanizmi kimi xidmət etdiyi aşkar edilmişdir (5, 9). Təbiətdə stress amillərinin təsiri altında hüceyrələrin yaşama qabiliyyətinin qoruyub saxlanması çox geniş yayılan bir faktdır. Ətraf mühitin zərərli amillərinin təsirinə qarşı davamlılıqda lipid komponentləri əsas rol oynayır (10, 12). Oksidləşdirici stressin canlı orqanizmlərə təsirindən sonra onların yaşama qabiliyyətini qoruyub saxlanması və adaptasiya mexanizmləri hələ də az öyrənilmişdir. Təqdim olunan işin əsas məqsədi oksidləşdirici stressin maya göbələyi hüceyrələrinə təsirini və bu stressə qarşı hüceyrələrin cavab reaksiyasını öyrənməkdir.

Material və metodlar

Tədqiqat obyektini kimi Candida guilliermondii U-916 maya göbələyi hüceyrələrinin 3 günlük kulturasından istifadə edilmişdir. Maya göbələyi hüceyrələrində baş verən prosesləri, həmçinin stressə qarşı cavab reaksiyasını öyrənmək üçün əlverişli model obyektidir. Hüceyrələr Petri qablarında suslu-aqar (4° Ball) qidalı mühitində 30°C temperaturda termostatda becərilmiş və 2 dəfə distillə edilmiş su ilə yuyulduqdan sonra suspenziya halına keçirilmişdir. Təcrübələrdə sıxlığı 1×10^8 hüc/ml olan hüceyrə suspenziyasından istifadə edilmişdir.

Maya göbələyi hüceyrələrinin tənəffüsü polyaroqrafiya usulu ilə təyin edilmişdir.

Oksigen mübadiləsi əsas bioloji proseslərdən biri- tənəffüsün əsasını təşkil edir. Bu prosesin ən yaxşı öyrənilmə üsulu polyaroqrafiyadır. Oksigenin məhlulda qatılığının təyini oksigen molekulinin iki mümkün mexanizmi əsasında reduksiya olunma reaksiyasının polyaroqrafik dalğasına əsasən aparılır. İndikator elektrodu kimi adətən mikro və makro platin elektrodlar götürülür. Həmçinin iki polyaroqrafik oyuq mövcuddur: inteqral və differensial tipli oyuqlar. İnteqral tipli polyaroqrafik oyuq maya göbələyi hüceyrələri suspenziyasında oksigenin qatılığını təyin etməkdən ötrü istifadə olunmuşdur.

Polyaroqrafik qurğuda özüyazan potensiometrin şkalasının oksigenin qatılığı ilə uyğunlaşdırılması üçün müxtəlif standart qatılıqlarda maksimal polyaroqrafik cərəyanın qiymətləri təyin olunmuşdur. Bu qiymətlərə görə dərəcələnmə əyrisi qurulmuşdur. Verilmiş nümunədə oksigenin mollarla miqdarı həmin dərəcələnmə əyrisinə görə tapılmışdır. Maksimal polyaroqrafik cərəyanlar oksigenin qatılığı arasında asılılıq polyaroqrafik oyuğun parametrləri ilə müəyyən olunmuşdur (4).

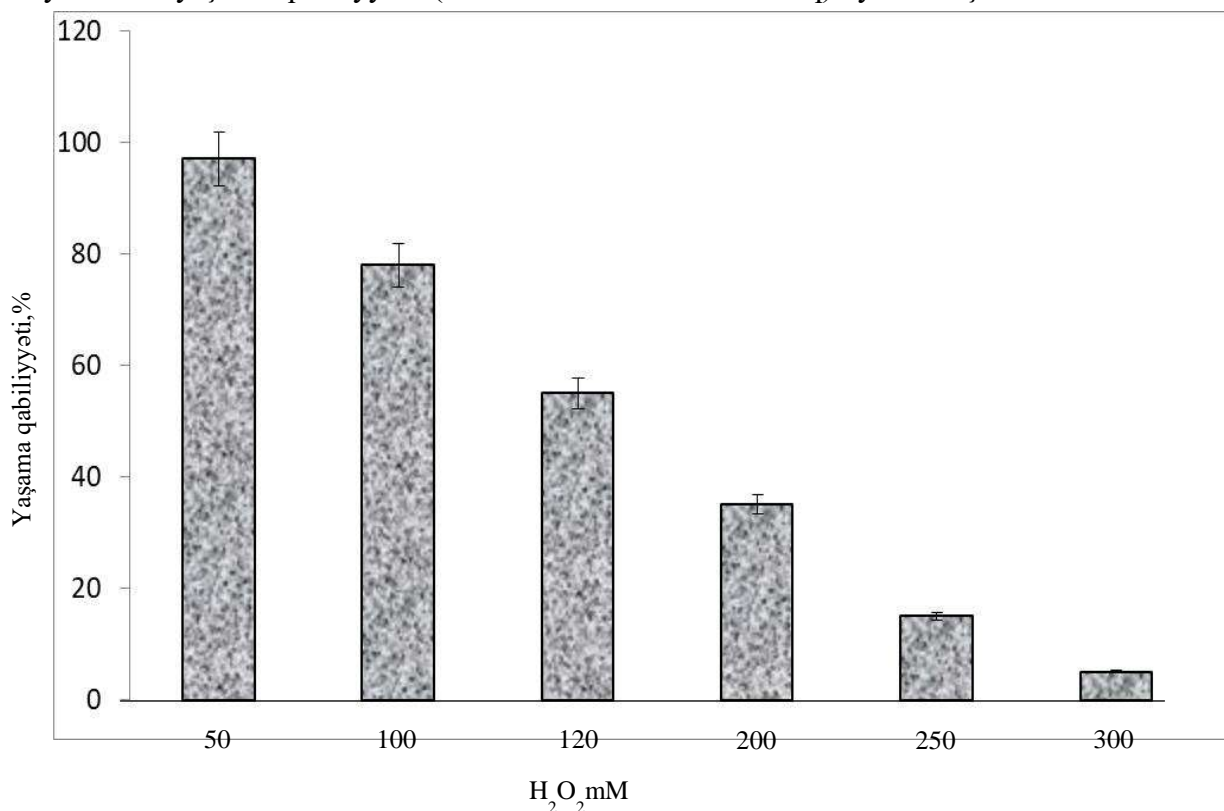
Hüceyrələrin stressə qarşı reaksiyasını öyrənmək üçün əsas bioloji testlərdən biri onların bölünmə qabiliyyətinin tədqiqidir. Hüceyrələrin bölünmə qabiliyyəti koloniya əmələ gətirmə xüsusiyyətinə görə müəyyən olunur və "yaşama qabiliyyəti" adlanır (1). Aparılmış

təcrübələrdə 3 günlük kulturadan istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə hidrogen peroksidin (50-300 mM) təsirinə məruz qalmış hüceyrələrin yaşama qabiliyyəti tədqiq edilmişdir.

Maya göbələyi hüceyrələrində OFF flüoressensiyaedici zond usulu ilə təyin olunmuşdur. OFF miqdarını təyin etmək üçün 2,7-dixloridihidroflüoresstein diasetat (H2DCFH-DA, Molecular Probes) istifadə olunmuşdur (2). Bu flüoressensiyaedici maddə deyil, lakin OFF təsiri nəticəsində flüoressensiyaedici 2,7-dixlorflüoressteinə (DCF) çevrilir. Hüceyrə suspenziyasına 5 mK qatılıqda H2DCFH-DA əlavə edilmişdir və 10 dəqiqə inkubasiya olunmuşdur. Hüceyrələr fosfat buferi ilə yuyulduqdan sonra analiz edilmişdir. OFF spektrofluorimetrik üsulla təyin edilmişdir, həyəcanlandırıcı işığın dalğa uzunluğu $\lambda_{həyəc} = 488$ nm, emissiyanın dalğa uzunluğu isə $\lambda_{em} = 520$ nm olmuşdur.

Nəticələr və onların müzakirəsi

H_2O_2 məhlulunun müxtəlif qatılıqlarında inkubasiya olunmuş maya göbələyi hüceyrələrinin yaşama qabiliyyəti (təsir müddətindən asılı olaraq) öyrənilmişdir.

Şəkil 1. Maya göbələyi hüceyrələrinin yaşama qabiliyyətinin H_2O_2 qatılığından asılılığı

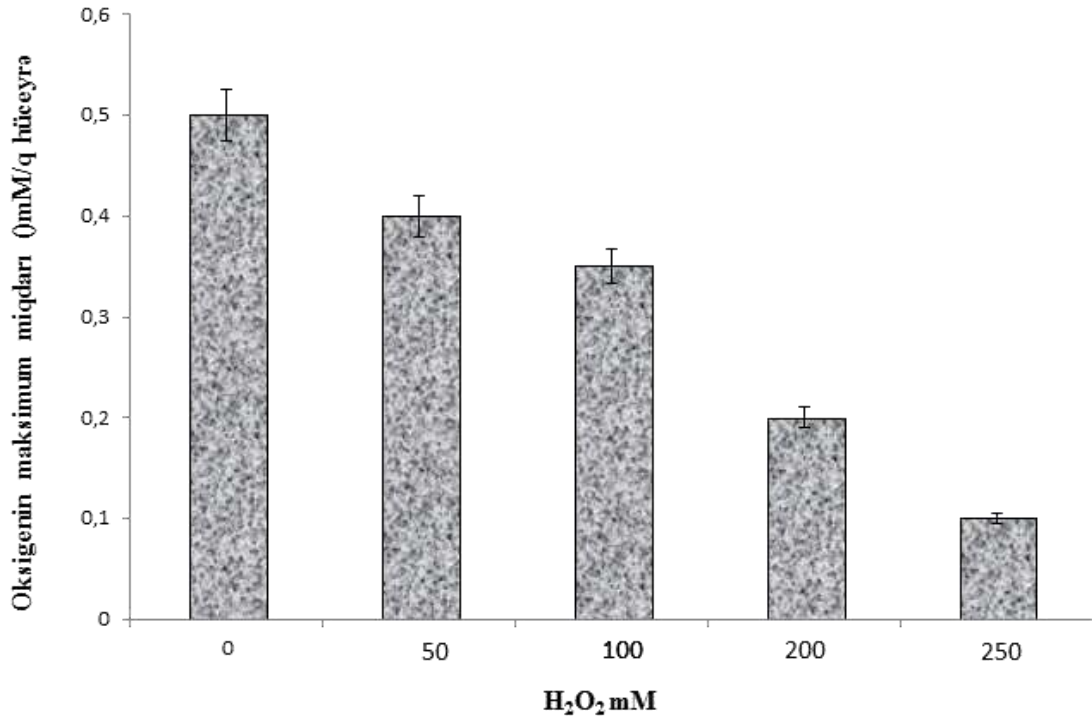
Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, qatılığı artdıqca maya göbələyi hüceyrələrinin yaşama qabiliyyəti azalır. 100 mM qatılığında 60 dəqiqə təsirdən sonra hüceyrələrin yaşama qabiliyyəti 80% təşkil edir. Daha kiçik qatılıqlarında (50 mM) və təsir müddəti 60 dəq olduqda hüceyrələrin yaşama qabiliyyəti daha yüksəkdir. 300 mM qatılıqda (təsir müddəti 60 dəq) maya göbələyi hüceyrələrinə letal təsir göstərir (Şəkil 1).

Təcrübələrdə maya göbələyi hüceyrələrinin tənəffüsünün intensivliyinin 200 mM qatılığında asılılığı öyrənilmişdir (Şəkil 2). Müəyyən olunmuşdur ki, 200 mM qatılıqda maya göbələyi hüceyrələrinin tənəffüs aktivliyinin 2 dəfə, 250 mM qatılıqda isə 5 dəfə azal-

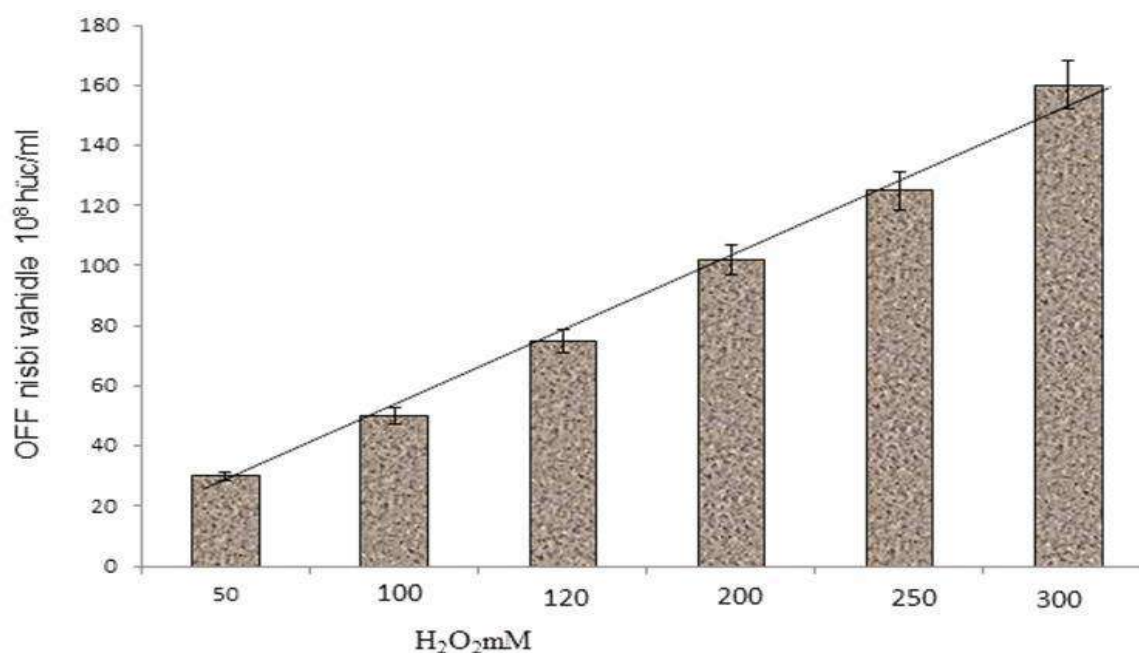
masına səbəb olur. Təcrübədə alınmış nəticələr onu göstərir ki, oksidləşdirici stress zamanı maya göbələyi hüceyrələrində tənəffüs zənciri zədələnir.

Tənəffüs zəncirinə əsasən I, III, IV zülal kompleksləri və onlarla əlaqədə olan iki ədəd hərəkətli elektronkeçirici molekullar - ubixinon (koferment Q) və sitoxrom c aiddirlər. Stress amilinin təsiri nəticəsində hüceyrələrdə tənəffüs aktivliyi dəyişir. Daha zəif stress amilinin təsiri nəticəsində isə hüceyrələrin tənəffüs aktivliyi daha yüksək səviyyədə qalır və çox güman ki, adaptasiyaya səbəb olur. Oksidləşdirici stress amillərinin əsas hədəflərindən biri tənəffüs zənciridir. Tənəffüs zəncirinin zədələnməsi birbaşa və ya dolay yolla oksigenin fəal formalarının (OFF) miqdarının artmasına səbəb olur. OFF miqdarı dixlorflüorestein zondunu vasitəsi ilə təyin edilmişdir və müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif qatılıqlarında inkubasiya olunmuş hüceyrələrdə OFF miqdarı artır (Şəkil 3). OFF miqdarının normadan artıq olması əks əlaqə sisteminin stimule olunmasına səbəb olur. Onların çox və çox səviyyəli olması OFF miqdarının müəyyən diapazonda olmasını təmin edir. Alimlərin fikrincə iki mümkün mexanizm mövcuddur: birinci ondan ibarətdir ki, oksidləşdirici stressdən sonra OFF miqdarı əvvəlki səviyyəyə qayıdır. İkinci halda isə sistem yeni səviyyəyə keçir və yeni "normal" qatılıqlardan ibarət yeni stasionar diapazon yaranır (3).

Təcrübələrdə alınan nəticələrə və ədəbiyyat məlumatlarına əsasən güman edilir ki, maya göbələyi hüceyrələrinə təsiri zamanı OFF miqdarının dəyişməsi bilavasitə mitoxondrial tənəffüs zənciri ilə əlaqədardır.

Şəkil 2. maya göbələyi hüceyrələrinin tənəffüsünün intensivliyinin H₂O₂ qatılığından asılılığı

Şəkil 3. OFF miqdarının H₂O₂-nin qatılığından asılılığı

Ədəbiyyat

1. Кочарли Н.К., Гумматова С.Т. (2013) Влияние ультрафиолетовых лучей и температуры на структуру и функциональную активность клеток дрожжей // Вестник Мичуринского филиала Российского Университета кооперации, №4, с.151-154.
2. Лакович Дж. (1986) Основы флуоресцентной спектроскопии / Дж.Лакович. М., Мир, 496 с.
3. Лушак В.И. (2010) Окислительный стресс у дрожжей. Биохимия, т.75, с.346-364.
4. Новиков В.Э. (2001) Исследование кинетики дыхания дрожжевых клеток полярографическим методом // Практикум по биофизике клетки, с.5-7.
5. Gaetano Calabrese, Esra Peker et al. (2019) Hyperoxidation of mitochondrial peroxiredoxin limits H₂O₂-induced cell death in yeast / The EMBO Journal, v.38., №10. doi: 10.15252/embj.2019101552
6. Implay J.A. (2003) Pathways of Oxidative Damage / Annu Rev. Microbiol., v.57, №1, pp. 395-418.
7. Li Q. et al. (2009) Oxidative stress in industrial fungi / Crit.Rev. Biotexnol., v.29, №3, pp. 199-213. (<http://dx.doi.org/10.1080/07388550903004795>)
8. Li S. et al. (2018) Trehalose contributes to gammalinolenic acid accumulation in cunninghamella echinulata based on de novo transcriptomik and lipidomic / Front Microbiol., v.9., pp.1-15. <https://doi.org/10.3389/fmicb.2018.01296>
9. Mikhed Y., Daiber A., Steven S. (2015) Mitochondrial oxidative stress mitochondrial DNA damage and their role in age-related vascular dysfunction. International Journal of Molecular Sciences, 16, №7, pp.918-953.

10. Mike F. Renne, Anton IPM de Kroon. (2018) The role of phospholipid molecular species in determining the physical properties of yeast membranes // FEBS letters, v.592, issue 8, pp.1330-1345, <https://doi.org/10.1002/1873-3468.12944>
11. Sies H. (2015) Oxidative stress: a concept in redox biology and medicine. Redox biology, № 4, pp.180-183.
12. Vazquez, J., Grillitsch, K., et al. (2019) The role of the membrane lipid composition in the oxidative stress tolerance of different wine yeasts // Food microbiology, v.78. pp.143-154 221. doi: 10.1016/j.fm.2018.10.001.

THE INFLUENCE OF OXIDATIVE STRESS ON *Candida guilliermondii* YEAST CELLS

N.K.Kocharli, S.T.Gummatova

SUMMARY

The cell viability, respiration intensity and amount of active oxygen (AAO) are determined in this work after the influence of hydrogen peroxide (H₂O₂) on yeast cells. It is established that the increased concentration of H₂O₂ (50mM-100mM) leads to a drop in the viability of yeast cells.

ВЛИЯНИЕ ОКИСЛИТЕЛЬНОГО СТРЕССА НА КЛЕТКИ ДРОЖЖЕЙ *Candida guilliermondii*

Н.К.Кочарли, С.Т.Гумматова

РЕЗЮМЕ

В работе определены жизнеспособность клеток, интенсивность дыхания и количество активных форм кислорода (АФК) после воздействия перекиси водорода (H₂O₂) на клетки дрожжей. Установлено, что с увеличением концентрации H₂O₂ (50mM-100mM) снижается жизнеспособность клеток дрожжей.

Məqalə redaksiyaya 6 sentyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 23 sentyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

GƏNC AİLƏNİN BİRGƏ HƏYATA ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

H.S.Süleymanova

Qərb Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 27
e-mail: halima_s76@mail.ru

Açar sözlər: gənc ailə, adaptasiya, sosial-psixoloji amillər, birgə həyat, ailə modeli

Keywords: young family, adaptation, socio-psychological factors, life together, family model

Ключевые слова: молодая семья, адаптация, социально-психологические факторы, совместная жизнь, модель семьи

Cəmiyyətin bir hissəsi kimi formalaşma mərhələsində olan müasir gənc ailə bir çox çətinliklərlə üzləşir. Bir çox cəhətdən gənc ailəyə xas olan problemlərin olması onun üzvlərinin yeni sosial mühitin şərtlərinə və onu müşayiət edən sosial rollara fəal adaptasiya olmasını şərtləndirir. Bu proses elmdə sosial adaptasiya adlanır və ailənin cəmiyyətin bir hissəsi kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ailənin uğurlu adaptasiyası onun öz funksiyalarını nə dərəcədə effektiv yerinə yetirəcəyindən, onun hər bir üzvü və bütövlükdə cəmiyyət üçün nə qədər faydalı olacağından asılıdır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun dəyərləri daim dəyişir, yeni dəyərlər köhnələrini sıxışdırıb, aradan çıxarır. Ailə institutunun tarixi inkişafı buna əyani sübutdur. Qədim dövrlərdən indiyə qədər ailə və nikahın tədqiqi bir çox elmlərin diqqətində olmuşdur və müasir zamanda ailə institutunun tədqiqinin tarix, etnoqrafiya, iqtisadiyyat, demoqrafiya, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya və s. elmlər tərəfindən həyata keçirilməsi onun insan həyatında çox önəmli, əhəmiyyətli rolunu bir daha təsdiq edir. Hər bir tarixi mərhələdə cəmiyyətdə özünü göstərən inkişaf, yaranan problemlər, dəyişikliklər ailədə də öz əksini tapmışdır. Azərbaycan cəmiyyətində də ailədaxili münasibətlər zamanın labüd təsirinə məruz qalmışdır (3, s.98).

Qeyd etmək lazımdır ki, gənc ailələrdə ər-arvad münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən amillər yalnız evlilik dövründə yaranmır. Problemin kökü əslində nigahaqədərki dövrdən başlanır. Burada iki amil xüsusi fərqləndirilməlidir. Birincisi, gənc ailənin münasibətlər sisteminə təsir göstərən ümumi amillər. İkincisi, gənc ailənin yaşadığı cəmiyyət, xüsusi ilə onun etik-milli mühütü. Hər iki amil gənc ailələrdə ər-arvad münasibətlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu amillərə diqqətlə nəzər yetirsək görərik ki, əslində bunlar müxtəlif mədəniyyətlər üçün müxtəlif dinamikaya malik deyillər. Bu aspektdən problemin hərtərəfi şərhini verməyə çalışaq.

Bildiyimiz kimi, müasir Avropa ailəsində nikah münasibətlərinin əsas dəyərləri şəxsi xoşbəxtlik, nikahda seksual cəhətdən təmin olunma, məhəbbətin bütün ailə həyatı ərzində nikahın əsası kimi saxlanılmasıdır. Yəni bu münasibətləri inkişaf etdirən, formalaşdırın əsas vəsilə, əlaqə məhəbbətdir. Evlənməyə qərar verən hər bir insanda təbii ki, əks cinsin nümayəndəsinə qarşı sevgi hissi yaranır. Sevgi adətən başqasının dəyərlərini, istəklərini, münasibətlərini qəbul etmək ehtiyacını, onunla daim hərtərəfli ünsiyyət arzusunu

doğurur və bu, təbii olaraq, evlilik ehtiyacına, ailənin formalaşmasına səbəb olur. Bununla belə, hətta bir-birini sevən insanların şəxsi xüsusiyyətlərin koordinasiyası asan məsələ deyil. Ailə həyatının yaxınlaşması üçün insanın özünün dəyişməyə can atması, nəticədə qarşılıqlı adaptasiya prosesinin tez keçməsinə və möhkəm ailənin yaradılmasına imkan verəcəkdir. Bəs qarşılıqlı adaptasiyanın psixoloji mahiyyəti nədən ibarətdir? Psixoloqların hesab etdiyi kimi qarşılıqlı adaptasiya fikirlərin, hisslərin və ər – arvadın davranışının adaptasiyasında özünü göstərir (5, s.67).

Adaptasiya isə, məlumdur ki, ailə münasibətlərinin bütün sahələrinə aiddir: maddi və məişət, mənəvi-psixoloji, intim və şəxsi. Bu baxımdan ailə adaptasiyası kifayət qədər geniş bir anlayışdır. Çünki o özündə, təkcə məişət deyil, həm də ər və arvadın emosional, mənəvi və mədəni qarşılıqlı adaptasiyası ilə əlaqələndirilir. Maddi və məişət adaptasiya, əsasən, ər-arvadın təsərrüfat işlərini yerinə yetirərkən hüquq və vəzifələrinin uyğunlaşdırılmasından, habelə onları qane edən ailə büdcəsinin planlaşdırılması və bölüşdürülməsi modelinin formalaşdırılmasından ibarətdir (6, s.93).

Əxlaqi və psixoloji adaptasiya dünyagörüşlərinin, ideallarının, maraqlarının, dəyər oriyentasiyalarının, münasibətlərinin, habelə ər və arvadın şəxsi və xarakter xüsusiyyətlərinin (məüyyən bir cüt üçün mümkün olan maksimum, lakin bütün hallarda müəyyən bir həddi aşan) birləşməsinə əsaslanır. ər-arvadın birgə mövcudluğunun mümkün olmadığı səviyyə).

İntim-şəxsi adaptasiya ər-arvadın cinsi uyğunluğa nail olmasından ibarətdir ki, bu da onların intim münasibətlərdən təkcə fizioloji deyil, həm də mənəvi və psixoloji məmnuniyyətini nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, həyat tərzinə adaptasiya həm də həyat yoldaşlarının yeni ər-arvad statusuna və əlaqəli funksiyalarına uyğunlaşmasını, nikahdan əvvəl mövcud olan ailədən kənar davranış nümunələrinin əlaqələndirilməsini və onların məcburi şəkildə ailəyə daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Evlilik və ailə adaptasiyasının özünəməxsus konsepsiyası V.A.Sısenko tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun konsepsiyasına görə həyat yoldaşlarının xarakterlərinin xüsusiyyətlərinə və bundan irəli gələn uyğunlaşma imkanlarını fərqləndirmək olar. Müəllif öz yanaşmasında insanları adaptasiya səviyyəsinə görə dörd yerə bölür. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

- yüksək uyğunlaşan şəxsiyyətlər;
- orta uyğunlaşdırılmış;
- aşağı uyğunlaşdırılmış;
- uyğunlaşmamış.

Systemko ümumi uyğunlaşma xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir:

- əməkdaşlıq etmək bacarığı;
- ünsiyyət qurmaq bacarığı;
- digər insanları emosional və rəasional olaraq başa düşmək bacarığı;
- özünü idarə etmək və özünü bilmək bacarığı;
- şəraitdən və şəraitdən asılı olaraq uyğun davranış növünü seçmək bacarığı (8, s.33).

Fikrimizcə, bu qabiliyyətlərin inkişafı böyük ölçüdə nikah və ailə adaptasiyasının uğurunu şərtləndirir. Bununla belə, bu nəticə metafizik deyil. Yəni eyni fenomenə müsbət və mənfi cəhətləri, mütərəqqi və repressiv cəhətləri tanıyan dialektik düşüncə özünü göstərə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir evli cütlük özünəməxsus münasibət tərzini inkişaf

etdirir; tez-tez bir-birinin ən arzuolunmaz xüsusiyyətlərini kompensasiya edir, mənfi meyllərə qarşı çıxır.

V.A.Sisenko [8] nikah və ailə münasibətləri sahəsində şəxsiyyətin adaptasiyasının strukturunu aşağıdakı kimi müəyyən edir:

- fizioloji adaptasiyası uyğunlaşma, o cümlədən cinsi;
- tərəfdaşın temperamentinə, xarakterinə adaptasiya;
- ailə rollarına, yeni vəzifələrə, hüquqlara, nikah birliyində əmək bölgüsünə adaptasiya;

nikah tərəfdaşının ehtiyaclarına, maraqlarına, vərdislərinə, imicinə və həyat tərzinə adaptasiya;

həyatın əsas dəyərlərinə adaptasiya, "həyat fəlsəfəsi", tərəfdaşın həyatının məqsədini və mənasını anlamaq (9, s.210).

Sosial, yəni evlilik adaptasiyası olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onun inkişafında bir sıra mərhələləri ayırd etmək olar. Gənc ailəyə münasibətdə psixoloqlar adaptasiyanın iki bir birmə qütb mərhələsini ayırırlar: ilkin və ikincili (mənfi) uyğunlaşma.

Psixoloji məzmununa görə, həyat yoldaşlarının ilkin uyğunlaşması onların münasibətlərinin iki əsas növündə həyata keçirilir: rol oyunu və şəxsiyyətlərarası. Əsas rola adaptasiya mərhələsində, ailə birliyi yaratarkən həyat yoldaşlarının hər birinin hansı motivasiyaya əsaslandığını nəzərə almaq vacibdir. Ola bilsin ki, bəzi insanlar ailəyə əsasən iqtisadi birlik (ailədə əsas şey yaxşı qurulmuş həyat və təsərrüfatdır) və ya mənəvi-psixoloji birlik (ailədə əsl dost və həyat yoldaşı tapmaq istəyi) kimi yanaşırlar. Bəziləri yer üzündə insanın əsas məqsədinin uşaqların doğulması və tərbiyəsi olduğunu əsas götürərək ailəni ailə-valideyn, pedaqoji birlik hesab edir; başqaları sevgi üçün arzulanan və sevimli tərəfdaş tapmaq istəyi kimi baxırlar. Təbii ki, yuxarıda göstərilən məqsədlərin heç biri digərini istisna etmir, onların hamısı xoşbəxt ailənin yaradılmasında çox əhəmiyyətlidir. Ancaq həyat yoldaşları öz əsas motivlərini ayırd edərək, onları tərəfdaşlarının evliliyinə münasibəti ilə əlaqələndirməlidirlər. Yalnız bu şərtlə birlikdə həyatın ilkin mərhələsində ailə rollarının ağılabatan birləşməsi (tamamlanması) mümkündür (7, s.87).

Evliliyin motivasiyasında daha çox uyğunluğa nail olmaqdan əlavə, əsas rol uyğunlaşması mütləq ailə məsuliyyətlərinin təbiəti və bölüşdürülməsi haqqında fikirlərin uyğunlaşdırılmasını əhatə edir. Bu baxımdan, amerikalı sosioloq C.Kirkpatrikin fikrincə, ənənəvi, yoldaşlıq və partnyor rollarına bölünə bilən ər-arvadın nikah rollarının düzülüşü, bir-birini tamamlaması haqqında fikirləri vacibdir. Rol uyğunlaşmasının birinci xüsusiyyəti, həyat yoldaşlarının eyni tipli rolu seçmələri (və ya ən azı belə bir seçimlə razı olmaları). İkincisi, ər və arvadın bu rol üçün zəruri olan ailə daxilində və xaricində davranışın əsas komponentlərinin hər birinin uyğun olmasını təmin etməkdir (5, s.88).

Həyat yoldaşlarının şəxsiyyətlərarası adaptasiyasının bir-biri ilə əlaqəli üç aspekti var: affektiv (münasibətin emosional komponenti), idrak (onların anlayış dərəcəsi) və davranış (onlarda birbaşa həyata keçirilən davranış). Uğurlu şəxsiyyətlərarası adaptasiya emosional yaxınlığı, yüksək dərəcədə qarşılıqlı anlaşmanı və qarşılıqlı əlaqələrinin təşkilində inkişaf etmiş bacarıqları, həyat yoldaşlarının bir-birinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə qarşılıqlı adaptasiyasını nəzərdə tutur. Onların şəxsiyyətlərarası münasibətləri mümkün qədər xeyirxah olmalıdır və bunun üçün ər-arvadın hər biri dözümlülük, təcridlik, ardıcılıq, mübahisədə boyun əymək bacarığı nümayiş etdirməlidir - bu keyfiyyətlər olmadan xarakterlərin "çulğalaşması" dövrü daha da çətinləşir və mürəkkəb-

ləşir. İnsanı olduğu kimi qəbul etməyi öyrənmək lazımdır. Onun bütün çatışmazlıqlarını nəzərə alın, "yarısının" vərdişlərinə uyğunlaşın və eyni zamanda tərəfdaşa nəinki ailədə necə olması lazım olduğunu, həm də davranışında nə görmək istədiyimi, hansı hərəkətləri edəcəyini izah edin. Bir partnyorun mənfi keyfiyyətlərini müsbət olanlara yönləndirməyə çalışmalısınız. Partnyorun yaxşı bir şey etdiyi və ya dediyi anı tutmaq çox vacibdir. Tədricən hər iki həyat yoldaşı müsbət davranışa alışır, bir-birinə diqqətini artırır.

İkinci dərəcəli (mənfi) uyğunlaşma hisslərin zəifləməsi, rənginin dəyişməsi, vərdişə çevrilməsi, zaman keçdikcə düşmənçiliyə, hətta nifrətə çevrilə bilən laqeydliyin yaranmasında özünü göstərir. Tədricən, gündəlik həyat monotonluğu ilə depressiyaya başlayır, təşəbbüs sönür, seçdiyinizdə məyusluq hissi və bəzən tərəfdaşın müəyyən vərdişləri, jestləri, hətta sözləri sizi qıcıqlandırır. İkinci dərəcəli (mənfi) adaptasiya üç əsas sahədə (intim, intellektual və mənəvi) həyata keçirilir.

İntellektual, eyni düşüncələri, mühakimələri, qiymətləndirmələri və s. ünsiyyətdə təkrarlanması səbəbindən həyat yoldaşına bir insan olaraq marağın azalması (bir növ tükənmə) ilə əlaqələndirilir. Mənfi intellektual adaptasiyatəhlükəsi ondan ibarətdir ki, ər və arvadın gündəlik və qaçılmaz ünsiyyəti bir növ bir-birindən həddindən artıq doymağa səbəb olur (4, s.34).

Mənəvi mənfi adaptasiya, həyat yoldaşlarının ən yaxşı olmayan keyfiyyətlərini, düşüncələrini və hərəkətlərini nümayiş etdirməyə başlamaları, ünsiyyət zamanı qəbuledilməz jest və intonasiyalardan istifadə etmələri ilə bağlıdır. Belə məsuliyyətsiz münasibət sonda tərəflər arasında davamlı antipatiyaya səbəb ola bilər.

Həyat yoldaşlarının intim (cinsi) adaptasiyası ümumi mədəniyyətin aşağı səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Bu isə öz növbəsində intim münasibətlərin asan əlçatanlığı və monotonluğu ilə birləşir ki, bu da qarşılıqlı cəlbediciliyin azalmasına və cinsi istəyin azalmasına səbəb olur.

İkinci dərəcəli uyğunlaşma ilə mübarizə üçün üç əsas şərt var. Birincisi, daim öz üzərində işləmək, mənəvi yüksəliş, sevilən birinin gözündə öz nüfuzunu və statusunu qorumaq istəyidir. İkincisi, ər-arvad arasında münasibətlər mədəniyyətinin daha da yüksəldilməsi, həddindən artıq "məxfilikdən" qaçmağa kömək edən adaptasiya, xoş niyyət, həssaslıq və nəzakətin tədricən yüksəldilməsidir. Üçüncüsü, ər-arvadın qarşılıqlı muxtariyyətini, onların bir-birindən nisbi azadlığını artırmaqdır. Əslində, bu vəziyyət adaptasiyanın eyni psixofizik qanununun təbii nəticəsidir: stimulun təsirinin müvəqqəti dayandırılması sinir aparatının həyəcanlılığını bərpa edir və sonrakı stimullaşdırma zamanı hisslərin intensivliyini artırır.

Bütün bunlarla yanaşı gənc həyat yoldaşlarını birlikdə yaşamaq şərtlərinə adaptasiyasında çətinliklər bir sıra səbəblərdən qaynaqlana bilər. Bunlardan xüsusilə gənclərin həyat tərzini dəyişməyə hazır olmamasını, nəsillər arası münasibətlərin mürəkkəbliyini ayırmaq olar; evliliyə hedonist münasibət (ondan yalnız xoş sürprizlər gözlənildikdə), ailədə zəruri olan hər hansı bir funksiya kompleksinin həyata keçirilməsinə hazırlığın olmaması və s. qeyd etmək olar (10, s.107).

Gənc ailənin adaptasiyasının özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu müəyyən bir tarixi dövrdə ətrafdakı cəmiyyətin ümumi inkişafı qanunları ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə ictimai münasibətlərdə baş verən transformasiyalar nəticəsində əvvəlki nəsillərin davranış modelləri və normaların gənc ailə üçün əhəmiyyətsiz və təsirsiz olur.

Evlilik dövründə gənc ailələrdə gələcək ailənin modeli formalaşır: vəzifələrin bölüşdürülməsi, ümumi ailə dəyərləri, həyat yoldaşları arasında mənəvi əlaqə inkişaf etdiri-

lir. Yaşla müqayisədə gənc həyat yoldaşlarında psixoloji dəstəyin effektivliyi çox aşağıdır (8, s.44).

Müasir cəmiyyətdə gənc ailənin qurulması heç bir təlim, qanun və elm olmadan baş verir. Ailə həyatının başlanğıcında həyat yoldaşları ünsiyyət stereotiplərini, tərəfdaşın dəyər sisteminin qəbulunu formalaşdırır. Həyat yoldaşları şüursuz olaraq gələcəkdə hər ikisini qane edəcək münasibət növünü tapmağa çalışırlar. Deməli, gənc ailənin problemləri partnyorların hər birinin şəxsiyyət kimi formalaşması problemidir. Onun yetkin həyatına uyğunlaşması.

Son olaraq qeyd edək ki, tarixi dövrdən, iqtisadi vəziyyətdən və digər problemlərdən asılı olmayaraq hər kəs qulaq asmağa, diqqətlə baxmağa borcludur. Axı ətrafda baş verənlərə hər kəs cavabdehdir. Yetərinə həyat təcrübəsinin olmaması səbəbindən gənc ailə həmişə mövcud vəziyyəti rəşional qiymətləndirə bilmir və uyğun davranış modellərini inkişaf etdirə bilmir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.A. (1988) Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: 192 s.
2. Quliyev S. (2005) Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı, 416 s.
3. Афанасьева П.М. (1988) Семья. М., 192 с.
4. Бодалев А.А. (1989) Семья в психологической консультации. М., 184 с.
5. Карабанова О.А. (1978) Психология семейных отношений и основы семейной консультации. М., 55 с.
6. Ковалев Е.В. (2008) Психология семейных отношений. М., 456 с.
7. Маданес К.А. (1999) Стратегическая семейная психотерапия. М., 236 с.
8. Сысенко В.А. (1981) Устойчивость брака. М., 255 с.
9. Шаграева О.А. (2008) Психология семейных отношений. М., 110 с.
10. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. (1999) Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург, 364 с.

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF ADAPTATION TO LIFE TOGETHER IN YOUNG FAMILIES

H.S.Suleymanova

SUMMARY

This work deals with the challenges faced by the young families. It is stated that the first years of joint life are most important for the further development and the future of the family.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ МОЛОДОЙ СЕМЬИ К СОВМЕСТНОЙ ЖИЗНИ

Х.С.Сулейманова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблемам молодых семей. Отмечается, что первые годы совместной жизни являются важнейшим этапом развития и будущего семьи.

Məqalə redaksiyaya 12 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 18 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 6.60.616.(053.2)

UŞAQLARDA MİKST VİRUSLU BAĞIRSAQ İNFEKSİYASI ZAMANI EPİDEMİK PROSESİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

S.F.Babayeva, M.M.İsayeva

Odlar Yurdu Universiteti

Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13

e-mail: s.f.babayeva-ahmadova-sevinj@mail.ru

Açar sözlər: mikst viruslu bağırsağ infeksiyası, rotavirus, adenovirus, astrovirus, immunoferment analiz

Keywords: mix viral intestinal infection, rotavirus, adenovirus, astrovirus, ELISA

Ключевые слова: микст-вирусная кишечная инфекция, ротавирус, аденовирус, астровирус, иммуноферментный анализ

Kəskin bağırsağ infeksiyaları (KBİ) dünyanın bütün ölkələrində səhiyyənin əhəmiyyətli problemi hesab olunmaqla, xüsusilə uşaq yaşlarında xəstələnmə, hospitalizasiya və letallığın aparıcı səbəblərindəndir [15, 16]. ÜST məlumatına əsasən, hər il dünyada 1,7 milyard kəskin diarreya halı qeydə alınır ki, onlardan 5 yaşına qədər 525 min uşaq dünyasını dəyişir [1].

Hazırda virus etiologiyalı KBİ-nin tədqiqinə daha çox diqqət verilir. Çoxsaylı xarici ölkə tədqiqatçılarının məlumatlarına görə, KBİ etioloji strukturunda virus etiologiyalı bağırsağ infeksiyalarının payı 25-50% arasında təəddüd edir [2, 9, 10, 17]. KBİ aşkar edilən virus agentləri arasında daha çox noro-, rota və astroviruslar qeyd olunurlar [11-14].

Azərbaycanda keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, uşaqlar arasında rotaviruslu gastroenteritlərin laborator diaqnostikası, epidemioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqat işləri aparılır [3]. 2000-ci ildən sonra isə uşaqlar arasında enterovirus, adenovirus və astroviruslu bağırsağ infeksiyasının laborator, klinik-epidemioloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi, bu infeksiyalara qarşı profilaktik tədbirlərin işlənib hazırlanması və epidemioloji nəzarətin təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədqiqat işləri davam etdirilməkdədir [4-8].

Hazırkı tədqiqat işinin məqsədi Bakı şəhərində uşaqlar arasında mikst viruslu bağırsağ infeksiyası zamanı epidemik prosesin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Material və müayinə üsulları

Tədqiqat işi 2018-2020-ci illərdə V.Y.Axundov adına Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İnstitutunun Enteroviruslu infeksiyalar laboratoriyasında Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu ilə birgə elmi əməkdaşlıq haqqında müqavilə əsasında aparılmışdır. «Naməlum etiologiyalı kəskin bağırsağ» infeksiyası diaqnozu ilə Bakı şəhərində müxtəlif uşaq xəstəxanalarına daxil olmuş 0-18 yaşlı uşaq kontingentindən toplanmış fekalı nümunələri bəzi bağırsağ virusları – rotaviruslar, adenoviruslar və astroviruslara görə seroloji üsullarla müayinə olunmuşdur. Ümumi hesabla 411 nəfər uşaq pasiyent müayinə olunmuşdur – 2018-ci ilin yanvar-dekabr ayların-

da 79 nümunə (14,4%), 2019-cu ilin yanvar-oktyabr aylarında 293 nümunə (71,3%), 2020-ci ilin fevral-mart aylarında 59 nümunə olmaqla (14,4%).

Müayinə olunan uşaqların yaş qrupları üzrə strukturu belə olmuşdur: 1 yaşına qədər – 93 nəfər (22,6%); 1-3 yaş – 129 nəfər (31,4%); 3-7 yaş – 98 nəfər (23,8%); 7 yaşdan yuxarı – 91 nəfər (22,1%). Ümumi müayinə olunan uşaq pasiyenti arasında oğlanlar 219 nəfər (53,3%), qızlar isə 192 nəfər (46,7%) təşkil etmişdir.

İmmunferment analiz üsulu ilə A qrup rotavirus, 40/41 serotip adenovirus və insan astrovirus (HAstV) antigenlərinin fekali nümunəsində təyini üçün bərkfazlı «sendviç» varianta əsaslanan test-sistemdən istifadə olunmuşdur (R-Biopharm, RIDASCREEN, Almaniya). Reaksiya istehsalçı ölkənin təlimatı əsasında aparılmışdır.

Viruslu bağırsaq infeksiyalarının epidemioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı təsviri-qiymətləndirmə və analitik epidemioloji tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Nəticələrin statistik işlənməsi SPSS-26 proqram paketinin köməyi ilə aparılmışdır. Asılı olmayan qruplar arasında fərqlərin dürüstlüyü Mann-Uitni U-meyarının köməyi ilə qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda nəticələrin statistik işlənməsi Fişerə görə statistik əhəmiyyətliyin qiymətləndirilməsi ilə keyfiyyət dispers analiz üsulu istifadə edilməklə aparılmışdır.

Uşaqlar arasında tədqiqat dövrü ərzində (2018-2020-ci illər) mikst viruslu infeksiyaların illər üzrə qeydə alınması nəticələri belə olmuşdur: 2018-ci ildə – 14,4±3,6%, 2019-cu ildə – 68,0±4,7% və 2020-ci ildə – 17,5±3,9%. Mikst viruslu infeksiyaların etioloji strukturunda 2 virusun iştirakı olan bağırsaq infeksiyası 90 nəfərdə (92,8±2,6%), 3 virusun aşkar edildiyi bağırsaq infeksiyası 7 uşaqda (7,2±2,6%) müəyyən edilmişdir.

Uşaqlar arasında mikst viruslu bağırsaq infeksiyaları arasında 2 bağırsaq virusunun – RV+AdV; RV+HAstV və RV+AdV assosiasiyası böyük əksəriyyət təşkil etmişdir – 92,8±2,6%. 2 virus assosiasiyası arasında aşağıdakı bağırsaq viruslarının assosiasiyaları qeydə alınmışdır: RV ± AdV – 21 nəfər (5,1%), RV ± HAstV

24 nəfər (5,8%) və AdV±HAstV – 25(6,1%).Göründüyü kimi 2 virus assosiasiyası arasında rastgəlmə tezliyinə görə AdV±HAstV assosiasiyası üstünlük təşkil etmişdir – 6,1%. İkinci yerdə RV±HAstV assosiasiyası – 5,8%, üçüncü yerdə RV+AdV assosiasiyası – 5,1% olmaqla yer almışdır.

Mikst viruslu bağırsaq infeksiyası strukturunda 3 bağırsaq virusunun assosiasiyasının xüsusi çəkiçi 7,2±2,6% təşkil etmişdir. 3 bağırsaq virusu assosiasiyası arasında aşağıdakı bağırsaq viruslarının assosiasiyaları aşkar olunmuşdur: RV+AdV; HAstV – 7 hadisə – 1,7%.

Mikst viruslu bağırsaq infeksiyasının aşkar olunmasının maksimal səviyyəsi yaz fəslində 47,4±5,1% olmaqla qeydə alınmışdır. Mikst viruslu bağırsaq infeksiyasının aşkar olunma səviyyəsi yay mövsümündə 11,3±3,2% və payız mövsümündə 8,2±2,8% olmaqla aşağı olmuşdur. Ümumilikdə mikst viruslu bağırsaq infeksiyası zamanı epidemik proses qış-yah mövsümiliyi ilə səciyyələnmişdir.

Uşaqlar arasında mikst viruslu bağırsaq infeksiyaları ilə xəstələnmənin orta ildaxili dinamikasına nəzər saldıqda mikst viruslu bağırsaq infeksiyası ilə xəstələnmə zamanı epidemik prosesin gedişinin il ərzində kəskin sərhədlərlə ayrılmış kəskin yüksəlmə və kəs-

kin azalma hissələrindən ibarət olduğunu görürük. Belə ki, mikst viruslu bağırsağ infeksiyası ilə xəstələnmə yanvar ayından başlayaraq artmış, fevral ayında xəstələnmənin birinci epidemik yüksəlişi (tsikli) qeydə alınmışdır – $16,5 \pm 3,8\%$. Sonrakı 2 ayda (mart, aprel) xəstələnmə göstəricisi yüksəlməkdə davam etmiş və may ayında mikst viruslu bağırsağ infeksiyası ilə xəstələnmənin ikinci, lakin ən yüksək zirvə nöqtəsi müşahidə olunmuşdur – $19,6 \pm 4,0\%$. Daha sonra xəstələnmə səviyyəsi 3 ay ərzində kəskin şəkildə azalma tendensiyası nümayiş etdirməklə ən aşağı xəstələnmə səviyyəsi avqust ayında müəyyən edilmişdir – $1,0 \pm 1,0\%$ olmaqla. Sentyabr ayında yenidən mikst viruslu bağırsağ infeksiyası ilə xəstələnmənin az da olsa artması ($6,2 \pm 2,4\%$), oktyabr-noyabr aylarında xəstələnmə səviyyəsinin stabil plato nöqtəsində qalması ($3,1 \pm 1,8\%$) və dekabr ayına doğru yenidən azalma meyli diqqət çəkmişdir.

2 virus assosiasiyası ən azı 7 yaşdan yuxarı yaş qrupunda $12,2 \pm 3,5\%$ olmaqla, daha çox içə 1-3 yaş qrupunda $46,7 \pm 5,3\%$ olmaqla qeydə alınmışdır. 3 virus assosiasiyası 1 yaşa qədər uşaqlarda aşkar olunmamışdır. 3 virus assosiasiyası olan mikst viruslu bağırsağ infeksiyasının maksimal aşkar olunma tezliyi – $42,9 \pm 18,7\%$ olmaqla 3-7 yaş qrupunda müşahidə olunmuşdur, 1-3 yaş və 7 yaşdan yuxarı yaş qruplarında isə 3 virus assosiasiyası eyni tezlikdə qeydə alınmışdır – $28,6 \pm 17,1\%$ olmaqla.

Həm 2 virus assosiasiyası, həm də 3 virus assosiasiyası daha çox oğlanlar arasında qeyd olunmuşdur – uyğun olaraq $55,6 \pm 5,2\%$ və $85,7 \pm 13,2\%$. Qızlar arasında 3 virus assosiasiyası daha az müşahidə olunmuşdur – $14,3 \pm 13,2\%$.

Uşaqlar arasında 2 virus assosiasiyası aşkar olunan mikst viruslu bağırsağ infeksiyası daha çox yaz mövsümündə – $46,7 \pm 5,3\%$, daha az isə payız fəslində – $7,8 \pm 2,8\%$ qeydə alınmışdır. Ümumilikdə uşaqlar arasında 2 virus assosiasiyası olan mikst viruslu bağırsağ infeksiyası əsas etibarilə qış və yaz mövsümlərində müşahidə olunmuşdur – $33,3\%$ - $46,7\%$.

Uşaqlar arasında 3 virus assosiasiyası aşkar edilən mikst viruslu bağırsağ infeksiyasının rastgəlmə tezliyinin tədqiqi göstərdi ki, yay mövsümündə 3 virus assosiasiyası aşkar olunmamış payız mövsümündə 1 hadisə olmaqla ($14,3 \pm 13,2\%$) qeydə alınmışdır. Uşaqlar arasında 3 virus assosiasiyasının aşkar olunduğu mikst viruslu bağırsağ infeksiyasının maksimal rastgəlmə tezliyi yaz mövsümündə – $57,1 \pm 18,7\%$, minimal rastgəlmə tezliyi isə qış mövsümündə – $28,6 \pm 17,1\%$ olmaqla müəyyən edilmişdir. Həm 2, həm də 3 virus assosiasiyası aşkar olunan mikst viruslu bağırsağ infeksiyası daha çox yaz mövsümündə müşahidə edilmişdir – uyğun olaraq $46,7 \pm 5,3\%$ və $57,1 \pm 18,7\%$.

Uşaqlar arasında 2 virus assosiasiyası olan mikst viruslu bağırsağ infeksiyalarının etioloji törədiciləri strukturunda HAstV insan astroviruslarının xüsusi çəkisi $68,9 \pm 4,9\%$ təşkil etmişdir. Xüsusi çəkisinə görə ikinci yerdə 40/41 serotip adenoviruslar – $67,8 \pm 4,9\%$, üçüncü yerdə isə A qrup rotaviruslar $63,3 \pm 5,1\%$ yer almışdır.

Uşaqlarda 3 virus assosiasiyası aşkar olunan mikst viruslu bağırsağ infeksiyası zamanı identifikasiya edilən hər 3 bağırsağ virusu – A qrup rotavirus, 40/41 serotip adenoviruslar və HAstV insan astrovirusları birlikdə 7 nəfərdə qeydə alınmışdır.

Beləliklə, uşaqlar arasında mikst viruslu bağırsağ infeksiyaları ilə xəstələnmənin epidemioloji xüsusiyyətlərinin təhlili nəticəsində yaşa, cinsə, etioloji amilə və mövsümliliyə görə risk amili və risk qrupu müəyyən edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, mikst viruslu bağırsağ infeksiyası zamanı yaşa görə risk qrupunu 1-3 yaş qrupu ($45,3 \pm 5,1\%$), cinsə görə risk qrupunu isə oğlanlar ($57,7 \pm 5,0\%$) təşkil edir. Uşaqlar arasında mikst virus-

lu bağırsağ infeksiyalarının etioloji törədicilərinə görə risk amili kimi 2 virus assosiasiyası (RV+AdV və RV+HAstV) 1-3 yaş qrupunda 46,7±5,3% olmaqla müəyyən edilmişdir. Uşaqlar arasında həm 2, həm də 3 virus assosiasiyası olan mikst viruslu bağırsağ infeksiyası üçün risk amili kimi bu infeksiyaların maksimum aşkar olunduğu yaz mövsümü qeyd olunmuşdur – 46,7±5,3% və 57,1±18,7% olmaqla.

Ədəbiyyat

1. Диарейя. (2017) Информационный бюллетень, ВОЗ.
2. Зайцева Л.Ю., Хмелевская И.Г., Калуцкий П.В. (2017) Клинико-иммунологические особенности течения вирусных диарей у детей // Вестник современной клинической медицины, т.10, вып.2, с.30-33.
3. Рустамова Л.И. (1997) Сероэпидемиологические исследования ротавирусных гастроэнтеритов среди детей в Азербайджане: Автореф. дисс. ... канд. мед. наук, Б., 18 с.
4. Рустамова Л.И., Алиев К.Н., Тагизаде Ф.Д., Мамедова М.Н. (2008) Характеристика энтеровирусов Коксаки А циркулирующих среди детей в Азербайджане // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии, № 6, с.90-92.
5. Рустамова Л.И., Алиева Н.Н., Кулиева З.М. и др. (2015) Результаты эпидемиологического надзора за энтеровирусными гастроэнтеритами в Азербайджане на соэкосистемном, клеточном и субклеточном уровнях // Российский Медицинский журнал, № 2, т. XXI, с.36-39.
6. Рустамова Л.И., Кулиева З.М., Мухтаров М.М. и др. (2017) Аденовирусные гастроэнтериты у детей // Российский вестник перинатологии и педиатрии, т.62, № 2, с.84-87.
7. Кулиева З.М., Рустамова Л.И., Азизова Н.А. и др. (2018) Этиологическая структура и клиническая картина микст-вирусных инфекций у детей раннего возраста // Детские инфекции, т.17, № 1, с.57-61.
8. Рустамова Л.И., Кулиева З.М., Гылынджова Ф.В. и др. (2020) Клинико-лабораторная характеристика сочетанных вирусных кишечных инфекций у детей в г.Баку // Siberian Journal of Life Sciences and Agriculture, т.12, № 5, с.32-41
9. Сергеева А.В., Послова Л.Ю., Ковалишева О.В. и др. (2015) Молекулярно-генетический мониторинг острых кишечных инфекций вирусной этиологии в детском многопрофильном стационаре // Инфекция и иммунитет, т.5, № 3, с.243-252.
10. Хохлова Н.И., Краснова Е.И., Проворова В.В. и др. (2018) Острые кишечные инфекции вирусной и бактериальной этиологии у детей: современные возможности диагностики и терапии роль метабиотиков // Лечащий врач, № 6, с.33-39.
11. Ahmed S., Hall A., Robinson A. et al. (2014) Global prevalence of norovirus in cases of gastroenteritis: a systematic review and meta-analyses // Lancet Infect. Dis., 14(8), p.725-730.
12. Crawford S., Ramani S., Tate J. et al. (2017) Rotavirus infection // Nat. Rev. Dis. Primers, 9(3), p.170-183.

13. Gurino A., Ashkenazi S., Gendrel D. et al. (2014) Evidence – based guidelines for the management of acute gastroenteritis in children in Europe // J. Pediatr. Gastroenterol. Nutr., 59(1), p.132-152.
14. Kambhampati A., Koopmans M., Lopman B. (2015) Burden of noravirus in healthcare facilities and strategies for outbreak control // J. Hosp. Infect., Vol.89, № 4, p.296-300.
15. Kotloff K. (2017) The burden and etiology of diarrheal illness in developing countries // Pediatr. Clin. North. Am., 64(4), p.799-814.
16. Mokomane M., Kasvosve I., de Melo E. et al. (2018) The global problem of childhood diarrhoeal diseases emerging strategies in prevention and management // The Adv. Infect. Dis., 5(1), p.29-43.
17. Oude Munnink B., Van der Hoek L. (2016) Viruses causing gastroenteritis. The known, the new and those beyond // Viruses, 8(2), p.42.

FEATURES OF EPIDEMIC PROCESS DURING MIX VIRAL INTESTINAL INFECTION IN CHILDREN

S.F.Babayeva, M.M.İsayeva

SUMMARY

This research is aimed at the study of the features of epidemic process during mix viral intestinal infection among children. For this purpose, 411 child patients aged up to 18 years have been examined in children's hospitals in the city of Baku. The results of examination revealed the presence of mix viral intestinal infection with two viruses in 90 children (92,8±2,6%) and the one with three viruses in 7 children (7,2±2,6%).

ОСОБЕННОСТИ ЭПИДЕМИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА МИКСТ ВИРУСНОЙ КИШЕЧНОЙ ИНФЕКЦИИ У ДЕТЕЙ

С.Ф.Бабаева, М.М.Исаева

РЕЗЮМЕ

Цель исследования – изучить особенности эпидемического процесса микст-вирусной кишечной инфекции у детей. С этой целью обследованы 411 пациентов в возрасте до 18-ти лет, поступившие в детские клинические больницы города Баку. Результаты исследований установили наличие микст вирусной кишечной инфекции с участием 2-х вирусов у 90 детей (92,8±2,6%) и 3-х вирусов у 7 детей (7,2±2,6%).

Məqalə redaksiyaya 31 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 2 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 631.46

**SUVARILAN ÇƏMƏN-BOZ TORPAQLARDA SEOLİT VƏ
BİOHUMUSUN TƏTBİQİ VƏ BİOLOJİ FƏALLIQ**

V.Q.İsaqova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu
Bakı, Məmməd Rahim küçəsi 5
e-mail: vusala.isakova2022@gmail.com

Açar sözlər: biohumus, seolit, suvarılan çəmən-boz torpaqlar, tərəvəz lobyası, bioloji fəallıq

Keywords: biohumus, zeolite, irrigated meadow-gray soils, vegetable beans, biological activity

Ключевые слова: биогумус, цеолит, орошаемые лугово-сероземные почвы, овощная фасоль, биологическая активность

Giriş

Müasir tədqiqatçıların fikrincə, bioloji fəallıq dedikdə torpaqda baş verən bütün bioloji proseslərin intensivliyi başa düşülür [6]. Torpağın bioloji fəallıq göstəricilərinin təyini üçün mikrobioloji və biokimyəvi metodlar mövcuddur. Torpaqda baş verən proseslərin həyata keçirilməsində torpaq fermentləri əsas rol oynayır, çünki onlar torpaqda qida maddələrinin dövrünü ilə əlaqəli çoxsaylı kimyəvi reaksiyalara vasitəçilik edir, bitki və mikrob tullantılarının transformasiyasını, karbon dövründə üzvi maddələrin minerallaşmasını, çirklənmiş torpaqların bərpasına kömək edən potensial təhlükəli çirkləndiricilərin çevrilməsini və parçalanmasını həyata keçirir [15]. Torpaqların biomonitorinqində və biodiagnostikasında əsas rol bioloji fəallığa məxsusdur. Torpağın bioloji fəallıq parametrlərinin təyini ona görə lazımdır ki, məhz torpağın mikrob populyasiyası üzvi maddənin çevrilməsini və humus qatının əmələ gəlməsini həyata keçirir, torpağın özünü tənziqləməsi prosesində iştirak edir, torpağın münbitliyini və ekoloji vəziyyətini müəyyən edir [6]. Torpaqda fermentlərin fəallığının dəyişməsinə görə çoxlu sayda biokimyəvi proseslərin gedişini qiymətləndirmək olar: minerallaşma, nitrifikasiya, azotfiksasiya, denitrifikasiya və torpaq mikrobiosenozlarının bir sıra funksional göstəriciləri [14]. Torpaq mikroorqanizmləri ekosistemin vacib funksiyalarını yerinə yetirərək, torpaqda əsas biogen elementlərlə (karbon, azot, fosfor, kükürd) bərabər bütün kimyəvi birləşmələrin transformasiyasında mühüm rol oynayır, torpaqda bitki qalıqlarını parçalayaraq, onları yeni üzvi maddələrə çevirirlər [10].

Torpaqların bioloji fəallığının və münbitliyinin kompleks qiymətləndirilməsində ən çox mikrobioloji (müxtəlif qrup mikro- və mezoorqanizmlərin sayı, tərkibi, mikroorqanizmlərin biokütləsi və s.) və biokimyəvi (fermentlərin fəallığının səviyyəsi, nitrifikasiya qabiliyyəti, sellülozanın parçalanma intensivliyi, torpağın tənəffüsü və s.) göstəricilərdən istifadə olunur [3, 11]. Torpağın “tənəffüsü” onun bioloji fəallığının [2], nitrifikasiya prosesinin intensivliyi isə mikrobioloji vəziyyətinin əsas diaqnostik göstəricisidir [7].

Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd maş-lobya altında qeyri-ənənəvi gübrələrdən istifadənin suvarılan çəmən-boz torpaqlarda bioloji fəallığın dəyişməsinə təsirinin dinamikada öyrənilməsi və kompleks bioloji göstəricilərə görə torpaqların qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın obyektı və metodikası

Suvarılan çəmən-boz torpaqlar və maş-lobya (*Vigna Angularis*) bitkisi tədqiqat obyektı olmuşdur. Lobyə bitkisinin becərilməsində biohumus və seolit müxtəlif normalarından istifadə edilmişdir. Müəllif tərəfindən suvarılan çəmən-boz torpaqlar haqqında məlumat veriləlidir [1].

Təcrübələr xırda lobyə-maş bitkisi ilə (*Vigna Angularis*) 3 təkrarda qoyulmuş və 5 variantdan ibarət olmaqla biohumus və seolit həm təklikdə, həm də kompleks 5 t/ha və 7.5 t/ha normada tətbiq edilmişdir.

Bioloji analizlərdən fermentlərin fəallığının təyini F.X.Xəziyevə [13], torpaqların nitrifikasiya qabiliyyəti N.İ.Bolotina, E.N.Abramova [4], sellülozanın parçalanma intensivliyi И.С.Востров [5] və torpağın “tənəffüsü” torpaqdan ayrılan karbon qazının miqdarı N.Q.Fedoreçə [12] görə aparılmışdır. Alınan rəqəmlərin riyazi-statistik hesablanması və dispersiya Excel-də Anova proqramında yerinə yetirilmişdir. K.Ş.Kazeyevin [8] metoduna görə çoxsaylı bioloji göstəricilər nəzərə alınaraq torpaqların bioloji qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi

Fermentlərin fəallığı. Qeyri-ənənəvi gübrələrdən istifadə edərək müxtəlif üzvi və mineral maddələrin mobilizasiyası və transformasiyası proseslərini həyata keçirən oksidləşdirici-reduksiyaedici fermentlərdən katalazın, hidrolitik fermentlərdən invertaza və fosfatazanın fəallığı tərəvəz lobyası altında dinamikada öyrənilmişdir.

Torpaqda karbon mənşəli üzvi maddələrin parçalanma intensivliyi invertaza fermentinin fəallığı ilə müəyyən edilir. Aparılan tədqiqatın nəticələri maş-lobyə bitkisi altında istifadə olunan suvarılan çəmən-boz torpaqlarda fermentativ fəallığının bitkinin inkişaf fazasından asılı olaraq dinamikada dəyişmişdir göstərir. Tədqiqatın aparıldığı müddətdə variantların müqayisəsi göstərir ki, lobyə bitkisi altında fermentativ fəallıq bitkinin ilkin inkişaf fazasından çiçəkləmə fazasına azalma, vegetasiyanın sonuna qədər yenidən artma istiqamətində dəyişmişdir, fəallıq əkin qatında əkinə qat nisbətən yüksək olmuşdur. Tədqiqat aparıldığı dövrdə əkin (0-25 sm) və əkinə qat qatlarda (25-50 sm) invertaza fermentinin fəallığı nəzərdə 5.87-7.45, biohumus 5 t/ha variantında 7.17-8.86, seolit 5 t/ha variantında 6.08-7.65, biohumus 5 t/ha+seolit 5 t/ha variantında 7.94-9.53, biohumus 7.5 t/ha variantında 7.87-9.46, seolit 7.5 t/ha variantında 6.08-7.64 və biohumus 7.5 t/ha+seolit 7.5 t/ha variantında 8.69-9.78 mq qlükoza təşkil etmişdir. İvertaza fermentinin fəallığı nəzərdə biohumus 5 t/ha variantından 20.3%, biohumus 5 t/ha+seolit 5 t/ha variantından 31.2%, biohumus 7.5 t/ha variantından 30.2% və biohumus 7.5 t/ha+seolit 7.5 t/ha variantından 38.1% az olmuşdur. Birfaktorlu dispersiyanın nəticələri $F_{\text{fac}} > F_{\text{crit}}$ olduğunu göstərir, bu da tədqiqatda tətbiq olunan variantlar arasında alınan nəticələrin fərqli olduğunu sübut edir. Alınan rəqəmlərdən görünür ki, biohumusun təklikdə və seolitlə birlikdə tətbiq olunduğu variantlarda invertaza fermentinin fəallığı seolit təklikdə tətbiq olunduğu variantlarla müqayisədə çox olmuşdur. Bütün variantlar üzrə invertaza fermentinin fəallığı 0-25 sm qatda 7.46-9.78 və 25-50 sm qatda 5.53-8.68 mq qlükoza arasında dəyişmişdir (Cədvəl 1).

Fosforüzvibirləşmələrin mobilizasiyasında və transformasiyasında fosfohidrolazaların rolu böyükdür. Torpaqda bitkilərin və mikroorqanizmlərin qidalanmasında asan mənimsənilən fosfatların olması vacib şərtidir.

Bu baxımdan torpaqda fosforüzvibirləşmələrin hidrolizini kataliz edən fosfataza fermentini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Cədvəl 1. Suvarılan çəmən-boz torpaqların biodiaqnostikası

Variantlar	Dərinlik, sm	İnvertaza, mq qlükoza	Fosfataza, mq P ₂ O ₅	Katalaza, sm ³ O ₂	Sellüloz, parçalanma inten., %	mq CO ₂ /10 q torpaqda/24 saatda	Nitrifikasiya, mq N-NO ₃	Mikroorq. miqdarı, min/q
Nəzarət	0-25	7,46	1,55	5,7	23,3	2,4	10,8	1820
	25-50	5,53	1,37	4,5		1,8	9,1	1353
	0-50	6,50	1,46	5,1		2,2	9,9	1587
Biohumus 5 t/ha	0-25	8,86	1,80	6,9	25,4	4,4	12,6	1941
	25-50	7,21	1,61	5,7		3,0	10,4	1498
	0-50	8,01	1,71	6,3		3,7	11,5	1720
Seolit 5 t/ha	0-25	7,65	2,25	5,9	26,7	3,2	10,3	1850
	25-50	6,08	1,97	4,9		2,1	9,1	1513
	0-50	6,87	2,11	5,4		2,7	9,7	1682
Biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha	0-25	9,52	2,75	7,1	28,7	5,3	13,7	2139
	25-50	7,95	2,43	6,4		3,6	10,9	1665
	0-50	8,74	2,59	6,8		4,4	12,4	1902
Biohumus 7.5 t/ha	0-25	9,46	1,95	7,9	27,5	4,9	14,6	2277
	25-50	7,90	1,70	7,1		3,6	12,3	1722
	0-50	8,67	1,82	7,5		4,3	13,5	2000
Seolit 7.5 t/ha	0-25	7,64	2,31	6,0	29,1	3,4	10,7	2187
	25-50	6,08	1,96	5,3		2,3	9,5	1698
	0-50	6,86	2,14	5,7		2,9	10,1	1943
Biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha	0-25	9,78	2,95	7,8	30,0	5,7	14,6	2315
	25-50	8,68	2,60	7,1		4,0	12,0	1904
	0-50	9,24	2,78	7,5		4,9	12,9	2110

Torpaqda fosfataza fermenti fosfor dövründə iştirak etməklə fosforüzvibirləşmələrin katalizini və onların bitkilər tərəfindən mənimsənilməsini həyata keçirir. Fosfataza fermentinin fəallığı tərəvəz lobyasının vegetasiyası dövründə dinamikada dəyişmişdir. Fəallıq bütün variantlar üzrə 0-25 sm qatda yazda 1.25-2.54, yayda (1.52-3.16 və payızda 1.83-3.42, 25-50 sm qatda uyğun olaraq 1.04-2.12; 1.52-3.16 və 1.83-3.42 mq P_2O_5 torpaqda intervalda dəyişmişdir, fəallıq əkin qatında əkinə qata nisbətən yüksək olmuşdur.

Tədqiqat aparıldığı dövrdə əkin (0-25 sm) və əkinə qatlarda (25-50 sm) fosfataza fermentinin fəallığı nəzarətdə 1.33-1.58, biohumus 5 t/ha variantında 1.63-1.85, seolit 5 t/ha variantında 1.94-2.24, biohumus 5 t/ha+seolit 5 t/ha variantında 2.47-2.80, biohumus 7.5 t/ha variantında 1.75-2.07, seolit 7.5 t/ha variantında 1.88-2.26 və biohumus 7.5 t/ha+seolit 7.5 t/ha variantında 2.60-2.97 mq P_2O_5 intervalda olmuşdur. Bütün variantlar üzrə fosfataza fermentinin fəallığı 0-25 sm qatda 1.55-2.95 və 25-50 sm qatda 1.37-2.60 mq P_2O_5 arasında dəyişmişdir (Cədvəl 1).

Torpaqda katalaza fermentinin əsas funksiyası canlı orqanizmlərin tənəffüsü zamanı əmələgələn hidrogen peroksidi zərərsizləşdirməkdir, bu zaman hidrogen peroksid suya və oksigenə parçalanır. Torpağa uzun müddət aqrotexniki tədbirlərin təsirinin aşkarlanmasında katalaza fermentinin fəallığından bioindikator kimi istifadə edilir [6]. Katalaza fermenti ətraf mühitin dəyişikliklərinə çox həssas olduğundan, istənilən dəyişikliyə tez cavab verir, bu da öz əksini fəallığında tapır.

Katalaza fermentinin fəallığı vegetasiya dövründə bütün variantlar üzrə əkin qatında (0-25 sm) inkişafın ilkin dövründə 4.2-7.5, çiçəkləmə dövründə 6.7-8.9 və tam yetişmə dövründə 5.3-7.9, 25-50 sm qatda uyğun olaraq 3.2-6.7; 5.1-8.2 və 4.5-7.1 $sm^3 O_2$ 1 dəqiqə intervalda dəyişmişdir, fəallıq əkin qatında əkinə qata nisbətən yüksək olmuşdur. Tədqiqat aparıldığı dövrdə əkin (0-25 sm) və əkinə qatlarda (25-50 sm) fosfataza fermentinin fəallığı nəzarətdə 5.5-5.7 $sm^3 O_2$ 1 dəqiqə arasında tərəddüd etmişdir. Tədqiqat olunan variantlarda katalaza fermentinin fəallığı 0-25 sm qatda 5.7-7.8 və 25-50 sm qatda 4.5-7.1 $sm^3 O_2$ 1 dəqiqə arasında dəyişmişdir (cədvəl 1). Katalaza fermentinin fəallığına görə 0.95 ehtimalla seçmə xətasının son həddləri 0-50 sm qatda 6.0-7.1 $sm^3 O_2$ 1 dəqiqə intervalda olmuşdur.

Bəzi müəlliflər mikroorqanizmlərin müxtəlifliyinin itirilməsinin ekosistemin bir çox funksiyalarının azalmasına səbəb ola biləcəyinə dair dəlillərin olduğunu göstərirlər [16]. Mikroorqanizmlərin miqdarı əkin qatında nəzarətdə 1820, biohumus 5 t/ha variantında 1941, seolit 5 t/ha variantında 1850, biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha variantında 2139, biohumus 7.5 t/ha variantında 2277, seolit 7.5 t/ha variantında 2187 və biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha variantında 2315, əkinə qatda uyğun olaraq 1353; 1498; 1513; 1665; 1722; 1698 və 1904 min/ədəd quru torpaqda təşkil etmişdir. Seolit tətbiqi nəticəsində nəzarətlə müqayisədə mikroorqanizmlərin miqdarında artım əhəmiyyətli dərəcədə olmuşdur. Görünür ki, səbəbi qeyri-əlvərişli torpaq şəraitində seolit suyu özündə saxlaması və bitkinin inkişafını tənzimləməsidir.

Suvarılan torpaqların müxtəlif kənd təsərrüfatı işləri aparılmamışdan əvvəl fiziki və kimyəvi xassələri baxımından və yararlılığına görə qiymətləndirilməsində sellülozanın parçalanma intensivliyi ilk addım olmalıdır [19]. Sellülozanın parçalanma intensivliyinə görə variantlar arasında kəskin fərq olmamışdır. Belə ki, bu göstərici variantlardan asılı olaraq 23.3-30% arasında dəyişmişdir, müqayisədə ən yüksək göstərici biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha variantında qeydə alınmışdır. İntensivlik nəzarət variantında 23.3, biohu-

mus 5 t/ha variantında 25.4, seolit 5 t/ha variantında 26.7, biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha variantında 28.7, biohumus 7.5 t/ha variantında 27.5, seolit 7.5 t/ha variantında 29.1 və biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha variantında 30% təşkil etmişdir. Sellülozanın parçalanma intensivliyinə görə artım seolitə və biohumusla birlikdə tətbiq olunduğu variantlarda biohumusun təklikdə tətbiq olunduğu variantlarla müqayisədə daha yüksək olmuşdur, bu da seolitə adsorbsiya qabiliyyətilə bağlıdır. Bitkilər məhv olduqda və ya məhsul yığıldıqda bitkinin torpaqda qalan yarpaqları, gövdəsi və kökləri çürüyür, sonradan karbon torpağın üzvi karbonuna (TÜK) çevrilir [17].

Suvarılan çəmən-boz torpaqlarda karbon qazının torpaqdan ayrılma intensivliyi 0-25 sm qatda variantlardan asılı olaraq 2.4-5.7 mq CO₂/10 q torpaqda/ 24 saatda arasında dəyişmişdir. Torpaqdan karbon qazının ayrılma intensivliyi nəzarət variantında 2.4, biohumus 5 t/ha variantında 4.4, seolit 5 t/ha variantında 3.2, biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha variantında 5.3, biohumus 7.5 t/ha variantında 4.9, seolit 7.5 t/ha variantında 3.4 və biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha variantında 5.7 mq CO₂/10 q torpaqda/ 24 saatda təşkil etmişdir. Biohumusun tətbiq olunduğu variantlar torpaqdan karbon qazının ayrılma intensivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmiş və artım 2.0-2.5 dəfə çox olmuşdur. Bunun səbəbi görünür ki, biohumusun tətbiqi zamanı bitkilərin və kök sisteminin sürətli inkişafı, mikroorqanizmlərin sürətli artımı və torpaqda canlı sistemin tənəffüsüdür.

Nitrifikasiya prosesinin intensivliyi suvarılan çəmən-boz torpaqlarda variantlardan asılı olaraq 10.3-14.6 mq/kg N-NO₃ arasında təəddüd etmişdir. Suvarılan çəmən-boz torpaqlarda intensivlik variantlara görə nəzarətdə 10.8, biohumus 5 t/ha - 12.6, seolit 5 t/ha variantında 10.3, biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha - 13.7, biohumus 7.5 t/ha - 14.2, seolit 7.5 t/ha variantında 10.7 və biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha - 14.6 mq/kg NO₃ təşkil etmişdir. Seolitə torpaqda qarışdırılması zamanı nitrifikasiya prosesinin intensivliyinin azalmasının səbəbi görünür ki, NH₄⁺-in seolit mineralının qəfəsi tərəfindən adsorbsiya olunmasıdır, bu da mineral azotun yuyulmasının qarşısını alır. Azotun səmərəli istifadəsi məhsul becərilməsində vacibdir. Müasir əkinçilik elmində bioloji gübrələr nitrifikasiya prosesinin sürətini ləngidir və torpağın məhsuldarlığını artırır [18].

Nitrifikasiya prosesinin intensivliyi seolitə tətbiq olunduğu variantlarda nəzarətlə müqayisədə kəskin fərqlənməmişdir, lakin biohumusun təklikdə və seolitlə kompleks verildiyi variantlarda müqayisədə yüksək olmuşdur.

Kompleks bioloji göstəricilər əsasında lobya bitkisi altında istifadə olunan suvarılan çəmən-boz torpaqların biodiaqnostikası verilmişdir (Cədvəl 1).

Torpaqların bioloji vəziyyətinin ən məlumatlı göstəricilərinə görə torpağın ekoloji və bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisini təyin etmək tövsiyə olunur, torpağın ekoloji və bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisinin azalması birbaşa antropogen amillərin təsir dərəcəsindən asılıdır. Elmi-tədqiqat işləri aparmaq, həmçinin təcrübə tədbirlərinin həyata keçirilməsi baxımından torpaqların biomonitorinqi, biodiaqnostikası və bioindikasiyası daha böyük əhəmiyyət kəsb edir [9].

Tədqiqat obyektinin suvarılan çəmən-boz torpaqlarında TBVİG həm variantlara, həm də əkin və əkinə qatlara görə müəyyən edilmişdir və bioloji göstəricilərə görə torpaqların bioloji qiymətləndirilməsi aparılmışdır. TBVİG-nin hesablanmasında invertaza, fosfataza və katalaza fermentlərinin fəallığından, sellülozanın parçalanma və torpaqdan karbon qazının ayrılma intensivliyindən, torpaqların nitrifikasiya qabiliyyətindən və mikroorqanizmlərin miqdarından istifadə edilmişdir.

Alınmış bioloji göstəricilərə görə TBVİG-nin hesablanması göstərir ki, lobyaaaltı suvarılan çəmən-boz torpaqların bioloji qiymətləndirilməsi 67-100% arasında olmuşdur. Bioloji qiymətləndirmədə TBVİG variantlarından asılı olaraq nəzarətdə 67%, biohumus 5 t/ha - 82%, seolit 5 t/ha - 75%, biohumus 5 t/ha + seolit 5 t/ha - 94%, biohumus 7.5 t/ha - 90%, seolit 7.5 t/ha - 79% və biohumus 7.5 t/ha + seolit 7.5 t/ha - 100% olmuşdur (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Suvarılan çəmən-boz torpaqların bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisi

Variantlar	Torpaqların bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisi, %-lə		
	0-25 sm	25-50 sm	0-50 sm
Nəzarət	67	63	66
Biohumus 5 t/ha	82	78	80
Seolit 5 t/ha	75	72	74
Biohumus+seolit 5 t/ha	94	91	93
Biohumus 7.5 t/ha	90	89	90
Seolit 7.5 t/ha	79	77	78
Biohumus+seolit 7.5 t/ha	100	100	100

Beləliklə, suvarılan çəmən-boz torpaqlarda biohumusun və seolit 7.5 t/ha normada tətbiq olunduğu variantlarda nəzarətə nisbətən TBVİG-də artım biohumusun və seolit 5 t/ha normada tətbiq olunduğu variantlarla müqayisədə az olmuşdur.

Nəticə

İnvertaza, fosfataza və katalaza fermentlərinin fəallığı tərəvəz lobyasının inkişaf fazasından, istifadə olunan gübrələrin normasından asılı olaraq zaman və məkan daxilində dəyişmişdir.

Biohumusun seolitlə kompleks tətbiqi bioloji göstəricilərin fəallığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Kompleks bioloji göstəricilər əsasında suvarılan çəmən-boz torpaqların bioloji vəziyyətinin inteqral göstəricisi qiymətləndirmə şkalasına görə biohumusun seolitlə kompleks tətbiqi variantında yüksək olmuşdur.

Ədəbiyyat

- İsaqova, V.Q. (2022). Suvarılan çəmən-boz torpaqlarda fermentlərin fəallığının dinamikası. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, 61, 130-138. <https://oyu.edu.az/>
- Ахмедагаев, А.М. (1977). Биологическая активность почв предгорий Дагестана и пути повышения их плодородия [автореферат дис. канд сельхоз наук, Баку].
- Аширбеков, М.З. (2015). Влияние хлопковых севооборотов на микробиологические и биохимические свойства староорошаемых серозёмно-луговых почв южного Казахстана. Вестник Алтайского государственного аграрного университета, 7(129), 64-69.

<https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-hlopkovyh-sevooborotov-na-mikrobiologicheskie-i-biohimicheskie-svoystva-starooroshaemyh-serozyomno-lugovyh-pochv-yuzhnogo/viewer>

4. Болотина, Н.И., Абрамова, Е.Н. (1968). О методике определения нитрификационной способности почв. *Агрехимия*, № 4, 16-26.
5. Востров, И.С., Петрова, А.Н. (1961). Определение биологической активности почвы различными методами. *Микробиология*, 30(4), 665-672.
6. Забелина, О.Н. (2014). Оценка экологического состояния почвы городских рекреационных территорий на основании показателей биологической активности (на примере г. Владимира [диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук, Владимир]).
7. Звягинцев, Д.Г. (1991). *Методы почвенной микробиологии и биохимии* / Москва: Изд-во МГУ.
8. Казеев, К.Ш. (2004). Эколого-географические закономерности биологических свойств почв юга России [автореферат дис. доктор географических наук, Ростов-на-Дону]. <https://www.dissercat.com/content/ekologo-geograficheskie-zakonomernosti-biologicheskikh-svoistv-pochv-yuga-rossii>
9. Казеев, К.Ш., Колесников, С.И., Вальков, В.Ф. (2004). *Биология почв России*. Ростов-на Дону: Изд-во ЦВВР.
10. Мотузова, Г.В., Безуглова О.С. (2007). *Экологический мониторинг почв*. Учебник для вузов. М.: Гаудеамус.
11. Пинаева, М.И. (2019). Агроэкологическое обоснование различных методов расчета доз минеральных удобрений и применения соломы в зернопаровом звене полевого севооборота [диссертация на соискание ученой степени кандидата сельскохозяйственных наук, Пермь]. <https://www.dissercat.com/content/agroekologicheskoe-obosnovanie-razlichnykh-metodov-rascheta-doz-mineralnykh-udobrenii-i-prim>
12. Федорец, Н.Г., Медведева, М.В. (2009). Методика исследования почв урбанизированных территорий (учебно-методическое пособие для студентов и аспирантов эколого-биологических специальностей). Петрозаводск. http://elibrary.krc.karelia.ru/375/1/issledov_pochv.pdf
13. Хазиев, Ф.Х. (2005). *Методы почвенной энзимологии*. М.: Наука. https://www.studmed.ru/view/haziev-fh-metody-pochvennoy-enzimologii_e05a033266f.html
14. Яблонских Л.А., Мозолевский И.В., Божко С.Н. и др. (2016). Биоиндикация черноземов в районе расположения медно-никелевого месторождения Воронежской области плато // *Почвоведение продовольственной и экологической безопасности страны: тезисы докладов VII Съезда почвоведов им. В.В.Докучаева и Всероссийской с международным участием научной конференции*, Москва-Белгород: Издательский дом «Белгород». с. 216-217.
15. *Enzymes in Agricultural Sciences* (2014). Edited by Liliana Gianfreda and Maria A. Rao - Published by OMICS Group eBooks 731 Gull Ave, Foster City. USA.
16. M.C.Moscatellia, L.Secondia, R.Marabottinia, R.Pappa, S.R.Stazia, E.Maniab, & S. Marinaria. (2018). Assessment of soil microbial functional diversity: land use and soil properties affect CLPP-MicroResp and enzymes responses. *Pedobiologia - Journal of Soil Ecology*, 66, 36-42.

<https://www.semanticscholar.org/paper/Assessment-of-soil-microbial-functional-diversity%3A-Moscatelli-Secondi/6d0c969980aa5511980ece2ffb55165fe6c9875c>

17. Prem B.Parajuli & Sarah Duffy. (2013). Evaluation of Soil Organic Carbon and Soil Moisture Content from Agricultural Fields in Mississippi. Open Journal of Soil Science, 3, 81-90. <http://dx.doi.org/10.4236/ojss.2013.32009>

18. Torma, S, Vilcek, J, Adamisi, P, Huttmanova, E., & Hronec, O. (2014). Influence of natural zeolite on nitrogen dynamics in soil. Turkish Journal of Agriculture and Forestry. 38, 739-744. doi:10.3906/tar-1311-13

19. Workat Sebnie, Enyew Adgo & Hailu Kendie. (2021). Characterization and Classification of Soils of Zamra Irrigation Scheme, Northeastern Ethiopia. Air, Soil and Water Research, Vol. 14, 1–12. doi.org/10.1177/11786221211026577

THE USE OF ZEOLITE AND BIOHUMUS IN IRRIGATED MEADOW-GRAY SOILS AND BIOLOGICAL ACTIVITY

V.G.Isagova

SUMMARY

Based on the complex biological indicators (activity of enzymes, amount of microorganisms, abundance of carbon dioxide released from the soil, intensity of the nitrification process, intensity of decomposition of cellulose), biodiagnostics of irrigated grass-gray soils is presented in this work, an integral indicator of the biological condition of the soil determined and a biological evaluation carried out.

ПРИМЕНЕНИЕ ЦЕОЛИТА И БИОГУМУСА В ОРОШАЕМЫХ ЛУГОВО-СЕРОЗЕМНЫХ ПОЧВАХ И БИОЛОГИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ

В.Г.Исакова

РЕЗЮМЕ

На основании комплексных биологических показателей (активность ферментов, количество микроорганизмов, обилие выделяемой из почвы углекислоты, интенсивность процесса нитрификации, интенсивность разложения клетчатки), в статье представлена биодиагностика орошаемых лугово-сероземных почв, выявлен интегральный показатель биологического состояния почвы и проведена биологическая оценка.

Məqalə redaksiyaya 6 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 13 noyabr 2023 tarixində işə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 159.922.7/.8

**VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLAN UŞAQLARIN TƏRBIYƏ
FORMALARININ ANLAYIŞI VƏ İNKİŞAF TARİXİ**

G.O.Şahinzadə

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: abbasovagunel@inbox.ru

Açar sözlər: valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, tərbiyə

Keywords: children deprived of parental care, education

Ключевые слова: дети, лишённые родительской опеки, воспитание

Azərbaycanda uşaqlar dövlətin və cəmiyyətin daim diqqət mərkəzindədir. Uşaq problemlərinin ardıcıl həlli ölkəmizdə bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu məsələlərdən biri olan valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyə formaları mövzusu isə həmişə aktual olmuş və bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi ilə əlaqədar ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 30 avqust 1999-cu il tarixli 188 nömrəli fərmanı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin təşkili və inkişafına xüsusi istiqamət vermişdir. Bu elə bir vacib məsələdir ki, burda təkcə rəsmi dairələrin deyil, bütünlükdə cəmiyyətin fəal iştirakı və problemə sağlam düşüncə ilə yanaşması tələb olunur. Ümummillə lider Heydər Əliyevin bu sözləri hər bir vətəndaş üçün nümunə olmalıdır: “Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaq”.

Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyinin hesabatına əsasən, 2020-ci ildə internat müəssisələrində təlim-tərbiyə alan valideynini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların sayı 849 nəfər olmuşdur. Onlardan 79-u uşaq evlərində, 28-i sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün xüsusi internat məktəblərində, 44-ü sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində, 698-i ümumtəhsil internat məktəblərindədir. Ədliyyə Nazirliyinin hesabatına əsasən, 2019-cu ildə 345 nəfəri oğlan, 315 nəfəri qız olmaqla ümumilikdə 660 uşaq övladlığa götürülüb. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə 8-i qız olmaqla 14 uşaq verilib: “Övladlığa götürülmüş uşaqların 175 nəfəri 1 yaşadək, 296 nəfəri 1-5 yaş, 115 nəfəri 6-10 yaş, 74 nəfəri isə 11-17 yaş arasında olub” [9, s.76].

“Belə uşaqların axır vaxtlar çoxalmasının səbəbləri bir sıra sosial, iqtisadi və siyasi amillərlə izah oluna bilər. Lakin sağ valideynlərinin olması ilə yanaşı yetim uşaqların mövcudluğunun əsas səbəbi ailə məfhumunun ictimai nüfuzunun enməsidir; ailənin maddi və müxtəlif qeyri-maddi səbəblərdən törəyən çətinliklərlə üzləşməsinin nəticəsi kimi nikahdan kənar doğulan uşaqların artması da buna səbəb kimi göstərilməlidir” [12, s.293]. Məhz bu və digər amillərin təsirindən “valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlar” anlayışı meydana gəlir.

Valideynlərini itirmiş uşaqlar - hər iki valideyni vəfat etmiş 18 yaşınadək olan şəxslər; *valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar* - hər iki valideyni: məlum olmayan; valideynlik hüquqlarından məhrum edilən və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılan; xəbərsiz itkin düşmüş, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan (yaxud məhdudlaşdırılan) hesab edilən, ölmüş elan edilən; cəzaçəkmə müəssisələrində cəzasını çəkən; uşaqlarının tərbiyə edilməsindən və ya onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsindən imtina edən; uşaqlarını uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrindən götürməkdən imtina edən; qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada digər hallarda valideyn himayəsindən məhrum hesab edilən 18 yaşınadək şəxslərdir. Bir valideyni vəfat etmiş, o biri valideyni I və II dərəcə əlilliyi olan şəxs olan 18 yaşınadək şəxslər də valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar hesab edilirlər [7, m.1].

Yuxarıda sadalanan hallardan başqa qanunda “*valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların arasından olan şəxslər*” anlayışı da verilmişdir. Bu şəxslər - valideynlərini itirmiş, habelə valideyn himayəsindən məhrum olmuş ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrində və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi elmi təşkilatın magistratura səviyyəsində əyani formada təhsil alan 23 yaşınadək olan şəxslərdir [7, m.1].

25.01.17-ci ildə C.Qafarovun şikayəti üzrə “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” AR Qanununun AR Konstitusiyasının 25 mad. I hissəsinə uyğunluğunu yoxlayan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi belə qərar qəbul etmişdir ki, dövlət ali təhsil müəssisələrində ödənişli əsaslarla əyani formada təhsil alan şəxslər “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin 12-ci abzasında göstərilən səbəblərə görə 18 yaşına çatdıqdan sonra valideyn dəstəyindən məhrum olduqda, onların təhsil haqlarının ödənilməsi təhsil aldıqları müddətdə (23 yaşınadək) “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 38.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq təmin edilsin [8].

Qanunda göstərilən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar anlayışından başqa hüquq ədəbiyyatında “küçə uşaqları” anlayışı da mövcuddur. “Küçə həyatı” sürən uşaqlar üç kateqoriyaya bölünürlər: birinci kateqoriyaya bribaşa küçədə işləyib yaşayan uşaqlar, ikinci kateqoriyaya küçədə işləyib evdə yaşayan uşaqlar, sonuncu kateqoriyaya isə müxtəlif səbəblərdən küçəyə düşən uşaqlar daxildir [11, s.45].

Uşağın valideyn himayəsindən məhrum olması faktı müxtəlif səbəblərdən yarana bilər. Onların dəqiq dairəsini təbii ki, qanunda vermək mümkün deyildir. Bunların arasında aşkar hadisələrdən tutmuş mövcudluğunun sübuta ehtiyacı olan hadisələr var. Digər tərəfdən, həmin səbəblər həm obyektiv, həm subyektiv xarakterli ola bilər. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 114.1-ci maddəsində uşaqların valideyn himayəsindən məhrum olmasının əsasları göstərilmişdir.

Bu əsaslara valideynlərin ölümü, onların uşaqların qayğısına qalmaq imkanını aradan qaldıran ağır xəstəliyə tutulmaları, valideynlik hüquqlarından məhrum olunmaları, valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması və ya valideynlərin məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyətli olmayan hesab edilməsi halları göstərilir.

Digər hallar valideynlərin ya təcrid olunmaları (azadlıqdan məhrum edilmə yerlərində, müalicə müəssisələrində olmaları və s.) ilə bağlı uşağın qayğısına qalmaq imkanından məhrum olması, yaxud da valideynlik borcunu yerinə yetirmək istəməmələri ilə bağlıdır. Sonuncu hal valideynlik borcunun icrasından heç bir əsas olmadan imtina for-

masında və ya hadisələrin müəyyən gedişi ilə bağlı ola bilər (yeni ailə, başqa yerdə yaşama və s.) [10, s.288].

Valideynlərin uşaqlarına biganə münasibətinin təzahür formalarından biri də sosial xidmət müəssisələrindən öz uşaqlarını götürməkdən imtina etməsidir. Ailə Məcəlləsinin 114.1-ci maddəsinə əsasən, valideynlərin bu cür hərəkətsizliyi uşağın valideyn himayəsindən məhrum olmuş şəxs kimi yerləşdirilməsi üçün əsas sayıla bilər. Bu halda uşağı həmin müəssisələrdən götürməkdən imtina edən valideynin hansı mülahizələrdən çıxış etməsi önəmli deyil. Bu, üzrsüz səbəblərlə bağlıdırsa, həmin hal şəxsin valideynlik hüquqlarından məhrum edilməsi üçün əsas kimi çıxış edə bilər.

Araşdırılmalı olan hüquqi faktlardan biri də valideyn himayəsinin aradan qalxması faktıdır. Belə ki, AM-in 114.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar olduqda bu, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının uşaqların hüquq və qanuni maraqlarını müdafiə etmək üçün tədbirlər görmək vəzifəsini yaradır. Bu səbəbdən də həmin faktların nə vaxt yarandığını və onların mövcudluğunun hansı qaydada təsdiq edildiyini qeyd etmək vacibdir.

Valideynlərin ölümü ölüm barədə şəhadətnamə ilə təsdiq olunur, bu halda ölümün baş verdiyi an valideynlik himayəsinin itirildiyi an, valideynlik hüquqlarından məhrum etmə, valideynlik hüquqlarının məhdudlaşdırılması, valideynlərin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi ilə bağlı valideyn himayəsindən məhrum olma anı məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi an sayılır. Valideynin azadlıqdan məhrum edildiyi halda isə valideynin həbsə alındığı an bu prosesin başlanğıcı kimi qəbul edilə bilər. Valideynlərin xəstəliyi ilə bağlı vəziyyət bir qədər fərqlidir. Xəstəlik uzunmüddətli müalicə tələb edirsə, bu halda uşaq üzərində himayə valideynin tibb müəssisəsinə yerləşdirildiyi andan başlanır. Ağır xəstə valideyn evdə olduğu halda valideyn himayəsinin itirildiyi an hər bir konkret halda xəstəliyin xarakterindən, onun nə vaxt başlamasından asılı olur. Valideynlər xroniki alkoqoloizmdən və ya nakomanlıqdan əziyyət çəkdikləri hallarda da məsələ eyni qaydada həll olunur [10, s.289].”

Valideyn himayəsinin itirilməsi üçün uşağın ən adi ehtiyaclarına və tərbiyəsinə qayğının olmaması xarakterikdir. Məhz bu zaman uşağın həyatı, sağlamlığı, tərbiyəsi üçün təhlükə yaranır. Həmin qayğı minimuma çatdıqda bu, ailədə uşağın normal yaşaması və inkişafı üçün münbit şəraitin olmadığına işarədir və bu halda profilaktik xarakterli tədbirlər görülməsinə ehtiyac yaranır [10, s.290].

Qəyyumluq və himayəçilik orqanları ilk növbədə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları ailə tərbiyəsinə (övladlığa, qəyyumluğa, himayəyə və ya himayədar ailəyə) vermək üçün, bu imkanlar olmadıqda isə onları sosial xidmət müəssisələrinə yerləşdirmək üçün tədbir görməlidir. Qəyyumluq və himayə orqanından başqa digər hüquqi və fiziki şəxslərin valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdirilməsi üzrə fəaliyyətinə yol verilmir [3, m.114.3].

“Bu qadağa uşaqları övladlığa götürənlərə kömək etmək məqsədilə uşaqları onlara verilməsi və ya qəyyumluğa (himayəçiliyə) və ya himayədar ailəyə verilməsində vasitəçilik fəaliyyətinə də şamil olunur. Yəni, burada söhbət belə uşaqların axtarılması, aşkar edilməsi və yerləşdirilməsi işində vasitəçilik fəaliyyətindən gedir ki, bu da qanunla qadağandır” [12, s.295].

Qeyd edilməlidir ki, Ailə Məcəlləsinin 114.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş "müvafiq icra hakimiyyəti orqanı"nın səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağın əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürüldüyü

hallarda) və yerli icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqanları (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağın Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən övladlığa götürüldüyü hallarda) həyata keçirsə də, 23 dekabr 2019-cu il tarixli 887 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə dəyişdirilərək bu səlahiyyət yalnız yerli icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqanlarına həvalə olunmuşdur [1].

“Odur ki, başqa hüquqi şəxslərin, o cümlədən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlandığı idarələr (tərbiyə, müalicə və s.), qeyri-hökumət təşkilatları, fiziki şəxslərin valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların yerləşdirilməsi üzrə fəaliyyətinə yol verilmir” [10, s.290]. Ancaq bu, subyektlərin valideyn himayəsindən məhrum uşaqların aşkar edilməsi, onların təlim-tərbiyəsi ilə bağlı fəaliyyətlərinə məhdudiyət qoyulmur. “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Qanununun (2005) 4-cü maddəsində göstərilir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikasını həyata keçirən orqan və müəssisələr sisteminə yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar, əhalinin sosial müdafiəsi, təhsil, qəyyumluq və himayə, səhiyyə, daxili işlər orqanları, habelə gənclərin işləri üzrə orqanlar daxildir [2, m.4].

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar ailə tərbiyəsinə, bu imkanlar olmadıqda isə valideyn himayəsindən məhrum olan və ya yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş sosial xidmət müəssisələrinə verilə bilərlər [3, m.116.1]. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ailə tərbiyəsinə verilməsi dedikdə, onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəyə və ya himayədar ailəyə verilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu formaların hər biri haqqında diplom işində ətraflı danışılacaqdır.

Fikrimizcə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyə formalarının inkişaf tarixinin araşdırılması mövzunun daha dərinədən tədqiq edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

8 sentyabr 1923-cü il tarixli “Azərbaycan İctimai Şura Cumhuriyyətinin kəbin, ailə, qəyyumluq və zaks aktları, qanunları, məcəlləsi”-də valideyn himayəsindən məhrum uşaqların tərbiyə formaları ilə bağlı bir sıra müddəələr öz əksini tapmışdı. Həmin Qanunun 53-cü maddəsinə görə ata, ana özlərinin uşaqlarına nisbətən olan vəzifələrini icra etmədikdə və yaxud qanuna zidd sürətdə icra etdikdə və həmçinin onlar ilə zorakı rəftar etdikdə məhkəmə uşaqların ata, anasından alınması və qəyyumluq və himayə orqanlarına verilməsi barədə çıxarır. Belə hallarda məhkəmənin ixtiyarı var ki, valideynin hər ikisindən uşağın xeyrinə işəalınması barədə də qətnamə çıxarsın. Uşaqların həmin şəxslərin yanında qalmasına təhlükəli əsaslar olduğu hallarda qəyyumluq orqanına ixtiyar verilir ki, məhkəmə qətnamə çıxaranadək uşaqlar ata, anasından və yaxud onları himayəsində saxlayan şəxslərdən alınmasına özü qərar versin [6, s.53]. Övladlığa götürmə ilə bağlı ayrıca fəsil ayrılmışdır və burada övladlığa götürmənin qaydaları göstərilmişdir. Qeyd edək ki, bu anlayış “oğulluğa götürmə” adlanırdı. Oğulluğa götürmə yalnız həddi-bülüğa çatmamış uşaqlar haqqında və yalnız onların mənfəəti mülahizəsiylə icazə verilir. Belə hallarda oğulluğa götürən şəxs oğulluğa götürdüyü uşaqdan heç olmasa 18 yaş böyük olmalıdır [6, m.64].

Qəyyumluq və himayəçilik əhliyyət qanuniyyə sahib olmayan şəxsin şəxsiyyətini, onun hüquq və mənfəətini və həmin qanunda mülahizə edilmiş hallarda mənfəələrini mühafizə etmək üçün təyin edilir [6, m.75]. Valideynlik himayəsindən məhrum olan uşaq-

ların yerləşdirilməsinin formalarından olan himayədar ailənin tərbiyəsinə vermə və uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrinə vermə ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmamışdır.

29 may 1928-ci il tarixli “Kəbin və ailə haqqında yeni qanun”la övladlığa götürmə ilə bağlı yeni müddəalar əlavə olunmuşdur. Övladlığa götürmək istəyən vətəndaş birisini övladlığa götürmək üçün ərizə verdikdə qəyyumluq orqanı övladlığa götürülən nə cür yaşadığını mükəmməl sürətdə öyrənir və həyat şəraiti ilə tamamilə aşına olur. Bundan başqa yeni bir qayda qoyulmuşdur: övladlığa götürülən şəxs doğma övlad hüququna tamamilə malik olmaqla bərabər öz doğma ata-anasına qarşı olan vəzifələrindən tamamilə azad edilir [5]. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, yeni qanuna görə ictimai təşkilatlar (həmkarlar ittifaqı və ya qarşılıqlı yardım kassası komitəsi) da öz aralarından qəyyum və ya baxıcı seçə bilərdi.

29 may 1928-ci il tarixli “Nikah, ailə, qəyyumluq və vətəndaş halları aktlarının qeydiyyatı məəcəlləsi” ilə bu sahədə qanunvericilik təkmilləşdirilmişdir. Bu qanununa görə övladlığa götürmə, övladlığa götürən şəxs tərəfindən özünün yaşadığı yerin qəyyumluq orqanlarına verdiyi ərizə üzrə icra edilir və götürülən şəxslərin yaşayış şəraiti təhqiq edilməklə və sair yollarla aydınlaşdırılması lazımdır ki, övladlığa götürülən şəxs isə istismar etmək və sair məqsədlər mövcud olmayıb, övladlığa götürülən şəxs isə övladlığa götürülən şəxsə bədən və ruh tərbiyəsi üçün normal və düzgün şərait yaratmağa qadir olmalıdır [6, m.68].

26 dekabr 1969-cu il tarixli “Azərbaycan SSR nikah və ailə məəcəlləsi”-nin on üçüncü və on dördüncü fəsilləri müvafiq olaraq övladlığa götürmə (oğulluğa (qızlığa) götürmə) və qəyyumluq və himayəçilik haqqındadır. Adı çəkilən qanuna əsasən, övladlığa götürmə uşağı övladlığa götürməyi arzu edən şəxsin xahişi üzrə rayon, şəhər və ya şəhərdə rayon xalq deputatları Soveti icraiyyə komitəsinin qərarı ilə olur [4, m.113]. Qəyyumluq və himayəçilik valideynlərin ölməsi, valideynlik hüquqlarından məhrum edilməsi, valideynlərin xəstələnməsi və ya digər səbəblər üzündən valideyn himayəsindən məhrum olan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların tərbiyəsi üçün, habelə bu uşaqların şəxsi və əmlak hüquqları və mənafeyinin müdafiəsi üçün müəyyən edilir.

Yuxarıda təhlil edilən məsələləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar anlayışı bir qədər məhduddur və heç də bu qəbildən olan uşaqların hamısını əhatə etmir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu hazırda ölkəmizdə “küçə uşaqları” problemi mövcud olsa da, nə “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Qanunda, nə də Ailə Məcəlləsində öz əksini tapmamışdır. Eyni zamanda bu cür uşaqların yerləşdirilməsi mexanizmləri ilə bağlı da sistemli yanaşma mövcud deyil.

Fikrimizcə, bu qəbildən olan uşaqlar da valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların bir növü kimi nəzərdən keçirilməli və həmin həmin uşaqlar üçün nəzərdə tutulan yerləşdirmə formaları uşaqlar barəsində də tətbiq edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara münasibətdə onların hüquqları və qanuni maraqlarının müdafiəsinə yönələn hüquqi siyasətin həyata keçirilməsi beynəlxalq cəmiyyətin və dövlətin fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu qəbildən olan uşaqların hüquqi statusunu tənzim edən beynəlxalq hüquq normalarının ətraflı təhlili göstərir ki, müasir beynəlxalq hüquqda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqi statusunun tənzimlənməsi, aşkar olunması və yerləşdirilməsinə yönələn geniş beynəlxalq normativ baza formalaşmışdır.

Bununla yanaşı, bu istiqamətdə müvafiq beynəlxalq nəzarət mexanizmin fəaliyyət istiqamətlərinin daha da inkişafı valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların tərbiyə formalarının təşkili yollarının səmərəli üsullarını müəyyən etməyə imkan verərdi. Eyni zamanda, uşaq hüquqlarının təminatında mühüm sistem kimi çıxış edən regional müdafiə mexanizmlərinin fəaliyyəti daha da gücləndirilməli və onların universal orqanlarla sıx əməkdaşlığı formalaşmalıdır.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 6 mart 2000-ci il tarixli 297 nömrəli Fərmanı
2. "Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında" Azərbaycan Respublikasının 24 may 2005-ci il tarixli Qanunu
3. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. (2022) Bakı, Hüquq Yayın Evi
4. Azərbaycan SSR nikah və ailə məcəlləsi. (1988) Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı
5. Kəbin və ailə haqqında yeni qanun. (1929) Azərnəşr. Bakı
6. Nikah, ailə, qəyyumluq və vətəndaş halları aktlarının qeydiyyatı məcəlləsi. (1933) Azərnəşr. Bakı
7. Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının 22 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu
8. C.Qafarovun şikayəti üzrə "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" AR Qanununun AR Konstitusiyasının 25 m.I his. uyğunluğu yoxlanmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 5 yanvar 2017-ci il tarixli qərarı
9. Azərbaycanda uşaqlar. (2020) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Rəsmi nəşr. Bakı
10. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin Yozumu. (2012) Azərbaycan Hüquqçular Assosiasiyası. Digesta nəşriyyatı. Bakı
11. P.Əliyev, X.Talıbova, Ş.Məmmədova. (2011) Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili. Bakı: Mütərcim, 164 səh.
12. M.D.Dəmirçiyeva. (2008) Azərbaycan Respublikasının Ailə Hüququ. Bakı, Qanun, 488 səh.

THE CONCEPT AND THE DEVELOPMENT HISTORY OF THE FORMS OF EDUCATION OF CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE

G.O.Shahinzadeh

SUMMARY

In this article, the implementation of the legal policy aimed at protecting the rights and legitimate interests of children deprived of parental care is discussed as a priority direction of the international society and the state.

**КОНЦЕПЦИЯ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ФОРМ ВОСПИТАНИЯ
ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ**

Г.О.Шахинзаде

РЕЗЮМЕ

В статье реализация правовой политики, направленной на защиту прав и законных интересов детей, лишенных родительской опеки, рассматривается как приоритетное направление международного сообщества и государства.

Məqalə redaksiyaya 31 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 15 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ
ELMLƏR BÖLMƏSİ**

ABŞ-İN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ: İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA YENİ STRATEGİYALAR

K.C.Məmmədov, E.Yıldırım

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: yildirimeness@hotmail.com

Açar sözlər: ABŞ, Cənubi Qafqaz, İkinci Qarabağ müharibəsi

Keywords: USA, South Caucasus, Second Karabakh War

Ключевые слова: США, Южный Кавказ, Вторая карабахская война

Cənubi Qafqazın coğrafi mövqeyi tarixən Asiya ilə Avropanı birləşdirən ən mühüm yol kəsişmələrindən biri kimi tanınır. Bu bölgə strateji əhəmiyyətli yaşayış məntəqəsinə və təbii sərvətlərə malik olduğundan tarixən bir çox dövlətlərin və imperiyaların hədəfi olub. Bu gün Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti artır və bir çox böyük dövlətlər müxtəlif səbəblərdən regiona önəm verirlər.

Son illər Cənubi Qafqazda siyasi və hərbi gərginlik ABŞ kimi qlobal güclərin regionda maraqlarını artırır. Xüsusilə 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi regionda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu müharibənin nəticələri regionda qüvvələr balansının dəyişməsinə və Azərbaycanın regionda təsirinin artmasına səbəb oldu.

ABŞ-İN Cənubi Qafqaz siyasəti son illər İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda baş verən yeni proseslərlə ayaqlaşmağa çalışır. ABŞ regiondakı enerji ehtiyatlarına, hərbi-strateji mövqelərə və NATO üzvlərinə olan marağı səbəbindən bölgədəki güc balanslarını yaxından izləyir. Ona görə də ABŞ-İN bölgədəki siyasəti İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yenidən formalaşdı.

Bu məqalədə ABŞ-İN Cənubi Qafqaz siyasətindəki dəyişikliklər və İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri araşdırılacaq. Bundan əlavə, ABŞ-İN regiondakı strategiyaları və təsiri müzakirə olunacaq.

ABŞ-İN Cənubi Qafqaz siyasətinin tarixi

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ABŞ Cənubi Qafqazda müstəqillik proseslərini dəstəkləmiş və bu ölkələrlə diplomatik əlaqələri inkişaf etdirmişdir. ABŞ ilk növbədə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı münaqişələri həll etmək üçün regiona sülh yolu ilə həll yolları gətirmək siyasəti yürüdü. Lakin Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ-İN prioriteti regionda enerji resurslarına çıxış əldə etmək və Rusiyanın regionda təsirinə qarşı alternativ güc yaratmaq idi.

Cənubi Qafqazdakı münaqişələr ABŞ-İN regiondakı siyasətinə təsirsiz ötüşmədi. Xüsusilə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ABŞ-İN Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm amilə çevrilib. ABŞ-İN Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm dönüş nöqtəsi 1994-cü ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında imzalanmış atəşkəs sazişi oldu. Bu müqavilə ilə Dağlıq Qarabağdakı münaqişələrə son qoyuldu və regionda tarazlıq dəyişdi. ABŞ-İN regiondakı siyasəti bu müqavilədən sonra da davam etdi və Cənubi Qafqazın enerji resurslarına çıxış əldə

etmək üçün müxtəlif yollar axtarıldı. ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı münaqişəni dayandırmaq üçün diplomatik səylər göstərsə də, uğursuzluqla nəticələndi.

21-ci əsrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Xüsusilə, ABŞ Cənubi Qafqaza regional əməkdaşlıq və enerji dəhlizi kimi baxırdı. Bu məqsədlə ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələri ilə sıx əməkdaşlıq edir və regionda siyasi sabitliyi artırmağa çalışır.

Lakin, 2020-ci ildə baş verən ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində dəyişiklik oldu. ABŞ regionda öz təsirini artırmaq və Rusiyanın bölgədəki təsirini azaltmaq üçün səylər göstərir. Bu məqsədlə ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələri ilə sıx əməkdaşlığı davam etdirir və regiondakı münaqişələrin həlli üçün diplomatik səylərini artırır.

Bu dövrdə ABŞ Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı təsirini azaltmaq üçün müxtəlif cəhdlər etdi. Məsələn, Cənubi Qafqaz Enerji Dəhlizi layihəsi ABŞ-ın regionda enerji resurslarına çıxışını asanlaşdırmaq üçün mühüm təşəbbüs idi. Bölgədəki neft və təbii qaz ehtiyatlarına çıxışı artırmaq üçün həyata keçirilən bu layihələr ABŞ-ın bölgədəki təsirini artırdı.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində mühüm dönüş XXI əsrin əvvəllərində baş verdi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ-ın prioriteti Yaxın Şərqlə keçdi və Cənubi Qafqazda təsiri azaldı. Lakin, 2008-ci ildə baş verən Gürcüstan-Rusiya müharibəsi ABŞ-ın bölgədəki mövcudluğunu yenidən artırdı və onun bölgədəki siyasətini yenidən formalaşdırdı.

Bu dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində əsas diqqət regionda demokratiya, insan haqları və qanunun aliliyi, eləcə də enerji resurslarına çıxış məsələlərinə yönəldilib. Birləşmiş Ştatlar regionda demokratik islahatları dəstəkləmək və insan haqlarını qorumaq üçün bir sıra təşəbbüslər irəli sürüb. Xüsusilə, ABŞ Gürcüstanda “Qızılgül İnqilabı”na dəstək verməklə regionda demokratik islahatlara rəhbərlik etdi.

Lakin, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində ən mühüm dəyişikliklərdən biri 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra baş verdi. Bu müharibədə Azərbaycan Dağlıq Qarabağa və ətraf torpaqlara nəzarəti ələ keçirdi. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti də bu dəyişikliklərlə paralel formalaşmağa başladı.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ Azərbaycanın regionda təsirini artırdı və Azərbaycanın bölgədəki əhəmiyyətini dərk etdi. Bu müddət ərzində ABŞ regionda enerji resurslarına çıxış üçün Azərbaycanla əməkdaşlıq etmək üçün mühüm addımlar atdı. Bundan əlavə, ABŞ Ermənistanla münasibətlərinə yenidən baxdı və Ermənistanda demokratik islahatları daha da sürətləndirmək üçün müxtəlif cəhdlər etdi.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin tarixi daim regiondakı müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşır. ABŞ regionda enerji resurslarına çıxışın təmin edilməsi, Rusiyanın təsirinin azaldılması, demokratik islahatların dəstəklənməsi və insan haqlarının qorunması baxımından müxtəlif məqsədlərə uyğun siyasət yürüdür. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti yenidən formalaşdı və Azərbaycanın regionda əhəmiyyəti artırıldı.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-ın rolu

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ regionda sülhün bərqərar olması üçün müxtəlif cəhdlər etdi. Birləşmiş Ştatlar müharibənin nəticələrini yumşaltmaq üçün ilk növbədə humanitar yardım, iqtisadi yardım və yenidənqurma səyləri daxil olmaqla bir sıra

addımlar atdı. Bu yardımların əksəriyyəti ABŞ-dakı erməni lobbilərinin təşəbbüsləri nəticəsində Ermənistanla edilib və ABŞ Azərbaycanla qarşı erməni mühafizəkarlığını bir daha nümayiş etdirdi.

Sülh danışıqlarının aparılmasında ABŞ da mühüm rol oynayıb. Prezident Co Baydenin izah etdiyi kimi, Birləşmiş Ştatlar Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh danışıqlarının uğuru üçün vasitəçilik etmək və tərəflərə kömək etmək istədiyini bəyan edib.

ABŞ bu istiqamətdə müxtəlif cəhdlər edir, Azərbaycan və Ermənistan liderləri ilə tez-tez əlaqə saxlayırdı. ABŞ-ın dövlət katibi Antoni Blinken münafişələrin dayandırılması və regionda sülhün təmin olunması üçün böyük səylər göstərib.

ABŞ-ın Cənubi Qafqazda mövcudluğu təkcə sülh və humanitar yardımla məhdudlaşmır. ABŞ bölgədəki hərbi varlığı ilə də diqqət çəkir. ABŞ-ın Gürcüstanda hərbi bazaları var və regionda hərbi əməkdaşlıq və təlim proqramlarında iştirak edir.

Bununla belə, ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı siyasəti və rolu hələ də Rusiyanın təsiri altındadır. Rusiya hərbi mövcudluğu və siyasi təsiri ilə regionda mühüm güc hesab edilir. Rusiya, Ermənistan və Azərbaycan arasında imzalanan atəşkəs sazişində də mühüm rol oynadı və ABŞ-ın bölgədəki rolunu məhdudlaşdırmağa çalışdı.

Nəticədə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı siyasəti və rolu yenidən formalaşmağa başladı. Müharibə başa çatdıqdan sonra ABŞ bölgədəki münafişələrin həllində fəal rol oynamağa çalışdı. Bunun ən mühüm cəhətlərindən biri onun Ermənistanla Azərbaycan arasında vasitəçilik cəhdləri olub. Müharibədən sonra ABŞ Dövlət Departamenti Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh danışıqlarına ev sahibliyi etmək üçün regiona xüsusi nümayəndələr göndərib.

Lakin, ABŞ-ın regiondakı rolu xüsusilə Rusiyanın regionda təsirini artırmaq cəhdləri ilə məhdudlaşıb. Rusiyanın bölgədə güclü təsiri olduğu üçün ABŞ-ın bölgədəki səyləri Rusiya tərəfindən məhdudlaşdırılıb. Bununla belə, ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinə təsiri hələ də davam edir və ABŞ regionda sülh və sabitliyin bərqərar olması üçün səylərini davam etdirir.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində yeni strategiyalar

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində yeni strategiyalar regionun təhlükəsizlik, iqtisadiyyat və enerji resursları kimi məsələlərə yönəlib. Cənubi Qafqaz bir çox böyük dövlətlər üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir və ABŞ-ın regiondakı siyasəti bu mühüm məsələlərdən ibarətdir.

Son illər ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində yeni strategiyalar müəyyənləşdirilib. Bu, regionda təhlükəsizlik vəziyyətinin pisləşməsi, Rusiyanın təsirinin artması, Çinin bölgəyə marağının artması, İranın nüvə proqramı və regionda enerji resurslarının əhəmiyyəti kimi amillərlə bağlıdır.

ABŞ regionda təhlükəsizliyi təmin etmək və Rusiyanın təsirini azaltmaq üçün hərbi varlığını artırır. ABŞ regionda hərbi mövcudluğunu artırmaqla Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan kimi ölkələrlə əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq ABŞ-ın regionda təhlükəsizlik maraqlarına xidmət edir.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən ABŞ regionda enerji ehtiyatlarının hasilatı və ixracı siyasətini həyata keçirir. ABŞ Cənubi Qafqazın enerji ehtiyatlarının hasilatı və ixracı layihələrini dəstəkləyir, region ölkələri ilə əməkdaşlıq edir. Bu siyasət ABŞ-ın regiondakı iqtisadi maraqlarına xidmət edir.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində yeni strategiyalar müəyyən edilmiş, regionda təhlükəsizlik, iqtisadiyyat, enerji resursları kimi məsələlərə üstünlük verilmişdir. ABŞ regionda təhlükəsizliyi təmin etmək, Rusiyanın təsirini azaltmaq və enerji resurslarından istifadə etmək üçün hərbi və iqtisadi əməkdaşlıq edir. Bu strategiyalar ABŞ-ın regiondakı maraqlarına xidmət edir.

2020-ci ildə ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti böyük dəyişikliklər dövrünə qədəm qoyub. Xüsusilə, Rusiyanın artan nüfuzu ilə əlaqədar ABŞ-ın regionda məhdud rolu ABŞ administrasiyasını yeni strategiyalar hazırlamağa sövq etdi.

Bu kontekstdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində yeni strategiyaları arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. NATO Münasibətlərinin Gücləndirilməsi: ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələrinin NATO ilə əlaqələrinin gücləndirilməsinə böyük əhəmiyyət verir. Bu kontekstdə ABŞ Azərbaycan və Gürcüstan kimi ölkələrin NATO-ya üzv olması üçün səylər göstərir. Bununla da ABŞ regionda öz təsirini artırmaq və Rusiyanın təsirinə qarşı çıxmaq məqsədi güdür.

2. İqtisadi Yardımın Artırılması: ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələrinin iqtisadi inkişafını dəstəkləmək üçün onlara daha çox iqtisadi yardım göstərməyi planlaşdırır. Bu yolla ABŞ regionda öz təsirini artırmaq və Rusiyanın iqtisadi təsirinə qarşı çıxmaq məqsədi güdür.

3. Demokratiya və İnsan Haqqlarının Təşviqi: ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələrində demokratiya və insan hüquqlarının təşviqinə böyük əhəmiyyət verir. Bu kontekstdə ABŞ regionda demokratik islahatları və insan haqlarına hörməti təşviq etmək üçün bu ölkələrə yardım edir.

4. Enerji Siyasətlərinin İnkişafı: Cənubi Qafqaz ölkələri mühüm enerji tranziti marşrutudur və regionda enerji siyasəti ABŞ-ın maraqları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən ABŞ Cənubi Qafqaz ölkələri arasında enerji əməkdaşlığını inkişaf etdirmək üçün bu ölkələrə yardım edir.

5. İran Siyasətindəki Dəyişikliklərin Təsiri: ABŞ-ın İranla bağlı siyasətindəki dəyişikliklər Cənubi Qafqaz siyasətində də özünü göstərir. Xüsusilə də ABŞ-ın İrana qarşı sanksiyaları Cənubi Qafqaz ölkələrinin İranla ticarət-iqtisadi əlaqələrinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən ABŞ bu itkiləri kompensasiya etmək üçün Cənubi Qafqaz ölkələrinə daha çox iqtisadi yardım göstərməyi planlaşdırır.

6. Rusiya ilə münasibətlərin yenidən qiymətləndirilməsi: ABŞ Cənubi Qafqaz siyasətində də Rusiya ilə münasibətlərini yenidən dəyərləndirir. Xüsusilə ABŞ Rusiyanın regionda artan təsirini və regiondakı münaqişələrin həllində rolunu tənqid edir və bu istiqamətdə Cənubi Qafqaz ölkələri ilə birgə fəaliyyət göstərməyi hədəfləyir.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti onun regionda mühüm aktor olmaq niyyətinin təzahürüdür. Son illərdə ABŞ bölgədəki hərbi varlığını artırıb və region ölkələri ilə əməkdaşlığa başlayıb. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin gələcəyi regiondakı digər aktorların reaksiyalarından və ABŞ-ın qlobal strategiyası ilə münasibətindən asılıdır.

ABŞ-ın bölgədəki hərbi mövcudluğu regionda sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlmiş bir strategiyadır. Cənubi Qafqaz Rusiyanın qonşularından biridir və Rusiyanın bölgədəki siyasəti regionun sabitliyini təhdid edir. ABŞ-ın bölgədəki hərbi mövcudluğu Rusiyanın bölgədəki təsirinə qarşı tarazlıq yaratmaq məqsədi daşıyır.

Regiondakı digər aktorların ABŞ-ın siyasətinə reaksiyaları ABŞ-ın regiondakı uğurlarına təsir edə bilər. Rusiya, İran və Çin kimi regionun digər böyük dövlətləri ABŞ-ın

bölgədəki təsirini azaltmaq üçün səylər göstərilir. Lakin, ABŞ-ın bölgədəki hərbi mövcudluğu və əməkdaşlıq siyasətləri regionun sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti də regionun enerji ehtiyatlarına marağı ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bölgədəki neft və təbii qaz ehtiyatları ABŞ-ın enerji siyasəti üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ regiondakı enerji ehtiyatlarına çıxış və onların resurslarını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün region ölkələri ilə əməkdaşlıq edir.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti regionda sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi daşıyır. ABŞ-ın bölgədəki hərbi mövcudluğu və əməkdaşlıq siyasəti regionun sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Regiondakı digər aktorların reaksiyaları və onların ABŞ-ın qlobal strategiyası ilə əlaqələri ABŞ-ın regiondakı siyasətlərinin gələcəyini müəyyən edəcək. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti də regionun enerji resurslarına olan marağına görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ABŞ region ölkələri ilə enerji sahəsində əməkdaşlığı davam etdirəcək.

Ədəbiyyat

1. Aksakal, M. (2018). The US strategic vision of the South Caucasus and the wider Caspian region. *Caucasus International*, 8(1), 31-45.
2. Bryza, M. (2021). Azerbaijan's Victory, Armenia's Defeat, and the US Role. *Journal of Eurasian Affairs*, 9(1), 26-38.
3. Goltz, T. (2019). *Georgia Diary: A Chronicle of War and Political Chaos in the Post-Soviet Caucasus*. Routledge.
4. International Crisis Group. (2020). Nagorno-Karabakh's Gathering War Clouds. *Europe and Central Asia Briefing*, 120.
5. Kakachia, K. (2017). Georgian and Azerbaijani perspectives on the US role in the South Caucasus. *Caucasus International*, 7(1), 84-99.
6. Kaplan, R. D. (2012). *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us About Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. Random House.
7. Kardaş, T., & Atasoy, H. (2017). The transformation of Turkish foreign policy towards the South Caucasus: Drivers, determinants and implications. *Caucasus International*, 7(2), 108-125.
8. Mankoff, J. (2012). *Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics*. Rowman & Littlefield Publishers.
9. Mardell, M. (2021). Shaping the future of the South Caucasus: US policy options. *Caucasus Survey*, 9(1), 1-16.
10. Nodia, G., & Gzirishvili, L. (2018). *South Caucasus in the Global Politics: Georgia's Foreign Policy Strategies*. Palgrave Macmillan.
11. Öniş, Z. (2020). The South Caucasus after the 2020 Karabakh War: Regional and Global Implications. *Insight Turkey*, 22(4), 1-14.
12. Paul, A. T. (2021). Great Power Competition in the Caucasus: The US and Russian Geopolitical Stakes in the Second Nagorno-Karabakh War. *Geopolitics, History, and International Relations*, 13(1), 19-36.
13. Zürcher, C. (2019). *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*. NYU Press.

**U.S. POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS:
NEW STRATEGIES AFTER THE SECOND KARABAKH WAR**

K.J.Mammadov, E.Yildirim

SUMMARY

This article is about the US policy in the South Caucasus. The changes that have taken place in the South Caucasus policy of the United States from the Cold War to the present day, and especially the role of the United States in the region after the Second Karabakh War, are examined. US mediation initiatives, post-war humanitarian and economic aid efforts, and its role in peace negotiations between Azerbaijan and Armenia are also discussed.

**ПОЛИТИКА США НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: НОВЫЕ СТРАТЕГИИ
ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ**

К.Дж.Мамедов, Э.Йылдырым

РЕЗЮМЕ

Эта статья о политике США на Южном Кавказе. Рассмотрены изменения, произошедшие в политике США на Южном Кавказе со времен холодной войны до наших дней, и особенно роль США в регионе после Второй карабахской войны. Также рассмотрены посреднические инициативы США, послевоенные усилия по оказанию гуманитарной и экономической помощи, а также американская роль в мирных переговорах между Азербайджаном и Арменией.

Məqalə redaksiyaya 10 oktyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 12 oktyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

**EFFEKTİV İDARƏETMƏYƏ NAİL OLMAQ ÜÇÜN
DAVAMLI İNKİŞAF GÖSTƏRİCİLƏRİNDƏN İSTİFADƏ**

F.İ.Tahirli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı, Lermontov küçəsi 74
e-mail: fagantahirli@gmail.com

Açar sözlər: effektiv idarəetmə, davamlı inkişaf, dövlət proqramları, layihələr

Keywords: effective management, sustainable development, state programs, projects

Ключевые слова: эффективное управление, устойчивое развитие, государственные программы, проекты

Giriş

İndiki mərhələdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafının prioritetlərini müəyyən edir. Bu siyasət ayrı-ayrı iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini nəzərdə tutur, sonra isə bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi üçün mümkün tədbirləri seçir. Burada real vəziyyətin qiymətləndirilməsi mərhələsində strateji hədəflərin seçilməsi və bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün taktiki tədbirlərin müəyyən edilməsi vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında fərman imzalamışdır.

Əsas hissə

Keçid dövrünü yaşayan hər bir ölkə kimi, Azərbaycan da öz təbii sərvətlərindən güclü iqtisadiyyat qurmaq üçün istifadə etsə də, onların satışından əldə etdiyi gəlirlər hesabına iqtisadiyyatı şaxələndirməyə və neftdən asılılığını minimuma endirməyə nail olub. “Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri”nə daxil edilmiş və dünyada 2030-cu ilə qədər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan bir sıra vəzifələr artıq Azərbaycanda əsaslı şəkildə yerinə yetirilib [1, 2023: 2].

Qeyd edək ki, ulu öndər Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən İlham Əliyev ölkəmizin davamlı inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirib. Onun davamlı inkişaf sahəsində həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri də ulu öndərin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə yoxsulluğa qarşı mübarizə problemlərinin həlli olmuşdur. Bununla bağlı İlham Əliyev uzun bir dövrü əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf üzrə 2008-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 2008-ci il 15 sentyabr tarixli 3043 nömrəli Fərman imzalayıb. Bu Dövlət Proqramı öz əhatə dairəsinə və həyata keçiriləcək sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə görə mühüm proqram olmuş, ölkəmizin davamlı inkişafa keçidində mühüm rol oynamışdır [6, 2017: 314].

Yuxarıda qeyd olunan Dövlət Proqramı ilə yanaşı, Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə respublikamızın regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı bir sıra digər

proqramlar da hazırlanmışdır. Ölkəmizin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan regional inkişaf məsələsi daim İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının qısa müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlərin əsasında düşünülmüş strategiya, ilk növbədə, İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən innovativ idarəetmə texnologiyaları dayanır.

Bu baxımdan, bilavasitə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində hazırlanmış və uğurla həyata keçirilən dövlət proqramları yüksək qiymətə layiqdir. Bütün mürəkkəbliyi sayəsində yüksək dəqiqliklə hazırlanmış və bir-birini məntiqi ardıcılıqla tamamlayan bu proqramlar əhalinin yüksək iqtisadi fəallığına təkan verir, regionlarda həyat səviyyəsini keyli yaxşılaşdırır, hərtərəfli iqtisadi tərəqqiyə yol açır.

Prinsipcə, ölkə regionlarının davamlı və sürətli inkişafının həyata keçirilməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də mənəvi vəzifədir. Yəni burada insan amili o cümlədən, insanların sosial-iqtisadi fəallığı, təşəbbüskarlığı mühüm rol oynayır. Regional inkişaf ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf meyillərinin, insan kapitalının mövcudluğunun, əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və təkrar istehsalı imkanlarının təsiri altında formalaşır. Eyni zamanda, həm ayrı-ayrı regionlar daxilində inkişafın qeyri-bərabərliyi, həm də müxtəlif regionların inkişaf səviyyəsindəki qeyri-mütənasiblik milli təhlükəsizliyi poza bilər. Ona görə də təkcə ölkənin deyil, regionlarının da davamlı inkişafı vacibdir [2, 2017: 64-72].

Dayanıqlı inkişafın qəbul edilmiş qlobal məqsədləri yalnız mövcud qlobal problemləri və prioritetləri əks etdirdiyi üçün onlara beynəlxalq və çoxtərəfli əməkdaşlıq vasitəsilə nail olmaq olar. Eyni zamanda, milli strategiyaların hazırlanması ölkənin inkişafının prioritetlərinin yalnız konturudur. Bu prioritetlərin real əldə olunması hər bir regionun fərdi potensialına əsaslanaraq yerli səviyyədə baş verir. Onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, Aİ-nin qəbul etdiyi regionların inkişafının bərabərləşdirilməsi siyasəti müxtəlif iqtisadi inkişaf templərinə malik ölkələrdə birmənalı deyil. Milli eqoizm anlayışı getdikcə populyarlaşır. Bu, davamlı inkişafın qlobal məqsədlərinə nail olmağı çətinləşdirir, lakin regionların inkişafına təkan verir ki, bu da gələcəkdə ölkələrin və onların birliklərinin davamlı inkişafına gətirib çıxaracaq [5, 2014: 178-187].

Dayanıqlı inkişafın sistemli idarə edilməsi böyük nəzəri və praktiki dəyərə malikdir, çünki davamlı inkişafı təmin etmək üçün həm ayrı-ayrı ölkənin, həm də onun regionlarının potensialından səmərəli istifadə etmək yalnız transformasiya üzrə şüurlu, məqsədyönlü, elmi əsaslandırılmış tədbirlər əsasında mümkündür.

Fikrimizcə, davamlı inkişaf bütün maraqlı tərəflərin maraqlarının tarazlığını qoruyan və gələcək nəsillərin sağ qalmasını təmin edən qarşılıqlı fəaliyyət forması kimi müəyyən edilə bilər. Davamlı inkişafın təmin edilməsi ilk növbədə etik əsasda şüurun dəyişdirilməsini tələb edir ki, bu da əməkdaşlığa və qarşılıqlı anlaşmaya kömək edəcək. Dayanıqlı inkişafın əsas prinsipləri ekosistemlərin bütövlüyünün qorunması, cəmiyyətin eyni vaxtda inkişafı ilə təbii sərvətlərin qorunması, bərabərliyə, sosial ədalətə, mədəni müxtəlifliyə və öz müqəddəratını təyin etməyə nail olmaq, insanların əsas tələbatlarının optimal şəkildə ödənilməsidir. Müvafiq olaraq, regional davamlı inkişaf regionun potensialını saxlaya və toplaya, uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini artırma, regionda inkişaf göstəricilərini tarazlaşdırma bilən dinamik prosesdir. Buna ekoloji, sosial və iqtisadi sahələrdə inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi və riayət edilməsi, regionun resurs bazasının səmərəli idarə edilməsi, sosial ədalətin və sosial məsuliyyətin təmin edilməsi, bütün ma-

raqlı tərəflərin maraqlarının uzlaşdırılması və s. daxildir.

Regionun davamlı inkişafı bir-biri ilə əlaqəli çoxsaylı sosial, iqtisadi, məkan və daxili və xarici xarakterli digər amillərin təsiri altında baş verir. Məhz buna görə də ölkələrdə regional davamlı inkişaf modelinin reallaşdırılması üçün Avropa təcrübəsi nəzərə alınmaqla strateji qərarlar hazırlamaq və əsaslandırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, bu gün Azərbaycanda regional inkişaf daha çox aqrar sahənin inkişafı ilə bağlıdır. Bu baxımdan aqrar sahənin davamlı inkişafının xüsusiyyətlərini ərzaq təhlükəsizliyi, bu sahədə çalışan işçilərin sosial problemlərinin həlli, haqsız rəqabətin, inhisarçılığın aradan qaldırılması, informasiya xidmətlərinin çevikliyinin təmin edilməsi ilə əlaqələndirmək mümkün olacaq. Bölgənin tarazlı inkişafını orada daxili və xarici bazarlar üçün məhsul və xidmətlərin istehsalı, orada yaşayan əhali üçün layiqli həyat tərzinin formalaşdırılması səviyyəsi, yoxsulluqdan əziyyət çəkən insanların sayının minimuma endirilməsi ilə müəyyən etmək olar [8, 2015: 148-157].

Hazırda ölkə iqtisadiyyatının regionlarının tarazlığının təmin edilməsi mexanizmində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün bir sıra elmi mülahizələrin və praktiki tövsiyələrin irəli sürülməsi vacibdir. Ona görə də güman etmək olar ki, əslində regional inkişaf qlobal və milli məqsədlərə nail olmaq vasitəsi kimi aqrar sektorun davamlı inkişafını birmənalı şəkildə təmin edir, bu istiqamətdə dövlətin rolunu nəzərə almaq çox vacibdir. Qrant və subsidiyaların, yardımların aqrar sahənin davamlı inkişafının ən mühüm təminat amilləri kimi istifadə edilməsinin dünya təcrübəsini öyrənməklə, onların müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə almaqla bu istiqamətdə qiymət siyasətindən istifadəyə üstünlük vermək lazımdır. Müxtəlif qiymət növlərini diferensiallaşdırmaqla sənaye məhsullarının qiymət səviyyəsini qorumaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət səviyyəsinə vaxtaşırı yenidən baxılmalı və inflyasiya səviyyəsindən asılı olaraq təkmilləşdirilməlidir. Aqrar sahənin davamlı inkişafının iqtisadi təminatları sırasında dövlətin planlaşdırma fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilməklə, aqrar sahənin inkişaf planının hazırlanmasına xüsusi diqqət edilməlidir. Ümumiyyətlə, aqrar sahənin davamlı inkişafını şərtləndirən müxtəlif amillər, xüsusən də infrastruktur, kənd təsərrüfatı istehsalının sığortası, xarici iqtisadi əlaqələr, elmi-texniki tərəqqidən istifadə zəruri amillər kimi nəzərə alınmalıdır. Aqrar sektorun davamlı inkişafının iqtisadi tənzimlənməsi hüquqi əsaslarla təkmilləşdirilməli və müəyyən edilmiş müddət ərzində həyata keçirilməlidir [7, 2021: 359-370].

Dövlət başçısının qarşıya qoyduğu ən mühüm vəzifələr sırasında innovativ və yaradıcı vasitələrlə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi mühüm yer tutur. İnnovasiya proseslərinin intensivliyinin artırılması qlobal iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklərin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu gün aqrar sahədə həyata keçirilən modernləşdirmə tədbirləri Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının prioritet sahələrindən olan kənd təsərrüfatında həyata keçirilən keyfiyyət islahatlarının dönməzliyinin təmin edilməsində, sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsində, müasir kəndlərdə və eyni zamanda istehsal və sosial infrastrukturun müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasında mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Belə inkişaf kənd təsərrüfatında və onunla qarşılıqlı əlaqədə olan sənaye sahələrində fasiləsiz iqtisadi artımın təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksini əhatə edir [4, 2020: 9].

Onu da qeyd etmək ki, ölkəmizdə son illərdə davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda quruculuq işləri xüsusilə diqqət çəkir. Post-konflikt quruculuğu Azərbaycan Respublikasının ümumi inkişaf strategiyası çərçivəsində işğaldan

azad olunan ərazilərin reintegrasiyası və dəyər zəncirlərinə qoşulması ilə həyata keçiriləcəkdir. BMT-nin qəbul etdiyi davamlı inkişaf məqsədləri və 4-cü sənaye inqilabı prinsiplərinə uyğun olaraq, post-konflikt əraziləri yerli xüsusiyyətlər, resurslar və perspektivlər nəzərə alınmaqla inkişaf etdiriləcək [10]

Qarabağın inkişaf strategiyasına yerli, regional, milli və beynəlxalq səviyyələrdə qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə edən fəaliyyətlər daxil ola bilər. Strategiyanın həyata keçirilməsi üçün idarəetməni təşkil etmək və makroiqtisadi, fiskal, pul-kredit, sosial və digər dövlət siyasəti alətlərindən istifadə etmək lazımdır. Böyük dövlət maliyyələşdirməsinə əsaslanan maliyyə dayanıqlığını və beynəlxalq inkişaf tərəfdaşlarının dəstəyini tənzimləyən donor koordinasiya mexanizmi vacibdir. Eyni zamanda, milli valyutanın real məzənnəsini tənzimləmək üçün pul kütləsinin iqtisadiyyat tərəfindən mənimsənilməsi mərhələlərini nəzərə almaq lazım gələ bilər. Münaqişədən sonrakı yenidənqurma Azərbaycanda iqtisadi artımı stimullaşdıran amilə çevriləcək. Azərbaycan regionda iqtisadi, siyasi və hərbi üstünlüyünü möhkəmləndirməyə davam edəcək [3, 2018: 58].

Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, müasir infrastrukturun qurulması Qarabağın inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. Çünki reabilitasiya aparılmadan bu ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı təmin edilə bilməz. Bərpa və reabilitasiya prosesinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təkan verəcək və yeni iş yerləri yaradacaq. Azad edilmiş ərazilərdə texnologiya tətbiq etmək daha asandır, çünki əsas şeylər tamamilə dağıdılıb və indi bu otaqlar sıfırdan yenidən qurulub. Ona görə də Qarabağ şəhərinin yenidən qurulması prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, müasir standartlara cavab verən infrastrukturun qurulması əsas məqsədlərdəndir. Gələcəkdə bu ərazilərin bərpası hesabına əldə edilən təcrübə digər rayonlara da tətbiq oluna bilər [9].

Nəticə

Bu məqsədlərə nail olmaq prosesində ərazinin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək, əhalinin məskunlaşma səviyyəsini işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırmaq, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi fəallığına önəm vermək lazımdır. Bunun üçün də qeyd edə bilərik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası təkcə Qarabağ bölgəsinin deyil, bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova T. (2023) "Azərbaycanda innovativ aqrar sahənin inkişafı və onun prioritet istiqamətləri." Lənkəran Dövlət Universiteti, 2 s.
2. Ахмадов Э.Н. (2017) "Стратегии устойчивого развития Азербайджана" // Международная Экономика, №3, 64-72 с.
3. Bağırova C. (2018) "Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində inkluziv artımın rolu." Bakı, 58 səh.
4. Bağırov O. (2020) "Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri." Təhlil, 9 səh.
5. Mikayılov C., Həsənov F., Yusifov S. (2014) "Dayanıqlı inkişaf və stirpat çərçivəsi" // Journal of Qafqaz Universty-Economics and Administration, Volume 2, Number 2, 178-187 p.
6. Musayev V.A. (2017) "Azərbaycan İqtisadiyyatına baxış." Bakı, "Apostrof", 314 səh.
7. Tahirli İ. (2021) "Davamlı inkişafın regional xüsusiyyətləri." 359-370 səh.

8. Talıbov S.Ə. (2015) “Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunda turizmin inkişafına təsir edən investisiyalar” // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №4 Təbiət elmləri seriyası, 148-157 s.
9. <https://ereforms.gov.az/media/xeberler/vusal-qasimli-qarabag-azerbaycanda-iqtisadi-artimin-yeni-drayveri-olacaq>
10. <https://gsaz.az/articles/LankaranAstara-iqtisadicografi-rayonu>

USING SUSTAINABLE DEVELOPMENT INDICES TO ACHIEVE EFFECTIVE MANAGEMENT

F.I.Tahirli

SUMMARY

This work presents an attempt to comprehensively systematize all sources and analytic information to create a comprehensive picture of the topic. Scientificity and objective attitude to the current processes are used as the main research methods.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНДИКАТОРОВ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ДЛЯ ДОСТИЖЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ

Ф.И.Тахирли

РЕЗЮМЕ

В работе предпринята попытка всеобъемлющей систематизации всех источников и аналитической информации для создания общей картины темы. В качестве основных методов исследования выбраны научность и объективный подход к текущим процессам.

Məqalə redaksiyaya 4 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 5 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 321:001.11

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MÖVCUD SİYASİ SİSTEMİ VƏ
ONUN İNKİŞAF DİNAMİKASI: 2003-CÜ İLDƏN BU GÜNƏ QƏDƏR**

R.Ə.Nağıyeva

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23
e-mail: naghiyeva95@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, demokratiya, siyasi partiya, vətəndaş cəmiyyəti, dövlət

Keywords: Azerbaijan, democracy, political party, civil society, state

Ключевые слова: Азербайджан, демократия, политическая партия, гражданское общество, государство

Giriş

Siyasi sistem bir ölkənin və cəmiyyətin siyasi proseslərini, institutlarını və münasibətlərini tənzimləyən strukturdur. Siyasi sistem siyasi hakimiyyəti, qərar qəbul etmə proseslərini və hakimiyyətin bölünməsinə müəyyən edir. Bu sistem siyasi institutlar, qanunlar, konstitusiyalar, seçkilər, siyasi partiyalar və digər komponentlər vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Siyasi sistemin tərifini ümumilikdə “cəmiyyətin siyasi proseslərini və institutlarını özündə birləşdirən sistem” kimi verilə bilər¹. Bu tərif siyasi sistemin əsas diqqəti siyasi hakimiyyətə və cəmiyyətdə qərar qəbul etmə proseslərinə yönəltdiyini vurğulayır. Siyasi sistemin komponentlərinə çox vaxt dövlət, hökumət, qanunverici orqan, məhkəmə hakimiyyəti, siyasi partiyalar, seçkilər və vətəndaş cəmiyyəti kimi elementlər daxildir. Bu komponentlər siyasi hakimiyyətin mənbələri, qərar qəbul etmə mexanizmləri və siyasi iştirakın strukturlaşdırıldığı sahələrdir. Siyasi sistemlər müxtəlif cür ola bilər²:

– *Demokratiya*. Xalqın siyasi nümayəndələri seçdiyi və qərar qəbul etmə proseslərində iştirak etdiyi bir siyasi sistemdir. Demokratik ölkələrdə qanunun aliliyi, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması vacibdir;

– *Monarxiya*. Kral və ya kraliça tərəfindən idarə olunan siyasi sistemdir. Monarxiyalar mütləq monarxiya və ya konstitusiyalı monarxiya formasında ola bilər;

– *Oliqarxiya*. Hakimiyyətin hər hansı bir qrup və ya elita təbəqəsinin əlində cəmləşdiyi siyasi sistemdir. Oliqarxiyalarda qərarların qəbulu prosesləri məhdud qrup tərəfindən həyata keçirilir;

– *Təkpərtiyalı sistem*. Bir siyasi partiyanın və ya təşkilatın təkbaşına hakimiyyətdə olduğu siyasi sistemdir. Digər siyasi partiyaların iştirakı və rəqabət aparmaq imkanlarını məhdudlaşdırır;

– *Diktatura*. Liderin təkbaşına və ya kiçik bir qrupla avtoritar şəkildə hakimiyyətdə olduğu siyasi sistemdir. Diktaturalarda fərdi azadlıqlar və siyasi iştirak çox vaxt məhdudlaşdırılır.

¹ Ellsworth, John W. Politics and Political Systems: An Introduction to Political Science. Third Edition. New York: McGraw-Hill Companies, 2002, p.29.

² Derbyshire, J. Denis. Political Systems of the World. 2nd Edition. London: Palgrave Macmillan, 1996, p. 15.

Bunlar sadəcə bəzi nümunələrdir və siyasi sistemlər müxtəlif forma və komponentlərdə mövcud ola bilər. Siyasi sistemlər cəmiyyətin ehtiyaclarına və dəyərlərinə görə bir-birindən fərqlənə bilər.

Dövlət siyasi sistemin məhək daşı kimi

Azərbaycan tarixi boyu müxtəlif dövrlərdə müxtəlif siyasi strukturlar altında mövcud olmuşdur. Orta əsrlərdə müstəqil səltənətlər, xanlıqlar və imperiyalar Azərbaycanın siyasi tarixini formalaşdıran amillər olmuşdur. Lakin müasir Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra başlanan yeni dövr Azərbaycanın siyasi sisteminin yenidən qurulması, demokratik quruluşun formalaşması prosesinin də başlanğıcı olmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı Heydər Əliyev müasir siyasi sistemimizin qurucusu, siyasi sistemimizin hüquqi əsaslarını təyin edən Milli Konstitusiyamızın yaradıcısı olmaqla həm də ümummilli həmrəylik əsasında dövlətçilik ideologiyasını siyasi şüurumuzun cazibə mərkəzinə yerləşdirə bildi. Beləliklə Azərbaycanda çoxpartiyalı siyasi sistem, hüquqi və sosial dövlət, demokratik seçki ənənəsi, hakimiyyət bölgüsü prinsipləri bərqərar oldu. 2003-cü ildə keçirilən demokratik seçkilərdən sonra Azərbaycan xalqının siyasi iradəsilə İlham Əliyevin iqtidara gəldi və ölkəmizdə dövlət quruculuğu işi, siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi, demokratiyanın inkişafı, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, fikir plüralizmi və söz azadlığının təmin olunması, əhalinin sosial rifahının daha da yaxşılaşdırılması və islahatların həyata keçirilməsi siyasəti ardıcıl olaraq davam etdirildi.

Azərbaycan Respublikası prezident üsul- idarəsinin tətbiq edildiyi idarəetmə sisteminə malikdir və ölkəmizdə Ali İcraedici hakimiyyətin başında Prezident dayanır. Yəni dövlət başçısı olan Prezident Azərbaycanın ali siyasi hakimiyyətini təmsil edir. Parlament Milli Məclis adlanan birpalatalı qanunverici orqandır və qanunvericilik vəzifəsini yerinə yetirir. Bundan əlavə, müstəqil məhkəmə orqanları qanunun aliliyinin qorunması və ədalətli məhkəmə prosesinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir³.

Azərbaycanın siyasi sistemi demokratik prinsiplərə əsaslanır və əsas hüquq və azadlıqların qorunması məqsədi daşıyır. Konstitusiya qanunun aliliyinə, insan hüquqlarına və demokratik dəyərlərə əsaslanan çərçivə təmin edir. Bu çərçivə siyasi sistemin fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarla dəstəklənir.

Azərbaycanın siyasi sistemi ölkədə sabitliyin təmin edilməsi, cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi, demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsi kimi mühüm vəzifələr daşıyır. Siyasi sistemin məhək daşı kimi Azərbaycan dövləti aşağıdakı istiqamətlərdə mühüm rol oynayır⁴:

– *Sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi.* Azərbaycanın siyasi sistemi milli təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasında, cəmiyyətin əmin-amanlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hökumətin düzgün rəhbərliyi və səmərəli idarəçiliyi ölkədə sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

– *Qanunların icrası və ədalətli mühakimənin təmin edilməsi.* Azərbaycanın siyasi sistemi qanunun aliliyinin qorunmasında və ədalətli məhkəmə sisteminin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Müstəqillik və qərəzsizlik prinsipləri əsasında məhkəmə orqanları

³ Quliyev, Azay. Qeyri-hökumət təşkilatlarının ictimai-siyasi sistemdə yeri: milli və beynəlxalq təcrübə. Bakı: 2013, 140 səh.

⁴ Hacıyeva, Vəsilə. Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər. Bakı: Elm, 2008, s. 49-50.

qanunların icrasına nəzarət edir.

– *Demokratik dəyərlərin yayılması.* Azərbaycanın siyasi sistemi demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsində və ictimaiyyətin iştirakının təşviqində mühüm rol oynayır. Siyasi partiyaların və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti siyasi iştirakçılığın artırılmasına, cəmiyyətin siyasi proseslərdə səmərəli iştirakına imkan yaradır.

– *İqtisadi inkişafın təşviqi.* Azərbaycanın siyasi sistemi iqtisadi inkişafın təşviqində və davamlı artım üçün zəruri olan siyasət və islahatların həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Hökumətin iqtisadi siyasəti, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iş adamlarının və müstəqil biznesin dəstəklənməsi və iqtisadi fəaliyyətin təşviqi kimi tədbirlər iqtisadi inkişafa töhfə verir.

Azərbaycanda məhkəmə hakimiyyətinin, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının müstəqilliyi siyasi sistemin sağlam fəaliyyəti, demokratik dəyərlərin qorunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu müstəqillik hakimiyyət bölgüsü prinsipinə əsaslanır və demokratik hakimiyyətin əsas tələbidir. Məhkəmə hakimiyyətinin qanunvericilik və icra hakimiyyətlərindən müstəqilliyi qanunun aliliyinin qorunmasını təmin edir. Ölkəmizdə məhkəmə sistemindən qanunları müstəqil şəkildə şərh etmək və tətbiq etmək tələb olunur. Bu, qanunun hamıya bərabər tətbiq edilməsini və ədalətin təmin olunmasını təmin edir.

Demokratik siyasi sistemdə qanunverici orqan müstəqil qanunlar qəbul etməlidir, icra hakimiyyəti isə bu qanunları həyata keçirməlidir. Bununla da icra hakimiyyəti siyasi manipulyasiyalara qarşı müstəqil mövqe sərgiləyə bilər. Qanunverici orqan isə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin ehtiyac və gözləntilərini əks etdirə bilər. Bu müstəqillik siyasi sistemin sağlam və ədalətli işləməsini təmin edir.

Azərbaycanda məhkəmə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının müstəqilliyi tarazlıq və nəzarət mexanizminin fəaliyyətini təmin edir. Bir orqan həddindən artıq səlahiyyət əldə edərsə və ya səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərsə, digər orqanlar tərəfindən balanslaşdırma tədbirləri görülə bilər. Bununla da demokratik sistemdə qüvvələrin tarazlıq və nəzarət altında saxlanması təmin edilir. Müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının mövcudluğu siyasi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bir orqan digər orqanlara həddindən artıq güc və ya təzyiq göstərsə, siyasi sabitlik təhlükə altına düşə bilər. Ona görə də hər bir qurumun öz səlahiyyətləri daxilində müstəqilliyi siyasi sabitliyin qorunub saxlanmasını təmin edir.

Siyasi partiyalar Azərbaycanın siyasi sisteminin əsas elementlərindən biri kimi

Siyasi partiyalar demokratik siyasi sistemin mühüm tərkib hissələrindən biridir və Azərbaycanda siyasi proseslərdə mühüm rol oynayırlar. Siyasi partiyalar demokratikləşmə, siyasi iştirak, müxtəlif baxış və maraqların təmsil olunması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi partiyalar müəyyən bir siyasi ideologiya və ya məqsəd ətrafında birləşən insanların yaratdığı təşkilatlardır. Siyasi partiyalar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin siyasətini müəyyən etmək, öz siyasi liderlərini seçmək və siyasi hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəaliyyət göstərirlər. Siyasi partiyalar siyasi rəqabətin və müxtəlif fikirlərin ifadə olunduğu platforma təmin etməklə demokratik siyasi sistemdə mühüm rol oy-

nayır⁵.

Azərbaycanda Sovet İttifaqı dövründə birpartiyalı, nəzarət altında olan siyasi sistem var idi. Lakin Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdi və çoxpartiyalı siyasi sistemə keçid başladı. Bu baxımdan, 1990-cı illərdə Azərbaycanda siyasi partiyaların yaradılmasına və fəaliyyətinə icazə verildi və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil etmək üçün müxtəlif siyasi ideologiyalara malik partiyalar meydana çıxdı⁶.

Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyəti müxtəlif sahələrdə baş verir. Bu fəaliyyətlərə seçkilərdə iştirak, seçicilərin məlumatlandırılması, kampaniyaların təşkili, siyasi liderlərin seçilməsi və onların siyasi baxışlarının ictimaiyyətə çatdırılması daxildir. Azərbaycanda siyasi partiyaların seçkilərdə iştirakında mühüm rol var. Belə ki, partiyalar öz namizədlərini seçir, seçkilərdə iştirak edir, seçki kampaniyalarını təşkil edirlər. Bu prosesdə partiyalar öz siyasi baxışlarını seçicilərə çatdırır.

Qeyd olunduğu kimi, siyasi partiyalar Azərbaycanda demokratikləşmə prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Demokratikləşmə prosesində siyasi partiyaların fəaliyyətinə maneələrin aradan qaldırılması, siyasi plüralizmin gücləndirilməsi və siyasi partiyaların iştirakının stimullaşdırılması vacibdir. Bundan əlavə, siyasi partiyaların səmərəli işləməsi üçün ədalətli seçki prosesləri və siyasi rəqabət balanslaşdırılmış şəkildə aparılmalıdır. Bundan başqa, siyasi partiyalar siyasi liderlərin və nümayəndələrin demokratik şəkildə seçilməsini təmin edir, siyasi hakimiyyətin legitimliyini gücləndirir.

Bu baxımdan, Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycanın siyasi sistemində mühüm yer tutur. Partiya 1992-ci il noyabrın 21-də yaradılıb və Azərbaycanın ən güclü və ən böyük siyasi partiyalarından biridir. Yeni Azərbaycan Partiyası ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır və uzun müddətdir ki, hakimiyyətdədir. Sağ-mərkəzçi partiya olan YAP siyasi plüralizmi təbliğ etmək və müxtəlif siyasi baxışları bir araya gətirmək, milli dövlətçiliyi qorumaq və hakimiyyətə gəlmək üçün yaradılmış partiyadır. Partiya sağ mərkəzçi siyasi ideologiyayı qəbul edərək, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı, milli təhlükəsizlik, xarici siyasət və digər mühüm məsələlərlə bağlı siyasətni hazırlayır⁷.

Yeni Azərbaycan Partiyası üzvlər və elektorat olaraq geniş sosial bazaya sahibdir. Partiya seçkilərdə güclü şəkildə təmsil olunur və dəfələrlə parlamentdə çoxluq qazanıb. Bununla yanaşı, partiya Azərbaycanda siyasi proseslərə təsir edən mühüm qərarlar qəbul edir və dövlət siyasətinin formalaşmasında fəal rol oynayır. Belə ki, YAP Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində fəal iştirak edir, ölkənin daxili siyasəti, iqtisadiyyatı, xarici əlaqələri və digər sahələrdə siyasi fəaliyyət göstərir.

YAP ilə yanaşı ölkəmizdə demokratik prinsiplər və qanunun aliliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərən xeyli sayda partiyalar var ki, onlar da siyasi sistemimizin rəng palitirasını təyin etməklə çoxpartiyalı sistemimizi zənginləşdirirlər. Eyni zamanda ölkəmizdə keçirilən seçkilərdə ciddi nəticələrə və kütləvi etimad qazanaraq Milli Məclisdə təmsil olunmaq üçün mandat əldə edirlər. Hazırda Azərbaycan respublikasının Milli Məclisində siyasi partiyaların təmsilçiliyi 11 rəqəmi ilə ifadə olunur ki, bu da siyasi sistemin demokratikliyi baxımından olduqca mühüm statistikadır. 2018-ci ildən başlayaraq, siyasi sistemimizdə

⁵ Michels, Robert and others. *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. London: Martino Fine Books, 2016, p. 12.

⁶ Jabarov, Jahandar. *Cultural Relativism Theory and Azerbaijan Democracy*. *International Journal of Multiculturalism*. 2023, Volume 4, Number 1, 25-38, p. 30.

⁷ Əliyeva, Nurlana. *Qüdrətli Azərbaycan naminə*. Bakı: Mütərcim, 2019, 439 səh.

həyata keçirilən dərin islahatlar 2022-cü ildə siyasi partiyalar haqqında yeni qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Hazırda ümumi konsensus əsasında qəbul edilmiş yeni qanuna uyğun olaraq siyasi sistemimizdə partiyaların rolu daha da artmaqdadır və bu özlüyündə yeni keyfiyyət mərhələsi yaradır.

Vətəndaş cəmiyyəti institutları və siyasi sistem

Vətəndaş cəmiyyəti demokratik siyasi sistemin fundamental elementlərindən biridir. Məsələn, qeyri-hökumət təşkilatları ayrı-ayrı şəxslərin sərbəst şəkildə bir araya gələrək sosial problemlərin həlli yollarını tapmaq səylərini təyin edir. Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin siyasi sistemdə əhəmiyyətini və təsirini dərk edir və bu sahədə mühüm irəliləyişlər əldə edib.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Heydər Əliyev vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına böyük önəm verdi. Xüsusilə son illər İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qeyri-hökumət təşkilatlarının sayı və fəaliyyəti və cəmiyyətə rolu daha da artıb. Bu təşkilatlar müxtəlif sahələrdə araşdırmalar aparır, cəmiyyətin ehtiyaclarını ödəmək üçün layihələr hazırlayır və vətəndaş cəmiyyətinin güclənməsinə töhfə verirlər.

Vətəndaş cəmiyyətinin siyasi sistemdə yeri həm də siyasi iştirakçılığın artırılması, demokratik dəyərlərin bərqərar olması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini bir araya gətirir, onları ümumi məqsədlər ətrafında birləşdirir və demokratik müzakirələrə təkan verir. Bununla da cəmiyyətin müxtəlif səsləri və fikirləri siyasi qərarların qəbulu prosesində öz əksini tapır və plüralizmin güclənməsinə töhfə verir. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin yeri insan hüquqları və ədalət kimi ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından da vacibdir. Qeyri-hökumət təşkilatları bu sahələrdə fəaliyyət göstərir və diqqətini insan hüquqlarının müdafiəsi, yoxsulluğun azaldılması, gender bərabərliyi və ətraf mühitin qorunmasına yönəldir. Bu səylər cəmiyyətin rifahının yüksəlməsinə, demokratik dəyərlərin bərqərar olmasına öz töhfəsini verir.

Qeyri-hökumət təşkilatları ictimai maarifləndirmə, məlumatlandırma və siyasi iştirakla bağlı fəaliyyət göstərir. Vətəndaşları demokratik dəyərlərlə tanış etmək, seçkilərdə iştiraka təşviq etmək və siyasi proseslərdə fəal iştirak etmək üçün müxtəlif proqramlar təşkil edilir. Bu, demokratik siyasi sistemin əsasını təşkil edən fəal vətəndaşlığı təşviq edir.

Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin rolu hökumətin siyasətinin effektiv tənqidi və monitorinqi baxımından da mühümdür. Qeyri-hökumət təşkilatları hökumətin fəaliyyətini izləyir və lazım gəldikdə alternativ həll yolları təklif edir. Bu yolla cəmiyyətin maraqlarını qorumaq üçün ictimai funksiyaları yerinə yetirir. Bu baxımdan, ölkəmizdə Azərbaycan Demokratik Tələbə Gənclər Təşkilatı, Azərbaycan Gənclərinin Avropaya İntegrasiyası Təşkilatı, Azərbaycan Vətən Müharibəsi Veteranları Birliyi, YAŞAT fondu, Heydər Əliyev fondu, Demokratiya və Qadın Təşəbbüsləri İB kimi dəyərli təşkilatlar vardır.

Nəticə

Azərbaycan dövləti ölkəmizdəki siyasi sisteminin məhək daşı kimi mühüm rol oynayır. Onun siyasi sisteminin möhkəm təməlləri ölkənin sabitliyini, təhlükəsizliyini və demokratik dəyərlərini möhkəmləndirir. Azərbaycanın siyasi strukturu əsas hüquq və azadlıqları qorumaq, qanunları həyata keçirmək, ədaləti təmin etmək və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda məhkəmə, qanunvericilik və icra orqanlarının bir-birindən müstəqil olması siyasi sistem üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu müstəqillik qanunun aliliyinin qorunmasını, siyasi manipulyasiyaların qarşısının alınmasını, balans və nəzarət mexanizminin işləməsinə və siyasi sabitliyin təmin edilməsinə təmin edir.

Azərbaycanda siyasi partiyalar demokratikləşmə prosesinin mühüm tərkib hissəsi və siyasi sistemin fundamental komponentlərindən biridir. Siyasi partiyalar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edir, siyasətin formalaşmasında iştirak edir, seçkilərdə iştirakı təşviq edir və siyasi rəqabəti gücləndirir. Siyasi partiyaların fəaliyyəti siyasi sistemdə demokratik dəyərlərin və plüralizmin bərqərar olmasına töhfə verir. Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyətinin dəstəklənməsi, onların siyasi sistemə inteqrasiyası demokratikləşmə prosesinin davam etdirilməsi və cəmiyyətin fəallığının artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın siyasi sistemində vətəndaş cəmiyyəti böyük irəliləyiş əldə edib. Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları demokratik proseslərin güclənməsinə, siyasi iştirakçılığın artırılmasına, insan hüquqlarının qorunmasına və cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsinə öz töhfəsini verir. Azərbaycanın demokratikləşmə prosesində vətəndaş cəmiyyətinin rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Daha güclü demokratik siyasi sistemin yaradılması üçün dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq və dialoq vacibdir. Bununla da Azərbaycan xalqının həyat səviyyəsini yüksəltmək, demokratik dəyərləri yaymaq olar.

Ədəbiyyat

1. Derbyshire, J. Denis. (1996) *Political Systems of the World*. 2nd Edition. London: Palgrave Macmillan. 684 pages.
2. Ellsworth, John W. (2002) *Politics and Political Systems: An Introduction to Political Science*. Third Edition. New York: McGraw-Hill Companies. 350 pages.
3. Əliyeva, Nurlana. (2019) *Qüdrətli Azərbaycan naminə*. Bakı: Mütərcim. 439 səh.
4. Hacıyeva, Vəsilə. (2008) *Siyasi orqanizm: elementlər, əlaqələr, proseslər*. Bakı: Elm, 336 səh.
5. Jabarov, Jahandar. (2023) *Cultural Relativism Theory and Azerbaijan Democracy*. *International Journal of Multiculturalism*. Volume 4, Number 1, 25-38.
6. Quliyev, Azay. (2013) *Qeyri-hökumət təşkilatlarının ictimai-siyasi sistemdə yeri: milli və beynəlxalq təcrübə*. Bakı. 140 səh.
7. Michels, Robert and others. (2016) *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. London: Martino Fine Books. 380 pages.

THE CURRENT POLITICAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ITS DEVELOPMENT DYNAMICS: FROM 2003 TO THE PRESENT DAY

R.A.Naghiyeva

SUMMARY

This article considers the state as a cornerstone of the political system. Political parties and civil society are analyzed as important elements of the political system. Theoretical generalizations are presented.

**СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ДИНАМИКА ЕЕ РАЗВИТИЯ:
С 2003 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ**

Р.А.Нагиева

РЕЗЮМЕ

В статье государство рассматривается как краеугольный камень политической системы. Проведен анализ политических партий и гражданского общества как важных элементов политической системы. Представлены теоретические обобщения.

Məqalə redaksiyaya 6 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 8 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 34

MƏDƏNİ İRS OBYEKTLƏRİNİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİ İLƏ BAĞLI YURİSDİKSİYA PROBLEMİ

S.A.Süleymanlı

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı, Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 23

e-mail: s.suleymanli@hotmail.com

Açar sözlər: mədəni irs obyektləri, qanunsuz dövriyyə, prosessual yurisdiksiya, yurisdiksiya kolliziyası, ərazi yurisdiksiyası, ərazidənkənarlıq

Keywords: cultural heritage objects, illegal trafficking, procedural jurisdiction, jurisdictional conflict, territorial jurisdiction, extraterritoriality

Ключевые слова: объекты культурного наследия, незаконный оборот, процессуальная юрисдикция, юрисдикционная коллизия, территориальная юрисдикция, экстерриториальность

Mədəni irs obyektlərinin (MİO) qanunsuz idxalı və ixracı, bununla bağlı yaranan münasibətlərin ən azı iki (idxal və ixrac) dövlətin hüquqi sistemi (hüquq qaydası) ilə əlaqəli olmasını şərtləndirir. Bu formada münasibətlərin beynəlmilləşməsi, bununla bağlı yaranan hüquq pozuntularının və həmin pozuntulara qarşı mübarizənin də beynəlmilləşməsi ilə müşayiət olunur. Qeyd olunan proses MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizənin hansı dövlətin yurisdiksiyasına aid olmasının müəyyən edilməsini zəruri edir. Bu anlamda yurisdiksiya dövlətin MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı məcburi göstərişlər müəyyən etmək və onları həyata keçirmək hüququ (səlahiyyəti) başa düşülür. Hüquq ədəbiyyatında dövlətin yurisdiksiyasının müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatı aparılır [12, 40-41]: 1) müəyyənedici və ya qanunverici və icra; 2) tam və məhdud; 3) ərazi və ərazidənkənar; 4) maddi və prosessual; 5) sahələr üzrə: cinayət, mülki, inzibati və s. MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizədə qeyd olunan yurisdiksiyaların hər biri tətbiq oluna bilər. Sadəcə yurisdiksiyaya aid müəyyən xüsusiyyətlərə diqqət yetirmək lazımdır.

Birincisi, yurisdiksiya ilk növbədə univesal subyekt olmaqla dövlət üçün xarakterikdir. İmmunitet prinsipinə müvafiq olaraq, müvəqqəti xaricə çıxarılmış MİO dövlətin mədəni irsinə aid olması baxımından immunitetə malikdir.

İkincisi, yurisdiksiya suverenliyin təzahürü olmaqla dövlət hakimiyyətinin həcmi və fəaliyyət sferasını ehtiva edir [8, s.252]. Bəzən beynəlxalq sənədlərdə yurisdiksiya suverenlikdən irəli gələn müstəsna hüquq olaraq müəyyən edilir. Məsələn, “Sualtı mədəni irsin qorunması haqqında” 2001-ci il UNESCO Konvensiyasının (bundan sonra – 2001-ci il UNESCO Konvensiyası) [11, s.242-264] 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq, “iştirakçı dövlət suverenliyini həyata keçirmək istiqamətində özünün daxili, arxipelaq və ərazi sularında sualtı mədəni irsə münasibətdə fəaliyyəti tənzimləmək və bu fəaliyyətə icazə vermək kimi müstəsna hüquqa malikdir”. Hərçənd bu Konvensiyanın ümumi prinsiplərin təsbit olunduğu 2-ci maddəsində suverenlik və yurisdiksiya “milli suverenlik və ya yurisdiksiya” formasında sinonim anlayışlar kimi təsbit edilir (b.11). Əlbəttə, “suverenlik müəyyən ərazi ilə əlaqəlidir” [14, s.126]. Bu kontekstdə “milli yurisdiksiyanın bazasını hə-

mişə dövlətin ərazisi təşkil edir [14, s.127]. Dövlət bu ərazidə tam olaraq özünün qanunverici və icra yurisdiksiyasını həyata keçirir. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq sənədlərdə, məsələn, “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyası (AR 1999-ci ildən tərəfdardır) [2, c.2, s.132-140], yurisdiksiya məhz ərazini ifadə etmək üçün istifadə olunur (m. 7). Belə ki, tam və ərazi yurisdiksiyası çərçivəsində dövlət ərazisində olan (mülkiyyətçisindən asılı olmayaraq) bütün MİO-nun aşkar edilməsi və qorunması, idxal və ixracı və s. qaydalarını müəyyən edir, onlara riayət edilməsini təmin edir. AR Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra - CM) [20] 11-ci maddəsinə uyğun olaraq, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də daxil olmaqla AR ərazisində baş verən MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi və onunla bağlı cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti CM ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, ərazi prinsipi dövlətin prinsip etibarını ilə müstəsna yurisdiksiyasını şərtləndirir. Beynəlxalq müqavilələrdə, məsələn, 2001-ci il UNESCO Konvensiyasının 15-ci maddəsində təsbit olunan “iştirakçı dövlətin müstəsna yurisdiksiyasında olan” ifadəsi, ərazi yurisdiksiyasından hər hansı istisnaların edilməməsində deyil, həmin ərazidə bu yurisdiksiyanın başqa bir dövlətə aid edilməməsində ifadə olunur [14, s.127]. Amma suverenliyin təzahürü olsa da, suverenlikdən fərqli olaraq yurisdiksiya, məhdud şəkildə olsa da, dövlət ərazisindən kənarada tətbiq edilə bilər. Bu xüsusiyyət də bir qayda olaraq qanunvericilik yurisdiksiyasına aiddir [14, s.27].

Dövlət ərazisindən kənarada həyata keçirilən yurisdiksiya ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasıdır və bütövlükdə məhdud xarakter daşıyır [3, s.107]. Ərazidənkənarlıq yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi üç prinsipə əsaslanır: vətəndaşlıq, təhlükəsizlik və universallıq. Bununla bağlı AR CM-nin 12-ci maddəsinin müddəalarını MİO-nun qanunsuz dövriyyəsinə şamil etmək olar. Vətəndaşlıq prinsipinə əsasən, MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi və onunla bağlı cinayət törəmiş AR vətəndaşları və AR-də daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilər. Ona görə “bilər” ki, bu halda AR-in cinayət yurisdiksiyası məhdud xarakter daşıyır və CM-nin 12.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan tələblər gözlənilməklə həyata keçirilir. Yəni aşağıdakı hallarda bu mümkündür: 1) törədilən əməl AR qanunvericiliyi ilə yanaşı, ərazisində əməl törədilən dövlətin də qanunvericiliyinə əsasən, cinayət sayılmış olsun; 2) həmin şəxslər xarici (əməlin törədildiyi) dövlətdə məhkum olunmamış olsun. Sonuncu halda milli yurisdiksiyanın həyata keçirilməsinə “bir cinayətə görə təkrar məhkum etməyə yol verilməməsi” prinsipi (AR Konstitusiyası, m. 64) də yol vermir. Təhlükəsizlik prinsipinə görə, AR-dən kənarada əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən AR-in mədəni irsinə aid MİO ilə bağlı törədilən cinayətlər, AR-in mədəni irsini kəsədləşdirdiyi üçün dövlətin maraqlarına zərər vurduğu halda, əgər həmin şəxslər əməlin törədildiyi dövlətdə məhkum edilməmiş olarsa, AR CM ilə məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Bu şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi halında, AR-in cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi istisna edilir. Universal yurisdiksiya prinsipi (*universale jurisdiction principle*) dövlətin cinayət yurisdiksiyasının beynəlxalq hüquqla cinayət sayılan əməllərə, onları törədənlərin vətəndaşlığından və törədilmə yerindən asılı olmayaraq şamil edilməsi imkanını nəzərdə tutur [3, s.109]. CM-nin 12.3-cü maddəsindəki “müharibə cinayətləri” və “AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn digər cinayətlər” müddəalarına əsasən, bu prinsipin MİO-nun qanunsuz dövriyyəsinə də şamil etmək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, silahlı münaqişələr dövründə MİO-nun işğal ərazisindən qanunsuz çıxarılması məhz müharibə cinayəti olaraq tövsüf edilir. “Mədəni sərvətlərin qanunsuz olaraq gətirilməsinin, çıxarılmasının və onların üzərində mülkiyyət hüququnun başqasına verilməsinin qadağan

edilməsinə və qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlər haqqında” 1970-ci il UNESCO Konvensiyası (bundan sonra - 1970-ci il UNESCO Konvensiyası) [2, c.1, s.813-821], “Mədəni sərvətlərlə bağlı cinayətlər haqqında” 2017-ci ildə Nikosiya Konvensiyası (bundan sonra - Nikosiya Konvensiyası) [24] və s. kimi beynəlxalq müqavilələr üzrə iştirakçı dövlətlər MİO-nun qanunsuz dövrüyəsində təqsiri olan şəxsləri cəzalandırmaq öhdəliyinə malikdir. 2001-ci il UNESCO Konvensiyasına əsasən, tətbiq edilən cəzalar adekvat olmalı, *harada baş verməsindən asılı olmayaraq* hüquq pozuntularının qarşısını alaraq, təqsirkarı əldə edilən qanunsuz gəlirdən məhrum etməklə bu Konvensiyanın müddəalarına riayət edilməsini səmərəli təmin etməlidir (m.17).

Üçüncüsü, MİO ilə bağlı dövlət yurisdiksiyası dövlətin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinin müşayiəti ilə həyata keçirilir. Yəni, ərazi yurisdiksiyasından istisna və ərazidənkənarlıq yurisdiksiyadan istifadə imkanları beynəlxalq hüquqla müəyyən edilir. Bu həm beynəlxalq adətlər, həm də beynəlxalq müqavilələr əsasında ola bilər. “Silahlı münaqişə zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına (bundan sonra – 1954-cü il Haaqa Konvensiyası) [11, s.6-34] 1999-cu il tarixli II Protokolun [11, s.34-54] “Yurisdiksiya” adlanan 16-cı maddəsində yurisdiksiyanın beynəlxalq adət hüququ üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (b.2 (a)). Əlbəttə, beynəlxalq adət normaları qismində ilk növbədə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri çıxış edir. BMT Baş Məclisinin 18 dekabr 2014-cü il tarixli 69-cu sessiyasında qəbul edilən “Cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə tədbirlər alınmasının və mədəni sərvətlərin qanunsuz dövrüyəsi və onunla bağlı digər cinayətlərə münasibətdə cinayət mühakiməsinin beynəlxalq rəhbər prinsipləri” [25] nə əsasən, suveren bərabərlik, ərazi toxunulmazlığı və daxili işlərə qarışmamaq prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlər ərazilərində baş verən və ya vətəndaşları tərəfindən kənarında törədilən cinayətlər üzrə öz yurisdiksiyalarını müəyyən edə bilər (prinsip 32). “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiya Qanununun [17] “AR... qanunvericiliyinin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına uyğunluğunu təmin edir” (m.22) müddəası, qanunvericilik yurisdiksiyasının beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərə uyğun müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. CM-də (m.1.2) və İnzibati Xətalər Məcəlləsində (m.1.2) [21] təsbit olunan “Bu Məcəllə ... beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına əsaslanır” müddəası da bu anlamda qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərinə zidd ola bilməz. “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının (AR 2017-ci ildən tərəfdardır) [22] 53-cü maddəsinə uyğun olaraq, bu qadağa həyata keçirmənin beynəlxalq müqavilə üzrə öhdəliklərə əsaslanması hallarına da şamil edilir. Məsələn, “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” 2000-ci il BMT Konvensiyasına (AR 2003-cü ildən tərəfdardır) (bundan sonra – 2000-ci il BMT Konvensiyası) [2, c.3, s.310-343] əsasən, “iştirakçı dövlətlər bu Konvensiya üzrə öhdəliklərini suveren bərabərlik, ərazi toxunulmazlığı və daxili işlərə qarışmamaq prinsipinə uyğun olaraq həyata keçirirlər” (m. 4). Bu kontekstdə hər hansı dövlət, digər dövlətin qanunvericiliyi ilə onun orqanlarının müstəsna səlahiyyətinə aid edilən yurisdiksiyasını həyata keçirə bilməz.

Göründüyü kimi, dövlətin yurisdiksiyası onun iştirak etdiyi beynəlxalq müqavilələrlə də müəyyən edilə bilər. Beynəlxalq hüquqi öhdəliyin məcburilik dərəcəsiindən asılı olaraq, beynəlxalq müqavilə üzrə yurisdiksiyanın müəyyən edilməsinin iki üsulu fərqləndirilir: məcburi yurisdiksiya və mümkün (əlavə və ya fakültativ) yurisdik-

siya [12, s.41-42]. Beynəlxalq müqavilələr üzrə məcburi yurisdiksiya bir qayda olaraq “hər bir iştirakçı dövlət zəruri tədbirləri görür” formasında ifadə edilir. Məsələn, 2001-ci il UNESCO Konvensiyasının 14-cü maddəsinə uyğun olaraq, “iştirakçı dövlətlər bu Konvensiyaya zidd olaraq çıxarılan sualtı mədəni irsin öz ərazilərinə idxal edilməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür”. Məcburi yurisdiksiya “hər bir tərəf və ya iştirakçı dövlət öhdəsinə götürür” formasında da müəyyən edilə bilər. Məsələn, “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” 1992-ci il Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsinə görə, “hər bir tərəf öhdəsinə götürür ki, müvafiq dövlət orqanlarının və elmi idarələrin aşkar edilmiş hər hansı qanunsuz qazıntılar barədə informasiya mübadiləsi üçün tədbirlər görsün”. Beynəlxalq müqavilə mümkün yurisdiksiyanı “iştirakçı dövlət müəyyən edə bilər” formasında təsbit edir. Məsələn, “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı” BMT Konvensiyasına əsasən, İştirakçı dövlət öz yurisdiksiyasını aşağıdakı hər hansı bir cinayət barəsində müəyyən edə bilər: 1) cinayət bu dövlətin vətəndaşına qarşı törədildikdə; 2) cinayət bu dövlətin vətəndaşı tərəfindən və ya onun ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxs tərəfindən törədildikdə (m. 15, b.2). Göründüyü kimi, beynəlxalq müqavilə bir qayda olaraq əlavə, dövlətin ərazisindən kənarında baş verən fəaliyyətlə bağlı yurisdiksiyanı müəyyən edir. Əlbəttə bu yurisdiksiya beynəlxalq hüququn adət normalarına xələl gətirməməli, hamılıqla qəbul edilmiş prinsiplərə zidd olmamalıdır. Digər tərəfdən, eyni bir müqavilədə həm məcburi, həm də əlavə yurisdiksiya müəyyən edilə bilər. Məsələn, istinad etdiyimiz 2000-ci il BMT Konvensiyasının 15-ci maddəsində əlavə yurisdiksiya ilə yanaşı, məcburi yurisdiksiya da nəzərdə tutulur. Maddənin 1-ci bəndinə əsasən, hər bir iştirakçı dövlət aşağıdakı cinayətlər üçün öz yurisdiksiyasını müəyyən edir: 1) cinayət dövlətin ərazisində törədildikdə; 2) cinayət dövlətin bayrağı altında üzən və ya bu dövlətdə qeydiyyatda olan hava gəmisində törədildikdə. Oxşar müddəə “Mədəni sərvətlərlə bağlı hüquq pozuntuları haqqında” 1985-ci il Avropa Konvensiyasında (bundan sonra - Delfi Konvensiyası) [23] (m. 13) və Nikosiya Konvensiyası (m.12) öz əksini tapıb.

Dövlətin hüquq pozuntuları ilə bağlı öz yurisdiksiyanı həyata keçirməsi, bəzən digər dövlətin müəyyən etdiyi yurisdiksiya ilə kolliziyanın (toqquşmanın) yaranması ilə müşayiət olunur [12, s.66]. Kolliziyanın yaranmasının kökündə dövlətlərin maraq və yanaşmalarının fərqli olması dayanır. Kolliziya həm qanunvericilik və icra, həm də maddi və prosessual yurisdiksiyası ilə bağlı yarana bilər. Bu baxımdan “kolliziyaların daha çox cinayət yurisdiksiyası ilə bağlı yaranması” [12, s. 66] fikrini birmənalı qəbul etmək olmaz. Həm cinayət, həm də xüsusi hüquq sahəsində qanunvericilik və maddi yurisdiksiyası ilə bağlı yaranan kolliziyanın həlli qaydası növbəti paraqrafda təhlil edilir. Burada isə daha çox biz prosessual yurisdiksiya kolliziyasını təhlil etməyə çalışacağıq. Hüquq ədəbiyyatında “yurisdiksiyaların kolliziyası” [9,s.454] kimi tanınan bu problem, dövlətlərin prosessual yurisdiksiyasını həyata keçirən müvafiq orqanlarının, xüsusilə məhkəmələrin səlahiyyətləri arasında baş verir. Nəzərə alaq ki, məhkəmə icraatı və məhkəmə fəaliyyəti hər bir dövlətin suverenliyinin vacib bir komponentini təşkil edir [13, s.119] Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquq ədəbiyyatında yurisdiksiyaların kolliziyası bir qayda olaraq beynəlxalq xüsusi münasibətlər sferası üçün xarakterik hal kimi qiymətləndirilir. Bu anlamda yurisdiksiyaların kolliziyası dedikdə, beynəlxalq xüsusi münasibətlər praktikasında yaranan elə bir vəziyyət başa düşülür ki, bu vəziyyətə görə eyni bir mülki mübahisəyə baxmaqda iki və ya daha çox dövlətin məhkəməsinin səlahiyyəti olur və ya əksinə, səlahiyyəti çatmır [1, s.750]. Bu anlamda yurisdiksiyaların kolliziyasının yaranma-

sı MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi üçün xarakterikdirmi? Əlbəttə, bu sualı müsbət cavablandırmaq olar: 1) MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi hüquq pozuntusu olaraq cinayət və ya inzibati xəta olaraq tövsüf edilsə də, bu pozuntunun predmeti qismində çıxış edən MİO-nun qaytarılması mexanizmi daha çox xüsusi hüquqi və mülki prosessual xüsusiyyətləri özündə birləşdirir; 2) MİO-nun qanunsuz dövriyyəsinin bir qayda olaraq beynəlxalq sferada baş verməsi, müvafiq olaraq hansı dövlətin məhkəməsinin səlahiyyətli olması məsələsinin həllini zəruri edir. Qanunsuz dövriyyənin bir neçə (ən azından mənşə və MİO-nun yerləşdiyi) dövlətin hüquq qaydası ilə bağlı olması, “düzgün hüquq qaydasının (yurisdiksiyanın) seçilməsini şərtləndirir” [4, s.62]. Qeyd edək ki, ən uyğun yurisdiksiyanın seçilməsi, yurisdiksiya iddiası ilə çıxış edən dövlətlərin məsləhətləşməsi yolu ilə edilə bilər (Nikosiya Konvensiyası, m.12, b.4). Nəticə etibarilə hər hansı dövlətin hüquq qaydasının seçilməsi, “səlahiyyətli orqanın, eləcə də onun prosessual münasibətlərdə tabe olduğu normalar sisteminin də seçilməsini özündə birləşdirir” [4, s.62]. Hərçənd hüquq ədəbiyyatında bu prosesi ifadə etmək üçün müxtəlif anlayışlardan istifadə edilir: “beynəlxalq yurisdiksiya”, “beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti”, “beynəlxalq səlahiyyət” və s. [7, s.137]. Əlbəttə, hüquq ədəbiyyatında yurisdiksiyaların kolliziyasının məhz dövlətlərin beynəlxalq məhkəmə aidiyyətini müəyyən edən prosessual qanunvericiliyi arasında baş verməsi qeyd olunur [1, s.750]. Beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti, müəyyən bir dövlətdə fəaliyyət göstərən məhkəmənin xarici elementli mülki mübahisəyə baxmaq səlahiyyətidir [1, s.746]. Təsadüfi deyildir ki, xüsusi sferada prosessual yurisdiksiya ilə bağlı normaları təsbit edən AR Mülki Prosessual Məcəlləsinin (MPM) [19] 46-cı fəslə “məhkəmələrin beynəlxalq səlahiyyətləri” adlanır və bu fəsilə məhz məhkəmənin beynəlxalq xarakterli mülki işlər üzrə səlahiyyətlərindən bəhs olunur. Hesab edirik ki, bu kontekstdə yuxarıda qeyd olunan anlayışlar fərqli ifadə edilsə də, eyni məqsədə xidmət edir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki: 1) “beynəlxalq yurisdiksiya” termini daha çox beynəlxalq orqanların səlahiyyətini özündə ehtiva edir. Bu baxımdan ondan istifadə edilməsi təcrübədə müəyyən anlaşılmazlıqlar yarada bilər; 2) “beynəlxalq məhkəmə aidiyyəti” termini də yalnız məhkəmələrin fəaliyyətinə aiddir, digər orqanların fəaliyyətini özündə ehtiva etmir. Bunun aradan qaldırılması məqsədilə hüquq ədəbiyyatında “beynəlxalq aidiyyət” terminindən istifadə edilməsinin məqsəduyğun olması qeyd olunur [7, s.137]. Əslində MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı mübahisələrin milli məhkəmələrlə yanaşı, inzibati orqanlarda və arbitrajlarda baxıla bilməsini nəzərə alsaq, sonuncu təkliflə razılaşmaq olar. Bununla yanaşı, istər beynəlxalq aidiyyətin, istər beynəlxalq məhkəmə aidiyyətinin və ya beynəlxalq səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi “hər bir dövlətin suveren hüququdur” [1, s.746]. Yaranan kolliziya bir qayda olaraq dövlətin bu qaydaları müəyyən etmək səlahiyyəti və müəyyən edilmiş aidiyyət qaydalarının məzmunu arasında yaranır. Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunan anlayışlar bu prosesi ehtiva etmir. Hesab edirik ki, hansı anlayışdan istifadə edilməsi şərtidir, amma yurisdiksiyaların kolliziyasının həlli üçün “prosessual yurisdiksiyanın seçilməsi” anlayışından istifadə edilməsi daha məqbuldur. Çünki bu anlayış məhkəmə də daxil olmaqla müvafiq səlahiyyətə malik olan bütün orqanları, o cümlədən beynəlxalq orqanları özündə ehtiva edir. Nəzərə alsaq ki, MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə cinayət, o cümlədən inzibati və mülki mühakimə icratını həyata keçirən müxtəlif orqanların fəaliyyətini özündə ehtiva edir. Digər tərəfdən, yurisdiksiya ilə bağlı beynəlxalq sənədlərdə: “Yurisdiksiya və mülki və kommərsiya işləri üzrə məhkəmə qərarlarının tanınması və icrası haqqında” Aİ-nin 12 dekabr 2012-ci il tarixli (№ 1215/2012) Reqla-

menti [27], “Yurisdiksiya və mülki və kommersiya işləri üzrə məhkəmə qərarlarının icrası haqqında” 1968-ci il Brüssel Konvensiyası [26], eyni adlı 1988-ci il və 2007-ci il Luqano Konvensiyası [28], məhz yurisdiksiyanın müəyyən edilməsindən bəhs edilir.

MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı prosessual yurisdiksiyanın seçilməsi zamanı aşağıdakı məqamlara diqqət edilməlidir: birincisi, seçim hüquq pozuntusunun xarakterinə və ya xüsusiyyətlərinə uyğun edilməlidir. MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi təhlükəlilik baxımından daha çox cinayət kimi tövsüf edilməli olduğundan, prosessual yurisdiksiyanın seçilməsi bir qayda olaraq ərazi prinsipinə əsaslanır. Bununla bağlı beynəlxalq müqavilələr də, məsələn, 2000-ci il BMT Konvensiyası məcburi yurisdiksiya müəyyən edir. Yəni MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi AR yurisdiksiyası çərçivəsində baş verirsə, bu halda təqsirkar şəxsin hansı dövlətə məsubiyyəti önəmli deyildir. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyindən 272 əsər oğurlanması cinayətinin araşdırılması və cəzalandırılması ərazi prinsipinə uyğun tam olaraq AR-in orqanlarının səlahiyyətinə aiddir;

İkincisi, oğurlanaraq və qanunsuz olaraq AR-in ərazisindən çıxarılmış MİO-nun qaytarılması mülki prosessual mexanizmlər çərçivəsində baş verir. Bu halda cinayət yurisdiksiyasında olduğu kimi ərazi prinsipindən istifadə edilməsi bir o qədər də səmərəli deyildir. Belə ki, qeyd etdiyimiz oğurluq hadisəsi üzrə AR məhkəməsinin oğurlanmış 272 əsərin qaytarılması barədə çıxardığı qərar, çətin ki, həmin əsərlərin olduğu dövlət tərəfindən yerinə yetirilsin. Qaytarmanın həqiqətən olması üçün ən yaxşı seçim oğurlanmış MİO-nun olduğu dövlətin müvafiq orqanlarına müraciət etməkdir. Bu halda müraciət edilən dövlətin məhkəməsi, MİO-nun qaytarılması üçün əlverişli yurisdiksiya (*forum shopping*) qismində çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyindən oğurlanmış 272 əsərdən 204-ü AR Mədəniyyət Nazirliyinin iddiası üzrə Nyu-Yorkun Cənub Dairəsi Məhkəməsinin qərarı əsasında AR-ə qaytarılmışdır. Hesab edirik ki, xüsusilə MİO-nun qaytarılması ilə bağlı işlərə baxılmasında əlverişli yurisdiksiya (*forum shopping*) oğurlanmış və ya qanunsuz çıxarılmış MİO-nun aşkar edildiyi və ya olduğu dövlətin yurisdiksiyasıdır. Əks halda MİO ilə bağlı mübahisələrin həlli nəticəsiz qalır. Nümunə qismində “*Agudas Chasidei Chabad v. Russian Federation*” işi üzrə ABŞ-ın Kolumbiya Dairə Məhkəməsinin 2013-cü il tarixli qərarını [6, s.15-152] göstərmək olar;

Üçüncüsü, səmərəli seçimin unifikasiya edilmiş hüquq normalarına əsaslanması zəruridir. Yurisdiksiya kolliziyasının aradan qaldırılmasının ən effektiv yolu dövlətlərin öz aralarında beynəlxalq müqavilə bağlamasıdır [1, s.750]. Doğrudan da, unifikasiya edilmiş normaların olmaması şəraitində, aidiyyətlə bağlı normaların dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilməsi, yurisdiksiya kolliziyasının həll edilməsinin səmərəliliyini şübhə altına alır: 1) milli qanunvericilik aidiyyətlə bağlı birtərəfli qaydada, yalnız öz orqanlarının səlahiyyətini müəyyən edir. AR-də bu növ normalar MPM-də təsbit olunur; 2) aidiyyətlə bağlı milli qanunvericilikdə MİO-nun qanunsuz dövriyyəsinə tətbiq ediləcək xüsusi normalar nəzərdə tutulmur. Belə olan halda milli orqan beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalara istinad etməlidir. Qeyd edək ki, oğurlanmış və qanunsuz çıxarılmış MİO-nun qaytarılması ilə bağlı yurisdiksiyanın seçilməsinə aid unifikasiya edilmiş normalar yalnız “Oğurlanmış, yaxud qanunsuz çıxarılmış mədəni sərvətlər haqqında” 1995-ci il UNIDRUA Konvensiyasında (bundan sonra – 1995-ci il UNIDRUA Konvensiyası) [2, c.2, s.463-472] nəzərdə tutulur. Bu Konvensiyada iştirak etməyən dövlətin səlahiyyətli orqanı iki variantda qərar qəbul edə bilər: 1) ümumilikdə yurisdiksiya

seçimi ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutan beynəlxalq müqavilələrdə (məsələn, 1968-ci Brüssel Konvensiyası, 2007-ci il Luqano Konvensiyası) təsbit olunan ümumi müddəalara (məsələn, cavabdehin olduğu yer üzrə) əsaslanıla bilər. Çünki bu konvensiyalarda MİO ilə bağlı xüsusi normalar yoxdur. Bunun üçün dövlətin bu konvensiyalarda iştirak etməsi zəruridir; 2) mövcud ikitərəfli müqavilələrə əsaslanıla bilər. Məsələn, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belarus Respublikası Hökuməti arasında mədəni sərvətlərin talanması ilə mübarizə və onların geri qaytarılmasının təmin edilməsi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” 2012-ci il Sazişində [18] (m.11), istər cinayət, istərsə də mülki icraatın MİO-nun aşkar edildiyi (*faktiki olaraq olduğu*) dövlətin yurisdiksiyasına aid olması təsbit olunur. Əslində MİO-nun qaytarılması ilə bağlı universal səviyyədə normalar müəyyən edən 1995-ci il UNIDRUA Konvensiyası da bu mövqedən çıxış edir. Konvensiyanın yurisdiksiya ilə bağlı müddəalar təsbit olunan 8-ci maddəsinə əsasən aşağıdakıları müəyyən etmək olar: 1) oğurlanmış və ya qanunsuz çıxarılmış MİO-nun qaytarılmasında alternativ qaydada onların olduğu (*lex situs*) dövlətin yurisdiksiyaya malik olmasını müəyyən edir. Yeri gəlmişkən, məhkəmə təcrübəsi də bu mövqeyi təsdiq edir. Məsələn, “Case Five Italian Paintings – Gentili di Giuseppe Heirs v. Musée du Louvre and France” işi üzrə Paris Apellyasiya Məhkəməsinin qərarını [15] və “*Skif qızılı*” işi üzrə Amsterdam dairə Məhkəməsinin 2016-cı il tarixli qərarını [6, s.166] göstərmək olar; 2) MİO-nun qaytarılması ilə bağlı yurisdiksiyanın tərəflərin qarşılıqlı iradəsi əsasında (müqavilə aidiyyəti) müəyyən edilə bilməsini təsbit edir; 3) MİO-nun qaytarılması ilə bağlı arbitraj yurisdiksiyanın olmasını müəyyən edir. Yəni, tərəflər arbitraj sazişi əsasında mübahisənin arbitrajda həll edilməsi qərarına gələ bilər; 4) MİO-nun qaytarılması ilə bağlı mübahisəyə məhkəmədən kənar digər orqanlar tərəfindən baxıla bilməsini təsdiq edir. Mübahisənin digər orqanın səlahiyyətinə aid olması və bu orqanın müəyyən edilməsi MİO-nun olduğu dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində həll edilir.

Dördüncüsü, MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı beynəlxalq orqanlar da yurisdiksiyaya malik ola bilər. Amma bu xüsusiyyətlə bağlı müəyyən suallar ortaya çıxa bilər: 1) MİO-nun qanunsuz dövriyyəsi üzrə mövcud beynəlxalq məhkəmə orqanları yurisdiksiyaya malikdirmi? Bu sual həmin orqanların təcrübəsinə əsaslanmaqla cavab vermək olar. Əvvəlcədən qeyd edək həmin orqanların beynəlxalq yurisdiksiyası istisna edilmir. Bu birinci növbədə BMT Beynəlxalq Məhkəməsinə aiddir. Qeyd edək ki, fəaliyyət müddəti ərzində yalnız 2002-ci ildə Məhkəmənin icraatında MİO ilə bağlı bir iş: MİO-nun milliləşdirilməsi ilə bağlı Çexoslovakiyanın qəbul etdiyi dekretlərin qanuniliyi ilə bağlı Lixtenşteyn knyazlığının Almaniyaya qarşı qaldırdığı iddia (*Case Concerning Certain Property*) olmuşdur. Amma Məhkəmə bu işlə bağlı *ratione temporis* yurisdiksiyaya malik olmaması barədə qərar qəbul etmişdir [10, s.164]. Əslində bu iddia (*Prinse Hans Adams II of Liechtenstein v. Germani*) işi üzrə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM) tərəfindən qəbul edilmədikdən sonra Beynəlxalq Məhkəməyə verilib [5, s.392]. Maraqlıdır ki, bu iddia da daxil olmaqla MİO ilə bağlı digər mövcud beynəlxalq məhkəmə orqanı olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin icraatında yalnız iki iş olub. İkinci iş (*Beyeler v. İtaliye*) üzrə qəbul etdiyi qərar ilə AİHM V.Van Qoqun “*Gənc kəndlinin portreti*” adlı rəsm əsərini İtaliyanın milli mədəni irsinə aid olduğunu müəyyən etmişdir [5, s.391]. Silahlı münaqişələr dövründə MİO ilə bağlı törədilən müharibə cinayətləri Statutun 8-ci maddəsinin 2-ci bəndinin (b(ix)) və (e(iv)) yarımbəndlərinə müvafiq olaraq Beynəlxalq Cinayət məhkəməsinin (BCM) yurisdiksiyası altına düşür. Nümunə qismində BCM-nin VIII Məhkəmə Palatasının “*Ahmad Al Faki Al*

Mahdi işi üzrə” (ICC-01/12-01/15) 27 sentyabr 2016-cı ildə qəbul etdiyi qərarını [16] göstərmək olar; 2) MİO-nun qanunsuz dövryyəsi ilə bağlı mübahisələrin həllində beynəlxalq xarakterli alternativ üsullardan istifadə edilə bilər? MİO-nun qanunsuz dövryyəsinə tənzimləyən beynəlxalq sənədlər alternativ üsul olaraq birbaşa danışıqlar və vasitəçilik üsullarından istifadə edilməsini mümkün hesab edir. 1970-ci il UNESCO Konvensiyasının iştirakçı dövlətlər arasında xüsusi sazişlər bağlamaq səlahiyyətini nəzərdə tutan 15-ci maddəni birbaşa danışıqlar üçün hüquqi əsas olaraq müəyyən etmək olar. Çünki xüsusi sazişlər həm də mübahisə tərəfləri arasında danışıqların nəticəsi olaraq çıxış edir. 1970-ci il UNESCO Konvensiyası (m.17) və 2001-ci il UNESCO Konvensiyası (m. 25) mübahisələrin UNESCO-nun vasitəçiliyi ilə həll edilməsini nəzərdə tutur. Bu vasitəçilik UNESCO-nun həm mərkəzi, həm də xüsusi yaradılmış orqanlar, məsələn, Mədəni sərvətlərin qaytarılması və restitusiyası üzrə Hökumətlərarası Komitə, vasitəsilə həyata keçirilir. Bu halda ikitərəfli danışıqlar üçün forum qismində çıxış dən UNESCO, tərəflər arasında razılaşmanın əldə edilməsinə şərait yaradır. Nümunə qismində “*Sfinks işi*” ilə bağlı Almaniyə və Türkiyə arasındakı razılaşmanı göstərmək olar. Belə ki, Hökumətlərarası Komitənin dəstəyi ilə 2011-ci ildə Türkiyə və Almaniyə arasındakı razılaşmaya uyğun olaraq *Boğazgöy Sfinks* Türkiyəyə qaytarılmışdır [6, s.89-90]. Arbitraj əsas alternativ üsul olmaqla həm şəxslərin, həm də dövlətlərin iştirak etdiyi mübahisələrin həlli üsulu qismində çıxış edir. Nümunə qismində “*The State of Eritrea v. The Federal Democratic Republic of Ethiopia*” işi üzrə iki dövlət arasındakı mübahisələr üzrə qarışıq komissiyanın yaradılmasını göstərmək olar. Komissiyanın qərarına görə, Matara obeliksini məhv edilməsi beynəlxalq humanitar hüququn pozulmasıdır və Efiopiya buna görə məsuliyyət daşıyır [10, s.163]. Yeri gəlmişkən, Ermənistan Respublikasının Qarabağ ərazisində Azərbaycanın mədəni irsinə vurduğu zərərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsində bu təcrübədən istifadə edilə bilər.

Beləliklə, MİO-nun qanunsuz dövryyəsi üzrə prosessual yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi, bu dövryyənin əlaqəli olduğu dövlətlərin yurisdiksiyaları arasında kolliziyanı həll etməklə, həmin dövlətlərin hüquqi sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S.S. (2021) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq kursu. Dərslük. II nəşr. – Bakı: Hüquq Yayın Evi nəşriyyatı. 840 s.
2. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. (2008) Bakı: Qanun. - 960 s.; II cild. – Bakı: Qanun. - 904 s.; III cild. – Bakı: Qanun. - 1064 s.
3. Məmmədov, R.K. (2012) Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. - Bakı, NAT Co MMC. – 312 s.
4. Ануфриева, Л.П. (2000) Международное частное право. В 3-х т. Том 1. Общая часть. Учебник. – М.: Издательство БЕК. – 288 с.
5. Богуславский, М.М. (2015) Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. – М: Норма: ИНФРА-М. - 416 с.
6. Видинеев, Д.И. (2017) Прогрессивное развитие института международно-правовой защиты культурных ценностей: / дисс. на соис. уч. степ. кан.юр. наук. / - М. - 233 с.
7. Король, Э.Л. (2014) Возвращение культурных ценностей: соотношение частно-правовых и публично-правовых начал: монография / Э.Л.Король; под науч. ред. И.Э.Мартыненко. – Гродно: ГрГУ. – 239 с.

8. Лукашук, И.И. (1996) Международное право. Общая часть. Учебник. – М.: Изд-во БЕК. - 371с.
9. Нешатаева, Т.Н. (2004) Международное частное право и международный гражданский процесс: Учебный курс в трех частях. – М: ОАО изд. дом Городец. - 624 с.
10. Нешатаева, В.О. (2013) Культурные ценности: цена и право. - М.: Изд. дом Высшей школы экономики. - 208 с.
11. Нормативные и практические меры по охране культуры. (2008) Справочник ЮНЕСКО. – Алматы. - 310 с.
12. Ромашев, Ю.С. (2010) Международное правоохранительное право / Ю.С.Ромашев. – М.: Норма: Инфра-М. – 368 с.
13. Уткин, В.А. (2017) Международное право борьбы с преступностью: учебное пособие. – Томск: Изд-во НТЛ. – 216 с.
14. Черниченко, С.В. (1999) Теория международного права. В 2-х томах. Том 2: Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Изд. НИМЛ. - 531 с.
15. Anne Laure Bandle, Alessandro Chechi, Marc-André Renold. (2023) “Case Five Italian Paintings – Gentili di Giuseppe Heirs v. Musée du Louvre and France”, Platform ArThemis, Art-Law Centre, University of Geneva. URL: [http://unige.ch/art-adr \(25.08.23\)](http://unige.ch/art-adr (25.08.23))
16. Case Information Sheet. International Criminal Court. Situation in the Republic of Mali. The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. (2016) ICC-01/12-01/15. CC-PIDS-CIS-MAL-01-08/16_Eng. URL: <https://www.iccpi.int/mali/al-mahdi/Documents/AlMahdiEng.pdf>
17. <https://e-qanun.az/framework/21300>
18. <https://e-qanun.az/framework/25149>
19. <https://e-qanun.az/framework/46945>
20. <https://e-qanun.az/framework/46947>
21. <https://e-qanun.az/framework/46960>
22. <https://e-qanun.az/framework/36996>
23. <https://rm.coe.int/168007a0fc>
24. <https://rm.coe.int/1680ab1c4b>
25. https://www.unodc.org/documents/organized-crimetrafficking_in_cultural/RES-681-86A_RES_69_196_R.pdf
26. <http://docs.cntd.ru/document/901925379> (daxil olma tarixi: 02.03.21)
27. <https://pravo.hse.ru/data/2015/11/16/1081089696%D0%94%D0%B8%D1%80%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0%20%D0%91%D1%80%D1%8E%D1%81%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%202012.pdf>
28. <https://pravo.hse.ru/data/2015/11/16/1081089857%D0%9B%D1%83%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BA%D0%BE%D0%B%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D1%8F%20>

**JURISDICTION PROBLEM RELATED TO ILLEGAL CIRCULATION OF
CULTURAL HERITAGE OBJECTS**

S.A.Suleymanli

SUMMARY

This article analyzes the jurisdictional problem associated with the illicit trafficking of cultural heritage objects. The causes of jurisdictional conflicts and the ways to eliminate them are explored. A comparative analysis of the legislation of the Republic of Azerbaijan with the international legal documents is carried out.

**ЮРИСДИКЦИОННАЯ ПРОБЛЕМА НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА
ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

С.А.Сулейманлы

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется юрисдикционная проблема, связанная с незаконным оборотом объектов культурного наследия. Исследуются причины возникновения юрисдикционной коллизии и способы их устранения. Проведен сравнительный анализ законодательства Азербайджанской Республики с международно-правовыми документами.

Məqalə redaksiyaya 13 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 14 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

UOT № 341.1.01

**İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN İNSAN
HÜQUQLARI SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLUNA DAİR**

S.S.Novruzova

Xəzər Universiteti

Bakı, Məhsəti küçəsi 41

e-mail: saadat_n@yahoo.com

Açar sözlər: insan hüquqları, konvensiya, məhkəmə

Keywords: human rights, convention, court

Ключевые слова: права человека, конвенция, суд

Müasir beynəlxalq hüququn inkişafı dövlətlərin və müxtəlif səviyyədə olan digər təsisatların bu sahədə icra və nəzarət mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə konstruktiv əməkdaşlıq tendensiyaları ilə səciyyələnir. Beynəlxalq hüquq eksperti Gerhard Hafner 2000-ci ildə BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasına təqdim etdiyi hesabatda qeyd etmişdi ki, "... beynəlxalq hüquq dəyişmə prosesindən keçməkdədir. Hazırda əsas diqqət ümumi xarakterli maddi hüququn işlənməsinə deyil, hüquqa riayət edilməsi (mübahisələrin aradan qaldırılması və ya həll mexanizmləri) üçün daha xüsusi rejimlər yaratmaq üzərində cəmlənmişdir" [13, 382].

Beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyi onların kompleks səciyyəsi ilə müəyyən olunur: buna normaların keyfiyyəti (əsaslılıq, reallıq, təminatlılıq və s.), uğurlu fəaliyyət göstərməsi və həyata keçirilməsi, xərclərin optimallığı və beynəlxalq münasibətlərin mütərəqqi inkişafı məqsədlərinin nail oluna bilənliyi daxildir [12, 25].

Eyni zamanda, həm akademik diskurslarda, həm də əksər dövlətlərin praktikasında beynəlxalq hüquq normalarının səmərəliliyi məsələlərinə baxılarkən son zamanlar əsas diqqət normaların icra prosesinə, bu prosesin effektivliyini təmin edən mexanizmlərə yetirilir. Bu və ya digər təşviqediciləşdirici impulsalar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından güclənmə təmayülünü qoruyur. Təbii ki, beynəlxalq hüquq normalarının effektivliyinin təmin edilməsində təkcə hüquqi şərtlər (hüquq texnikası qaydalarına əməl olunması, normanın icrasını təmin edən nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi və s.) deyil, həm də siyasi, sosial, ideoloji, mədəni, dini və sair şərtlər rol oynayır. Bunlar istər beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması, istərsə də onların həyata keçirilməsi prosesinə mühüm təsir göstərir.

Beynəlxalq icra mexanizmləri dövlətlər tərəfindən öz beynəlxalq hüquq öhdəliklərinin, xüsusilə də onların institusional formalarının yerinə yetirilməsinin təminat vasitəsi kimi təsis olunurlar. Bu mexanizmlərin fəaliyyəti sayəsində beynəlxalq hüquq normalarının həyata keçirilmə prosesi birgə sözlərlə daim analiz olunur, nəzarətdə saxlanılır, prosesi optimallaşdıran yeni təklif və tövsiyələr işlənilib hazırlanır və qəbul edilir.

1950-ci ildə qəbul olunmuş İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqda Avropa Konvensiyasının (*bundan sonra – Konvensiya*) nəzarət mexanizmi olan İn-

san Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi (*bunsan sonra – İHAM və ya Məhkəmə*) yuxarıda qeyd olunan təmayüllər sayəsində unikal və effektiv mexanizm olaraq fəaliyyətini bərqərar edə bilmişdir. Bu sahədə ən fundamental tədqiqatın müəllifi J.Merrillsin fikrincə, Strasburq sistemi beynəlxalq insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən inkişaf etmiş sistem və onun məhkəməsi bu sahədə ən fəal məhkəmə orqanı olaraq qalmaqdadır [7, 3].

İnsan hüquqlarına getdikcə daha çox əhəmiyyət verən və onların həyata keçirilməsinə daha çox rəğbət bəsləyən müasir dünyada bu mövzuda tədqiqatlar, publisistik nəşrlər, müzakirələr, debatlar və sair kontentlər silsiləvi çoxalmaqdadır. Konvensiyanın həyata keçirilmə prosesi bütün dünyada maraqla izlənilir, onun sistemi dünyada mövcud olan ən əhatəli insan hüquqları sistemlərindən biri kimi qəbul olunur, odur ki, İHAM-ın qərarları təkcə Avropa Şurası məkanında deyil, bütün dünyada inandırıcılıq əhəmiyyəti daşıyır [14, 4-5].

İHAM üçün əsas hüquqi sənəd Konvensiya və onun Protokolları olsa da, onun təfsir praktikasında insan hüquqları ilə bağlı hər cür beynəlxalq, regional sənədlər, beynəlxalq məhkəmələrin presedentləri və üzv dövlətlərin qanunvericilik aktları nəzərə alınır. Məhkəmənin istinad etdiyi mənbələr üç punktlə təsnif olunur: 1) daxili sənədlər; 2) xarici sənədlər; 3) Avropa Birliyi hüququ [5, 89].

Çox sayda Avropa ölkəsinin qarşılıqlı razılıq əsasında bir araya gələrək insan hüquqları sahəsində nəzarətə açıq bir sistem təsis etmələri, universal dəyərlər naminə öz suverenliyini qismən güzəştə getməyə razı olmaları özlüyündə dünya tarixində unikal və innovativ bir hadisədir. Son beş əsrdə elm, texnologiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat və digər sahələrdə bəşəriyyətə lokomotivlik edən Qərb sivilizasiyasının dünya səhnəsinə bu cür paradigmalər gətirməsi aydındır ki, qalan dünyanın da insan hüquqları sahəsində bu və ya digər dərəcədə irəli itələnməsini labüd edir.

Ümumi mənzərəni almaq üçün İHAM-ın fəaliyyəti insan hüquqlarını inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən aktorların qlobal sistemində nəzərdən keçirilməlidir. Bu sistemə beynəlxalq məhkəmələr və nəzarət orqanları, akademik çevrələr, mətbuat, sosial mediya, qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar, konkret ölkələrin qanunvericilik və məhkəmə sistemi daxilində yenilikçi kadrlar və digər maraq qruplarının geniş spektri aiddir. Ona görə, insan hüquqlarının inkişafı kontekstində İHAM-ın rolundan danışarkən məhz qeyd olunan mütərəqqi axında İHAM-ın mühüm bir çəkici qüvvə olduğu qeyd edilməlidir. Təbii ki, müxtəlif səviyyələrdən dəstək və təşviq olmadan, ayrıca bir aktor kimi İHAM-ın öz missiyasını qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirməsi mümkün deyil.

İnsan hüquqlarının inkişaf sistemində vacib ünsür olmaqla İHAM həm də sistemqurucu rola sahibdir. J.Merrills haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, İHAM-ın yurisprudensiyası insan hüquqları məsələləri ilə bağlı sahələrdə çalışan insanlara vacib ruhlandırıcı nümunə göstərir [7, 1]. Üzv dövlətlərin ərazisində yaşayan şəxslərin hüquq müdafiəsi məsələsində yalnız öz dövlətinin müdafiə imkanları ilə məhdud olmadığını, daxili imkanların tükəndiyi halda müraciət edə biləcəyi üst-qurumun varlığı özlüyündə çox vacib psixoloji faktordur. Bununla yanaşı, milli orqanların qərarlarının beynəlxalq müstəvidə təftiş edilmək imkanı bu orqanları daha diqqətli olmağa təşviq edir.

İHAM-ın fəaliyyəti demokratiya reallıqlarına tabedir. O, bütün səviyyələrdə ana axınlarla (*mainstream*) hesablaşmağa məcburdur. Bu məsələ şərti olaraq üç əsas səviyyədə baxıla bilər: 1) bütün dünya üzrə; 2) Avropa Şurası məkanında; 3) konkret ölkənin daxili həyatında. İHAM bu səviyyələr arasında bağ yaradan, inkişaf təmayüllərinə səviyyələr arasında reversiv ötürücülük edən beynəlxalq təsisatlardan biridir. Xüsusən Avropa Şura-

sından kənarda baş verən inkişaf təmayüllərini Avropa məkanına gətirmək, Avropa Şurasının ayrı-ayrı qabaqcıl ölkələrinin inkişaf təmayüllərini digər üzv ölkələrə sirayət etdirmək və müasir təmayüllər ətrafında Avropa konsensusunu gücləndirməklə İHAM insan hüquqları sahəsində təkamül prosesini təkcə Avropa məkanında deyil, bütün dünya boyu təşviq edir. O, digər beynəlxalq məhkəmə təsisatlarının fəaliyyətini izləyib müvafiq hallarda istinad etdiyi kimi, digər təsisatlar da İHAM-ın fəaliyyətini izləyir, öz qərarlarında istinadlar edirlər. Beləliklə, insan hüquqları sferasında qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinə əsaslanan beynəlxalq məhkəmələr şəbəkəsindən danışa bilərik. Əksər mütəxəssislər İHAM-ı bu şəbəkənin qabaqcıl aktoru kimi qiymətləndirirlər.

Konvensiyanın qəbulundan əvvəl baş vermiş tarixi hadisələr və qəbul ərəfəsində mövcud olan geosiyasi vəziyyət Konvensiya normalarının effektiv olacağına apriori zəmanət verirdi. Avropa tarixindən məlum olduğu kimi, beynəlxalq aktların qəbuluna təşəbbüslər adətən böyük müharibələr gedişində və sonrasındadır. Böyük miqyaslı tələfatlara səbəb olan müharibələrlə şərtlənən belə aktlar adətən zaman keçdikcə təsir gücünü itirir. Müharibə tələfatlarının bərpası və nəsillərin dəyişməsi ilə əvvəlki müharibələrin acı nəticələrinin unudulur. Avropa Konvensiyasının zəmini olmuş İkinci Dünya müharibəsi bu xüsusda istisna deyildir. Ancaq müharibənin təsiri daha bir vacib faktorla tamamlandı ki, bu da dünyanın kapitalist və sosialist düşürgələrə bölünməsi, onların rəqabəti əsnasında yeni reallığın meydana çıxması idi. Başda SSRİ olmaqla sosialist düşürgə ilə rəqabət, xüsusən kommunist inqilablarının digər Qərbi ölkələrinə sıçrama təhlükəsi bu ölkələri həm öz aralarında birləşdirir, həm də daxili siyasətdə problemlərin yumşaldılmasına sövq edirdi. Bu prosesin insan hüquqlarının önə çıxmasında, sosial rifahın yüksəlişində təkanverici rolunu kifayət qədər tədqiq edilmişdir. Avropa Birliyi və Avropa Şurası kimi qurumların yaranması, Konvensiyanın qəbulu və onun əsasında təsis olunan İHAM da məhz bu kontekstdə baxılmalıdır.

Yeni təşkilatlanmanın tarixi missiyası ilk növbədə rəqib sosialist blokları qarşıdurmada özünü qorumanı və ya qalib çıxmanı təmin etmək idi. Aydın ki, mübarizə sadəcə həmrəyliklə effektiv ola bilməz, bunun üçün, birləşən tərəflərin daxili vəziyyətində gərginliyin azaldılması da vacibdir. İqtisadi islahatlar, sosial-iqtisadi rifahın yüksəldilməsi, etnik və ya dini zəmində ixtilafın qarşısını almaq üçün multikulturalizm ideyasının yayılması və dəstəklənməsi, sosializm ideyaları ilə mübarizə üçün ədəbiyyatın və incəsənətin gücünün səfərbər edilməsi və sair tədbirlər eyni zamanda insan hüquq və azadlıqları sahəsində real irəliləyişləri tarixi zərurətə çevirdi.

Fərdlərin və maraqlı qruplarının hüquq və azadlıqlar məsələsində daxili müdafiə resurslarının tükəndiyi halda müraciət edə biləcəkləri yeni üst-milli instansiyaların mövcud olması sosial gərginliyə qarşı özlüyündə klapan effekti yaradan faktor oldu. Bu, hüquq müdafiə məsələsini ayrıca dövlətin inhisarından qismən çıxması demək idi. Paralel olaraq, insan hüquqları sahəsində ümumi praktikaların yaranması hüquq sferalarını yaxınlaşdırmaqla üzv dövlətlərin ortaq cəhətlərini artırır, bununla da həmrəyliyə müsbət təsir göstərirdi.

Beləliklə, əsas məqsədi rəqib cəbhəyə qarşı yekdil və güclü blok yaratmaq olan geosiyasi təşəbbüslərin yan təsiri olaraq insan hüquq və azadlıqlarının təkamülü sahəsində yeni imkanlar açıldığını qeyd edə bilərik. SSRİ-nin süqutu və soyuq müharibənin sona yetməsi ilə prosesin zəifləyəcəyi proqnoz olunsada, əksinə, Şərqi Avropanın sabiq sosialist ölkələrinin, Rusiyanın və Avropa coğrafiyasında aid edilən keçmiş müttəfiq respublikaların Avropa Şurasına qəbulu, Konvensiyanı ratifikasiya etmələri ilə işlərin həcmi və

intensivliyi daha da artmış oldu.

Şərqi Avropanın sosialist ölkələrindən heç biri Konvensiyaya qoşulmamışdı, buna görə, sosisalist blokunun dağılmasınadək sistemin inkişafı məhz Qərbi Avropa ölkələri klubunun iştirakı ilə irəlilədi. Bu ölkələrin fərqli maraqlar sərgiləməsinə rəğmən, məsələ Qərbdə mövcud sistemi qorumaq olduğundan, Konvensiya üzvləri əsasən solidarlıq nümayiş etdirirdilər.

İnsan hüquqları ilə bağlı Avropa aktının məhz konvensiya şəklində qəbulu, dövlətlərin bu aktı tam və ya qismən ratifikasiya etməkdə sərbəstliyi, Konvensiya müddələrinin təfsiri və tətbiqi ilə bağlı məsələlərin AİHM-in səlahiyyətinə aid edilməsi (Konvensiyanın əvvəlki redaksiyasının 45-ci maddəsi və 11 saylı Protokolun redaksiyasında 32-ci maddəsi) özlüyündə ona dəlalət edirdi ki, təşəbbüskar ölkələr yeni bir simvolik aktın deyil, konkret nəzarət mexanizmi olan təsisatın yaradılması üçün iradə ortaya qoymuşdular.

AİHM bu tip institusional qurumlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərə (hakimlərin müstəqilliyi, mübahisə tərəflərinin onun baxılması prosesinə minimal təsiri, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun yaradılması və fəaliyyət göstərməsi və s.) malik olan beynəlxalq məhkəmə institutu olaraq fəaliyyətə başladı [3, 292-293] və qısa müddət ərzində fəaliyyət metodologiyasının əsasları müəyyən edildi. Bu metodologiyanın üç əsas istiqaməti ayrıldı və beləliklə:

1. Avropa konsensusunun müəyyən edilməsi və genişləndirilməsi.

Bu istiqamət müəyyən bir konvensional normanın məzmunu və ya tətbiq xüsusiyyəti ilə bağlı üzv dövlətlərin əksər qisminə formalaşan mütərəqqi praktikaların digər üzv dövlətlərə genişləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Aydın ki, Konvensiya qəfil təsis olunmamışdır, o dövrə mövcud olan beynəlxalq hüquq aktlarına və Konvensiyanın qəbuluna təşəbbüs göstərmiş ölkələrin cari hüquq sistemləri və praktikalarına istinadla ərsəyə gəlmişdir. Konvensiya layihəsi geniş müzakirələrdən keçmiş, ümumən bəyənilmiş və deməli, Avropa məkanında artıq qəbul görünən və ya qəbul olunması mümkün görülən normaları əks etdirirdi. Başqa sözlə, dövlətlər tərəfindən belə bir aktın qəbul görməsi (onların müəyyən normalara etirazları da nəzərə alınmaqla) özlüyündə bəlli hədlərdə ilkin konsensusun varlığından çıxış olunması anlamına gəlir. Təbii ki, prosesin gedişində narazılıqları aradan qaldırmaqla konsensusu möhkəmlətmək, Konvensiyaya sonradan üzv olan ölkələri də mövcud konsensusun təsirinə almaq məsələləri qarşıya çıxacaqdı. Eyni zamanda, Konvensiyaya yeni üzv olan ölkələr hansı prosesə qoşulduqlarının, onları nələrin gözlədiyinin fərqi idilər.

Məsələn, "Nataliya Mixaylenko Ukraynaya qarşı" 2013-cü il tarixli işdə [8] fəaliyyət qabiliyyəti olmayan ərizəçi hüquq qabiliyyətinin bərpası üçün milli məhkəmələrə müraciətinin qəbul olunmadığından şikayət etmişdi. Həmin vaxt mövcud olan Ukrayna mülki qanunvericiliyinə görə, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslər fəaliyyət qabiliyyətinin bərpası üçün məhkəməyə yalnız qəyyumu vasitəsilə müraciət edə bilərdi. AİHM bu işlə bağlı qərarında qeyd edir ki, məhkəməyə müraciət etmək hüququ mütləq deyil və dövlət tənzimlənməsi zərurətindən asılı olaraq məhdudlaşdırıla bilər. Bununla belə, məhkəməyə müraciət hüququna qoyulan məhdudlaşdırıcı tələblər hüququn özünün mahiyyətini poza bilməz. AİHM Avropa ölkələrinin analoji qanunvericiliyində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxslərin məhkəməyə birbaşa müraciəti ilə bağlı məsələnin necə tənzimləndiyini araşdırmaqla, 20 ölkədən 17-də birbaşa müraciət hüququnun mövcud olduğunu əsas gətirərək bu sahədə Avropa konsensusunun mövcudluğunu bildirmiş, mü-

vafiq olaraq, ərizəçinin məhkəməyə müraciət hüququnun pozuntusunu tanımışdır. Nəticədə, Ukrayna qanunvericilik orqanı qeyd olunan məhdudiyəti mülki qanunvericilikdən çıxarmalı oldu.

Konsensusun, başqa sözlə, çoxluğun mövqeyinin məlum olması həmin çoxluqda olmayan üzv ölkələr üçün siqnaldir ki, qanunvericiliyin təkmilləşdirilmə prosesində bunu nəzərə alsınlar. Əks halda, bu ölkələrdən AİHM-ə veriləcək şikayətlərin ərizəçinin xeyrinə həll olunacağı qabaqcadan məlumdur. Odur ki, Konvensiya üzvü olan ölkələr konvensional öhdəliklərindən çıxış edərək qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesində adətən yerli normaları Konvensiyaya uyğunlaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət göstərirlər.

Konkret məsələlər üzrə konsensusun mövcudluğu həm də o deməkdir ki, həmin məsələlər konsensusa hələ daxil olmamış üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə olunmur. Məsələn, təqsirləndirilən şəxslərin məhkəmə zalında metal qəfəslərdə saxlanılmasından verilmiş şikayətləri AİHM bir qayda olaraq ərizəçilərin xeyrinə həll edir. Əsaslandırma hissədə bu praktikanın Avropa konsensusuna zidd olduğu qeyd edilir. Xüsusi təhlükəli şəxslərin məhkəmə zalında təcrid olunması zərurəti hallarında məsələnin Avropa ölkələrində necə həll olunduna dair örnəklər göstərməklə Məhkəmə cavabdeh dövlətləri analoji həll üsullarına dəvət edir. Nəticə etibarı ilə, 1990-cı illər və sonrası Avropa Şurasına üzv olmuş ölkələrdə metal qəfəslər praktikasını əsasən aradan qaldırılmışdır.

Konsensusun genişləndirilməsi deyərəkən iki təmayül nəzərdə tutulur: 1) konkret məsələlərdə çoxluğa aid mexanizmlərin digər ölkələrə (azlığa) qəbul etdirilməsi; 2) konsensusda olmayan məsələlərlə bağlı konsensus yaradılması.

Niderlandlı mütəxəssislərin 1984-cü ildə dərc etdiyi geniş tutumlu araşdırmada birinci təmayülə bir sıra misallar göstərilir: Avstriyada dövlət xəstəxanalarında xəstə və yaralı məhbusların müalicəsi, pulsuz hüquqi yardımın tətbiqi və cinayət işlərində apellyasiya hüququnu tənzimləyən islahatlar; Belçikada cinayət qanunlarında, tüfeyliliklə bağlı qanunvericilikdə və məktəb sistemində dillərin istifadəsi ilə bağlı islahatlar; Almaniya Federativ Respublikasında məhkəmə icraatına qədər həbslə bağlı qaydaların Konvensiyaya uyğun islahı; Böyük Britaniyada immiqrasiya sistemində islahatlar; İsveçdə məcburi dini təhsildə istisnaların təsbit edilməsi; Norveçdə Konstitusiya dəyişikliyi ilə din azadlığına zəmanət verilməsi; İsveçdə qadınlara seçki hüququnun verilməsi [9]. Bunlar AİHM tərəfindən müvafiq qərarların çıxarılmasından sonra qeyd edilən dövlətlərdə qanunvericilik dəyişiklikləri yolu ilə baş tutmuş islahatlardır.

Birinci təmayül Məhkəmədən daha çox asılı olduğu halda, ikinci təmayüldə onun yönəldici imkanları yetərli deyil. Bu, daha çox, cəmiyyətlərin tarixi inkişafından asılıdır. Yəni, hansı hüquq və azadlıqlar və ya onların təmini mexanizmləri ilə bağlı yeni konsensusların yarana biləcəyini tarixi gedişat özü müəyyən edir. Hər bir praqmatik təsisat kimi AİHM də öz təfsir praktikasında mümkünlük meyarlarından çıxış edir.

Milli hüquq və milli siyasətin istənilən məsələsi AİHM-in baxış predmeti ola bilər. İnsan hüquqları sahəsində baxış predmetliyinin qeyri-məhdud diapazonu o deməkdir ki, AİHM istənilən məsələ ilə bağlı beynəlxalq hüququn inkişafına və milli qanunvericiliklərin təkmilləşməsinə tövhə vermək potensialına malikdir.

2. Mütləq hüquqların təsbiti və onların dairəsini genişləndirmək təmayülü.

Konvensiyanın 2-ci və 3-cü maddələri (qanuni müharibə əməliyyatları istisna olmaqla), 4-cü maddənin 1-ci bəndi və 7-ci maddəsi, 6 sayılı Protokolun 3-cü maddəsi, 7 sayılı Protokolun 4-cü maddəsinin 3-cü bəndi, 13 sayılı protokolun 2-ci maddəsilə nəzərdə

tutulmuş hüquq və azadlıqlar üzrə öhdəliklərdən geri çəkilməyə yol verilmir, bunlar mütləq hüquqlar hesab olunur. Bu təmayül üzv dövlətlərin Konvensiyanın 15-ci maddəsi ilə tanınan məhdudlaşdırma imkanlarını nizama salmağa, bu sahədə ümumi qaydalar yaratmağa yönəlmişdir. AİHM öz qərarlarında fəvqalədə halların bir qayda olaraq məhdudlaşdırıcı təfsir edilməsini hədəfləyir. 1969-cu il tarixli “Yunanıstan Böyük Britaniyaya qarşı” işindən başlayaraq AİHM fəvqalədə halların kriteriyalarını müəyyən etməyə başlamış və bu sahədə artıq qəti presedent mövcuddur. Həmçinin, göründüyü kimi, mütləq hüquqların bir qismi daha sonralar qəbul edilmiş Protokollarda yer alır, bu isə, həmin hüquqlar dairəsinin zamanla genişlənməsi deməkdir.

Mütləq hüquqların təsbiti praktikasını AİHM digər beynəlxalq təsisatların (Amerika İnsan Hüquqları Məhkəməsi və BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin) təcrübəsindən əxz etmişdir. “Kurt Türkiyəyə qarşı” (1998) və “Öcalan Türkiyəyə qarşı” (2005) işlər üzrə qərarlarında Məhkəmə qeyd olunan qurumların müvafiq qərarlarından sitatlar gətirməklə analoji əsaslandırma xətti seçmişdir [4, 250].

3. Mürtəce ənənələrin sıxışdırılma təmayülü.

Ənənələrə münasibətdə AİHM ümumən ehtiyatlı mövqe sərgiləyir. Bu sahədə Məhkəmə təkamülçü metodologiyaya əsaslanır, yəni, dəf etmək zamanı yetişməmiş ənənələrlə bağlı şikayətlərdə məsələni üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə edir. Məhkəmə o hallarda yerli ənənələrə qarşı çıxır ki, üzv ölkələrin sosial həyatına dair araşdırmalara əsasən həmin ənənəyə qarşı kifayət qədər əks fikirlərin formalaşdığına, ənənənin hazırda çoxluqla dəstəklənmədiyinə əminlik vardır. Məsələn, “A. Birləşmiş Krallığa qarşı” işdə (1998) Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu tanındı [1]/ İşin hallarına görə, itaətsizlik göstərdiyinə, valideynlərin iradlarına əməl etmədiyinə, məktəbdə nizam-intizamı pozduğuna görə 9 yaşlı A. ögey atası tərəfindən tərbiyə məqsədilə dəfələrlə çubuqla döyülərək fiziki xəsarətlər almışdı. Ata, bədən xəsarətləri ilə nəticələnən zorakılıq ittihamı ilə məhkəməyə verilmiş, lakin andlı iclasçılar onu təqsirli saymamışdılar. AİHM-ə müraciət edən A. Konvensiyanın 3-cü maddəsilə tanınan hüquqlarının dövlət orqanları tərəfindən qorunmadığından şikayət etmişdi. Birləşmiş Krallığın həmin vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyi valideynlər tərəfindən fiziki xarakterli ağılabatan cəzanın tətbiqini hüquqazidd saymırdı. AİHM qeyd etdi ki, valideynlərə və ya onları əvəz edən şəxslərə tərbiyə məqsədilə uşaqlara fiziki cəza vermək hüququnun tanınması hüququn aliliyi qaydasına uyğun deyildir, habelə qeyri-zorakı tərbiyə üsullarını inkişaf etdirmək məqsədinə cavab vermir, buna görə, Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntu faktı tanınmalıdır. Nəticədə Britaniya hökuməti AİHM-in mövqeyi ilə razılaşmış, qeyd olunan norma qanunvericilikdən çıxarılmışdı. Daha sonra analoji qanun dəyişikliyi digər ölkələrdə də baş verdi. Beləliklə, AİHM Avropa sosial həyatında əsrlərdir mübahisəli olan vacib məsələnin həllinə ciddi tövhə vermiş oldu.

Köhnəmiş ənənələrin aradan qaldırılması ilə bağlı qeyd edək ki, dövlətlər belə məsələlərdə adətən ətalətli davranırlar. Qeyri-demokratik ölkələrdə bu təmayülün bir tip, demokratik ölkələrdə başqa tip səbəbləri vardır. Demokratik ölkələrdə siyasi partiyalar öz seçici kontingentinin ənənələri ilə ümumən hesablaşmağa məcburdur. Ənənənin aradan qaldırılması ilə bağlı təşəbbüsləri dəstəkləmək seçici itirməklə təhdid edir. Belə addımların atıla bilməsi üçün yenilik cəmiyyətdə kifayət qədər geniş dəstəklənməlidir. Hakim partiya yeniliyi qəbul edəcəyi halda bir tərəfdən seçici itirərsə, digər tərəfdən yenilikçi seçici sayı qazanacağına əmin olmalıdır. Belə hallarda hakim qüvvələr dünyada gedən proseslərə, həmçinin AİHM-in təcrübəsinə istinad edir, yeniliklərin dünyanın inki-

şaf təmayülündən irəli gəldiyini tanıtmğa səy göstərirlər. Odur ki, AİHM öz növbəsində, konkret ölkədə gedən sosial-siyasi proseslərə kifayət qədər yaxından bələd olmalıdır. Məhkəmənin belə araşdırmalar aparılması üçün öz resursları olmasa da, bu istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən milli və regional qurumların, qeyri-hökumət təşkilatlarının araşdırma və hesabatlarından faydalanması mümkündür. Məsələn, böyük rezonans doğurmuş “Kristine Gudvin Birləşmiş Krallığa qarşı” işində [2] AİHM “Liberty” təşkilatının topladığı materiallara istinad etmişdi. Birləşmiş Krallığın bu işdə məğlub olması iki il sonra “Gender tanınması Aktının” qəbuluna təşviq etmiş əsas səbəblərindən biri kimi göstərilir.

Bu iş həmçinin, Avropa konsensusunun olmadığı hallarda AİHM-in irəli addım atmasına misal göstərilə bilər. Məhkəmə əvvəlki bir çox işlərdə baxılan məsələ ilə bağlı Avropa konsensusunun olmadığını, bununla belə, məsələnin diqqətdə saxlanılmalı olduğunu qeyd etmişdi. Nəhayət, Kristine Gudvin işində Məhkəmə transseksuallarının hüquqlarının tanınması istiqamətində global tendensiyadan çıxış edərək bu məsələnin daha dövlətlərin mülahizə azadlığına buraxıla bilməyəcəyini təsbit etdi. Güman ki, AİHM Birləşmiş Krallıq ictimaiyyətinin və hakim elitaların bu mövzuda cari baxışlarını nəzərə almışdı. İki il sonra, 2004-cü ildə “Gender tanınması Aktı”nın qəbul prosesinə diqqət etsək, İcmalar Palatasında 355 lehinə, 46 əleyhinə, Lordlar Palatasında 155 lehinə, 57 əleyhinə səsle qəbul olunması [11] onu göstərir ki, Britaniya cəmiyyəti bu yeniliyin qəbulu üçün tarixi yetərliyinə çatmışdı.

Konsensus olmayan mövzularda qərar qəbul edərkən cavabdeh ölkədə və ümumiyyətlə Avropa Şurası məkanında sosial-mədəni proseslərin durumundan xəbərdar olmaq həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Əks halda, məsələn, məktəblərdə dini simvolların istifadəsi ilə bağlı dövlətə qarşı qərar çıxarılması təkcə İtaliyada deyil, digər dövlətlərdə də sərt çıxışlarla qarşılanmış, AİHM məsələyə Böyük Palatada baxmaqla yeni qərar verməyə məcbur olmuşdu. Belə məsələlər cari perspektivdə adətən üzv dövlətlərin mülahizə azadlığına həvalə olunur.

Xülasə

Avropa Konvensiyasının və onun nəzarət mexanizminin beynəlxalq insan hüquqları sisteminin inkişafına tövəsi bu təsisatın mütərəqqi-demokratik qüvvələr sistemində yeri və rolu ilə müəyyən oluna bilər. AİHM izolə şəkildə deyil, dünyada, o cümlədən Avropa Şurası məkanında və ayrıca hər bir dövlətin daxilində gedən təkamül prosesinin müşayiətçisi və insan hüquqları sferasında təşviqatçısı qismində fəaliyyət göstərir.

Konvensiyanın işlənilib hazırlanması və qəbulu təşəbbüskar ölkələrin uzun sürəli səyləri ilə mümkün olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Konvensiyanın və onun nəzarət mexanizminin fəaliyyəti ilkin üzv ölkələr arasında ilkin konsensusdan çıxış etmişdir. AİHM-in fəaliyyəti, ən ümumi şəkildə, Avropa konsensusunun həm üfqi, həm şaquli olaraq genişləndirilməsində ehtiva olunur.

Məhkəmə fəaliyyətinin üzv ölkələrin qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə birbaşa və dolaylı təsirinə dair kifayət qədər nümunələr mövcuddur.

Məhkəmə insan hüquqları sahəsində birbaşa və ya vasitəli fəaliyyət göstərən digər beynəlxalq məhkəmə və komitələrlə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi şəraitində işləyir. Bu faktor insan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarət mexanizmi şəbəkəsindən danışmağa və AİHM-i həmin sistemin fəal üzvü kimi nəzərdən keçirməyə əsas verir. Konvensiyaya üzv ölkələrin vətəndaşlarının birbaşa müraciətlərinə açıq olduğundan, AİHM bu sistem

daxilində daha məhsuldar fəaliyyət göstərmək imkanları və məsuliyyəti ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat

1. A. v. the United Kingdom. HUDOC: Judgment of 23.9.1998.
2. Christine Goodwin v. United Kingdom. HUDOC: Judgment of 11.7.2002
3. Christian T. International Courts and Tribunals with Regionally Restricted and/or Specialized Jurisdiction, in *Judicial Settlement of International Disputes: International Court of Justice, Other Courts and Tribunals, Arbitration and Conciliation: an International Symposium* (Max-Planck Institut fur auslandisches offentliches recht und volkerrecht, 1987). - pp. 290-312.
4. Jukka Viljanen. (2009) The Role of the European Court of Human Rights as a Developer of International Human Rights Law. *The Forum Euroamerican*, pp.249-265.
5. Kanstantsin Dzehtsiarou. (2017) What is Law for the European Court of Human Rights? // *Georgetown Journal of International Law*, - Vol. 49, - No. 1, pp.89-134.
6. Madsen M.R. (2007) From Cold War Instrument to Supreme European Court: The European Court of Human Rights at the Crossroads of International and National Law and Politics. *Law & Social Inquiry*. - Volume 32, Issue 1, pp. 137-159.
7. Merrills J.G. (1993) *The Development of International Law by the European Court of Human Rights* (2nd. ed.), - Manchester, 235 pp.
8. Nataliya Mikhaylenko v. Ukraine. (2012) (Application no. 49069/11).
9. Pieter van Dijk, Godefridus J. H. Hoof, G. J. H. Van Hoof. (1998) *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. - Martinus Nijhoff Publishers, 850 p.
10. Öcalan v. Turkey [GC] - 46221/99. Judgment 12.5.2005
11. The Gender Recognition Act 2004. Source:
https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_Recognition_Act_2004
12. Марочкин С.Ю. (1998) Проблема эффективности норм международного права. - Иркутск, - Изд-во Иркут. ун-та, 148 с.
13. Хафнер Г. (2000) Риски, обусловленные фрагментацией международного права // Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, 55-я сессия, Дополнение №10 (A/55/10).
14. Чертов А.А. (2007) Европейский Суд по правам человека и развитие международного права: дис. кандидат юридических наук. – Москва, 25 с.

ON THE ROLE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN DEVELOPMENT OF HUMAN RIGHTS SYSTEM

S.S.Novruzova

SUMMARY

This article analyzes the historical realities that led to the creation of the European Convention and its judicial system, the place and the role of this institution in the international system of human rights, the principles and methods adopted and developed in its activities.

**О РОЛИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА
В РАЗВИТИИ СИСТЕМЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА**

С.С.Новрузова

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются исторические реалии, которые привели к созданию Европейской конвенции и ее судебной системы, место и роль этого института в международной системе прав человека, принципы и методы, принятые и развитые в ее деятельности.

Мəqalə redaksiyaya 15 noyabr 2023 tarixində daxil olmuş, 16 noyabr 2023 tarixində isə çapa qəbul olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT, İNFORMATİKA VƏ TEXNİKİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Ə.G.Quliyev, M.Y.Abdullayeva, T.M.Babayeva. Abşeron yarımadasının neftlə çirklənmiş boz-qonur torpaqlarının xarakteristikası.....	6
A.B.Sultanova. Qeyri-səlis məntiqin tətbiqi ilə kompüter görməsindən alınmış təsvirin sərhədlərinin aşkarlanması.....	12
A.Б.Баширли. Горизонтальный лифт аффинной связности в расслоении тензорных реперов типа (0,2).....	20

İQTİSADİYYAT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

T.R.Ağayeva, R.İ.Xəlilov. Azərbaycanın dövlət investisiya siyasətinin strateji prioritetləri.....	30
M.M.Orucov, S.R. İbrahimova. Milli aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinin təhlili və idxaldan asılılığın qiymətləndirilməsi.....	37
M.M.Orucov, S.R. İbrahimova. ÜTT-yə üzvlük ərəfəsində Azərbaycanın aqrar-ərzaq bazarının hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.....	47
R.İ.Halilov. Analysis of foreign investment in Azerbaijani economy and directions to increase.....	55
M.M.Orucov, S.R.İbrahimova. Azərbaycanda neft emalı sənayesində marketinqin təkmilləşdirilməsinin modernləşdirilməsi.....	63
M.M.Orucov, S.R.İbrahimova. Neft emalı sahəsində bazar proseslərinin idarə edilməsində marketinqin inkişaf perspektivləri.....	68
N.S.Muradova, A.N.Paşayeva. Müasir dövrdə neft-qaz emalı kompleksinin təşkili səviyyəsi.....	75
A.N.Paşayeva, N.S.Muradova. Azərbaycan Respublikası ilə BVF arasında əməkdaşlığın inkişafının əsas istiqamətləri və perspektivləri.....	83
V.Ş.Nəzərov. İntestisiyaların təhlilində sistemli yanaşmanın mahiyyəti və prinsipləri.....	89
Ş.E.Əzizov. “Bir kəmərlər bir yol” təşəbbüsünün beynəlxalq ticarətə təsirləri: kəmiyyət analizi.....	96
S.B.Məmmədova, A.O.Əhmədova. Marketinq əsasında müəssisənin rəqabət strategiyalarının formalaşdırılmasının konseptual əsasları.....	105
B.X.Feyzullayev, A.M.Hümbətov, T.Ə.Fərzullayev. Kənd təsərrüfatına investisiya cəlb edilməsi üzrə innovativ fəaliyyətin intensivləşdirilməsi istiqamətləri.....	111
N.A.Quliyev. Global financial capital as a source of systemic risk.....	122
S.R.İbrahimova, M.M.Orucov. Azərbaycan Respublikasında aqrar-ərzaq bazarının və ərzaq təhlükəsizliliyinə əsas təhlükələrin diaqnostikası.....	128
M.M.Orucov, N.S.Muradova. Biznes fəaliyyətində mülki-hüquqi müqavilə münasibətləri.....	136
E.M.Adishirinzadeh. Theory of monetary and credit policy in conditions of instability of economic systems.....	143
A.M.Alizadeh. Assessment of the efficiency of innovation management in agriculture.....	151
K.A.Rəsulov. Postsənaye cəmiyyəti və iqtisadiyyatı: innovasiyalı inkişaf problemləri.....	158

N.E.Hüseynov. Süni intellektin yaratdığı yeni iş imkanları və işlərin əvəzlənməsi prosesləri.....	166
E.F.Əliyev. İnkişaf edən müasir dünya turizmində ekoloji amillərin rolu.....	177
A.M.Alizadeh. The essence of innovation management in agriculture.....	184

TİBB, BİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

Y.K.Manafova. Qəhvəyi-çəmən və boz-qəhvəyi torpaqların fiziki və kimyəvi xassələri (Quba-Xaçmaz regionu təmsalında).....	192
N.K.Köçərli, S.T.Hümmətova. Oksidləşdirici stressin <i>Candida guilliermondii</i> maya göbələyi hüceyrələrinə təsiri.....	202
H.S.Süleymanova. Gənc ailənin birgə həyata adaptasiyasının psixoloji problemləri.....	208
S.F.Babayeva, M.M.İsayeva. Uşaqlarda mikst viruslu bağırsağ infeksiyası zamanı epidemik prosesin xüsusiyyətləri.....	213
V.Q.İsaqova. Suvarılan çəmən-boz torpaqlarda seolit və biohumusun tətbiqi və bioloji fəallıq.....	218
G.O.Şahinzadə. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyə formalarının anlayışı və inkişaf tarixi.....	226

HÜQUQ, TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

K.C.Məmmədov, E.Yıldırım. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti: İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yeni strategiyalar.....	234
F.İ.Tahirli. Effektiv idarəetməyə nail olmaq üçün davamlı inkişaf göstəricilərindən istifadə.....	240
R.Ə.Nağıyeva. Azərbaycan Respublikasının mövcud siyasi sistemi və onun inkişaf dinamikası: 2003-cü ildən bu günə qədər.....	245
S.A.Süleymanlı. Mədəni irs obyektlərinin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı yurisdiksiya problemi.....	252
S.S.Novruzova. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin insan hüquqları sisteminin inkişafında roluna dair.....	262

CONTENTS

SECTION OF MATHEMATICS, INFORMATICS AND TECHNICAL SCIENCES

A.G.Guliyev, M.Y.Abdullayeva, T.M.Babayeva. Characteristics of oil-contaminated gray-brown soils of the Absheron peninsula (<i>in Azeri</i>).....	6
A.B.Sultanova. Detecting the boundaries of an image obtained from computer vision using fuzzy logic (<i>in Azeri</i>).....	12
A.B.Bashirli. Horizontal lift of affine connection to the bundle of tensor frames of type (0,2) (<i>in Russian</i>).....	20

SECTION OF ECONOMIC SCIENCES

T.R.Aghayeva, R.I.Halilov. Strategic priorities of Azerbaijan state investment policy (<i>in Azeri</i>).....	30
M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova. Analysis of structural changes in national agricultural sector and assessment of dependence on imports (<i>in Azeri</i>).....	37
M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova. Assessment of preparedness level of agri-food market of Azerbaijan to WTO membership (<i>in Azeri</i>).....	47
R.I.Halilov. Analysis of foreign investment in Azerbaijani economy and directions to increase.....	55
M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova. Modernization of marketing improvement in oil refining industry in Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	63
M.M.Orucov, S.R.Ibrahimova. Prospects for the development of marketing in the management of market processes in the oil industry (<i>in Azeri</i>).....	68
N.S.Muradova, A.N.Pashayeva. The level of organization of the oil and gas processing facilities in modern times (<i>in Azeri</i>).....	75
A.N.Pashayeva, N.S.Muradova. The main directions and perspectives of the development of cooperation between Azerbaijan and IMF (<i>in Azeri</i>).....	83
V.Sh.Nazarov. The essence and principles of a systematic approach to investment analysis (<i>in Azeri</i>).....	89
Sh.E.Azizov. The impact of the Belt and Road Initiative on international trade: quantitative analysis (<i>in Azeri</i>).....	96
S.B.Mammadova, A.O.Ahmedova. Conceptual bases for the formation of competitive strategies for the enterprise based on marketing (<i>in Azeri</i>).....	105
B.H.Feyzullayev, A.M.Humbatov, T.A.Farzullayev. Ways to intensify the innovative activities in attracting investments in agriculture (<i>in Azeri</i>).....	111
N.A.Quliyev. Global financial capital as a source of systemic risk.....	122
S.R.Ibrahimova, M.M.Orucov. Diagnostics of the agricultural food market and the main threats to food security of the Republic of Azerbaijan (<i>in Azeri</i>).....	128
M.M.Orucov, N.S.Muradova. Property and legal contractual relationships in business activities (<i>in Azeri</i>).....	136
E.M.Adishirinzhadeh. Theory of monetary and credit policy in conditions of instability of economic systems.....	143
A.M.Alizadeh. Assessment of the efficiency of innovation management in agriculture.....	151

K.A.Rasulov. Post-industrial society and post-industrial economy: the problems of innovative development (<i>in Azeri</i>).....	158
N.E.Huseynov. New jobs created by artificial intelligence and the processes of job change (<i>in Azeri</i>).....	166
E.F.Aliyev. The role of ecological factors in today's developing world tourism (<i>in Azeri</i>)..	177
A.M.Alizadeh. The essence of innovation management in agriculture.....	184

SECTION OF MEDICINE, BIOLOGY AND PSYCHOLOGY

Y.K.Manafova. Physical and chemical properties of meadow-brown and grey-brown soils (on the example of Guba-Khachmaz region) (<i>in Azeri</i>).....	192
N.K.Kocharli, S.T.Gummatova. The influence of oxidative stress on <i>Candida guilliermondii</i> yeast cells (<i>in Azeri</i>).....	202
H.S.Suleymanova. Psychological problems of adaptation to life together in young families (<i>in Azeri</i>).....	208
S.F.Babayeva, M.M.Isayeva. Features of epidemic process during mix viral intestinal infection in children (<i>in Azeri</i>).....	213
V.G.Isagova. The use of zeolite and biohumus in irrigated meadow-gray soils and biological activity (<i>in Azeri</i>).....	218
G.O.Shahinzadeh. The concept and the development history of the forms of education of children deprived of parental care (<i>in Azeri</i>).....	226

SECTION OF LAW, HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

K.J.Mammadov, E.Yildirim. U.S. policy in the South Caucasus: new strategies after the Second Karabakh War (<i>in Azeri</i>).....	234
F.I.Tahirli. Using sustainable development indices to achieve effective management (<i>in Azeri</i>).....	240
R.A.Naghiyeva. The current political system of the Republic of Azerbaijan and its development dynamics: from 2003 to the present day (<i>in Azeri</i>).....	245
S.A.Suleymanli. Jurisdiction problem related to illegal circulation of cultural heritage objects (<i>in Azeri</i>).....	252
S.S.Novruzova. On the role of the European Court of Human Rights in development of human rights system (<i>in Azeri</i>).....	262

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Jurnalda nəşr olunmaq üçün təqdim olunan məqalə ilk öncə plagiat yoxlanışına, daha sonra isə 2 gizli rəyə göndərilir. Hər iki rəyçidən məqalə ilə bağlı müsbət rəy gələrsə, məqalə redaksiya heyəti tərəfindən nəzərdən keçirilir və jurnalın tələblərinə tam cavab verdiyi təqdirdə məqalə çapa qəbul olunur.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər və UOT indeksi əlavə olunmalıdır (UOT indeksinin dəqiqliyinə görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşımır). Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə elektron variantda journal@oyu.edu.az ünvanına göndərilməlidir.

6. Məqalədə digər mənbələrə edilən istinadlarda və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısının hazırlanmasında APA standartları rəhbər tutulmalıdır (bax <https://oyu.edu.az/uploads/elmi%20jurnal%20tertibat.pdf>).

7. Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

8. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

9. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı və elmin hansı sahəsinə aid olduğu qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (055) 465 85 27

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. Every newly submitted article is first checked for plagiarism, and then sent to two anonymous reviewers. If positively assessed by both reviewers, the article is then considered by the editorial staff and, in case of full compliance with journal guidelines, the article is accepted for publication.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords and subject index (UDC). Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Authors are advised to submit their articles electronically to journal@oyu.edu.az.

6. APA citation style should be used for in-text citations and reference list (see <https://oyu.edu.az/uploads/elmi%20jurnal%20tertibat.pdf>).

7. Microsoft Word is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulas should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

8. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

9. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before. Also, the author must indicate the field of science to which his (her) manuscript belongs.

Tel.: (+994 55) 465 85 27

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. Каждая новая статья, поступившая в редакцию, сперва отправляется на проверку на плагиат, а потом пересылается двум независимым рецензентам для экспертной оценки. Если мнение обоих рецензентов о статье положительно, статья рассматривается редколлегией журнала и, в случае полного соответствия требованиям журнала, статья принимается к публикации.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. □ Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без □ достаточного научного обоснования - не принимается.

4. □ Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не □ превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском) и индекс УДК. Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. □ Рукопись присылается в редакцию журнала в электронном варианте по □ адресу journal@oyu.edu.az.

6. □ Для внутритекстовых ссылок и списка литературы должен быть □ использован стиль APA (см. <https://oyu.edu.az/uploads/elmi%20jurnal%20tertibat.pdf>).

7. □ Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word шрифтом □ Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

8. □ Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5-15 страниц. □ Статьи большего объема принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

9. □ На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная □ степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась. Также необходимо указать принадлежность статьи к той или иной научной сфере.

контактный телефон редакции: (+994 55) 465 85 27

email: journal@oyu.edu.az

*адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел
<http://www.journal.oyu.edu.az>*

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Odlar Yurdu Universitetinin poliqrafiya mərkəzində çap olunmuşdur

Printed in Odlar Yurdu University Publishing Center

Lisenzia №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 14.12.2023. Çapa imzalanmışdır: 19.12.2023
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 35 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 100

Sent for print: 14.12.2023. Authorized for printing: 19.12.2023
Format: 60x84 1/8. Volume: 35 p.l. Offset printing. 100 copies
